

ENGLER ÁGNES

**A CSALÁDPEDAGÓGIA ÚJ KIHÍVÁSA:
PARADIGMAVÁLTÁS
A CSALÁDI ÉLETRE NEVELÉS KONCEPCIÓJÁBAN**

Akadémiai doktori értekezés

Debrecen, 2021

Tartalom

1. Bevezetés	4
2. A családpedagógia fókuszában a családi életre nevelés	13
2.1. A családi életre nevelés mint tudományterület megjelenése	13
2.2. A családi élet és a nevelés, oktatás történelmi metszetben.....	21
2.3. A családi életre nevelés koncepciója	26
2.4. Családi életre nevelés a hazai köznevelésben és a felsőoktatásban.....	29
2.5. Az iskolán kívüli családi életre nevelés.....	33
2.6. A családpedagógia családi életre nevelés területének helyzete.....	40
3. A család mint erőforrás	42
3.1. Egyéni és közösségi jól-lét a magánéleti pályafutásban.....	43
3.2. A társas kapcsolatok jelentősége	46
3.3. Házassági prémium.....	49
3.4. Szülői karrier	53
3.5. Szülők bevonódása és oktatása.....	57
3.6. A családi kapcsolatok védőhálójában.....	60
4. Népesedési tendenciák családpedagógiai megközelítésben.....	62
4.1. Nemzedékek változása	64
4.2. Párkapcsolatok kialakulása és felbomlása	68
4.3. A gyermekvállalás párkapcsolati keretei	76
4.4. Belföldi és nemzetközi vándorlás.....	81
4.5. Nemzetközi kitekintés	83
4.6. Népesedési jövőképek és az oktatás	88
5. Az oktatási intézmények szerepvállalása a családi életre nevelésben	90
5.1. Egyetemi hallgatók felkészülése a családi és a szakmai életre.....	93
5.2. A családbarát felsőoktatás igénye.....	97
5.3. A családbarát egyetem intézményi megközelítésben	103
5.4. Intézményi szocializáció a családi életre nevelés szemszögéből	107
6. Leendő diplomások családalapítási tervei.....	109
6.1. A Család és karrier kutatás	110
6.2. Párkapcsolatai tervek és lehetőségek.....	115
6.3. Az egyetemisták családalapítási aspirációi.....	122

6.4. Életstratégiák a magánéleti tervek mentén	131
6.5. A jövő diplomásai és a család.....	142
7. Felnőtt tanulók családi erőforrásai	146
7.1. Felnőttek a felnőttoktatásban kutatás	147
7.2. Családi erőforrások a karrierépítésben	153
7.3. A prokreációs családi háttér és a felsőfokú tanulmányi jellemzők	163
7.4. Tanulási döntések és beruházó közösségek.....	174
7.5. Közösségi erőforrások a felnőttek tanulmányában.....	200
8. Családpedagógiai konzekvenciák	205
Hivatkozott irodalom.....	222
Mellékletek.....	251

1. Bevezetés

A családi életre nevelés olyan interdiszciplináris tudományterülete a családpedagógiának, amelyet számos diszciplína tudna szívesen magánénak. Jellegénél fogva tagadhatatlanul a családpedagógia sajátja, ennek ellenére a családi életre nevelést kutató, magyarázó szakirodalmak között elvétve találunk neveléstudományi, családpedagógiai affiliációt. Meglátásunk szerint ennek legfőbb oka a téma megragadhatatlanságában rejlik, hiszen a családi élet összetettsége ambivalens módon szétdarabolja a családi életre nevelés paradigmáját. Ám a folyamatosan újjászülető elméleti kereteket nem olyan anomáliák feszítik szét, amelyeket nem tudunk megmagyarázni. Éppen ellenkezőleg, olyasfajta jelenségek tematizálják át újra és újra a családi életre nevelés rendszerét, amelyek egyébként bevett fogalmai, tényezői vagy folyamatai a tudományos értelmező közösségeknek. Az új tudásrend azonban nehezen képes intézményesülni (Kuhn 1984), ugyanis mire megszilárdulna az új váz a sokszínű tudományos elképzelések mentén, addigra valamelyik alkotóeleme átértelmeződik, s ennek nyomán a családi életre nevelés átkonceptualizálódik.

Ebből fakad a családpedagógia súlyvesztésének általunk vélelmezett következő oka. A fent vázolt heveny átalakulásokban ugyanis nehezen kapaszkodik meg, mivel a születéstől a halálig tartó hosszú úton temérdek olyan tematika sorjázik, amely jellemzően más tudomány privilégiuma. A családpedagógia nem foglalkozik ugyanis közvetlenül pl. a termékenységtudatossággal, a függőségek kezelésével, a gyászfeldolgozással vagy a pénzügyi kultúrával.

A családpedagógiai gyűjtőpont-hiány harmadik legfőbb magyarázatát a tématerület rendkívüli érzékenységében látjuk. Mind a család, mind a családi élet az árnyalatnyi társadalmi vagy gazdasági változásokra is rezonál, a markáns változások intenzíven alakítják perspektíváját. Így például a családi élet mérföldköveit érintő változások és normatív krízisek legfőképp pszichológiai válaszokat igényelnek, a családszerkezet átalakulásának vizsgálatában a szociológiai megközelítés dominál, a családtervezés fejlődéséhez az orvostudomány igyekszik asszisztálni.

A téma kutatása során a saját értelmezésünkben kirajzolódott, fent bemutatott magyarázatok közös ismérve a fókuszvesztés. A család és a családi élet tárgyköre valóban rendkívül szerteágazó, a kapcsolódó tudományágak és tudományterületek sokszínűek. Azonban a családi életre történő felkészítés nevelési és oktatási folyamat, amely családpedagógiai alapokon állva vonja be a kapcsolódó diszciplínák elméleteit és gyakorlatát. Az ebből a szemszögből értelmezett paradigmát tekintjük dolgozatunk fundamentumának.

A családi életre nevelés egyik oldala tekint a jövő felé, azaz készít fel a családi életre. A másik komponens a támogatás: a már működő családok életének megerősítése, támogatása a különböző családi életszakaszokban. Meglátásunk szerint ez utóbbi funkció kisebb teret enged a neveléstudományi, családpedagógiai beavatkozásnak, mivel a családi kapcsolatok, szerepek, események mozgatórugóinak feltárása leginkább a pszichológia és a mentálhigiéné feladata, ahogyan a család testi, fizikai egészségét az orvostudomány, a pénzügyi kultúráját a közgazdaságtudomány, a jogi problémákat a jogtudomány kutatja és orvosolja, és így tovább. A működő családokban a gyermektervezéstől az idősgondozásig természetesen találunk olyan szegmenseket, ahol a neveléstudomány teret nyer, ilyen például az iskolás gyermeket nevelő családokban a pedagógus és az iskola együttműködésének vagy a gyermek iskolai eredményességének vizsgálata, a karrierét tanulás útján fejlesztő szülő tanulmányozása vagy a szépkorúak önművelődése. Ezekben az esetekben az elméleti vagy empirikus kutatás tárgya azonban nem holisztikusan a családi életre nevelés, hanem a vonatkozó családi életmozzanat.

Visszatérve a családi életre történő felkészítésre, amely bármilyen – formális, nonformális vagy informális – keretek között zajlik, bármely területről érkező szakemberek biztosítják, mindenképpen pedagógiai céllal és eszköztárral valósul meg gyermekek és fiatalok között, tudományos keretét pedig a neveléstudomány, ezen belül a családpedagógia adja.

Az eddigieket összegezve fontos hangsúlyozni, hogy meglátásunk szerint a családi életre nevelésnek jól körülhatárolt és adekvát, neveléstudományi alapú paradigmája nem épült ki, ugyanakkor a családi életre való felkészítésben – mint a családi életre nevelés egyik tartóoszlopában – a családpedagógia megtalálta a helyét és szemléletmódját. A dolgozat kiindulópontja, hogy az itt aktuálisan fellelhető paradigma változtatásra szorul.

A vonatkozó nemzetközi és hazai szakirodalom, a kutatási eredmények és a statisztikai adatok részletes tanulmányozását követően a szerző arra a következtetésre jutott, hogy a családi életre felkészítő nevelés tudományos égisze alól kivonult (helyesebben kirobogott) a gyakorlati nevelés, oktatás és képzés. A tudományos értelmezési keretet ugyanis szétfeszítették azok a jelentős, dinamikus változások, amelyek földrajzi határok nélkül alakították át a társadalmak és a társadalmak legkisebb egységeinek működését. Mindezt könnyelműen válságként lehet kezelni, de mint Somlai (2013) rámutat, a család értéke minden változás mellett magas marad, mivel az emberek problémáik, nehézségeik idején leginkább családjukhoz fordulnak segítségért, a család tehát nem válságban, hanem folyamatos átalakulásban van.

A családi életre nevelés paradigmája rugalmatlannak bizonyult, melynek következtében az egyes fejlemények, változások, kihívások előremutató megoldásai helyett okokat és okozókat keresett. A rugalmatlanság véleményünk szerint alapvetően két megfontolásból

táplálkozik. Egyfelől nem számol a történeti idők változásával, holott, mint látni fogjuk, maga a családi életre nevelés is ilyen markáns gazdasági és társadalmi változások hatására fogant. Arcus (1992) megjegyzésével egyetértünk, miszerint a családi életre neveléssel foglalkozóknak mindenképp kerülni kell a nosztalgiát abban az értelemben, amikor is a jelenkori kihívásokra keresett válaszok helyett a múlt családi formációit, működését emlegetik.

Itt keresendő a rugalmatlanság másik, családformában rejlő magyarázata is. Úgy véljük, a családi életre nevelés paradigmája a múltba révedéssel együtt az állandóság csapdájában rekedt a családi élet működésének számonkérésében is. Holott a 21. század által támasztott kihívásokra nem lehet korábbi évtizedek sémáival válaszolni. Mértékadónak véljük Darling és társai (2020) véleményét, akik a családok kontextusának, aktuális pályaszakaszának, adott összetételének figyelembe vételével javasolják a családi élettel összefüggő vizsgálatokat. Előre mutatónak bizonyult Arcus (1992) korábbi véleménye is, miszerint a családi életre nevelésben nincs „a család”, hiszen minden család más, nem lehet egységesen kezelni az egyes helyzeteket, körülményeket, sőt, a családok sokszínűségéből adódó lehetőségek tárházát kell felmutatni.

A családi életre nevelés felkészítő funkciójában két alapvető irány jelenik meg: egyrészt a magánéleti, családi szerepekre, feladatokra történő edukáció (párkapcsolat, gyermekgondozás és gyermeknevelés és idősgondozás ismeretei és kompetenciái), másrészt a szakmai életút megalapozása (pályaorientáció, iskola-család kapcsolata, munkavállaláshoz szükséges kulcskompetenciák fejlesztése).

Véleményünk szerint a meglévő paradigma további gyengesége, hogy e két területet kezdetben egymástól függetlenül kezelte, a magánéleti vonalat túldimenzionálva, a szakmai felkészülés fontosságát alábecsülve. Majd később ráeszmélve a lineáris életutak mintázatának megváltozására, összekapcsolta a két területet. Az összekapcsolás során azonban azt tapasztalta, alapvetően nem illenek össze a privát és professzionális utak, ezért próbálkozását feladva összeférhetetlennek nyilvánította azokat. Leegyszerűsítve ez oda vezetett, hogy a fiatalok a felkészülés szakaszában úgy vélhetik, mindenképpen választaniuk kell a két út között, és az egyiket csak a másik hátrányára valósíthatják meg. A dolgozatban választ keresünk erre a kérdésre: vajon a fiatalok a családi és a szakmai karrier között valóban kényszerpályán érzik-e magukat, az életpálya egy távolabbi szakaszáról visszatekintve pedig megvizsgáljuk, sikerülhet-e a két területet együttesen eredményesre hangolni.

A dolgozat első részében a családi életre nevelés fogalmát, koncepcióját, történetét, területeit és a családban rejlő erőforrásokat mutatjuk be. A vonatkozó nemzetközi irodalmat áttekintve e dolgozat szerzőjének az volt a benyomása, hogy a családi életre nevelést a szakirodalom jellemzően körül írja, mintsem definiálja. A meghatározásokat leginkább a

nevelési kör kiterjedése (ti. a nevelésben érintett személyek és a nevelési helyszínek köre) különíti el egymástól, mindazonáltal az adott kutató egyéni fő érdeklődésének megfelelő irányba állítja a fogalom meghatározását, a családi életre nevelés konceptualizálását. Ez a gondolat megerősítést nyert Thomas és Arcus (1992) cikkének olvasásakor. Ők ugyanis felfigyeltek rá, hogy a szerzők hajlamosak a rendelkezésre álló meghatározásokból egy-egy részletet kiemelni személyes elképzelésük mentén, saját céljaira felhasználva a CSÉN tartalmát. Sőt, Arcus egy korábbi cikkében (1987) tett merész kijelentésében Kerckhoffal egyetértve (1964) úgy véli, hogy a definícióval kapcsolatos zavar visszatartja az egyébként növekvő társadalmi mozgalmat, emellett a tisztázatlan tartalom, folyamat és értékelés is megfogalmazásra vár.

Ezek után is számos kísérlet történt a családi életre nevelés fogalmi meghatározására. Az egyik legtágabb értelmezés szerint olyan nevelési tevékenységek tartoznak ide, amelyeknek a családi kapcsolatok megerősítése, valamint a családtagok pozitív fejlődésének elősegítése a célja (Duncan és Goddard 2016), amelyek gazdagítják és fejlesztik a családokat és azokat alkotó egyéneket (Arcus 1992), biztosítják az egyéni és családi jóléthez, az életminőséghez szükséges ismereteket és készségeket (Thomas és Arcus 1992). Myers-Walls és munkatársai (2011) a CSÉN-t a családok ösztönzéseként értelmezi, mégpedig annak érdekében, hogy használják képességeiket az erőforrásokhoz való hozzáféréshez. A National Council on Family Relations mint a legrégebbi családi élet oktatására létrejött szervezet meghatározásában az eddigiekhez képest újabb elem a megelőzés és az erősségeken alapuló megközelítés (NCFR honlapja¹).

A fogalmi megközelítés sokszínűsége nem meglepő, hiszen a családi életre nevelés kereteibe tartozó témakörök rendkívül szerteágazóak. A szakirodalomban a következőkkel találkozunk leggyakrabban: társas kapcsolatok, párkapcsolatok, szexualitás, családtervezés, szülés, meddőség, gyermeknevelés, gyermekgondozás, idősgondozás, családi életciklusok, fogyatékkal élő családtag, válás, gyászfeldolgozás, családon belüli erőszak, devianciák a családban, értékek és normák, etika és erkölcs, testi és lelki egészség, család és munka összehangolása. Minden egyes tétel mögött hosszú altétel-sor húzódik, így például a társas kapcsolatok tematikáján belül érintett az önismeret, az érzelmi intelligencia, a kommunikáció, a konfliktuskezelés, a problémamegoldás, az időfelhasználás stb. A gyermekszülés témájához kapcsolódik a várandós gondozás, orvos-várandós nő kapcsolata, az orvos, szülésznő és kórház választás, a szülés módja és körülményei, a gyermekágyas időszak körülményei, az anyatejes táplálás, a magzatelhalás, a csecsemőhalandóság stb. (A témák sokaságát először Arcus (1987)

¹ <https://www.ncfr.org/cfle-certification/what-family-life-education>

igyekezett egy jól használható keretbe rendezni életkorok szerinti téma- és koncepció-hozzárendeléssel.)

Érzékelhető, hogy egy dolgozat keretein belül megközelítően sem lehet minden, családi élettel kapcsolatos szegmenst érdemben érinteni, holott minden egyes terület és részterület a maga nemében döntő jelentőséggel bír a családi élet működésében és az arra való felkészítésben. Ezért a disszertációban kezdetben egységében foglalkozunk a családi életre neveléssel, majd a fókusz fokozatosan a családi és szakmai életútra történő felkészítésre, legvégül ezek paralell működtetési lehetőségére helyezük.

A családi életre nevelésnek nemcsak a tartalma, hanem a megnevezése is sokrétű. A család élet magába sűríti a résztvevőket, a fentebb példaként sorolt területeket, folyamatokat, ezeknek a működését és működtetését, s mindennek a továbbadását a következő generációnak. Mindennek a felkészítő tevékenységére a magyar nyelvben a *nevelés* kifejezés honosodott meg, holott az eredeti (education) ezen túl jelenthet képzést, oktatást is. A családi életre nevelés bölcsőjét jelentő tengeren túli irodalmakban elmélyedve a szerző úgy érzékeli, legtöbb esetben az *oktatás* fogalmát rejtő tevékenység áll közelebb a CSÉN-nel kapcsolatos elméleti vagy gyakorlati tudás felvonultatásában. Ez valószínűleg annak köszönhető, hogy a családi élettel kapcsolatos ismeretek, kompetenciák átadása kikerült a családi körből, s így nem spontán, informális nevelés során halad nemzedékről nemzedékre, hanem tudatos, szervezett formában. Az oktatás jelentéstartalmát erősíti Thomas és Arcus (1992) eszmefuttatása, amikor is a családi életre nevelést egyfelől oktatási folyamatra jellemző mérőkövekkel látja el (pl. módszer, tartalom, eszköz stb.), a résztvevőt pedig autonóm tanulóként definiálja. Másfelől az oktatás célját akképpen fogalmazzák meg, amikor is a tanuló felhatalmazást kap arra, hogy „a tudást felhasználja a tájékozott, felelősségteljes döntések meghozatalához és az ésszerűség alapján történő cselekvéshez.” (Uo., 7.) A dolgozat egészében a családi életre *nevelést* használjuk, a felkészítő funkcióban elsősorban az *oktatás*, ritkább esetben a *képzés* kifejezést.

A családi életre nevelés alapjait és a családi élet erőforrásait taglaló fejezeteket követően a demográfiai folyamatok közül a családi életre nevelést közvetlenül érintő népmozgalmi adatokat és tendenciákat vizsgáljuk meg. Nélkülözve a népesedéstudományi jártasságot, az évtizedekkel korábban kezdődő demográfiai válság okainak és következményeinek feltárásában nem merülünk el. A statisztikai adatok elemzésével és magyarázatával elsődleges célunk a családi életre nevelés szemszögéből a családi események – demográfiai vetületben a népmozgalmi események – társadalmi keretbe történő helyezése. A társadalom alapja a család, ahol a jövő nemzedéke az informális nevelés részeként mintákat, szerepeket kap és tanul a párkapcsolatra, a gyermekvállalásra, gyereknevelésre vonatkozóan, de itt lát példát arra is,

hogyan szükséges gondoskodni az idős hozzátartozókról. Egyfelől azért lényeges a népesedési tendenciák felrajzolása, mivel a családi mintákat, értékeket, normákat nem lehet függetleníteni az aktuális társadalmi folyamatoktól, közvélekedéstől. Másrészt a népmozgalmi adatok (különösen az élveszületés, halálozás, házasodás, válás, születéskor várható átlagos élettartam, migráció) *jövőbeli* alakulása nagyrészt összefügg a családi életre nevelés *jelenlegi* ismerveivel, különös tekintettel a párkapcsolati formákra, a házasodási és gyermekvállalási hajlandóságra, az intergenerációs kapcsolatokra az idősödő társadalomban.

A demográfiai magatartás, a családi életre készülés szorosan kapcsolódik a tervezett szakmai úthoz, ezen belül a továbbtanulási hajlandósághoz. Így például a *Magyar ifjúságkutatás* eredményei egyértelműen mutatják az összefüggést a tanulmányi idő és a családalapítás között: azok, akik rövidebb időt töltenek az iskolapadban, korábban vállalnak gyermeket és korábban is létesítenek tartós párkapcsolatot. (Makay 2013, Makay és Domonkos 2016) Dolgozatunk további részeiben a családi életre nevelés és az oktatás kapcsolatára helyezve folytatjuk vizsgálatunkat.

Többek között Kopp Mária (pl. 2010a) kutatásaiból tudjuk, hogy tervezett és a végül megszületett gyermekszám között a diplomások, különösen a diplomás nők között legnagyobb a különbség. Ez leginkább a felsőoktatási expanzióval, a munkaerő-piaci hátrányokkal és a társadalmi nemi jellegzetességekkel magyarázható. A fiatalok egyre hosszabb időt töltenek a felsőoktatásban, a növekvő nemzetközi mobilitás újabb féléveket generál, és egyre fontosabbá válik a többedik diploma megszerzése. Mindez örvendetes jelenség, hiszen a felsőoktatásba kerülés esélye megsokszorozódott a kilencvenes évek elejétől, javult a népesség iskolázottsága, az oktatásban és a vendéghallgatóként szerzett külföldi tapasztalatok pedig segítik a későbbi minőségi munkavégzést. (Kozma 2004, Kertesi és Köllő 2006, Polónyi és Kun 2013, Pusztai 2011, Dusa 2016) Ugyanakkor a tanulmányi idő meghosszabbodása kitolja a családalapítást, amely bizonyosan nem járul hozzá a folyamatosan romló demográfiai mutatók javulásához (Lappegård és Rønsen 2005, Goulden és munkatársai 2011, Makay 2013, Kapitány és Spéder 2017).

A fiatalok a tanulásba fektetett materiális és nem materiális javakat természetesen megtérülni szeretnék látni, ezért belépve a munkaerőpiacra megkezdik szakmai életük kiépítését. Ez ugyancsak hosszabb időt vesz igénybe, és jellemzően tovább odázza az első gyermek vállalását. A fiatalok (további) gyermekvállalásról való lemondásának vezető oka az anyagiak és a lakáskörülmények, de a karrierre gyakorolt negatív hatás is megjelenik. (Makay és Domonkos 2016) Az ismert munkaerő-piaci jelenségek (pl. szegregáció, diszkrimináció,

üvegplafon, bérhátrány) különösen a női munkaerő számára nehezítik meg az előrejutást, holott éppen ők számolnak szándékolt karriertöréssel, azaz a munkaerőpiac ideiglenes elhagyásával.

A magyar társadalom alapvetően családcentrikus beállítottságú, a gyermek fontos értékkel bír. (Ld. pl. Pongrácz és Spéder 2002, Szabó-Bauer 2009, S.Molnár 2011, Spéder 2011 stb.) A mindennapi általános vélekedés mégis a karrier és a család közötti választási kényszert sugallja, pedig a két terület bizonyos feltételekkel – pl. családbarát közgondolkodás, családbarát munkahelyek, támogató családi háttér és párkapcsolat – összehangolhatóvá válhat. (Frey 2001, Hyman és Summers 2004, Barakonyi 2007, Tardos 2014, Engler 2017) A munka és család balansa nemcsak a jelenlegi munkavállalóknak fontos. A még iskolapadban ülő fiatalok ugyanis érzékelik a munkaerő-piaci folyamatokat, amelyek a szakmai és magánéleti terveik kialakításában, valamint a kettő együttes kezelésében komoly szereppel bírnak: a biztonságos munkahely, a biztonságos munkaerőpiac-elhagyás és visszatérés, a biztos anyagi háttér jelentősen megnöveli családalapítási hajlandóságukat (Bocsi 2018, Ceglédi 2018b).

A családi életre nevelés paradigmájának korábban említett gyengesége a fiatalok felkészítésében a családi és szakmai szerepek közti dilemmának az egysíkú bemutatása. Nagyon kevés vizsgálat irányul közvetlenül a leendő értelmiségiekre a két terület kapcsolatában. Jellemzően a fiatalok karrierterveiről érdeklődnek, a magánéleti víziók szinte meg sem jelennek, a két terület egymáshoz való viszonya pedig teljes mértékben rejtve marad. A felvonultatott hazai vizsgálati eredmények ezt az űrt igyekeznek kitölteni amellet, hogy a vizsgálat alapkérdésére is választ keresünk: van-e létjogosultsága a családi életre történő felkészítésben a magánéleti és szakmai szerepek és utak közös mérlegelésének.

A fiatal értelmiségjelöltek, az egyetemisták esetében előre tekintve firtatjuk a karrierutak kibontakozásának lehetőségeit. Nagyon ritkán tekintünk ugyanebben a populációban visszafelé, azaz vizsgáljuk meg, hogy a család és munka mellett tanulók hogyan oldották meg és oldják meg tanulmányaikkal kiegészítve feladataik és szerepeik összehangolását. A felnőttek felsőfokú továbbtanulási döntését az emberi erőforrásukba történő befektetésként értelmeztük. A Schultz (1983), Becker (1975), Rosen (1998) (és mások) által definiált és bemutatott folyamatban az egyén különböző erőforrásokat (pl. pénz, idő, energia) ruház be tudásának és kompetenciáinak fejlesztésébe. A képzés során szerzett tudást, képességeket a munkaerőpiacon konvertálja, ahonnan beruházásainak későbbi megtérülését és hozamait várja. A felnőttkori tanulási döntéshozatalról kevés ismeretünk van, ezért elméleti megközelítésünkben visszanyúlunk a gyermek- és fiataalkori továbbtanulási döntések ismérveire, különös tekintettel a döntésben résztvevők szocio-ökonómiai hátterére és az általuk felhalmozott tőkefajtákra. (Elsősorban Becker 1975, Bourdieu 1978, 1998, Boudon

1974, Coleman 1988, Pusztai 2015 munkái alapján) Az előbbiben a szülők iskolai végzettségét és a beckeri értelemben vett jelen- vagy jövőorientáltságát (Becker 1975), utóbbiban a colemani társadalmi tőkét emeljük ki (Coleman 1988).

Az eredményességet a felsőoktatás kontextusába helyezve értelmezzük, mégpedig Bean és Bradley (1986), Heuser (2007), Roorda et al. (2011), Pusztai (2011, 2014), Nagy és Veroszta (2014) megközelítésében. A hallgatói eredményességet ez alapján nem szűkítjük le a tanulmányi mutatókra és a tanulási elköteleződésre, hanem ide értjük a felsőoktatási térben kialakult kapcsolatokat, az intézményi hozzájárulást, továbbá olyan, oktatási rendszeren kívül eső tényezőket, mint a testi-lelki egészség, a szakmai és a magánéleti vonatkozás.

Az egyéni megközelítés mellett fontosnak tartjuk az intézményi jellemzők feltárását a nem hagyományos hallgatói társadalom integrációjával kapcsolatban. A felnőtteket nem hagyományos hallgatóknak tekintjük, olyan hallgatóknak, akik nem közvetlenül az érettségi után tanultak tovább, gyakran család és munka mellett tanulnak, nagy hányaduk alacsonyabb társadalmi státusú, karriertervük elsősorban nem az akadémiai törekvéseiken nyugszik, integráltságuk kevésbé sikeres a felsőoktatási térben. (Kasworm 1990, Richardson 1994, Schuetze és Slowey 2000, Kozma 2004, Pusztai 2011, Polónyi 2014)

A népesedés és oktatás szempontjából alapproblémaként tekintünk az európai és hazai népességfogyásra, melynek egyik okozója a fiatalok családalapításának kitolódása. A kitolódás mögötti erőteljes ok a karrierépítés, beleértve a diploma megszerzését (mint humán tőkébe történő beruházást), a munkába állást (mint a szakmai pályafutás első állomását) és több év munkavégzést (mint munkaerő-piaci tapasztalatszerzést). A tervezett és megvalósult magánéleti események között a legnagyobb különbséget a diplomával rendelkezők között találjuk. Alapfeltevésünk, hogy magyar társadalom családközpontúságának ellenére mégsem születnek meg a tervezett gyermekek, különösen a jól képzett értelmiségiek körében. Feltételezhetően tartanak attól, hogy a magánéletüket és szakmai pályafutásukat együttesen nem tudják felépíteni, ezért előbbit halasztják az utóbbi javára. Tartanak tovább attól is, hogy a két terület összehangolása hosszú távon is nehezen megoldható.

Célunk megvizsgálni a potenciálisan a család és karrier megalapítása előtt álló fiatalokat a tervek és félelmek szempontjából. A másik oldalon pedig megvizsgálni a már gazdaságilag aktív, egzisztenciálisan önálló hallgatókat, össze tudják-e egyeztetni a két területet (ahol a tanulás a karrierépítés része).

A kutatások eredményeit egységében kezelve a családi életre nevelés felkészítő funkciójának egyik szegmensét, a munka és magánélet összehangolásának kérdését öleljük fel. Ezen keresztül igyekszünk olyan keretet felvázolni, amely kellő rugalmassággal viszonyul a

családi életre történő felkészítéshez és annak működésében adott támogatáshoz. A vizsgálat egésze széleskörű nemzetközi kitekintéssel rendelkezik, az elméleti megközelítéseket, a statisztikai mutatókat, a demográfiai tendenciákat és a kutatási eredményeket nemzetközi környezetbe ágyaztuk, de a fő hangsúly a családi életre nevelés paradigmájának hazai megismerésén és megújításán nyugszik.

2. A családpedagógia fókuszában a családi életre nevelés

A családi életre nevelés mint mozgalom, később tudományosan elismert terület, alig százéves múlttal rendelkezik, tartalmi elemei viszont egyidősek az emberiség történelmével. Ez jelenti az egyik legnagyobb nehézségét a családi életre nevelés történelmi és tematikai lehatárolásában, hiszen például a gyermekgondozás, a gyermeknevelés minden időben megragadható tevékenység, de „csupán” egy része a családi életre nevelésnek. Emellett ezeknek a nagyobb ívű családpedagógiai elemeknek a célja, tartalma, megjelenési formái történelmi koronként és kultúránként változók.

A családi életre nevelést dolgozatunk kiindulópontjában a családpedagógia területeként értelmezzük, ezért holisztikusan közelítjük meg a tartalmát, koncepcióját, a formális vagy egyéb megjelenését. Kizárólag a történelmi háttérnek felvázolásánál rugaszkodunk el egy pillanatra az egységes látásmódtól, s bontjuk darabjaira a nevelési területeket (pl. női és férfi szerepek, nők oktatása és nevelése, a gyermekkor szerepe stb.). Tesszük mindezt annak érdekében, hogy bebizonyítsuk, a családi életre nevelés önmagában ugyan újkeletű, de komponensei ősi, lényegi és generációkon átívelő elemei az emberi létnek.

A tartalmi megközelítéssel és történelmi áttekintéssel kezdődő fejezet második felében a családi életre nevelés két formáját vizsgáljuk meg. Az iskolán belüli és iskolán kívüli szerveződési formák nélkülözni fogják a családon belüli nevelést. Ezt éppen a dolgozat alapkonceptiója magyarázza: a magánéleti és társadalmi szerepekre, részvételre felkészítő nevelési folyamat az utóbbi évszázadban javarészt kikerült a családi életből, köszönhetően a markáns társadalmi és gazdasági változásoknak. Nem azt keressük tehát, mi maradt meg a szocializációs folyamat elsődleges színterén, sokkal inkább, mit és hogyan vett át (vagy nem vett át) a másodlagos színtér, illetve más, az iskolán kívüli szocializációs terület.

2.1. A családi életre nevelés mint tudományterület megjelenése

A családi életre nevelés fogalma és tárgya hazánkban rövid történelmi múltra tekint vissza, de nemzetközi viszonylatban sem nyúlnak messze a gyökerek: a családi életre nevelés mozgalma ugyan elmúlt száz éves, viszont mintegy ötven évvel ezelőtt tettek kísérletet az első tudományos definíciók megalkotására, a családi életre nevelés koncepciója pedig a huszadik század elején körvonalazódott. Az iparosítást, városiasodást, a nők tömeges munkába állása, a több generációs együttélések felszámolódása a családi élet megszokott rendjén is nyomot hagyott, amely sokakat aggodalommal töltött el. A családi életre nevelés mozgalomként indult az Amerikai Egyesült Államokban, majd egyre inkább formalizálódott. A kezdeti években a kiemelt terület a szülők oktatása volt (*parenting education*). Az 1920-as években például már

nyolcvan olyan szervezetről tudunk, ahol szülők számára hoztak létre tanfolyamokat. (Lewis-Rowley et al. 1993) 1938-ban megalapították a *National Council on Family Relations* szervezetet, amely azóta is a legnagyobb folyamatosan működő, ma már a világ számos országában tevékenykedő tudományos és gyakorlati szakembereket összefogó szervezet.

A társadalmi változások folyamatos alkalmazkodásra készítette a családokat is, sok esetben olyan újszerű problémákat, kérdéseket generálva, amelyekre a családtagok nem láttak alkalmazható stratégiát az előző generációk életében. Arcus (1992) tanulmányában összefoglalja azokat a főbb (leginkább demográfiai) változásokat, amelyek egyúttal tematizálták is a családi életre nevelést. Ide sorolja az első házasságkötés idejének kitolódását, amely leginkább a népesség iskolázottságának növekedésével, a munkaerő-piaci részvétellel magyarázható. Emellett növekedni kezdett a válások száma, illetve elterjedtek a házasságon kívüli párkapcsolati formák. A részben gazdasági, részben egyéni megfontolásból eredő gyermekszám csökkenés következményeként a családban, gyermekneveléssel töltött idő radikalizálódását is említi. Különösen igaz ez a nők korábbi fizetetlen (háztartási) munkája mellé társuló fizetett munkára, ami nem kiváltotta, hanem sokszorozta a munkával töltött idő mennyiségét. E néhány kiragadott példa is jelzi, milyen széles kört írt le már a kezdetekben a családi életre nevelés témavilága. Leggyakrabban a párkapcsolathoz, a gyermekneveléshez és gyermekgondozáshoz, a szexualitáshoz, a munkavállaláshoz, a megváltozott szerepekhez kapcsolódó ismeretek átadásával foglalkozott, rendkívül gyakorlatias módon, a mindennapi tapasztalatokból merítve, fokozatosan beemelve egyes tudományterületek elméleteit.

A családi életre nevelés fő célkitűzései a családok testi-lelki jól-létének biztosítása és a gyermekneveléshez szükséges kompetenciák kialakítása, fejlesztése volt (Weissbourd és Kagan 1981), de érdemes kiemelni a lokális mikrokörnyezet jelentőségét, hiszen minden célkitűzésnél megjelenik a helyi közösség kultúrájának és értékeinek biztosítása, a családok körüli hálózat megtartó ereje.

A családdal kapcsolatos interdiszciplináris jellegű elméletek, ezzel együtt a családi életre nevelés az 1970-es években új szintre lépett, ekkor kezdődött a sokszínű témák miatt szerteágazó tudományos háttér rendszerezése is. A nyolcvanas évek elejéről némileg szkeptikusan visszatekintő Holman és Burr (1980) is elismeri, hogy a hetvenes években mind a teóriaalkotásban, mind a kutatómódszertanban jelentős előrelépések történtek. A korszak publikációit elemezve azt találták, hogy a családtudomány elméleti keretének három fő pillére az interakcionista elmélet, a csereelmélet és a rendszerelmélet, öt kisebb tartóoszlopa a konfliktuselmélet, a behaviorizmus, a fejlődéselmélet, az ökoszisztémák és a fenomenológia. A periférikus elméletek között szerepel a játékelmélet, a pszichoanalízis, az egyensúlyelmélet,

a terepelmélet, a tanulási elméletek, a tranzakciós elemzés, az intézményes megközelítés, a struktúra-funkcionalizmus.

A korábbiakban a cél olyan keret kialakítása volt, amely a családdal kapcsolatos tudást foglalja magában minden tudományterület számára jól használható módon. (Klein et al. 1969) Ennek megvalósíthatóságát maguk az ezt a szándékot felelevenítő szerzők (Holman és Burr i.m.) is kétségbe vonták mondván, hogy a szerteágazó gazdasági, társadalmi, esztétikai, történelmi stb. vonatkozásokat nem lehetséges egyetlen, általánosan érvényesíthető keretbe foglalni.

A következő évtizedekben a családi életre nevelés indokoltságában, tartalmában és céljaiban egyre inkább szerepet kapott a globális problémák értelmezése, így például a környezetvédelem, a megnövekedett munkateher és munkaidő, az info-kommunikációs technológia elterjedése, a fertőzések (elsősorban a HIV), a migráció (elsősorban az USA-ban és Nyugat-Európában), a terrorizmus (jellemzően 2001 szeptemberét követően).

Az új jelenségek mentén beemelt tartalmi megújulás célja a globális tudatosság kialakítása volt. (Darling és Kaija 2009) Megfigyelhető, hogy a kezdetben inkább befelé (értsd. családtagok, szűk környezet) figyelő családi életre nevelés egyre szélesebb körben vált szerves részévé a társadalomnak, a lokális tér helyére pedig a globális szemlélet költözött. Az új évezredben folytatódott a korábbi tendenciák magasabb szintű begyűrűzése, így egyre nagyobb figyelem irányult a be- és elvándorlásra, a kibertérre, vagy a sokszínűvé váló családtípusokra. Utóbbira példa, hogy a korábban is meglévő társadalmi csoportok (pl. faji és etnikai kisebbségek, marginalizálódottak, az egyedülálló szülők, a vallási kisebbségek és a fogyatékossgal élők) mellett növekvő figyelmet kapnak a CSÉN tematikán belül a melegek, leszbikusok, biszexuálisok és transzneműek. (Wiley és Ebata 2004)

A 20. században számos tudományág (például neveléstudomány, pszichológia, mentálhigiéné, szociológia, genetika, orvostudomány, történelemtudomány, hittudomány, jogtudomány, közgazdaságtan, filozófia) ismereteit segítségül hívva elméleti és empirikus vizsgálatok születtek. A gyakorlatban pedig egyre szélesedő szakembergárda támogatta a családi élet működését és az arra való felkészítést, így például pedagógusok, orvosok, védőnők, pszichológusok, mentálhigiéné szakemberek, terapeuták, lelkeszek, hittantanárok, szociális munkások, jogászok, pénzügyi tanácsadók.

A családi életre nevelés gyakorlata elsősorban a felnőtt korosztályt tekintette célcsoportnak (a kutatásokban alapsokaságnak), ezért tanítási-tanulási folyamata andragógiai megközelítésben is tárgyalandó a családpedagógiai vonatkozások mellett. Maga a kifejezés (*family life education*) magyarra ültetése is problémát vet fel, amennyiben kifejezetten felnőtt

tanulókra vonatkoztatjuk. Mivel a felnőttoktatás és felnőttképzés gyakran használt fogalma a dolgozatnak, ezért röviden kitérünk további alkalmazásának módjára.

A magyar nyelvben a felnőttek edukációjára vonatkozó három fogalom közül kettő honosodott meg. A mai szóhasználatban alig fellelhető felnőttnevelés kifejezést a Karácsony Sándor-i alapokból kiindulva Durkó használta konzekvensen, olyan szervezett tevékenységként értelmezve, amely a felnőtt személyiség fejlesztését célozza meg, hangsúlyozva a folyamatos önnevelés és a permanens nevelés fontosságát (pl. Durkó 1968, 1997). Ennek részeként tekinti mind a felnőttoktatást, mind a felnőttképzést, az előbbiben ismeretnyújtáson és elsajátításon keresztül történik a nevelés, az utóbbiban a nevelés a személyiség képességeinek formálása zajlik.

Az ezredfordulót követően a hazai szaknyelvben leginkább az oktatás, képzés szervezésének körülménye határozta meg a szóhasználatot, így a felnőttképzés az iskolarendszeren kívüli továbbképzések, átképzések vagy a szakmai képzések összefoglaló elnevezése, még a felnőttoktatás az iskolarendszerű képzéseket foglalja magában. (Többek között Mayer 2000, 2013, Juhász 2010, Benedek 2012, Farkas 2014, Benedek és Lőrincz 2016, Erdei 2016) A köznapi nyelvhasználatban a két fogalom jellemzően keveredik, olykor szinonimaként használatos. A CSÉN nemzetközi értelmezésében a felnőttek számára hirdetett családi életre nevelés magyar szóhasználatban a felnőttneveléshez áll a legközelebb, különös tekintettel Karácsony (2003) szélesre tárt perspektívájára, a gyermekkori neveléstől a felnőttek neveléséig kidolgozott rendszerére, amelynek egyik központi eleme a társas kapcsolat, a közös tevékenység. A kevésbé bevett szóhasználat miatt azonban a felnőttoktatás vagy a felnőttképzés kifejezést alkalmazzuk, jellemzően attól függően, milyen típusú edukációról van szó.

A családi életre nevelés sajátossága alapján azonban ezt sem lehet egyszerű andragógiai alapokon állva eldönteni. Egyértelmű, hogy az iskolai háttérű szervezés a felnőttoktatás, a piaci alapú a felnőttképzés szóhasználatát kívánja meg. Ugyanakkor a nemzetközi szinten számos példát látunk arra, hogy nonprofit szervezetek állami és piaci szereplőket is bevonnak a CSÉN tanfolyamok szervezésébe. A három szféra találkozásában különösen nehéz a megfelelő magyar szóhasználat eldöntése, így ezekben az esetekben jelentésmegkülönböztetés nélkül alkalmazzuk a két kifejezést.

A családi életre nevelés intézményesülése a tudományos életben is tetten érhető az elmúlt század utolsó harmadától. Egymás után alakultak meg a különböző kutatócsoportok, centrumok, a témát népszerűsítő kiadványok mellett a tudományos életben jegyzett folyóiratok jelentek meg, az ismeretterjesztő programokhoz pedig egyre több tudományos konferencia társult.

Napjainkban a korábban említett *National Council on Family Relations* a legnagyobb családi élettel foglalkozó nemzetközi szervezet.² A családok működésének megértésére és megerősítésére irányuló alapküldetésének megfelelően egyrészt tudományos, másrészt gyakorlati szakembereket tömörít magában az USA 50 tagállamán kívül 35 országból, akik leginkább a családtudomány, a családi élet oktatása, a házasság és a családterápia, a szociológia, a pszichológia, az antropológia, a szociális munka, a teológia, egészségügy területén dolgoznak. Éves konferenciájukon a szigorú bírálati folyamaton átesett előadásokat kutatók és családi területen tevékenykedő szakemberek (*family professionals*) tartják. Mindhárom nemzetközi kiadványuk Q1 Scopus besorolású. A *Journal of Marriage and Family* a házasságot és egyéb tartós párkapcsolatot, illetve a családi életet objektíven vizsgáló elméletek és kutatások eredményeit vonultatja fel. A *Family Relations* című folyóirat a családformák, családszerkezetek változatos formáinak működését feltáró kutatási eredmények disszeminációjának ad teret, a *Journal of Family Theory & Review* a családelmélet minden területéről közöl írásokat a családokat tág spektrumban tekintve (így a kor, nem, szexuális irányultság, etnikum, nemzetiség sokszínűségében).

Az európai térfélen megemlíthető a *European Society on Family Relations* multidiszciplináris szervezet, melynek családtudományokkal foglalkozó kutatók és kutatóintézetek a tagjai.³ A szervezet konferenciák és workshopok szervezésével, publikációs felhívásokkal nyújt lehetőséget a kutatók eredményeinek bemutatására, megvitatására, a kutatói hálózat pedig teret biztosít kutatási projektek számára. A tudományos szervezet hivatalos folyóirata a *Family Science*, mely a család szempontjából releváns kérdésekkel foglalkozó írásokat közöl, összevetve az egyes országok tapasztalatait.

A családdal, családi élettel kapcsolatos kutatások számos egyetemen nemcsak a kurzuskínálatban, publikációkban vagy kutatócsoportok tevékenységében jelennek meg, hanem önálló kutatóközpontok formájában. Ilyen a Cambridge-i Egyetemen 1966-ban megalakult *Centre for Family Research*, amelyben pszichológusok, szociológusok, antropológusok, biológusok, bioetikusok tanulmányozzák a családi életet a családtervezéstől az élet elmúlásáig.⁴ A hagyományos családmodellek és családi szerepek vizsgálata mellett kutatják a homoszexuális párok és szülők által alkotott családokat, az egyszülős családokat, egyik aktuális vizsgálatuk a mesterséges megtermékenyítéssel, a béranyasággal, sejtadományozással foglalkozik.

² <https://www.ncfr.org/>

³ <https://www.esfr.org/>

⁴ <https://www.cfr.cam.ac.uk/>

A Bristol-i Egyetemen működő *Children and Families Research Centre* a gyermekjólét és a családpolitika szemszögéből vizsgálódik a szociálpolitika, szociális munka, szociológia és pszichológia tudományok kutatóival.⁵ Vizsgálataik a gyermeknevelés általános témái mellett olyan speciális területeket is megcéloznak, mint az örökbefogadás, a gyermekvédelem, a kiskorú anyák vagy a kamaszkori erőszak.

1986-ban a Harvard Egyetemen alakult meg a *Harvard Family Research Project* központ azzal a céllal, hogy elősegítse a család és az iskola együttműködését, motiválja a szülők részvételét a gyermekek oktatásában és nevelésében, otthon, az iskolában, a közösségi programokban vagy a digitális médián keresztül. A később önállóvá vált szervezet jelenleg *The Global Family Research Project* néven tevékenykedik, és a korábbinál szélesebb körű partneri hálózattal szakpolitikai ajánlásokat is megfogalmaz a szülők gyermekei tanulási útjába történő minél hatékonyabb bevonódása érdekében.⁶

A Purdue-i Egyetem *The Center for Families* egységét 1994-ben alapították a családok támogatására a különböző kutatási, oktatási és ismeretterjesztési tevékenységek integrálásával.⁷ A családok megismerése és fejlesztése érdekében végzett tevékenységükbe nemcsak kutatókat, oktatókat vonnak be, hanem érdeklődő hallgatókat, külső szakembereket, valamint a család és munka kapcsolatát szem előtt tartva vállalatok munkatársait és a civil élet szereplőit.

Az Oregoni Állami Egyetem *The Hallie E. Ford Center for Healthy Children and Families* intézetében a gyakori szemináriumok, webináriumok, konferenciák mellett a kutatásokra is kiemelt figyelmet fordítanak.⁸ Kutatási érdeklődésük a születéstől a fiatal felnőttkorig terjed ki, beleértve a későbbi szerepekre történő felkészítést is. A gyermekek, fiatalok és családok fejlődését és jólétét támogató kutatási és fejlesztési tevékenységüket saját egyetemükön is igyekeznek hasznosítani a fiatalok felkészítésében és a munkatársak támogatásában. Emellett a széleskörű társadalmi részvétel 2008-as megalakulásuktól kezdve küldetésük részét képezi, mivel alapítójuk, az akkor 102 éves Hallie E. Ford a tudományos eredményeket és a képzési tartalmakat minden család kiegyensúlyozott, boldog működése és támogatása érdekében elérhetővé kívánta tenni.

A tudományos és a civil világ összefonódása a legtöbb családi életre neveléssel foglalkozó szervezetben megfigyelhető. Ezek az egyesületek, alapítványok amellet, hogy az elsősorban laikus fiataloknak, szülőknek, érdeklődőknek szánt előadásaikban, kiadványaikban,

⁵ <http://www.bristol.ac.uk/sps/research/centres/family/>

⁶ <https://globalfrp.org/>

⁷ <https://www.purdue.edu/hhs/hdfs/cff/>

⁸ <https://health.oregonstate.edu/hallie-ford>

képzéseikben rendszeresen bemutatják a tudományos kutatások eredményeit, önmaguk is kezdeményeznek vizsgálatokat kutatói közreműködéssel. Ilyen szervezet például a világ 70 országában jelen lévő *The International Federation for Family Development*, mely tanácsadói státusszal rendelkezik az ENSZ-ben⁹.

Hazánkban az egyházak és a civil szervezetek foglalkoznak legrégebben és legintenzívebben a családi életre neveléssel. Az egyházakban a vasárnapi iskolákban, ifjúsági órákon, gyermek és ifjúsági programokon és a jegyesoktatásban kerülnek szóba a családi élettel kapcsolatos témák. A civil szférában több évtizede foglalkozik családi életre neveléssel a *Kecskemét – Széchenyivárosi Közösségépítő Egyesület*.¹⁰ A „*Boldogabb családokért*” családi életre nevelés elnevezésű programjuk országosan ismert és elismert, széles körű szakmai gárdával dolgozva alternatív, felfedező tanulási módszerekkel ismertetik meg a fiatalokkal a családi élethez szükséges ismereteket, készségeket. A *Timóteus Társaság Fiatalok az élet küszöbén* programja szintén több évtizedes múltra tekint vissza.¹¹ A fiatalokat az egészséges önismeret, a boldog párkapcsolatra és családi életre való készség, a stabil értékrend kialakításában segítik.

A *Három Királyfi, Három Királynő Mozgalom* a hazai példája a tudományos és civil kapcsolatok megerősödésének.¹² A szervezet alapítója, Kopp Mária kutatási eredményei alapján meghatározta azt a tíz területet, amely akadályt jelenthet a párkapcsolat kialakításában és családalapításban. A mozgalom minden területhez programokat alakított ki, így például párkereső tréningeket, család és karrier témájú előadásokat, országos találkozót szervez kisgyermeket nevelőknek. Emellett vállalatoknak és vállalkozóknak munka – magánélet egyensúly workshopokat működtet, családbarát kórházi hálózatot alakított ki, mindkét területen évente díjakat oszt. Aktív kutatási tevékenység is jellemzi, országos vizsgálatokkal rendelkezik a családbarát egyetemek, a családbarát munkahelyek, az új generációk kapcsolati hálói, az apaszerepek témakörében. Több egyetemen jelen van előadásaival, konferenciáival, programjaival.

Hazai egyetemeink közül a Debreceni Egyetemen találunk olyan központot, amely a családi élet kutatásával foglalkozik. Az egyetem és a *Kopp Mária a Népesedésért és a Családokért* (KINCS) együttműködési megállapodásának köszönhetően a Bölcsészettudományi Karon működik a *Neveléstudományi Kutatóközpont KINCS*. A

⁹ <http://iffd.org/>

¹⁰ <https://www.holnaphonlap.hu/>

¹¹ <https://www.timoteus.hu/>

¹² <https://www.haromkiralyfi.hu/>

kooperáció közös oktatásban, kutatásban és konferenciákban teljesedik ki. A kutatóközpontban a családdal kapcsolatos témák közül a neveléssel és oktatással összefüggő területekkel foglalkoznak, mint például a családi életre nevelés, az iskola és a családok kapcsolata, a családi háttér és az iskolai teljesítmény összefüggései.

A Kopp Mária a Népesedésért és a Családokért minisztériumi háttérintézmény szakpolitikai tevékenysége mellett tudományos kutatásai és tudományos kapcsolatai révén is ismert.¹³ Több egyetemmel együttműködik, munkatársai meghívott egyetemi vendégelőadók, az intézet hallgatói gyakornoki programot működtet. A *KINCS Családtudományi Szakmai Kollégiumban* neves kutatók vitatják meg a családdal, népesedéssel kapcsolatos kutatási eredményeiket. Az intézet adja ki a *Kapocs* folyóiratot, melyben a szakpolitikai publicisztikák mellett tudományos írásművek is napvilágot látnak. A szervezet országos vizsgálatai között találjuk például a család és iskola nevelési elveit, illetve ezek viszonyát feltáró *Értékkeremtő gyermeknevelés* kutatást, a szülés körülményeinek vizsgálatát vagy a családok és környezetvédelem kapcsolatának felmérését.

A tudományos életben családfókusszal működik a Társadalomtudományi Kutatóközponton belül megalakult *Családtudományi Kutatási Centrum*¹⁴, melynek kutatásait a kutatóközpont különböző intézeteinek munkatársai végzik. A centrum céljaként elsősorban családdal kapcsolatos alapkutatásokat határoz meg, melyek elősegítik a családok stabilitását és a családi kapcsolatok elősegítését. További célja egyetemi kapcsolatok kiépítése, konferenciák szervezése, tananyagok fejlesztése.

A családi életre nevelés hagyományosan informális (családon belüli) elsajátítása mellett kialakult a formális (iskolai) és non-formális (tanfolyami) tanulási-tanítási folyamat, melyet kezdetben civil és egyházi szervezetek, később közoktatási és felsőoktatási intézmények szerveztek és valósítottak meg. A családi életre nevelés mint önálló terület a civil mozgalmakban egyre inkább professzionálissá vált, és egyre növekvő mértékben igényelte a tudományos megalapozást és diszciplináris kereteket. Mindez az elmúlt évszázad története, de maga a családi élet szerepeire és működésére történő felkészülés, felkészítés ennél jóval régebbi keletű. A vizsgált téma teljességének érdekében ebből a történelmi távlatból is rátekintünk a családi életre.

¹³ <https://www.koppmariaintezet.hu/hu/>

¹⁴ <https://tk.hu/tk-csaladtudomanyi-kutatasi-centrum>

2.2. A családi élet és a nevelés, oktatás történelmi metszetben

A formalizált családi életre nevelés ugyan újkeletűnek számít, a családi és társadalmi szerepekre történő felkészítés viszont a történelem szerves része. Az előző alfejezet alapján leírható képletet – a társadalmi és gazdasági kihívásokra a családi élet szempontjából folyamatosan megalkotott válaszok – sem a modern vagy posztmodern kor generálta. Ennek alátámasztására a következőkben rövid történelmi áttekintést nyújtunk a család, családi szerepek (át)alakulásáról, egyúttal rávilágítva arra, hogy a család a maga állandóságában is egy folyamatosan és rugalmasan változó entitás.

A nemi szerepek, a családi életben betöltött feladatok az évszázadok során jelentősen változtak, különböző neveléstörténelmi munkákban nyomon kísérhetjük a nevelés folyamatának átalakulását.¹⁵ A szerepváltozásokat számos egyéb aspektusból is vizsgálhatjuk, többek között az érték- és normarendszer átalakulása, a második demográfiai átmenet, kétkeresős családmódel, a megváltozott életutak, a pluralizálódott kapcsolatok, a posztadoleszcencia, és az oktatási expanzió szegélyezik a változások útvonalát. Ezekről a tendenciákról a következőkben rövid áttekintést nyújtunk annak érdekében, hogy a családi élettel kapcsolatos aktuális kérdésköröket, problémákat történelmi kontextusban ágyazottan jeleníthessük meg. (A nagyléptékű történelmi áttekintés teljességre nem törekszik, és tisztában van az adott korszak társadalmi, gazdasági és kulturális eltéréseivel.)

A családi életre nevelés és a kapcsolati kultúrára nevelés a történelem kezdetén természetes módon zajlott, az ősi társadalomban a gyermekek a család és a közösség védőburka alatt nőttek fel. Az otthon közelében gyűjtögető, a tűzért felelős anya nyújtotta biztonságban, és a felnőttek tapasztalati úton való tanítása során váltak „beavatottakká” a gyerekek. A legújabb régészeti, antropológiai kutatások kezdeményezik a klasszikus felfogás (ti a férfiak vadásztak, a nők gyűjtögettek) átgondolását, mivel egyes leletek alapján arra lehet következtetni, a munkamegosztás egyenletes volt a nemek között. (Dyble et al. 2015, Haas et al. 2020)

Az ókorban kialakultak a tanítás intézményesült formái, de a megszületett gyermek elsődleges nevelő közege a család maradt. Az antik római familia politikai szervezetként funkcionált, érzelmi kapcsolat nem jellemezte a házastársak viszonyát. Egyes kultúrákban néhány év elteltével nevelőkre bízták a gyermeket, például Spártában, ahol hétéves kortól táborokban éltek. Az előkelő görögök gyerekeit pedig magánnevelők oktatták, de ebben az esetben is az első és elsődleges nevelő az édesanya volt.

¹⁵ Az áttekintés során az egyéb módon nem jelölt részek szakirodalmi forrása: Pukánszky 2001; Pukánszky és Németh 1995.

Az ókori Rómában az édesanyát különösen nagy tisztelet övezte: az életadó, aki a nyugodt családi élet felvigyázója, és a gyermek első nevelője. A birodalmi iskola elterjedése idején a gyermekek neveléséért érzett aggodalmat Tacitus is megfogalmazta, hiszen gyakorlattá vált a csecsemők kiadása „valami görög nőszemélynek” az édesanyai gondoskodás biztosítása helyett. Quintilianus, római oktató-nevelő azt javasolta, hogy a gyermekekkel foglalkozó személyek, különösen az édesanya, helyesen beszéljenek, műveltek legyenek. *„Mindenekelőtt arra kell ügyelni, hogy a dajkák ne beszéljenek hibásan. (...) Őket hallja a gyermek először beszélni, őket utánozva igyekszik az egyes szavakat kiejteni. (...) A szülőktől pedig megkívánom, hogy minél műveltebbek legyenek. De nemcsak az apákat értem itt. Mert hisz tudjuk, Corneliának, a Gracchusok anyjának, nem kis érdeme volt abban, hogy fiai jeles szónokok lettek, hisz az ő magas irodalmi műveltségéről ma is tanúskodnak levelei.”* (Quintilianus 1913, 48)

A középkorban a nemesi család célja a folytonosság biztosítása és a tulajdon megőrzése volt, azonban hitvesi érzelmek nélkül. A jobbágyi, paraszti patriarchális családban több generáció együttélésével kisüzemi gazdálkodás folyt. A családfő teljhatalommal rendelkezett a családtagok élete és a családi vagyon felett, irányította és meghatározta a munkamegosztást, a gyermeknevelést, vallásgyakorlást – érzelmekről még ekkor sem beszélhetünk. Kezdetben a család – a korábbi századokhoz hasonlóan – a férj fennhatósága alatt élte mindennapjait, ő felelt a család jólétéért, meghatározta a nevelési irányát. A családban látott mintáknak megfelelően nőttek fel a gyermekek, akik a nemi szerepeknek megfelelő viselkedési, kapcsolati kultúrát közvetítették a következő generációnak.

Ezekben az évszázadokban gyakoriak voltak a szándékos vagy hanyagságból származó gyermekgyilkosságok. A szülők anyagi vagy kényelmi okokból tették ki halálnak – „jobb esetben” az utcára – gyermekeiket. Sokat számított az újszülött életben maradásában, hogy fiú vagy lány, hányadik gyermek a családban, milyen társadalmi osztályba született, valamint milyen egészségi állapotban jött a világra. A fiúkat minden társadalomban előnyben részesítették, az első gyerekek között született leányokat is megtartották. A gazdagabb családok ritkábban dobták el utódaikat, inkább dajkaságba adták őket, amit viszont kevés gyermek élt túl. A beteg, nyomorék gyermeket azonnal a halálba küldték, vagy – egy babonás szokás szerint – néhány napra kitették, és ha csodával határos módon túlélte, felnevelték. A tudatos gyermekgyilkosságot jellemző, a babonáságot meghaladó közömbös szülői magatartás mögött szándékolt közöny sejthető. Egyes kutatók véleménye szerint a látszólagos érzéketlenséggel a fájdalomtól védtek magukat, amely a gyermek elvesztésével járt. (Vö. Pukánszky, 2001) A járványok, a rossz higiéniai körülmények, a szegénység megtizedelte a lakosságot, a

csecsemőhalandóság igen magas volt. A szülők, elsősorban az édesanya tudatosan nem alakított ki korai kötődést, érzelmileg nem fogadta el az újszülöttet. Így megkímélte magát a gyermeke esetleges elvesztése során átélt borzalmaktól.

A családi életre és kapcsolati kultúrára nevelés tekintetében meghatározó változást hozott a kereszténység megjelenése. Az újszövetségi családmodellben a házastársak egyenrangú felek, akik az ajándékba kapott életükért közösen viselnek felelősséget. A házasság az egyház jelképévé vált, a családtagokról – gyerekekről és idős szülőkről – való gondoskodás a krisztusi szeretet megnyilvánulása lett. A családi életre nevelés értékrendje, a családon belüli kapcsolati kultúra minőségi átalakuláson ment keresztül, ami a társadalmi viszonyokra is hatással volt.

A keresztény egyház árvaházakat hozott létre, támogatta a gondoskodó anyaság intézményét, és folyamatosan közbenjárt a csecsemőgyilkosságot büntető törvény kiadásáért. Erasmus *A gyermek nevelése* című munkájában arra figyelmeztet, hogy a gyermek első évei sem múljanak el tanítás nélkül, mivel az értelmet – a testhez hasonlóan – a kezdetektől gondozni kell. *„Hogyha sem a szülei szeretet, sem az ésszerűség nem tud bennünket megtanítani, hogy mekkora gondot kell fordítani a gyermek első éveire, legalább az oktan állatokról vegyünk példát (...) Ennélfogva az ember, mihelyt megszületett, mindjárt ráfogható a fegyelem és erkölcsösség tanítására; majd mihelyt beszélni kezd, alkalmas a tudományos oktatásra.”* (Erasmus 1913, 52) Elsődleges feladatnak a tiszta és helyes beszéd megtanítását tartja, amiben a dajkák és szülők szerepe a legfontosabb.

Luther, a bibliai értékrend alapján a gyermekek helyes nevelését az erkölcsös családi életben látta biztosítottnak, ahol a feleség nem alárendelt, hanem mellérendelt pozíciót foglal el a házasságban. Ezért tartotta fontosnak a lányok oktatását, hiszen ők is letéteményesei a gyermekek tanításának és nevelésének. Követői felismerték ezt, de kortársai számára a művelt humanista asszonyok megmosolyognivaló csodabogárnak számítottak.

Az ellenreformáció prédikátora, Pázmány Péter bizonyos keretek között támogatta a lányok tanítását: *„Maga, úgy tetszik, igazán írta Aristoteles, hogy a leányok jó neveléséből áll főképpen az országok becsületes állapotja, nemcsak azért, hogy fele az ország lakosainak asszony, hanem azért is, hogy a férfiak jó nevelése nagyrészt az asszonyoktól legyen. (...) Tudom, a községnek nagy része azt ítéli, hogy nem jó írni és olvasni tanulni a leánynak, mert féltő, hogy az olvasásából gonoszt tanuljon; és olyanokat ne írjon, amiket nem kellene. De én üdvösséges dolognak itélem, hogy a keresztyén leány, mindjárt kisdéd korában vagy értelmes öregasszonytól, vagy élelmetes jámbor, istenfélő embertől olvasni tanuljon; és a szép dolgok olvasásából, tekéletes erkölcsöt vegyen.”* (Pázmány 1983, 1024)

Comenius kidolgozta az élethosszig tartó iskolarendszer elméletét, ebben születéstől kisgyermekkorig a családi nevelést jelölte meg alapul, amely a gyermek első nevelő-oktató közege. A szülőket illeti a feladat és a felelősség, hogy helyes életre neveljék gyermekeiket: *„mert ahogy az életet adták gyermekiknek, segíteniök kell őket arra, hogy ez az élet ésszerű, becsületes és szent életté is alakuljon.”* (Comenius 1953, 190) Hasonlóan Erasmushoz, aki a nevelés lényegét a nevelő és neveltje közötti bensőséges kapcsolatában látta, és kiemelkedően fontosnak tartotta ezt az időszakot. *„Minden élőlénynek az a tulajdonsága, hogy zsenge korukban könnyen hajlíthatók és alakíthatók, mihelyt azonban megcsontosodnak, többen megtagadják az engedelmisséget. (...) Csak az a benyomás marad meg az emberben szilárdan, amely zsenge ifjúságában hatotta át lelkét. (...) Ezért legfontosabb, hogy mindjárt az első életévek benyomásaként az igaz bölcsesség zsinórmértékét kapja a gyermek.”* (Erasmus i.m., 53)

Rousseau a gyermek fejlődését szakaszokra osztotta fel, melyből az első a születéstől két éves korig tart. A korabeli szokásokkal ellentétben (miszerint a jómódú családok dajkára bízták a gyermeket) Rousseau az édesanyák gondoskodó szeretetének szükségességét hangsúlyozta. A későbbi életszakaszokban a fizikai gondoskodást felváltja az érzelmi, értelmi központú nevelés, majd a közösségi nevelés. Hasonlóképpen Pestalozzi is nagy hangsúlyt fektetett a gyermeket körülvevő közeg felelősségére, hiszen a nevelés legfontosabb köre a család. Lénárd és Gertrúd című regényében így vall: *„Hamarosan meggyőződésévé érlelődött bennem, hogy a gyermek tanításának első órája egybeesik létezésének első órájával. Attól a pillanattól kezdve, hogy érzékszervei fogékonnyá válnak a természet első benyomásai iránt, a természet oktatja a gyermeket.”* (Pestalozzi 1959, 74)

A 19. századtól egyre erősebbé vált az otthoni nevelés hangsúlyozása, kiemelt nevelői-oktatói szerepben az édesanyával. Nem véletlenül, hiszen egyre több nő vállalt munkát, a családi életszerepek átalakulóban voltak. A családi nevelés fontosságát hangsúlyozta ugyanakkor Ellen Key A gyermek évszázada című könyvében, a nő legfontosabb hivatásának az anyaságot tartva: *”az anyaság lényeges tényezője a női természetnek, és a társadalom számára értéket jelent az a mód, ahogyan a nő ezt a hivatást betölti”.* (Key 1976, 57)

A huszadik században végbemenő társadalmi, gazdasági és politikai változások a családi életre is komoly befolyással voltak, a családi szerepek és a kapcsolati kultúra erőteljes átalakuláson ment keresztül. A huszadik század elejéig a férjhezett asszonyok nem dolgoztak, mivel a férj számára presztízskérdés volt, hogy egyedül tartja el a családját. A nők számára viszont a biztos jövőt a férjhezmenetel jelentette. A világháborúk okozta munkaerőhiány

azonban megkövetelte a nők munkába állását; kezdetben szaktudás nélkül, akár kemény fizikai munkában vették ki részüket az ország újjáépítésében.

Magyarországra tekintve elmondható, hogy a század második felében a hazai körülmények a nőket továbbra is munkavállalásra sarkallták (pl. növekedett a lakosság életszínvonala, a család mint gazdasági egység átalakulóban volt, a háztartási eszközök korszerűsödése megrövidítette az otthoni munkaidőt). A tanulás és a munkavállalás miatt a női nem képessé vált az önellátásra, azaz egzisztenciája nem függött többé a házastárstól, fokozatosan elterjedtek a házasság nélküli együttélési formák, megszorodtak a válások. Cseh-Szombathy (1991) ezekkel a változásokkal jelzett tradicionális családszerkezet átalakulását értékváltozásokkal magyarázza, ahol értékek és ellentétek vetekednek: racionalitás és irracionális, spontaneitás és nevelés, tekintély és teljes egyéni szabadság, szolidaritás és individualizmus, nyitottság versus zártság, biztonság és újítás, presztízs és konvenciók elutasítása.

A nemi szerepvállalásokat vizsgálva Pongráczné (2001) a magyar társadalomban tapasztalható ellentmondásra hívja fel a figyelmet. Ez a „pszichikus beállítottság” és a „racionálíst felismerő vélekedés” között feszül, azaz helyénvalónak és ideálisnak gondolják, ha a nők csupán az otthoni teendőkkel járó tevékenységeket végzik el, ugyanakkor nélkülözhetetlennek tartják a nők fizetett munkavállalását is. A posztmodernitás családra gyakorolt hatását Farkas (2006) az egymás iránti felelősség elutasításában, a tartós kötöttség elkerülésében látja, és következményei között tartja számon a család instabilitását.

A rövid áttekintés számos területet érintetlenül hagyott, mégis látható, hogy a társadalmi-gazdasági változások sodrában a család fogalma, összetétele, típusai, szereplői se maradtak érintetlenek, ennek ellenére fő funkcióit továbbra is betölti. Buda szavaival élve „a család a társadalom minden változása, bonyolódása ellenére alapvető emberi intézmény maradt, amely az egyén életérzésének és életvezetésének fontos meghatározója”. (Buda 1998, 56) Ugyanakkor egyértelmű, hogy a társadalmi és gazdasági folyamatok, különösen az elmúlt száz évben, olyan változásokat generáltak, amelyek a család mint az életre felkészítés helyszínét és az ehhez szükséges feltételeket, funkciókat is újradefiniálták. A privát és a professzionális élethez, a felelős társadalmi szerepvállaláshoz szükséges tudás és kompetenciák megalapozásában egyre nagyobb feladat hárult a családon kívüli szereplőkre, elsősorban a pedagógusokra, az egyházra és a civil szerveződésekre.

2.3. A családi életre nevelés koncepciója

A családi életre nevelés koncepciójával a tengeren túli szakirodalomban alapvetően két megjelenési formában találkozunk, amelyeket az iskola falain belüli és kívüli megvalósulás választ el, de nem a formális és informális nevelési közegek klasszikus felfogásában. A választóvonalat az oktatási-nevelési szinterek és fokozatok jelentik, mivel az első esetében köz- és felsőoktatás adja a keretet, a másodikban a felnőttoktatás. (Kozma [2000] tipológiájában ugyanis a felnőttoktatás a negyedik fokozat.). Mindkettőre jellemző a szervezettség, mégpedig a tudatos, strukturált, curriculummal, módszertannal, taneszközökkel és képzett oktatókkal megtervezett és megvalósított tevékenység.

Az osztályteremi környezetben – leginkább a közoktatásban, ritkábban a felsőoktatásban – megvalósult családi életre nevelés célja a gyermekek, fiatalok felkészítése a párkapcsolat kialakítására és kezelésére, a szülői szerepekre, a gyermeknevelés és gyermekgondozás feladataira, a családi élet működtetésére. Figyelemre méltó Arcus (1987) kidolgozott rendszere annak eldöntésére, milyen legyen a területek és részterületek egyes képességekbe való bekerülésének szükségessége célok, tartalmak, kimeneti jellemzők szerint.

A családi élet témakörét az iskola falain túlra átvittelve a fő hangsúly az elérhetőségen nyugszik a nemzetközi irodalomban: a témában érintettek és a téma iránt érdeklődők szabadon elérhessék és kiválaszthassák a számukra megfelelő CSÉN képzést. Ennek megfelelően Duncan és Goddard (2016) tantermi környezetben kívül értelmezi a mindenki számára elérhető családi életre nevelést, mégpedig a felnőttoktatás (képzés) kereteibe ágyazva, tehát egyfajta nonformális tanulásként.

Fontos kérdés, milyen szempontok alapján rangsorolhatók, tematizálhatók a családi életre nevelés különböző momentumai. Buda Béla (1998) koncepciója szerint a családi életre nevelés nyolc nagy területet ölel fel. Az első a családi élet motivációs és készségvilága, ide tartoznak a párkapcsolati és gyermeknevelési motívumok (pl. kötődés, szeretet, gyermek iránti vágy), továbbá a család mintáinak genezise, a társadalmi hatások, az önérvényesítési dilemma és a női individualizáció. A második terület az értékeket és normákat érinti, kitér a kulturális és rétegdifferenciákra, a családok méretére és alternatíváira, de foglalkozik a válással és változásokkal. Buda a harmadik területnek a „hiány anatómiája” címet adta, mivel azokat a szereplőket nevezi meg, akik szervesen hozzájárulhatnak a CSÉN céljaihoz, de különböző okokból mégsem teszik. Így például az óvoda és az iskola esetében értékbizonytalanság tapasztalható, a család olykor kényes téma, és jellemzően élesen elválasztva kezelik a családi és intézményi világot. Kerülik többek között a szexualitás témakörét és az erkölcsi tanítást; a

tanárok maguk is kommunikációs nehézségekkel, és saját családjukkal kapcsolatos komplexusokkal terheltek.

A következő blokkban tudományos szempontból közelít a szerző, javasolja a pár-és családkonzultációt, speciális kurzusok és tréningek szervezését, a szülők képzését. Az ötödik nagy terület a szexuális nevelés folyamatát fedi le, az önértékeléstől a pszichoszexuális fejlődésen át, a párkapcsolati szexuális harmónia segítéséig. A gyermek vállalása a családi fejlődés egyik fordulópontja, itt kap helyet a gyermeklét közelhozása a serdülők és fiatal felnőttek számára, a szülő-gyermek kapcsolat segítése, általános és nemi nevelési alapelvek. Az intézményi nevelési lehetőségek között az egészségügyi, egyházi, gyermekszervezeti programokra utal Buda, és itt jelöli meg a tanárképzés és a segítő képzések modelljeinek fontosságát. Végül a családi élet és társadalom összefüggésében a család társadalmi tematizálása, a családkutatás, a családpolitika, erkölcsstan jelenik meg. (Buda 1998)

Mihalec munkatársaival három csoportba sűríti a tevékenységi köröket: a családokat érintő meglévő problémák kezelése, a jövőbeni problémák megelőzése, az egyéni és családi képességek kifejlesztése. Meghatározza továbbá azokat a közös jellemzőket, amelyek a családi életre nevelés munkájának minden területén megjelennek: az egyén és a család minden életciklusát figyelembe veszik, az egyének és családok szükségleteire épülnek, multidiszciplináris ragadható meg a kutatásban és multiprofesszionális a munkában, inkább edukatív, mintsem terápiás megközelítésű., családi értékeket teremt és képvisel, végül kvalifikált nevelőket igényel, akik magukénak vallják a családi életre nevelés céljait. (Mihalec et al. 2011)

A National Council on Family Relations tíz alapvető területet határoz meg. *A családok és egyének társadalmi kontextusban* terület a családdal kapcsolatban álló szervezetekkel (pl. egyházi, egészségügyi, politikai stb.) történő együttműködésre készíti fel a résztvevőket. *A családok belső dinamikája* terület a kapcsolatokat helyezi előtérbe. *Az emberi növekedés és fejlődés az egész életen át* témakör a fizikai, érzelmi, kognitív, társadalmi, erkölcsi és személyiségi fejlődés megértését segíti elő. *Az emberi szexualitás* az egészséges szexualitást és a szexuális élet fiziológiai, érzelmi és társadalmi aspektusát vizsgálja. *A személyek közötti kapcsolatok* a társas érintkezés kialakítását és fenntartását oktatja, *a családi erőforrás-kezelés* az anyagi javakra, az időre, az energiára, a személyes kapcsolatokra tekint erőforrásként és oktatja annak megfelelő felhasználását. *A szülői oktatás és tanácsadás* területe a szülő – gyermek kapcsolat dinamikáját, *a családjog és közpolitika* a családok jól-létét befolyásoló jogi, politikai környezetet tárja fel. *A szakmai etika* és gyakorlat az emberi társas magatartás

jellegeinek és minőségének megértésében segít. Az utolsó terület, a *családi élet oktatási módszertana* a kurzusok szervezésébe, módszereibe és értékelésébe enged betekintést.

Brillinger és Brundage (1980) rendszerében a családi életre nevelés művelése és kutatása alapvetően öt különböző területre koncentrál. Az első a családtervezés, a szülői szerepre való felkészülés. A második a szülői készségeket, képességeket fejleszti, olyan területeken is, mint pl. a sérült gyerekekkel való foglalkozás. A harmadik a szülők gazdasági, pénzügyi ismereteinek szélesítése. A negyedik olyan területekre összpontosít, amelyek a szülői szerepeket befolyásolják, mint a média, a társadalmi, gazdasági feltételek. Végül a gyermek jólétéről, oktatásáról való gondoskodás. Grész Gábor (2011) koncepciója szerint legalább a következő öt területnek meg kell jelennie a CSÉN-nel kapcsolatos oktató-nevelő munkában: önismeret, érzelmi intelligencia és emberi kapcsolatok, párkapcsolatok, csapdák és veszélyek elkerülése, valamint a jellem és értékrend területe.

A fiatal korosztályok számára kidolgozott tananyagok színes skálája ismert a nyugati országokban, ezekről széleskörű összefoglalást nyújt Tárkányi (2011). Ilyen tantervi tartalmak például a párkapcsolatra és házasságra nevelés, a jellemnevelés, a családi és fogyasztói ismeretek. Észak- és Nyugat-Európában már évtizedek óta önálló tantárgyak keretében valósul meg a családdal kapcsolatos ismeretátadás és kompetenciafejlesztés.

Hortobágyiné és Komlósi (2011) tapasztalata szerint a fiatalok hatékony megszólításához a pszichoedukáció és a személyiségfejlesztés modern szemlélete kiváló lehetőséget nyújt, amikor a gyakorlatközpontú, drámapedagógiai és projekt elemekkel kombinált élményszerű tanulás nemcsak az ismeretek beépülését segíti, hanem az értékekkel való azonosulást is. Eck (2016) kutató munkája során olyan nemzetközi eredményekre is rálelt, amelyek igazolják, hogy a drámapedagógiai oktatásban rendszeresen résztvevők több időt töltenek családtagjaikkal, gyakrabban foglalkoznak kisebb testvéreikkel és többet segítenek otthonukban. Jól érezhetően a drámapedagógia (ld. többek között a téma legnagyobb hazai szakértőit, Gabnai 2015, Trencsényi 2016) és a családi életre nevelés összekapcsolódásának lehetőségei még kiaknázatlanok.

Komlósi (1995) a családi életre nevelés feladatait életkori szakaszolás mentén határozza meg, kezdve a csecsemő és kisgyermek korban történő felkészítési lehetőségektől egészen a munkavállaló fiatalokig. A szerző minden egyes életkori szakaszban felhívja azokra a feladatokra és problémákra a figyelmet, amelyek a gyermek fejlődésének megfelelő nevelési igényekből fakadnak. Számos későbbi félreértést, konfliktust, mentális problémát meg lehetne előzni pusztán azzal, ha a fiatalokat időben felkészítik a gyermekneveléssel járó teendőkre és kihívásokra. A kisgyermek például különbözően viszonyul az édesapjához és édesanyjához,

mindkettőhöz más-más szerepelvárással, de ugyanolyan szeretetigénnyel. A korai családi szocializációban olyan fontos, életre szóló tanulás zajlik, mint például a kötődés kiformalódása, az én-tudat kialakulása, a nemi identitás elindulása, és a beszéd fejlődése. Az intellektuális és érzelmi fejlődés, az identifikáció, a társas kapcsolatkészség további fejlődését is alapvetően megalapozzák ezek az évek, sőt, a későbbi szülői szerepeikbe is ezeket a mintákat viszik tovább a gyermekek.

A családi életre nevelés tartalmi-módszertani vonatkozásában megkerülhetetlen a digitális nevelés, oktatás. Az info-kommunikációs technológia térnyerése a gyermekek és fiatalok nevelését tekintve előnyeinek és szükségszerűsége mellett aggodalmat is felvet, leginkább a virtuális világ veszélyei illetően (Tóth-Mózer et al. 2012, Dorner et al. 2016, Flora 2018, Galán et al. 2018), azonban magának a családi életre nevelésnek számos lehetőséget nyújt. Hughes és munkatársai (2012) olyan előnyöket sorolnak fel, amelyek a CSÉN digitális átültetéséhez vagy a hagyományos módszerek mellett alkalmazott IKT-hez köthetők, így a családdal, családi neveléssel kapcsolatos információk tárolása és elérése, a strukturált tanulási tapasztalatok, a szinkron vagy aszinkron interakciók az oktatókkal és résztvevőkkel. A szerzők előtérbe helyezik a webalapú programokat és szolgáltatásokat a könnyebb elérhetőség és a(z időben) szabadabb felhasználás miatt.

Duncan és Goddard (2016) az interneten könnyen megtalálható családi étellel kapcsolatos információk sokaságát méltatják, de a rendszeres, a valóságtartalomnak megfelelő szelektálást kétségbe vonják. McAllister és munkatársai (2013) vizsgálatukban például kimutatták, hogy a nem személyes kontaktuson alapuló képzések hatékonysága erősen függ a résztvevő életkorától, iskolázottságától, társadalmi helyzetétől. Radey és Randolph (2009) viszont éppen a világháló pozitívumai közé sorolja, hogy a CSÉN elérési lehetőségei korlátlanokká váltak. A témával foglalkozó szakirodalomban általános az egyetértés abban, hogy a családi életre nevelés kurzusok olyan tartalmakat közvetítenek, amelyek a könnyen elérhető online módszerek mellett igénylik a hagyományos, személyes kontaktuson alapuló foglalkozásokat is.

2.4. Családi életre nevelés a hazai köznevelésben és a felsőoktatásban

A korábbiakban láttuk, hogy a családi életre nevelés mint önálló szakmai- és tudományterület az Egyesült Államokban már a 20. század közepére kibontakozott korábbi civil kezdeményezések hatására. Hazánkban a családdal kapcsolatos nevelési kérdések szintén ebben az időszakban kezdtek kiszakadni az otthon falain kívülre, viszont az 1970-es évekig intézményesített válasz nem fogalmazódott meg ebben a kérdésben.

A hetvenes évek elején megjelent kormányrendelet hívja fel a figyelmet arra, hogy „a lakosság, különösen pedig az ifjúság körében sem mennyiségben, sem minőségben nem elég elterjedtek azok a biológiai, egészségügyi, etikai, morális ismeretek, amelyek elengedhetetlenek a harmonikus, kívánatos emberi kapcsolatok, a kiegyensúlyozott családi élet megteremtéséhez, és ezek során a korszerű családtervezés széles körű megvalósításához. Ezért az állami oktatás minden formájában, továbbá a lakosság körében végzett ismeretterjesztésben a családi életre való felkészítést szolgáló intézkedéseket kell tenni.” (idézi Mihalecz et al. i.m., 98) Komlósi (1995) ugyanakkor rámutat arra, hogy a családi életre nevelés első hazai kormányzati kezdeményezése ellenére jelentős változást évtizedekig nem hozott a gyakorlatban, holott az ekkor kidolgozott dokumentumban feladatként határozták meg többek között a „család mindennapi életének megszervezéséhez, a család közösségé fejlesztéséhez, a családi szerepek betöltéséhez, a családtervezéshez és a gyermekek neveléséhez szükséges felelősséget, érzelmeket, ismereteket és készségeket.” (Komlósi i.m., 90)

A kilencvenes évek után egyházi, oktatási és civil mozgalmak kezdeményezésére indult el a családi életre nevelés szervezeti keretek között történő megvalósulása. A képzett szakemberek bevonásával megrendezett tanfolyami, képzési, ismeretterjesztő programok tapasztalatai újabb igényeket támasztottak, miszerint a családi életre nevelés jelenjen meg a közoktatásban. Ezt a társadalmi kezdeményezést tűzte ki céljai közé a Népesedési kerekasztal, 2010-ben munkacsoportokat kialakítva a képzési anyag kidolgozásához. A folyamat kiteljesedéseként a CSÉN bekerült a Nemzeti alaptantervbe.

A 2012-ben elfogadott és hatályba lépett Nemzeti alaptanterv¹⁶ különböző fejlesztési területeket és nevelési célokat határoz meg, amelyek a műveltségi területekbe és tantárgyakba beépülve ötvözik a tradicionális értékeket, valamint korunk társadalmi és gazdasági folyamataiban felmerülő kérdésekre és problémákra adott válaszokat. A pedagógiai folyamat egészét átható nevelési célok megjelennek a tantárgyi tartalmakban, módszertani elemekben, osztályfőnöki órákon, órai kereteken kívüli iskolai foglalkozásokon, illetve a helyi tanterv kialakítása lehetőséget nyújt önálló tantárgyként való szerepeltetésükre is. A fejlesztési területek és nevelési célok a következők: erkölcsi nevelés; nemzeti öntudat, hazafias nevelés; állampolgárságra, demokráciára nevelés; önismeret és a társas kultúra fejlesztése; testi és lelki egészségre nevelés; felelősségvállalás másokért, önkéntesség; fenntarthatóság, környezettudatosság; pályaeorientáció; gazdasági és pénzügyi nevelés; médiatudatosságra nevelés; tanulás tanítása.

¹⁶ 110/2012. (VI. 4.) kormányrendelet

Az iskolatípusok, illetve pedagógiai szakaszok szerint tagolt kerettantervekben életkoroknak megfelelő bontásban találjuk a fejlesztési célokat, például az 1-4. évfolyamokon a tanuló „megismerkedik a családi ünnepekkel és az ezekhez kötődő szokásokkal. Megtanulja a családi szerepekhez (anya, apa, gyermek) kapcsolódó feladatokat, és törekszik rá, hogy saját feladatait napi rendszerességgel elvégezze.”. A 9-12. évfolyamok tanulója „tudatosan készül az örömteli, felelősségteljes párkapcsolatra, a családi életre. Képes önálló életvitelét, önmaga ellátását megszervezni. Képes szükségletei tudatos rendszerezésére, rangsorolására, megismeri a takarékoság-takarékoskodás alapvető technikáit. Ismeri a családtervezési módszerek alkalmazásának módját, ezek előnyeit és kockázatait, tud ezzel kapcsolatban információkat keresni és azokat döntéseiben felhasználni.”¹⁷ (Részletes áttekintést ad Engler et al. 2020)

A 2020 szeptemberétől életbe lépő új Nemzeti Alaptanterv többek között a családi nevelés fontosságát, a családi életre történő felkészítést is hangsúlyozza. A nevelési célok és fejlesztési feladatok között (pl. erkölcsi nevelés; nemzeti öntudat, hazafias nevelés; önismeret és társas kultúra fejlesztése; testi, lelki egészségre nevelés; pályaorientáció; gazdasági és pénzügyi nevelés; médiatudatosságra nevelés) találjuk a családi életre nevelést.¹⁸ Az alapvetés egyértelműen leszögezi, hogy a családban megvalósuló nevelés mellett az iskola kiegészítő szerepet tölt be.

A családi étellel kapcsolatos ismeretek, kompetenciák különböző tantárgyakban jelenik meg, leginkább hangsúlyozott formában az etika, illetve a hit- és erkölcstan tematikájában (így a családi közösségi identitástudat, a családon belüli szerepvállalás). Szintén kiemelt szerephez jut a család, az otthon, a szülőföld a hon- és népismeret tárgyban. Az irodalom a családi hagyományokat, a családi életet, a történelem témakörei között pedig ott találjuk az állam és a család gazdaságot befolyásoló szerepét. A reál tárgyak közül a biológia oktatásában jelenik meg markánsan a téma, mégpedig a tudatos családtervezésre való felkészítés formájában. A családi étellel kapcsolatos ismeretanyag helyet kap ezen kívül az ének-zene tanításában és a mozgókép és médiaismeret tantárgyban. Bodó (2016) kiváló további összefoglalást nyújt a CSÉN hazai tantervekben és tankönyvekben történő megjelenéséről.

2017-től egy projekt keretében¹⁹ a családi életre nevelés és a kapcsolati kultúra fejlesztése témában az újonnan elkészített elméleti és gyakorlati tankönyvek segítségével 1000

¹⁷ 51/2012. (XII. 21.) számú EMMI rendelet vonatkozó mellékletei.

¹⁸ A Kormány 5/2020. (I. 31.) Korm. rendelete a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról szóló 110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet módosításáról, továbbiakban: Rendelet.

¹⁹ EFOP-1.2.6-VEKOP-17-2017-00001, Családbarát Ország Nonprofit Kft.

fő pedagógust képeztek, akik a megszerzett bizonyítvány birtokában saját intézményükben adhatják tovább ismereteiket kollégáiknak.

A közoktatásban elsajátítandó, családdal kapcsolatos ismeretek átadásának a továbbtanuló fiatalok körében is folytatódhat. Az egyetemek és főiskolák képzési kínálatában megjelenhetnek a családi életre neveléssel kapcsolatos tematikájú kurzusok, különösen a tanárszakos hallgatók körében, akik pályájukon találkozni fognak az idevágó kérdésekkel, problémákkal. Azonban ez a terület nem csupán professzionális ihletettséggű, hiszen a fiatal értelmiségi korosztály – hasonlóan a fiatalabbakhoz – életkornak megfelelő módon elsajátíthatja a családi életre történő felkészülés elméleti és gyakorlati alapjait. A CSÉN egyéb formájában is élen járó Egyesült Államokban 1984-ben dolgozta ki az NCFR (National Council on Family Relations) az egyetemi kurzusok tantervét a témában, ezt és ehhez hasonló curriculumokat használva számos egyetemen oktatják önálló kurzusként a CSÉN ismereteket.

A hazai felsőoktatásban a családi életre nevelés témaköre önálló képzési formában első alkalommal 2001-ben jelent meg, a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola Családpedagógiai Intézete hirdetett akkreditált tanfolyamot *Családi életre nevelés* címen pedagógusok és védőnők részére.²⁰ A képzés teljes anyagát és módszertani könyvét (Hortobágyiné 2005) az intézet munkatársai állították össze, az oktatás 10 éven keresztül folyt. A képzést elvégzők jogosultságot kaptak családi életre felkészítő foglalkozásokat megtartására oktatási intézményekben. Az Adventista Teológia Főiskola tíz évvel később szakirányú továbbképzést hirdetett, az országban először akkreditáltatva a CSÉN-t továbbképzésként.

A Népesedési kerekasztalon belül alakult munkacsoportok kidolgoztak egy új koncepciót a téma oktatásához (Komlói 2014). A 40 órás tanfolyamot *Családi életre nevelés. A NAT alapján a családi életre nevelésben és a kapcsolati kultúra fejlesztésében résztvevők felkészítését elősegítő továbbképzés* címmel a Károli Gáspár Református Egyetem akkreditáltatta²¹, illetve a Debreceni Egyetem is indította. A Debreceni Egyetem pedagógus-továbbképzési kínálatában a Családi életre nevelés akkreditált, 120 kredites, 2 éves képzés 2017-ben jelent meg.²²

A gyakorló szakemberek részére szervezett CSÉN tanfolyamok a felsőoktatás felnőttoktatási szegmensében jelennek meg, az alap, mester vagy osztatlan képzésekben kevésbé honosodott meg. Hazánkban törvényi előírás ugyan nem vonatkozik a család témájának beemelésére, sem a nemzeti felsőoktatásról szóló törvényben, sem a tanárképzést

²⁰ Képzésfelelős: Hortobágyiné Nagy Ágnes

²¹ Képzésfelelős: Komlói Piroska

²² Képzésfelelős: Engler Ágnes

szabályozó rendeletekben, de a családdal összefüggő ismeretek az egyes kurzusok tematikájában azonban megjelenhetnek. Gloviczki és munkatársai (2015) a Pázmány Péter Katolikus Egyetem képzési kínálatát áttekintve felvonultatta azokat a szakokat, ahol a család téma valamilyen formában tetten érhető a tárgyleírásokban. Kérdőíves vizsgálatukból pedig kiderül, hogy a családi életre neveléshez szorosan kapcsolódó ismeretekkel a tanárszakos hallgatók olyan pedagógiai kurzusokon találkozhatnak, mint a *Bevezetés a pedagógiába, Pedagógia történet, Neveléstudomány, Pedagógiai kommunikáció, A nevelés gyakorlati feladatai* (Uo., 30). A hallgatók leginkább a személyes példákból, a szemináriumi beszélgetésekből profitáltak, a válaszadók 95%-a pedig örömmel fogadná, ha a családi életre nevelés egyedileg is megjelenne a kínálatban.

A Debreceni Egyetem a Kopp Mária Intézettel együttműködve a nappali képzésébe önálló, szabadon választható kurzusként 2019-től beemelte a *Családi életre nevelést*, elsősorban a tanárképzés hallgatói részére. A pedagógus hallgatók elérése ugyanis többes célt szolgál: egyrészt leendő szakmájukhoz nyújt segítséget majdani tanítványainak felkészítéséhez, másrészt a diákjaik mögött álló családokkal való kapcsolatukat, együttműködésüket készíti elő, harmadrészt egyéni életükben is segítséget nyújtanak a megszerzett ismeretek, kompetenciák. A hallgatók visszajelzése alátámasztják az ismeretek többszintű hasznosulását. *„Az egyetemi oktatás keretében, bár ez nyilván szakfüggő is, nem jellemző, hogy a családról tanulnánk. Egy szabadon választható tárgy keretében kifejezetten jó lehetőség a hallgatók számára, hogy a családról, családtípusokról, családi problémákról, élethelyzetekről tanuljanak. Mindenki hoz valamit otthonról, de itt szakértők osztottál meg velünk kutatási eredményeiket, saját élettapasztalataikat, amelyek azontúl, hogy érdekesek, építő jellegűek voltak”* – jegyezte meg egy DE hallgató a visszamérés során. *„Számomra ez a kurzus hasznos volt, számos olyan új dolgot tanulhattam meg, amit majd a későbbi családi életemben felhasználhatok. Véleményem szerint ez egy hasznos kurzus a fiatal egyetemistáknak, mivel kevés lehetőség van a családról tanulni”* – fogalmazott egy másik résztvevő.

2.5. Az iskolán kívüli családi életre nevelés

Az iskolán kívüli családi életre nevelés hazánkban jellemzően a felnőttoktatásban testesül meg, de vannak olyan kezdeményezések, amelyek a fiatalokat szólítják meg egy-egy program kíséretében.²³ Meglátásunk szerint felnőttek részére szervezett CSÉN tanfolyamok Magyarországon a nyugati modellekhez képest inkább „részképzéseknek” tekinthetőek, mivel

²³ Több évtizedes múltra tekint vissza a Timóteus Társaság Fiatalok az Élet Küszöbén programja, a Kecskemét – Széchenyivárosi Közösségépítő Egyesület CSÉN iskolai tanóra-sorozata, hasonló jellegű a Három Királyfi, Három Királylány Mozgalom iskolai foglalkozása, vagy a Férfisátor kezdeményezés.

jellemzően egy-egy szűk területre és rövid időfutamra szerveződnek, többszintű és széles spektrumú képzési kínálattal ritkán találkozunk. Ezzel ellentétben a nyugat-európai, még inkább USA-beli családi életre nevelés képzések moduláris, kidolgozott tematikát kínálnak változatos módszertannal, saját fejlesztésű tananyaggal, hosszabb időt felölő képzéssel. Megemlítendő, hogy Buda Béla (1995) a családi életre nevelés összetettségére utalva szinte utópiának tekinti a korunk társadalmi-gazdasági viszonyai között történő felkészítést, amely csak részlegesen engedi meg az élet legszerteágazóbb területeit érintő, családdal kapcsolatos felkészítési folyamatot.

Véleményünk szerint a másik alapvető eltérés a stratégiában adódik. Hazánkban jellemzően a civil és az egyházi szféra foglalkozik behatóan a felnőttek felkészítésével, még a nyugati országokban a piaci alapú CSÉN képzések is rendkívül elterjedtek. Ezeken a kurzusokon döntő a célcsoport meghatározása, a célcsoport életkorának és életciklusának megfelelő tartalom, a korosztályhoz igazodó módszertan és infrastrukturális körülmények biztosítása, a népszerűsítés. (Morris és Ballard 2003, Ballard és Morris 2005, Darling et al. 2009, Benson és Donehower 2020) Darling és munkatársai (2009) vizsgálata szerint a családi életre nevelésben éppen a marketing a leggyengébb láncszem, igaz ugyan, hogy ők kizárólag a non-profit szférában vizsgáldták.

A magyarországi piaci alapú képzések szervezői jellemzően pszichológusokat, terapeutákat, mentálhigiénés szakembereket foglalkoztatnak, rövid idejű, egy témára fókuszáló képzések keretében. Vélhetően a szűkített megközelítés miatt elmaradnak olyan stratégiai elemek, mint például a célcsoport pontos meghatározása és célzott elérése, az igényfelmérés, a hozott tudás és kompetenciák feltérképezése, a validálás, a lemorzsolódási kockázat felmérése, a felnőtt résztvevők előrehaladását korlátozó akadályok feltérképezése. Sok esetben a képző (tréner, coach) egyszemélyben a szervező és a megvalósító.

Megfigyelésünk szerint a harmadik lényeges különbséget a képzők kvalitása és kvalifikáltsága jelenti. A nagyobb múltra visszatekintő országokban családi életre nevelő certifikátummal rendelkezők jelennek meg a piacon, Magyarországon az alapfoglalkozásnak megfelelő szakemberek mellett sok önkéntes és laikus is közreműködik a tanfolyamok szervezésében és oktatásában. Az Amerikai Egyesült Államokban szervezett keretek között készítik fel a szakembereket a téma oktatására, a képzett oktatók szakmai szervezetekbe tömörülnek, sokan teljes állásban tudnak ezen a területen elhelyezkedni. A családi életre nevelés oktatói (*family life educators*) különböző típusú és szintű képzéseken vehetnek részt, amelyek bizonyítvánnyal zárulnak és feljogosítják őket a családi életre nevelés tanfolyamok szervezésére és oktatására.

A *National Council on Family Relations* a CSÉN képzők képzésének akkreditációjának előkészítését követően 1985-ben kezdte meg az edukátorok képzését, 2015-re több mint 1500 oktatót bocsátottak ki. (Duncan és Goddard 2016, 15) Kizárólag a bizonyítvány (*Certified Family Life Educator*²⁴) birtokában lehetséges CSÉN oktatásban dolgozni, akár szakemberről, akár önkéntesről van szó. Egy másik szervezet, a *The National Association for Family, School and Community Engagement* speciális területekre képzésként oktatja oktatóit, így például a partnerkapcsolat, vagy az iskola és szülők együttműködés.²⁵

A CSÉN képzők mellett megjelent a családi coach mint új szakma. A családi trénerképzésének (*family coaching*) képviselői a családi életre nevelésből kifejlődő új területként határozzák meg tevékenységüket, a szakma elméleti és gyakorlati alapjait a családtudományokból, családi életre nevelésből és a pszichológiából származtatják, céljukat és küldetésüket a családi életre neveléshez hasonlítják. Hivatásukat olyan folyamatvezérelt kapcsolatként értelmezik a család és a szakember között, amelynek célja a család által kitűzött célok elérése. (Allen és Huff 2014) Elismerik, hogy amíg a CSÉN tantervvel, tananyaggal, kidolgozott programokkal képez, a családi coachok képzésének erőssége az erős és közvetlen kapcsolat a családtagokkal, valamint a coach technikák alkalmazásával a folyamatközpontúság és a jövőorientáltság. (Allen 2013) Myers-Walls és munkatársai (2011) is igyekeznek elkülöníteni a családi életre nevelők munkájától az egyéb, hasonló szakmaterületeket, hangsúlyozva, hogy mindegyiknek ugyanaz a célja (boldog, erős és egészséges családok), de más úton közelítik meg ennek elérését. A családi életre nevelés ismeretét és kompetenciákat nyújt és fejleszt ennek érdekében, még például a családterápia a megromlott kapcsolatokat segít újraépíteni.

Kozek (2020) tanulmányában rámutat arra, hogy bár a hazai CSÉN oktatók elkötelezettsége, tapasztalata, tudása egy-egy területről nem vonható kétségbe, ugyanakkor a tudás átadásának módja, a felnőttek sajátosságainak figyelembe vétele, a felnőttoktatás didaktikája nélkülözhetetlen velejárója (lenne) a családi életre nevelés oktatásának is. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a jelenlegi angolszász gyakorlat sem kezdettől fogva építkezett andragógiai alapokra. A családi életre nevelés képzések iránti kereslet a hetvenes években ugyanis jelentős visszaesés történt, amelynek okát leginkább a diverz célcsoport motiválásában látták, annak ellenére, hogy ebben az időben már kormányzati támogatások is megjelentek (a támogatási forrásokról bővebben Duncan és Goddard 2016).

²⁴ <https://www.ncfr.org/cfle-certification/what-family-life-education>

²⁵ <https://nafsce.org/>

Ezt követően jóval tudatosabb, a felnőttek oktatásának jellegzetességeit figyelembe vevő stratégia mentén szerveződtek a képzések. Ballard és Morris (2005) például kiemeli az igényfelmérés fontosságát, hiszen a családi életre neveléshez tartozó számos téma közül a célcsoportnak megfelelő témaválasztás jelentősen növeli a beiratkozást és az aktív részvételt. Emellett érdemes megismerni azokat a korlátokat, amelyek a képzés iránti érdeklődés útjába állhatnak az egyébként motivált célközönségnek.

A családi életre nevelés újszerű, andragógiai koncepciójának egyik alapkövét a felnőtt tanulók motivációjának feltérképezését jelentette. Annál is inkább lényeges a motiváció felkeltése és fenntartása ezekben a képzésekben, mivel a formális oktatáshoz képest kisebb az érdeklődés és nagyobb a lemorzsolódás. (Arnold és Beelmann 2019)

A felnőttek tanulásában megjelenő különböző indítékokat hosszan lehet sorolni, Breloer (2001) szerint új motívumokat már nem is igen találunk, hiszen minden beillik egy már kialakított rendszerbe. A tanulás megkezdésében és folytatásában szerepet játszó motivációkat a szakirodalom a hagyományos két nagy motivációs csoportra bontja, az újabb elméletekben már hangsúlyozva ezek keveredését és egymásra hatását. Az intrinzik motivációval végzett cselekmény nem az elérendő célt helyezi előtérbe, hanem magában a tevékenységben talál örömet, a tanulás világában ide sorolható például az érdeklődés, kíváncsiság, tanulás iránti vágy. A tevékenységorientált intrinzik motivációt Barkóczi és Putnoky (1980) önjutalmazó motivációként aposztrofálja, amit akár külső jutalmazással is ki lehet építeni olyan területeken, ahol ez alapvetően hiányzik.

Az extrinzik motivációk érvényre jutása esetén célok elérése vagy valamilyen esemény elkerülése a cél, tehát maga a folyamat kevésbé vagy egyáltalán nem jár örömmel. A leggyakoribb külső motivációs tényezők a munkaerőpiacon remélt megtérüléshez fűződik, például a magasabb fizetés, a jobb elhelyezkedés reménye, a magasabb beosztásra való törekvés. A családi életre neveléshez kapcsolódó tudás megszerzése ilyen közvetlen, materiális előnyökkel nem jár, azonban a személyes életben konvertálható. Ezen kívül a tanulásnak ezen fajtája szerepet játszhat a kedvező tanulási aspiráció kialakulásában és fejlődésében. Másrészt ez megalapozhatja vagy elősegítheti a permanens tanulás iránti igényt, akár függetlenül a külső tényezőktől. (Bourdieu 1998, Ferrer és Weiss 2002, Lam et al. 2009)

Thomas (1980) az oktatás céljaként a tanulók személyes meggyőződésének, önbecsülésének, hatóerejének tudatosítását érzékeli, a behaviorista felfogással ellentétben nem hisz az extrinzik motiváció dominanciájában. A motivációt és annak típusainak dominanciáját a különböző elméleti irányzatok ugyanis más-más szempontból igyekeztek megragadni. Például a behaviorista felfogás szerint a tanulókat extrinzik módon (jutalom, dicséret stb.) lehet

a legjobban motiválni, a humanisztikus nézőpont a Maslow-féle deficit és növekedési igényekre épülve az alapszükségletek kielégítését tűzi ki célul. Kozéki (1980) kísérletet tesz a pedagógiai, pszichológiai és motivációs elméleteket egy háromdimenziós modellben történő megjelenítésére. Ebben az affektív dimenzió az emberi viszonyokat foglalja magában (pl. az érzelmi kapcsolat, azonosulás, a csoportba tartozás ösztönzése), az effektív dimenzióban az embernek önmagához való viszonyát ábrázolja (pl. lelkiismeretnek való megfelelés, moralitás), a kognitív területen pedig a feladatokhoz történő viszonyulást rendezi csoportokba (pl. ösztönzés a függetlenségre, tudásvágy, kíváncsiság).

A felnőttkori tanulási szándék nemzetközileg talán leggyakrabban hivatkozott vizsgálatában Morstain és Smart (1974) hat motivációs faktort állított fel: közösségi kapcsolatok („új barátokat szerezni”), külső elvárások („tekintélynek megfelelni”), jólét („képességeim javítása az emberiség szolgálata érdekében”), szakmai előrehaladás („a professzionális fejlődés biztosítása”), menekülés vagy stimuláció („az unalom enyhítése”), kognitív érdeklődés (a tanulás kedvéért”).

A családi étellel kapcsolatos ismeretszerzésre vonatkoztatva leginkább a jólét áll közel a felsorolt tanulási indítékokhoz, de – amint kisgyermeket nevelő hallgatók tanulási helyzetében is megfigyeltük (Engler 2011) – a hasonló élethelyzetben lévők összetartó tanulói közösségekké szerveződve egymás eredményességét és elégedettségét növelik a tanulmányi időszakban. Ezt erősíti meg Réthyné (2003) a tanulást kettős folyamatként értelmezve, amely egyéni és közösségi egyszerre, s az egyik fontosabb cél olyan tanulói közösség kialakulása, amely elősegíti az eredményes tanulást, az új tudás kialakulását. O’Neil és Drillings (1999) egyenesen a motivációt befolyásoló környezeti tényezők közül az egyén környezetének tulajdonítja a leghatékonyabb közvetítő szerepet, mivel a társas közvetítettség, a közösség kiemelten fontos az önbizalom, a kitartás, a kockázatvállalás és a motiválás terén.

Leatwood (2006) vizsgálatainál érdemes felfigyelni a család és szülői szerepekkel kapcsolatos motívumra, amelyre éppen a családi életre nevelés ad válaszlehetőséget. Breloer (2001) az életciklusokhoz köti a különböző motivációk jelenlétét. Olyan életeseményekhez, amelyek egyúttal tanulással és tapasztalatszerzéssel járnak, mint például a munkahely elvesztése, az elmagányosodás vagy éppen a szülővé válás. Zrinszky (1996) többdimenziós motivációrendszerében szintén helyet kap a magánéleti vonatkozás, mégpedig a motiváció irányultsága szerinti besorolás mindkét elemében. Egyrészt a belső motivációhoz nemcsak a korábban már említett érdeklődést, tudásvágyat, sikert sorolja, hanem a közösséghez tartozás vágyát is, például az idősök körében.

Disszonánsnak tűnhet az a gondolat, hogy a családi életre nevelés képzésekben a résztvevők aktivitása, eredményessége, kitartása éppen attól a közegtől függhet, amelyből azzal a céllal érkezett, hogy saját családjában betöltött szerepeiben, feladataiban fejlődni tudjon. Pedig a tanulással foglalkozó kutatások a felnőttek esetében is egyértelműen alátámasztják a család támogatásának jelentőségét a tanulmányok alatt, hasonlóan ahhoz, ahogyan a gyermek iskolai pályafutását segítik szülei. A tanulót körülvevő környezetnek a tanulási motiváció fenntartásában, erősödésében vagy gyengülésében is szerepe van, így a felnőtt tanuló családja, baráti köre vagy munkatársai részeseivé válnak e folyamatnak. McCombs (1999) a maximális motiváció kialakulásának az egyik alapfeltételként határozza meg a társas támogatást az akarat és a készség mellett. „A társas támogatás az a serkentő személyközi kontextus, amely elősegíti az akarat tényezők erősödését és a készségtényezők fejlődését, főként a másokhoz fűződő minőségi kapcsolatokon és interakciókon keresztül.” (Uo., 64)

Oláh (2005) az egyén megküzdési dimenziói között sorol fel három olyan tényezőt, amely a tanulói közösségek szerepére is értelmezhetünk (kiragadva az eredeti pszichológiai diszciplináris szövegekörnyezetből), ha a megküzdés összetevőit (erőfeszítés, célirányosság, tudatosság) a tanulási folyamatra vonatkoztatjuk. Az első a szociális forrást monitorozó képesség, amikor a társas környezetből érkező információkat, észleléseket az egyén saját célok megvalósításához használja fel. Átemelve ezt a felnőttoktatás világába megerősíthető a tanulói közösségek tapasztalatcseréjén, kooperációján alapuló tanulás sokrétűsége, amikor nemcsak kognitív tudásra tesznek szert a tanulók, hanem egymás jelzéseiből, viselkedéséből, a csoport működésén keresztül, informális módon tanulnak.

A következő dimenzió a szociális forrást mobilizáló képesség Oláh (i.m.) modelljében, amely a társak motiválásában, meggyőzésében, az együttműködés sikerességében ölt testet. Ez a képesség hatékonyan használható fel és fejleszthető a felnőtt tanulói közösségekben is, ahol talán még nagyobb szükség van a csoporttársak megerősítésére, mint fiatalabb korban. A felnőtt tanulói csoportok többnyire igen heterogén összetételűek, az életkort, a társadalmi háttérrel, de akár az alapvégzettséget tekintve is, nem beszélve az iskolai évek alatt szerzett egyéni tanulói tapasztalatokról, a tanulói énképről vagy a tanulási aspirációkról. Ebben a környezetben a rossz iskolai élményekkel rendelkező, az alulmotivált, az alacsony végzettséggel rendelkezők könnyen lemaradhatnak vagy lemorzsolódhatnak, a tanulótársak motiváló (és nem megvető) magatartásával azonban elérhetővé válnak a kitűzött célok.

Ehhez hasonlóan a szociális forrást teremtő képesség abban az esetben mozgósítható, ha az egyén olyan problémával találja szembe magát, amit saját erőforrásaiból nem tud megoldani, de a közösség tagjainak addig rejtett erőforrásainak felhasználásával sikerre jut. Ez

megint csak túlmutat a tanulási kereteken, hiszen nemcsak egy kurzus keretében kerülhet erre sor, hanem a tanulóközösség iskolán kívül működtetett kapcsolatrendszerében is. McCombs (1999) szerint a társas támogatás három különböző szükségletre ad választ. Az első megeléghető szükséglet az egymástól való függés, mégpedig a bizalmon, tiszteleten, gondoskodáson alapuló közösségi milió segítségével. A társas támogatás lehetőséget ad az autonómia kibontakozására az önmeghatározáson keresztül, illetve a kompetencia fejlődésére a visszajelzések, kihívások által. (Uo., 67)

Price (2006) 11 ezer felnőtt hallgató adatait vizsgálta 20 éves periódusban a társadalmi nem és a családi állapot szempontjából. Eredményei szerint a házas férfiak jobban teljesítettek, mint a nem házas férfiak, szignifikánsan jobb minősítéssel és szignifikánsan nagyobb hányadban időben fejezték be tanulmányaikat. A házasságban élő nők eredményei nem maradtak alul a hajadonokénak, kevesebb lemorzsolódással és jobb eredménnyel végeztek. A közös háztartásban élő nem házasok eredményei pedig valamennyire megelőzik az egyedülállókat, de igen lemaradva a házasok mögött. A kutató mindebből arra következtet, hogy a családi állapot egyfajta potenciális jelzése lehet a hallgatói képességeknek. További fontos eredmény, hogy a házas férfiak minőségi tanulmányaikhoz az elhelyezkedési esélyek magasabb volta is hozzájárul, nagyobb valószínűséggel szereznek munkát hat hónapon belül, mint az egyéb családi állapotúak. A házasságban élők eredményes felsőfokú tanulását és sikeres elhelyezkedését házassági prémiumként (*marriage premium*) összegzi a szerző.

A tanulás megkezdésének okait vizsgálva Kerülő (2006) a levelező tagozatos hallgatók harmadánál presztízsmotívumot mutatott ki, ahol túlnyomó részt a család támogatása érvényesült, a munkahelyi kollégák javaslatára igen kevesen kezdtek tanulmányaik elvégzésébe. A tanulmányi folyamatban, a tanulás tartósságában, stabilitásában a siker fontos szerephez jutott, amit a külső környezet elismerése szolgáltatott. A családosok esetében ez a gyermekek felé mutatott jó teljesítmény igényében öltött testet, a szülők szégyellték a gyenge érdemjegyeket. A család részéről különösen tanulmányaik második felében kaptak nagy támogatás, ha sikeresen megküzdöttek a családi élet átszervezésével, a tanulásra szánt idő biztosításának problematikájával.

A munkahelyen éppen fordított folyamatot észleltek a megkérdezettek Kerülő (i.m.) vizsgálatában. A tanulmányok elején még támogató légkör átalakult, a végzés felé közeledve egyre gyakoribbá váltak a konfliktusok a munkáltatóval és a kollégákkal (nem tudták megoldani a távollétet, nem kaptak tanulmányi szabadságot stb.). Forray és Kozma (2009) levelező tagozatosokat vizsgálva hasonló következtetésre jutott, mivel a hallgatók mögött álló

családtagok bizonyultak a legfőbb erőforrásnak, még a munkahelyi támogatottság rendkívül alacsony mértékű volt.

Lucas és Ward (1985) elemzésükben megemlítik ugyan, hogy a felnőtt hallgatók tanulmányaikat anyagi vagy személyes okokból függesztik fel, de ez utóbbi nem a családi háttér kivonulására vonatkozik, hanem váratlan élethelyzetekre. Price (2011) nagymintás lekérdezése során a családosok között találta a legkevesebb olyan hallgatót, akik abbahagyták tanulmányaikat. A családi támogatás mértéke a tanulók elégedettségben is megmutatkozik. A megfelelő mértékben támogatottak nemcsak a tanulmányok és a közösségi élet területén sikeresebbek, hanem a hallgatói életükkel is elégedettebbnek bizonyulnak. (Kirk és Dorfman 1983, Engler 2011) A prokreációs család tehát elősegítheti a tanulmányi beruházásokat, támogatásával fenntarthatja a tanulási elkötelezettséget, és megvédhet a lemorzsolódástól. Kasworm (1990) szerint a tanulót körülvevő külső közösségek (családtagok, barátok, kollégák) nemcsak a tanulásra hatnak pozitívan, hanem növelik a tanulói integrációt is.

2.6. A családpedagógia családi életre nevelés területének helyzete

A fejezetben a családi életre nevelés megszületését, kibontakozását, elterjedését vizsgáltuk, miközben megkíséreltük felvázolni a fogalom definícióját, a családi élet családpedagógiai koncepcióját, tematikáját. Mivel a hazai tudományos igényességű szakirodalom szűk mezsgyén mozog, a történeti áttekintéshez nemzetközi, leginkább tengeren túli irodalmi forrásokat használtunk. Utóbbiak túlburjánzása nem meglepő, hiszen a családi életre nevelés az Amerikai Egyesült Államokból ered, és a tudományos vonalvezetés is ott a legerősebb.

A fiatal tudományterület tárgya egy többezer éves múltra visszatekintő intézmény, amely hosszú időn át belső erőforrásaival oldotta meg a következő generáció felkészítését a családi életre, és a család működésének problémáihoz sem keresett szakavatott külső segítséget. A felnőtt élet nagyobb és kisebb feladataira, kihívásaira adott válaszok megtalálásában, a modellnyújtásban, az önismeret kialakulásában, a társas kapcsolatok működtetésében évszázadokon keresztül kizárólag a család tagjai és a helyi közösség játszott főszerepet. Az idősebb generációk tagjainak életpéldája, a falubeliek vagy ismerősök tapasztalatainak megosztása, az orvos vagy baba útmutatása informális módon nevelte házastárrá és szülővé a fiatalokat. A 20. századtól vált intézményesítetté a szülővé képzés, és ezzel együtt részben kikerült a családból a családi életre nevelés.

Buda megfogalmazásában a családi életre alkalmasság azt jelenti, hogy az egyén felnövekedvén *„képes a megfelelő pár megtalálására, vele szoros kapcsolat kialakítására, családalapításra és gyermekek harmonikus felnevelésére”*. (Buda 1995, 235) Más koncepciók

a magánéleti út megalapozásához hozzáteszik a szakmai életre történő felkészítést (Brillinger és Brundage 1980), illetve a már működő családi élet megerősítését (Mihalec et al. 2011). A családi életre nevelés (képzés, oktatás) alapvetően informális úton megy végbe a családokban, amit kiegészíthet vagy pótolhat a formális oktatás és a non-formális képzés. Hazánkban a köz- és felsőoktatásban történtek kísérletek a téma megjelenítésére, ezek inkább egyedi és izolált módon valósultak meg. A civil, az egyházi és lassan növekvő léptékben a piaci szektorban aktivitásról beszélhetünk, ezek mindegyike azonban egy-egy részterületre koncentrált rövid idejű képzések formájában.

Az iskolán kívüli, családi életre neveléssel kapcsolatos tanfolyamokra történő beiratkozás, az aktív részvétel és a sikeres befejezés is nagymértékben függ az egyén motiváltságától, elköteleződésétől és az egyén környezetétől. A családi témával összefüggő tanulói tevékenységben különösen fontos lenne a szűk közösség támogatása, hiszen a témában ismereteit, kompetenciáit bővíteni szándékozó személy „visszaforgatja” a képzésre szánt, és ezzel kapcsolataitól ideiglenesen elvett idejét, energiáját. A következőkben ebből a felvetésből kiindulva részletesen megvizsgáljuk, milyen jellegű támogatásokat nyújthat a családi háttér – amely önmagában is erőforrásként funkcionálhat megfelelő feltételek esetén –, a családi életre nevelés egyik legfontosabb területére, a magánéleti és szakmai pályafutás együttesére figyelve.

3. A család mint erőforrás

A neveléstudomány diszciplínájának nincs olyan territórium, ahol a családnak ne tulajdonítanak jelentőséget valamilyen szempont alapján. A családi szocializáció, a család funkciói, a család története, a család társadalmi státusa vagy birtoklott tőkejavai állnak leginkább az érdeklődés középpontjában, vagy kapcsolódnak e szálakon a különböző vizsgálati területekhez. Empirikus vizsgálatokban az eredmények magyarázata során a családi háttérváltozók megkerülhetetlenek bizonyulnak.

Meglátásunk szerint az értelmezések vonulatában a családban felhalmozott és onnan kiáramló erőforrások állnak, ritkábban tekintenek a családra önmagára erőforrásként. Ez utóbbi megközelítésben a családi kapcsolatok és az azokban bekövetkezett interakciók jelenthetnek erőforrást vagy erőforrás-megvonást, s amellyel a családi életre nevelésnek alapvetően számolnia kell. A kimenetel szoros összefüggésben áll a család tagjainak szubjektív állapotával és a családnak mint kollektívának jól-létével. A másik oldalról megközelítve a kérdést a szubjektív jól-lét vizsgálatok eredményeire érdemes figyelmünket fordítani, amelyek gyakran mutatnak a szakmai és a magánéleti út egyes állomásaira vagy folyamataira. Diener és Suh (1997) a jól-létet például tágabb értelemben az élettel való elégedettségként definiálták, és meghatároztak olyan specifikus mutatókat, mint a családi élettel, a munkával vagy a társadalmi helyzettel való elégedettség.

A fiatalokat megcélzó, családi életre történő felkészítésben a magánéleti és a szakmai szerepekhez kötődő ismeretek, készségek kiemelt fontosságúak. Mindkét pályafutás számos döntéssorozat kíséretében alakul, módosul, attól függően is, mennyire kívánja a fiatal ezeket összeegyeztetni. A következőkben a család és a szakmai út kapcsolatát vizsgáljuk meg. Először a család alapjának, a párkapcsolatnak szerepét tekintjük át a karrier és a magánélet összefonódásában, majd a gyermeknevelésnek és gyermekgondozásnak szakmai és privát életútra gyakorolt vetjük górcső alá. Ahogyan a család működése beágyazódik egy adott társadalmi-gazdasági folyamatba, úgy illeszkedik a családban felnövő gyermekek viselkedésébe, érték- és normarendszerébe a családról és családi szerepekről alkotott kép. Ennek továbbélése az egyéni életben szinte észrevétlenül megy végbe, természetesen kiegészülve, módosulva a családon kívüli szocializációs hatásokkal. Ezért a családban betöltött szerepekre való felkészülés informális útján kívül a megváltozott családstruktúrákat hordozó társadalomban szükség van egyfajta tudatos, formális törekvésre is a két karrierpályán történő boldogulás segítésére.

3.1. Egyéni és közösségi jól-lét a magánéleti pályafutásban

A felnőtté váló személyek életút-alakulásában komoly súlya van a partnerhez fűződő kapcsolat minőségi rajzolatának. A szubjektív jól-létre irányuló kutatások szinte kivétel nélkül hangsúlyozzák a társas kapcsolat jelentőségét. Ilyen kivételt képez Diener és Suh (1997), akik viszont komoly áttekintést adnak a gazdasági és társadalmi (objektív) indikátorok és a szubjektív jól-lét mutatók lehetséges együttes alkalmazásáról annak érdekében, hogy mérhetővé tegyék egy ország lakosságának életminőségét. A szubjektív jól-léttel kapcsolatosan beemelt területek között találjuk a munkával, az egzisztenciával, életkörülményekkel, szabadidő-eltöltéssel összefüggő egyéni megítéléseket. A magánélet szereplőjéhez fűződő viszony minősége azonban éppen csak megemlítésre kerül a szubjektív jól-lét mutatók között: a zárójeles megjegyzésben olyan, a jól-létre befolyásoló individuális szegmensekre utal, mint az egyéni temperamentum vagy a házasság minősége (Diener és Suh 1997, 203).

Acs (2007) ezzel szemben megfogalmazza, hogy a biztos alapon álló családi kapcsolatok jelentik az egyének gazdasági, társadalmi jól-létének biztosítékát. Olyannyira, hogy az Egyesült Államokban a politikai aktorai tudományos vizsgálati eredményekre támaszkodva dollármilliókat költöttek olyan programokra, amelyek a házasságok megóvását, szétesésének megelőzését támogatták. A stabil családi háttér a társadalom számára ugyanis egyrészt testileg és mentálisan egészséges fiatalokat bocsát ki, akik tudásuknak és képességüknek megfelelően végzik el iskoláikat, másrészt a kapcsolatban élő felnőttek is aktív tagjai maradnak a gazdaságnak és a társadalomnak.

A magány ugyanakkor rendkívül negatívan hat az ember testi-lelki egészségére. Seligman (2011) idézi Cacioppo kutatásait (Cacioppo és Patrick 2008), aki katonák között végzett vizsgálataiban mutatta ki, hogy a túlélés a kollektív képességektől függ. A sikeres túlélők, a győztesek azok közül kerültek ki, akik képesek voltak egymással jól kommunikálni, megérteni egymást, a különbözőségeikben rejlő lehetőséget kihasználták egymás bírálása helyett, valamint akik szerették egymást és kockázatot vállaltak egymásért. Érzelmi szociogram készítése során megfigyelték, hogy a magányossággal, depresszióval küszködő emberek közvetlen fizikai környezetében megnő a hasonló problémákkal küzdők száma. Ennél azonban sokkal nagyobb hatással bír a boldogság, ami a környezetre „ragasztva” tartósabban jelen van, mint a negatív érzelmek. (Seligman 2011) Skrabski és Kopp (2010) szerint a jól működő kapcsolatok ráadásul újfajta kreatív pozitív energiákat szabadítanak fel, amelyek mind az egyéneket, mind a kapcsolatukat gazdagítják.

A társas kapcsolatokban megnyilvánuló jól-létnek mint a szélesebb értelemben vett well-beingnek, különböző szintjei, fázisai létezhetnek. A pozitív pszichológia egyik úttörője,

Seligman (2011) a jól-létnek öt szintjét különíti el: pozitív érzelem, elmélyülés, értelem, pozitív kapcsolatok, teljesítmény. Ezek egyike sem okoz önmagában jól-létet, de mindegyik hozzájárul ahhoz. Az első szint a pozitív érzelemé, amely tulajdonképpen a testi-lelki örömszerzés ösztönös lépcsőfoka, rövid távú, könnyen megszerezhető élvezetekhez vezet. Ez a „kellemes élet”, ami örömmel, elragadtatással, nyugalommal vagy eksztázissal jár. Az a párkapcsolat, amely csupán ezen a szinten teljesedik be, felszínes és legtöbbször alkalmi jellegű. Az elmélyülés, elkötelezettség szintjén már magasabb szinten jut örömhöz az ember, mint például a művészeti alkotások élvezete, vagy az egyén által örömmel végzett tevékenység. Seligman olyan flow-állapotnak nevezi, ahol az egyén eggyé válik a tárggyal, és ennek eléréséhez minden tehetségét, erejét meg kell mozgatnia, ellentétben az előző, pozitív érzelem passzivitásával.

Kopp és Skrabski (2010) Csíkszentmihályi (1997) alapján ide sorolja a tanulást is, miszerint az eredményes tanulás titka az örömmel végzett tevékenység alatt keletkező boldogságélmény (hasonlóan a hatékony munkavégzéshez). Ez illeszkedik Seligman meghatározásához, miszerint „az ember akkor kerül a flow állapotába, ha legjobb képességeit alkalmazva a legnagyobb kihívást jelentő feladatot oldhatja meg” (Seligman 2011, 33)

A jól-lét harmadik szintje Seligman (i.m.) felosztásában az értelmes élet, az autonómia, az önelfogadás és a pozitív társas kapcsolatok jellemzik. A következő szint a teljesítmény mint önmagában való cél elérésére való törekvés. Az ötödik összetevő a pozitív kapcsolatok, amikor is az egyén mások jelenlétében él meg tapasztalatokat (öröm, büszkeség, élet értelme), és a másokon való segítség okozza a legmagasabb rendű jól-lét érzést. (Kopp és Martos 2011)

A pozitív pszichológia elméletének és gyakorlatának Seligman mellett Csíkszentmihályi a megalkotója. Nevéhez fűződik a flow-élmény terminusának bevezetése, amely akkor következik be, „ha egy tevékenységben annyira feloldódunk, hogy minden más eltörlődik mellette, ha a tevékenységet bármi más módon folytatni akarjuk, pusztán magáért.” (Csíkszentmihályi 2010, 22) Ez a tökéletes élmény nem spontán módon történik meg, hanem általában komoly erőfeszítéseket kell tenni, kihívásoknak megfelelni. A teljesítményt követő vagy kísérő pozitív visszacsatolás erősíti az egyént, újabb energiák szabadulnak fel újabb célok elérésére.

A kedvező szubjektív jól-léti állapotot a laikus megközelítés hajlamos a jó anyagi helyzetnek vagy a megfelelő egészségi állapotnak tulajdonítani, de ezt több kutatás is megcáfolta. Layard (2007) öt olyan tényezőt sorol fel, amely a nemzetközi mérések szerint csekély mértékben hat a boldogságérzetre, ezek az életkor, nem, külső adottságok, intelligencia, képzettség. A következő hét tényező ugyanakkor jelentősen befolyásolja a boldogságot,

sorrendben: családi kapcsolatok, anyagi helyzet, munka, közösségi és baráti kapcsolatok, egészség, személyes szabadság, személyes értékek. Layard (2007, 30)

Kopp és Martos (2011) hat olyan faktort határoz meg, amelyek biztosan hatást gyakorolnak az egyén életminőségére. Vizsgálati szempontunkból ezek közül lényeges tényező az együttműködés, ami a konstruktív társas életvezetés feltétele, hiánya romboló hatást mér a közösségi szerveződésekre, ugyanakkor az egyén számára is ártalmas (akár egészségügyi problémákhoz vezethet). A többi összetevő megfelelő rendelkezésre állása elsősorban az egyén, másodsorban a közösségek szempontjából biztosítják a jól-létet. Ilyen a személyes hatékonyság, a nehéz helyzetek kezelésének képessége, vagy a megküzdés a mindennapi stresszhelyzetekkel. A koherenciaérzék az a meggyőződése az egyénnek, hogy a nehézségek legyőzhetők, és erre ő képes, de a személyes célok megvalósítása és a személyes hatékonyság éppúgy hozzájárulnak a jól-lét kialakulásához és fenntartásához (Kopp és Martos i.m.)

Pikó (2005) az autentikusságot az önmegvalósításban, önazonosságban, hiteles cselekedetekben látja. Hivatkozik Goldman és Kernis (2002) felosztására, akik az autentikusság négy elemét különböztetik meg, amelyek közül az egyik a társas kapcsolatok szintjén nyilvánul meg. A hosszú távú kapcsolat feltétele a hitelesség, amikor az autentikus személy vállalja negatív tulajdonságait, nyitott és eredeti módon viselkedik. Azok az egyének tehát, akiknek kiegyensúlyozott a kapcsolatuk a tágabb környezetükkel (szomszédok, munkatársak, barátok) magasabb az önbecsülésük, kiegyensúlyozott az életvitelük. (Skrabski 2003)

A koherens személyek nagyobb terhet vállalnak a társadalomban, vizsgálatok szerint ennek ellenére a koherens személyek a társadalom átlagnál egészségesebb csoportjához tartoznak. (Skrabski 2003) A magas koherencia kialakulását egyébként a társadalmi háttértényezőknél (nem, kor, iskolázottság) sokkal erősebben magyarázza a magas családi és családon kívüli támogatás és a vallásosság. Putman (2000) arra a megállapításra jutott, hogy az idősebb generációknál még megfigyelhető ez a típusú közösségért való ténykedés, a fiatalokra azonban egyre kevésbé jellemző. Korunk embere már nem ismeri a szomszédját, kevésbé mozdul meg a közös célokért, egyre kevesebb alkalommal vesz részt baráti összejöveteleken, vagy a saját családja életében. A társas kapcsolatok visszaeséséhez hozzájáruló tényezők között – mint a városiasodás, a munkaerő-piaci változások, a modern technológia megjelenése – felsorolja a családszerkezetek átalakulását is.

A környezetben érvényesülő kapcsolatok és a jól-léti mutatók összefüggéseire hazai vizsgálatok is rámutattak. Skrabski (2003) a társadalmi tőke és a testi, mentális egészség közötti összefüggéseket a Hungarostudy felmérések adatai alapján vizsgálta, amelynek adatfelvételei 1988 és 2002 között történtek a 16 évnél idősebb magyar lakosság körében. A vizsgált

időszakban csökkent a közvetlen környezet részéről (szomszéd, munkatárs, iskolatárs, rokonok) várható segítség mértéke. A szülői támogatásra számítók aránya is csökkent, majd némileg növekedett, arányait tekintve azonban magasabb a lazább kapcsolatokról. Minden más kapcsolati formát meghalad azonban a társas támogatás mértéke.

3.2. A társas kapcsolatok jelentősége

A társas támogatás érzelmi elköteleződést, bizalmat, meghittséget, gondoskodást és törődést jelent, amelyek jelenléte csökkenti a depresszió vagy egyéb pszichés problémák kialakulását, az egyénen keresztül pedig kimutatható a társadalmi jólétre gyakorolt kedvező hatás (Brown 2006). A Hungarostudy felmérésben (Skrabski 2003) a megkérdezettek mintegy 55%-a nagymértékben számít a házastársa vagy élettársa segítségére, a férfiak szignifikánsan nagyobb mértékben. Még a többi kapcsolati forma (barát, szülő, szomszéd, rokon, munkatárs, iskolatárs) intenzitásában jelentős változás (többnyire csökkenés) állt be, a partnerkapcsolatok értéke jelentősen megnőtt. A férfiak között 51%-ról 76%-ra nőtt azoknak a férfiaknak az aránya, akik nehéz helyzetben biztosan számíthatnak társukra, a nőknél ez az érték 48%-ról 63%-ra emelkedett.

Albert és Dávid (2016) kutatásai azonban egy kedvezőtlen tendenciára hívják fel a figyelmet. A társas kapcsolatok ugyan jelentősek, a férfiak és nők is egyaránt magas arányban említik bizalmasuk között partnerüket, azonban a bizalmi kapcsolatok súlypontja a családról a barátokra helyeződött. Mindemellett a barátok száma nem magas, különösen a fiatal korosztályokban lehetünk tanúi az elmagányosodásnak. A jól-léthez szükséges többdimenziós kapcsolatok tehát nem jellemzik a társadalmat, a gyengülő rokoni kapcsolatokat minőségileg pedig nem biztos, hogy pótolni tudják a nem rokoni kötődések.

Price (2006) nagymintás, tizenegyezer fős hallgatói felmérésben kimutatta, hogy a házasságban élő hallgatók eredményesebbek párkapcsolatban élő vagy egyedülálló társaiknál, mivel jobb eredménnyel, időben, kisebb arányú halasztás és lemorzsolódás kíséretében fejezik be tanulmányaikat. A támogató társas közeg hatását Seligman (2011) más irányból induló megfigyelései is igazolták. A kutató minden kísérlete azt mutatta, hogy az optimista beállítódású emberek kevésbé hajlamosak a betegségekre, mint a pesszimista életszemléletűek. Ezt három okkal magyarázza, az első az életmódból adódik: az optimisták alapvetően hisznek magukban és hatásukban a környezetre, tevékenyek, aktívak, egészségesen élnek. A biológiai mechanizmusok szintén az optimista embereknél működnek jobban (pl. élénk reakció az immunrendszer részéről, jobb megbirkózás a stresszel), ami okozhatja a jobb állapotot. A harmadik, számunkra figyelemre méltó ok a társas támogatás.

Seligman (i.m.) azt állítja, hogy minél nagyobb szeretet vesz körül valakit, minél több barátja van, annál kevesebb a betegsége. A hazai pszichológiai életminőség-mutatók és a fizikai egészségérzet is lényegesen kedvezőbb azoknál (kortól, iskolázottságtól függetlenül) akik számíthatnak családtagjaikra a különböző élethelyzetekben (Skrabski és Kopp 2010, ld. korábban Skrabski 2003). A nők esetében a család kiemelt védőfaktor a depresszió ellen, a férfiak hatékonyságát, professzióját növeli a családtagokkal való jó kapcsolat. Mindennek az ellenkezője is igaz, mivel szignifikánsan magasabb azok körében a dohányzás, drogfogyasztás, öngyilkosság, ahol rosszak a családi kapcsolatok (Uo.). Williams és Umberson (2004) ezzel ellentétben nem a családi állapottal hozzák összefüggésbe a jól-lét vagy az egészség fokát, hanem a házasság felbomlásából fakadó negatív folyamatok következményeként értékelik az egészségromlást.

A társas kapcsolatok jól-léti hatása valóban nem független a nemi szerepektől és a szocializációtól, azonban az erre vonatkozó elméletek hangsúlya eltolódott, miközben a kapcsolati formák is jelentősen pluralizálódtak. Williams (2003) egy három hullámban történő vizsgálat eredményeire támaszkodva megvétőzte azt az évtizedeken át fennálló tézist, hogy a házasság minősége elsősorban a nők mentális egészségére van hatással, még a családi státusz a férfiak számára fontosabb a pszichológiai jól-lét szempontjából. 1984 és 1994 között mintegy négyezer interjú született, ezek elemzése szerint mindkét nem pszichológiai jól-létére egyformán hat a családi állapot, az abban bekövetkező változások és a kapcsolat minősége. Pikó (2003) vizsgálataiból ugyanakkor kiderül, hogy habár a férfiak kevesebb támogatást kapnak a társas kapcsolatokban, viszont ezt jobban tudják hasznosítani. Erre rezonál Zimmermann és Hameister (2019) eredménye, miszerint a férfiak többet profitálnak a stabil kapcsolatokból, ennek hiányában ugyanis jellemzőbb körükben a depresszió, az étellel való elégedetlenség.

Vandeleur és munkatársai (2009) ugyanakkor azt találták, hogy a családtagokhoz fűződő érzelmi közelségből a férfiak többet profitálnak, mint a család többi tagja. A férfiak barátaik vagy kollégáik körében töltött időben sem érnek el olyan magas érzelmi jól-létet, mint társaikkal és gyerekeikkel közös időtöltésük alatt. A nőknél ez az erős hatás nem mutatható ki, sőt, a családon kívüli kapcsolatokban a férfiakhoz képest erőteljesebb érzelmi felfrissülés tapasztalható. A tanulmány szerzői mindezt azzal magyarázzák, hogy a nők felelősek elsősorban a család emocionális egységéért, amelybe sok energiát fektetnek be. Ők munkálkodnak például az apa és a gyerekei közötti viszony kialakításán, erősítésén, a kiegyensúlyozott családi légkör biztosításán. Ahhoz, hogy ez az érzelmi menedzselés

(*management of emotions*) sikeres legyen, családon kívüli közösségekben is keresik az érzelmi feltöltődést.

A társadalmi nem és az iskolázottság ismert összefüggései szerepet játszhatnak a szubjektív jól-lét megítélésében. Lundberg és Pollak (2015) részletesen elemzi az Egyesült Államokbeli házassági folyamatokat 1950 és 2010 között. Az USA-ban az 1970-es évektől jellemzően fiatalon kötettek házasságot, a nők otthon maradtak a gyermekeikkel, ameddig azok fel nem nőttek. Ez idő alatt képzettségüket, karrierterveiket alárendelték az otthoni feladataiknak. Az ezredfordulóra világossá vált, hogy mérvadó változások következtek be az amerikai demográfiai tendenciákban. A házasság dominanciája gyengült, elterjedté váltak az együttélések, dinamikusan növekedett a házasságon kívül született gyerekek száma. A tartós kapcsolat kialakításának és az első gyermek vállalásának időpontja kitolódott.

Az iskolázottság tekintetében azonban jelentős különbségek adódnak a demográfiai magatartás területén, különösen az 1990-es évektől kezdődően. A házasságra lépők és az újránházasodók között tartósan magas a diplomások aránya, a hosszú távú házások között is több a magasan képzett. Az együttélések közül is nagyobb valószínűséggel végződik házassággal az a kapcsolat, ahol legalább az egyik fél diplomával rendelkezik, ráadásul ezeknél a pároknál nagyobb az esélye a közös gyermek megszületésének is. (Lundberg és Pollak i.m.)

A függetlenség hipotézis elmélet szerint (*independence hypothesis*) minél magasabb egy nő beosztása és keresete, annál inkább képes az önálló egzisztencia kialakítására és fenntartására, ami a házassági hajlandóságának csökkenéséhez vezet. Ennek ellentmondanak a statisztikák és felmérések, miszerint éppen az ellenkezője történik, a magasan kvalifikált nők nagyobb eséllyel lépnek házasságra. (Goldscheider és Waite 1986, Oppenheimer 1997, White és Rogers 2000, Burnstein 2007). A hazai adatokat tekintve elmondható, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségűek között találjuk a legtöbb egyedülálló nőt, ugyanakkor a felsőfokú végzettségűek között viszonylag magas az egyedülállók aránya. Ez magyarázható azzal, hogy az iskolázott nők ritkán házasodnak lefelé, kedvező munkaerő-piaci helyzetük miatt inkább mérlegelik a kapcsolat stabilitásának lehetőségét, illetve könnyebben ki is lépnek párkapcsolatukból. (Tóth 1997, Utasi 2002, Bukodi 2004)

A társas kapcsolatok egyénre és közösségre gyakorolt hatását megfigyelve felmerül a kérdés, vajon mindez független-e a kapcsolat formájától, tartósságától, minőségétől, vagy találunk eltéréseket például a házások, az együttélők vagy az alkalmi kapcsolatban élők jól-léte, és ezen keresztül a professzionális lehetősége között.

3.3. Házassági prémium

A szakirodalomban családi állapot hatásnak vagy házassági prémiumnak tulajdonítják azt a jelenség-együttest, amelyet a házasságban élők tapasztalnak meg leginkább, s melyről többek között Rendall és munkatársai (2011) adnak széles körű áttekintést. A különböző kutatások eredményei szerint a harmonikusan működő házasság kedvező életminőséget, megfelelő testi-lelki egészséget biztosít a feleknek, ezen túl kedvező társadalmi integrációt tesz lehetővé, magas társadalmi tőkét biztosítva tagjainak. A házasságban élők aktívabbnak bizonyulnak az önkéntességben, a vallási és politikai tevékenységekben, jobban bevonódnak az iskolai életbe.

Brown (2006) 13 ezer fő adatait vizsgálta egy, a nyolcvanas évek végén felvett háztartási panelvizsgálat adatbázisában. A kiinduló hipotézise a társas kapcsolatok és a jól-lét szoros összefüggéséből indult ki. Úgy vélte, hogy nincs jelentősége annak, hogy házasságban vagy együttélésben jön létre egy kapcsolat, annak hasonló mértéke lesz az egyén jól-létére. Eredményei megcáfolták feltételezését, mivel az együtt élő pároknál szignifikánsan magasabb volt a depresszióra való hajlam, mint a házasoknál. Az utóbbi kapcsolati forma stabilabbnak is bizonyult, időben hosszabb, minőségében mélyebb rajzolatot mutatott. Hasonló eredményre jutott Dush és Amtao (2005), akik longitudinális vizsgálataikban a leginkább kedvező szubjektív jól-létet a házások, a legkisebb szintű jól-létet az egyedülállók között találták. Megfigyelték továbbá, hogy az elkötelezett kapcsolatok irányában történő elmozdulás növekvő szubjektív jól-lét érzetet jelent.

A well-being jellegű vizsgálatok sorában egyértelműen megmutatkozik, hogy az egyéni jól-létre leginkább a házasságban megélt boldogság hat, megelőzve olyan tényezőket, mint a jövedelem nagysága, a társadalmi státust, az iskolai végzettség foka, az életkor vagy a nemi hovatartozás. (Gove et al. 1990, Diener és Suh 1997, Brown 2006, Layard 2007) A legmagasabb jól-lét értéket szintén a házasoknál mérték, őket általában az együttélők követik, a legalacsonyabb jól-lét index az egyedülállóké. (Kurdek 1991, Horwitz és White 1998, Brown 2006, Skrabski és Kopp 2010) Az eredmények szerint a házasságban élőkre kevésbé jellemző a depresszió, az alkohol vagy gyógyszerfüggőség, az öngyilkosságra való hajlam, kevesebben szenvednek pszichés eredetű problémáktól. A boldog házasságban élők 70%-kal nagyobb valószínűséggel kerülnek el a betegségeket, mint az azonos jövedelemmel rendelkező, de nem harmonikus viszonyban élők. (Skrabski 2003) A házasság pszichológiai és fizikai jól-lét hozama (well-being benefit) magasabb mértékű a férfiak esetében.

A házastársak közötti együttműködés, bizalom, harmónia – párosulva a férfiak és nők eltérő gondolkodásmódjából származó előnyökkel – a közös munka során olyan produktivitást eredményezhet, amire egy ember egyedül nem lenne képes. Kopp és Skrabski (1995) példaképp

olyan kutató házaspárokat említ, akik munkái mérföldköveknek számítanak az egyes tudományterületeken, úgymint a Curie vagy a Cori házaspár, Bálint Mihály és Alíz, Margaret Mead és Gregory Bateson. A szerzőpáros ezt azzal magyarázza, hogy a családalapítás olyan komoly kihívás, amely feltételezi és kimunkálja a kreativitást, rugalmasságot, önazonosságot.

A házások esetében a társas támogatás erőteljesebben van jelen, mint a szintén szoros partnerkapcsolattal rendelkező közös háztartásban élő, de nem házas pároknál. Ennek okát feltételezhetjük olyan külső tényezőkben, mint az egzisztenciális háttér vagy az iskolázottság. A tartósan (esetleges későbbi házasságkötés nélkül) együtt élő párok ugyanis általában alacsonyabb jövedelemmel és alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkeznek. (Bukodi 2005) Más elméletek alapján kiegészíthetjük ezt egyfajta belső okkal is, mivel az együttélők párkapcsolatának minőségi szintje általában alatta marad a házásokénak (Brown és Booth 1996, Brown 2006)

A párkapcsolatok, így a házasság stabilitásának és tartósságának esélyei már kisgyermekkorban is eldőlhethetnek, szerteágazó irodalom foglalkozik a korai kötődés és az serdülő- vagy ifjúkori, valamint a felnőttkori kapcsolatok összefüggéseivel. (pl. Bartholomew és Horowitz 1991, Feeney 1994, Hamilton 2000, Fraley 2002, Fraley et al. 2013) A biztonságosan kötődő férj és feleség sokkal inkább konstruktívan oldja meg a problémáit, mint a nem biztonságosan kötődők. Megfigyelhető továbbá, hogy a gyermekkorukban hasonló kötődést megélt párok szívesen létesítenek kapcsolatot, legharmonikusabb viszony a biztonságosan kötődők egymásra találása során létesül. (Kobak és Sceery 1988, Volling et al. 1998) A hosszú ideje együtt járók, de nem összeköltözöttek vagy az együtt élő, de nem házasodottak között számos nem biztonságosan kötődő vagy elkerülő felnőttet találunk, hiszen ők inkább keresik a lazább kapcsolatokat.

A bemutatott kedvező testi-lelki jól-létből származó hozamok egy részét férfiaknak és nőknek egyaránt újra be kell fektetni a családi életben működő kapcsolatokba és tevékenységekbe, mivel a harmonikus családi légkör megteremtése és fenntartása komoly energiát emészt fel. A megfelelő működéshez a problémák, nehézségek is hozzájárulhatnak, ahogy Skrabski és Kopp (2010) fogalmaz: konfliktusokra szükség van, a kapcsolatok komoly hajtóereje lehet, ha jól oldják meg a felek. A feszült helyzeteket legtöbbször az váltja ki, hogy a jó kapcsolat érdekében valamin változtatni akarnak. Jó kommunikáció esetén a partnerek nem rombolják egymás identitását, hanem ellenkezően, azt erősítik. A fejlett személyiség ugyanis nem szűkíti a másik életterét, hanem bővíti azt, erősítve a társa önazonosságát. (Uo. 23) A megfelelő konfliktuskezelés dupla haszonnal bír: egyrészt erősíti a társkapcsolatot, másrészt mintát ad, hiszen a gyerekek a szülők konfliktusmegoldó technikáit veszik mintául.

A társas kapcsolatok léteznek egyfajta bumeráng hatása: a társas támogatás segíthet a stresszoldásban, de önmaga is lehet stresszforrás. Ezért Pikó (2003) szerint az egyén szükségleteire, igényeire kell szabni a támogatást, ekkor érhető el pozitív eredmény. A kutatások azt mutatják, hogy a házasságban felmerülő problémák olyan fizikai és pszichés tüneteket okoznak, amelyek a napi munka során is kimutathatóak, azaz az otthoni problémák beáramlanak a munkahelyre is. (Martos 2008) Ennek a fordítottja is igaz, sőt, kimutatható azon házastársak egészségében történő változás, ahol egyébként a másik fél küzd munkahelyi problémákkal. Ez utóbbi akkor lép fel, ha a társak egyenként nem tudnak megküzdeni az őket ért stresszel, azt hazaviszik, ami innentől kezdve kettejük ügyévé válik. Ezt közvetett stressznek nevezzük, mivel az egyik fél csak közvetett módon részesül benne. A közvetlen stressz esetén (pl. költözés, haláleset stb.) együttesen élik meg a problémát, és szintén közös feldolgozás (vagy annak próbája) követi.

A stresszelméletek lényegi tényezője a megbírkózás (*coping*). Az egyén megbírkózási képességétől függ, hogyan reagál egy új helyzetre: sikeres megküzdés esetén fejlődik a képesség, a kudarcok szorongáshoz, depresszióhoz vezetnek. A nehézségekkel való sikeres megküzdés magasabb célok elérésére sarkallja az egyént, önbizalmat ad, növeli a hatékonyságot. (Kopp és Skrabski 1995, Bagdy 2015) „Az ember sokkal könnyebben felszínre tudja hozni a benne rejlő képességeket, ha tudja, hogy bármi történjék is, biztos érzelmi támaszra lel a családjában” – írja Csíkszentmihályi (2010, 239), aki szerint a családnak egyszerre kell differenciálnak és integratívnak lennie. A különbözőség a családtagok egyéni céljaiban és eltérő képességeiben rejlik. Az integrációs során az egyik tag céljai a többieknek is fontossá válnak, az egyik tag problémái a többiek számára is megoldandó feladattá. Ennek feltétele a nyitott kommunikációs csatornák használata. A közös célokkal és nyitott kommunikációs csatornákkal rendelkező családokban a tagok abban élik át az áramlatélményt, hogy eltérő céljaik ellenére egy közös egészhez tartoznak, ahol jól esik a többiekhez illeszkedni, alkalmazkodni.

Cohen az érzelmek és a betegségek közötti ok-okozati összefüggéseket vizsgálta. (Cohen et al. 2003, idézi Seligman 2011). A kísérletsorozatai egyöntetűen azt mutatták, hogy a kulcsfaktor a pozitív érzelmi stílus. Alanyait különböző érzelmi szintekbe sorolta az interjúk alapján, figyelembe véve a külső tényezőket (életkor, egészségi állapot stb.), majd mesterségesen előidézett betegség lefolyását figyelte meg zárt körülmények között. Minél magasabb (pozitívabb) érzelmi szinten volt valaki (általános közérzet, étellel való elégedettség stb.), annál könnyebben birkózott meg szervezete a betegséggel.

A megfelelő társas támogatás kialakításában az egyéni és közös célok összehangolása lényeges kritérium. A párkapcsolatokban a férfiak és nők szakmai terveinek, karriercéljainak mérlegelése a nők iskolázottságának javulásával párhuzamosan kialakuló kétkeresős családmódellet terjedésével jelent meg. A hagyományos nemi szerepekhez igazodva eleinte a férfiak karriertervei kerültek előtérbe, de a nemi dominancia a huszadik század végére eltűnni látszik még azokban a kapcsolatokban is, ahol csupán a férfi dolgozik. (Sexton és Perlman 1989)

A karriertervekre is érvényes Csíkszentmihályi (2010) preventív jellegű megfontolása, amikor a személyes célok és szokások módosítására hívja fel a figyelmet. Ha ez ugyanis nem történik meg, zavar támad, a régi elvárások ütköznek az új interakciós helyzetekkel, és frusztráció alakul ki. A célok megváltoztatásával az egyéniség is megváltozik, a két ember egymásra figyel, egymáshoz igazítja elképzeléseit, gondolkodásmódját. Erre kitűnő példa a női munkavállalás dilemmája, hiszen a nők munkaerőpiac elhagyása, majd az oda visszatérése vagy vissza nem térése alapvetően befolyásolják a családi életet. Tipikus esete ennek a nők visszatérése a munka világába: a gyermekszülést követően az anya ellátja az otthoni teendőket és a gyermekgondozást. Ez, a hagyományosnak tekinthető családi munkamegosztás nem tartható fent a reintegrációt követően. A megváltozott helyzet új stratégiát követel, amelyben minden családtag (akár a tágabb rokonság) új vagy átalakult feladatokat kap.

A nők fizetett és fizetetlen munkavállalása igen összetett kérdés, mi most csupán a társas támogatás oldaláról közelítjük meg a dilemmát. A tengeren túli irodalmak alapvetően abból indulnak ki, hogy egyáltalán szükséges-e a nők gazdasági aktivitása (természetesen abban a társadalom azon részében, ahol egy kereset is elegendő). A férfi szakmai előmenetele és a gyermek jól-léte szempontjából az otthon maradást preferálják, esetenként a részmunkaidős munkavállalást. A nők szemszögéből a két szféra összeegyeztethetőségének nehézségére hivatkozva szintén ezt a két megoldást javasolják. A férfiak szempontjából a legideálisabbnak vélt állapot, ha a feleség otthon marad, mivel ilyen módon támogathatja leginkább a férj előmenetelét, értve ezalatt a humán tőkébe tett beruházásait is. (Korenman és Neumark 1991) Ezt a tézist, miszerint az ún. házastársi bónusz (*marital bonus*) csupán a tradicionális családokban tekinthető kizárólag működőképesnek, Schneer és Reitman(1993) kutatásai cáfolják, ők a poszt-tradicionális (kétkeresős) családok esetében mértek magasabb karrier-elégedettséget.

Ezt a kérdést vizsgálva figyelemre méltó eredményre jutnak Treas és munkatársai (2011), amikor a teljes időben és a részmunkaidőben dolgozó nők, illetve a háztartásbeliek elégedettségét vizsgálják. Az eredmények szerint elmondható ugyan, hogy az otthon lévő nők

a lelegedetebbek az életükkel, viszont a munkaviszony olyan mértékben hat az elégedettségre, mint amennyire befolyásolja a családi életet. Tehát a munkáját szívesen végző nő, aki úgy érzi, kiteljesedik abban, amit végez, s a családjá felé is ezt közvetíti, egészében kiegyensúlyozottnak véli életét, függetlenül a munkaerő-piaci státuszától. Goldberg és Perry-Jenkins (2004) ezt a kérdést gender olvasatban tárgyalja. Arra a következtetésre jutnak, hogy azok a munkavállaló nők élnek meg magasabb fokú stresszt, akik a hagyományos nemi szerepelvárásaikhoz maximálisan ragaszkodnak, tehát munkájuk mellett példaértékű háziasszonyként, feleségként, anyaként akarnak funkcionálni.

A bemutatott irodalmak alapján elmondható, hogy a házasságban élő emberek boldogabbak, egészségesebbek, emellett alacsonyabb morbiditási és mortalitási mutatójuk. A képlet azonban talán mégsem ilyen egyszerű, hiszen nem bizonyos, hogy a házasság intézménye önmagában okozza, hordozza a pozitív mutatókat. A szelekción és protektív elméletek például külső okokat bevonva értelmezik az eredményeket. A szelekción elmélet azt állítja, hogy a jobb társadalmi helyzetben lévő eleve jobb kapcsolati tőkével, anyagi háttérrel, jobb egészséggel lépnek házasságba, aminek fennmaradása így jobban biztosított. A protektív elmélet ezzel szemben azt állítja, hogy a házasság önmagában egészségvédő faktor, ezért a „nem házasság” okozza a kialakult problémákat. (ld. pl. Balog 2008) A szelekción elméletet más oldalról közelíti meg Brown (2006). Azt találta, a kutatók egyetértenek abban, hogy a házasság kedvezőbb jól-lét mutatói mögött nem olyan szelekción folyamat áll, aminek következtében eleve az egészséges pszichével rendelkezők lépnének házasságra, még az alkalmazkodásban és egyéb társas kompetenciákban gyengébbek csak az együttélésig merészkednének, vagy egyedül maradnának.

3.4. Szülői karrier

A szakmai karrierút kiépítését tanulásról szóló döntési folyamatok, tanulmányi beruházások, tanulási stratégiaalkotás, tervezett vagy kevésbé tervezett pályakép övezi. A szülői karrier (*parental career*), azaz a szülővé válás folyamata kevésbé tudatosan és körültekintően véghezvitt folyamat, holott a szülői hivatás gyakorlásának minősége, mint látni fogjuk, a család életének számos területére hatással van.

A család fejlődésében bekövetkezett változások komoly stresszt okozhatnak a család életében. Habár a szülővé válás egy természetes állomás, mégis sok esetben felkészületlenül éri a párokat. Gage és Christensen (1991) eredményei alapján azoknál a pároknál, ahol formális vagy informális módon valamilyen felkészülés történt a szülői szerepre, szignifikánsan alacsonyabb volt azok aránya, akik a gyermek érkezésekor negatív élményeket éltek át.

Gyakrabban számoltak be a gyermekgondozás során érzett magabiztosságról, örömről, felszabadultságról, elégedettségről, ami egyrészt pozitív módon hatott a párkapcsolatukra, másrészt abból táplálkozott, mivel ezekben az esetekben több segítséget kaptak egymástól.

A szülői szerepet célzó szocializációs tényező lehet például a családban vagy baráti körben lévő kisgyermek ideiglenes felügyelete, ezekkel a szülőkkel való beszélgetés a gyermeknevelésről és gondozásról, ebben a témában olvasott vagy nézett anyag, szakemberekkel (orvos, védőnő stb.) történő előzetes beszélgetés, vagy egyszerűen a kisgyermekes családok megfigyelése különböző élethelyzetekben. Fontos tehát, hogy a családi életre nevelés során már a kisgyermek nevelésével járó ismeretek, készségek is ismertté legyenek a következő szülőgenerációk előtt. Erre Buda (1995) statisztikai adatokkal alátámasztva is felhívja a figyelmet, hiszen a fiatal anyák csaknem fele klinikai méretű depressziót él át, a gyermek érkezése a házasságok akár 50-60%-át is megviselheti, mivel alapvetően megváltozik az addigi életforma, életvitel, ami könnyen vezethet párkapcsolati konfliktusokhoz.

A szülővé válás formális szocializációs folyamata tehát preventív jelleggel is bír, elősegítve az apává és anyává váló férfiakat és nőket mentális egészségük megőrzésében azzal, hogy felkészülnek a gyermek érkezésével járó stresszhelyzetekre (pl. túlzott aggodás, idegesség, önvád, kommunikációs zavarok, önbizalom gyengülése). Ezek a stresszfactorok nemcsak a szülői hivatásuk gyakorlásában hátráltatják a párokat, hanem a kapcsolatukra is veszélyt jelenthetnek, ami akár a család széthullásához is vezethet.

A családi életre nevelés komplex programjában helyet kap a házasságok felbomlása és azok következményeinek feldolgozása is. Az USA-ban már az 1970-es évektől szerveznek ún. válás oktatást (*divorce education*), egyes tagállamokban kötelezi a részvételt a bíróság a házasságukat felbontók számára. A program célja a gyermek(ek) érdekében a szülők közötti konfliktus csillapítása, az együttműködés elősegítése, mindkét szülő részvételének ösztönzése a gyermek életében. (Schramm és Becher 2020) A válás során az apák szerepe gyakran marginalizálódik, kikerülve szoros apa-gyermek kapcsolatból kevesebb rálátása van a gyermek mindennapjaira. A közös felügyeletet biztosító gyermekelhelyezés esetén figyelték meg ennek tompulását. Egy svéd kutatás rámutatott, hogy a korábban általános „láthatást” (általában kéthetente egy hétvége) fokozatosan felváltó közös felügyelet nemcsak a gyermekkel való kapcsolatban jelent javulást, hanem az elvált szülők konfliktusait is gyengítették, sőt, a családba újonnan bekerült partnert is könnyebben fogadta a gyermek és az ex-házastárs is. Ezen kívül megfigyelték, hogy az apa nagyobb tisztelettel adózott a gyermeket nevelő anya iránt. (Andreasson és Johansson 2016) A válás nemcsak a háztartásból kikerülő szülővel való

kapcsolatot gyengítheti meg, hanem az unokák és nagyszülők viszonyának mennyiségi és minőségi romlását is okozhatja. (Arpino et al. 2018) Westphal és Lippe (2015) közel négyezer fős mintán vizsgálta a nagyszülő-unoka kapcsolatot a szülők válását követően, ahol azt találták, az anyai nagyszülőkkel nem romlott jelentősen a kapcsolat, az apai oldalon azonban igen.

Visszatérve a potenciális veszélyekre, a gyermek születése a családban mindkét felet egyszerre érő hatás, melyben a konstruktív megküzdési mintázatokat mutató párok feleltek meg leginkább a kihívásoknak. A társ támogatása ebben a helyzetben (és más változások vagy válságok esetén is) kiemelkedő módon segítette a problémákkal való megküzdést. (Martos 2008) Csíkszentmihályi (2010) a nyitott kommunikációs csatornáknak látja a kiegyensúlyozott családi élet lehetőségét, vagyis a szülőknek beszélniük kell a napi feladataikról, problémáikról, sikerekről, kudarcokról, vagy éppen a vágyaikról. A gyerekek ezekből a kommunikációs helyzetükből tanulnak, gondolkodnak, érvelnek. Ha a szülők nem beszélgetnek, csak munkájukba merülnek vagy tévéznek, a gyerekek más kommunikációs partnereket keresnek.

A gyermeknevelés és a szubjektív jól-lét összefüggését tekintve elmondható, hogy még egyes kutatások szerint a szülők jól-létére összességében nincs hatással a gyermeknevelés, mások szerint inkább negatív hatással van, hiszen felnevelésük törődéssel jár, amihez az anyagi kiadások feletti aggodás is hozzájárul. Brown és Booth (1996) vizsgálatának eredményei alapján a házasságban élők esetében a gyereknevelés nem függött össze a jól-léttel, az együttélőknél viszont növelte a szorongást és az aggodalmat a gyerekről való gondoskodás. Seligman (2011) megállapítása szerint a gyerekesek általában kevésbé boldogok és kevésbé elégedettek az étellel, ezért ha csak a boldogság lenne a cél az emberiség életében, kihalt volna.

Umberson és munkatársai (2010) a teljes életciklus perspektívájából szemlélik ezt a kérdést. A gyermek jól-létre gyakorolt hatásának körülírásában elválasztják a születéstől a fiatal felnőttkorig tartó nevelési időszakot a felnőtt korúvá vált gyermekétől. Az előbbi életszakaszban a gyermekgondozással járó intenzív feladatok kisebb jól-léttel töltik el a párokat, a gyermeknevelés befektetések hozamai a későbbi életkorokban erőteljesebben érezhetőek. Véleményük szerint a well-being szempontjából az első gyermek vállalására a 23-30 év közötti időszak a legideálisabb.

Amint az előzőekben láttuk, a társas kapcsolatokat a kora gyermekkori kötődés erősen meghatározza, ez még inkább elmondható a saját gyermekkel kialakított szülő-gyermek kapcsolatáról. Az egykor biztonságosan kötődő szülők szintén ilyen típusú kapcsolatot alakítanak ki jellemzően, még a például a gyerekként bizonytalan kötődésű, elkerülő anya a saját gyermekével is távolságtartó lesz. (Steel et al. 1996, Volling et al. 1998) Az anya és gyermek közötti szimbiózis alakítja ki azt az ősbizalmat, amely meghatározza későbbi

kapcsolatait, bizalmát, ennek hiánya pedig a bizalom képességének kialakulatlanságát eredményezi. Az a család éli túl a problémákat, kríziseket, ahol a kapcsolatok feltétlen bizalomra és elfogadásra épülnek. (Kopp és Skrabski 1995) Vandeleur és munkatársai (2009) megerősítik, hogy az erős emocionális kötődésekkel átszőtt családokban felnövő gyermekek az érzelmi jól-léten kívül egyéb területen is profitálhatnak családtagjaik által kialakított kiegyensúlyozott és biztonságos légkörből. A stabil párkapcsolatban élő szülők által nevelt gyermekek tanulmányi teljesítményében, iskolai magatartásában, kortársi kapcsolatrendszerében meglehetősen kevesebb problémát diagnosztizáltak.

A gyermekek testi-lelki fejlődésének, tanulmányi eredményességének, szocializációjának, identitása kialakulásának függvénye a családban uralkodó légkör, amit a családtagok és hozzátartozók viszonyai kialakítanak. Ez éppoly meghatározó a gyermekkorban és kamaszkorban, mint a klasszikus szocio-ökonómiai háttér-jellemzők. (ld. többek között Kelley – Sequeira 1997, Croll 2004, Brown 2006, Acs 2007, Vandeleur et al. 2009, Skrabski – Kopp 2010). Az erős családi kohézióban felnövekvő gyermekeknél sokkalta magasabb jól-léti mutatókat mértek, különösen a kamaszoknál bizonyult védőfaktorként az erős szülő-szülő és szülő-gyerek kötelék. (Vandeleur et al. 2009) Éppen ezért lényegi kérdés, milyen jól-léti mutatókkal rendelkeznek a fiatal generációt nevelő felnőttek, hogyan tudnak megfelelő környezetet biztosítani a felnövekvő nemzedéknek.

Brown (2006) mintegy 11 200 kamaszsal készült interjúsorozatot elemezve vizsgálta a különböző típusú családi háttérből érkezőket, kiemelten a viselkedésük, érzelmi világuk és tanulási jellemzőikre való tekintettel. Mindhárom szempontból a leginkább problémamentes kamaszok a teljes családban, biológiai szülőkkel élő gyerekeknél figyelte meg. A legrosszabb mutatókkal rendelkezők szignifikánsan a nem vér szerinti szülő és vér szerinti szülő együttélése családi struktúrából kerültek ki, ennél kedvezőbb, ha ezek a típusú szülők összeházasodva nevelik a gyermeket. A két hullámban felvett vizsgálatból egyértelműen kimutatható, hogy ahol kedvezőtlen változás állt be a családi struktúrában (válás, újraházasodás, haláleset) a kamaszok magatartásában, tanulmányi teljesítményében jelentős visszaesés következett be (leginkább depresszió, bűncselekmény, hanyag iskolai elkötelezettség). Ennek oka a bizonytalan családi háttér, de a nem biológiai szülő beházasodása valamelyest növeli a gyermek esélyeit.

Layard (2007) számításai szerint a szülők válása kétszeresen növeli annak esélyét, hogy a válást még gyermekként átélt egyén felnőtt korában depresszióssá váljon. Az elvált szülő által nevelt gyerekek utánkövetéses vizsgálatában pedig azt találta, hogy kétszer nagyobb valószínűséggel hagyják félbe felsőfokú tanulmányaikat a nem elvált szülők gyerekeihez

képest, ötven százalékkal nagyobb eséllyel húsz éves korára még nem rendelkezik jövőképpel, céllal.

3.5. Szülők bevonódása és oktatása

A szülői bevonódásának tág szakirodalmában alapvetően két típusú közreműködés körvonalazódik: egyik az iskolához közvetlenül kötődő (pl. szülői értekezleten történő rendszeres részvétel, szülői munkaközösségi tagság, önkéntesség az iskolai rendezvényeken), a másik az otthoni támogatás (házi feladat ellenőrzése, lecke kikérdezése, dekoráció készítése az iskolai bálra stb.). Ám csaknem minden vonatkozó kutatás arra a megállapításra jut, hogy bármilyen módon működik együtt a szülő az iskolával, azzal kedvezően befolyásolja a gyermeke előmenetelét, közösségi beilleszkedését, csökkenti a lemorzsolódás esélyét, motiválja a továbbtanulást, sok esetben elősegítve a társadalmi mobilitást is. (Többek között Delgado-Gaitan 1991, Kozma 1999, Róbert 2004, Hoover-Dempsey et al. 2005, Sheldon és Epstein 2005, Pusztai 2005, Szemerszki 2015, Imre 2015, Siraj-Blatchford 2010)

Acs (2007) a szülők társas körülményeit vizsgálta azzal a céllal, hogy a különböző családtípusoknak a gyermekek teljesítményre és jól-létére gyakorolt hatását kimutassa. Három területen vizsgálódott, egyfelől a kognitív eredményességet, másfelől az iskolai tevékenységet, harmadrészt a viselkedési, magatartási jellemzőket vette figyelembe. Az 1986 és 1998 között megfigyelt 2-11 éves gyerekek adatbázisát elemezve (31 128 fő) szoros összefüggést mutatott ki az egyes társas kapcsolati típusok és a gyermek fejlődése között. (Acs 2007, 1326) Mindhárom területen (tanulás, iskolai aktivitás, magatartás) a legjobb teljesítményt a stabil házasságban élő, vér szerinti szülők gyermekei nyújtották. A matematikai és szövegértési tesztekben megelőzték az egyedülálló szülő gyermekeit azok a diákok, akik csak egyik vérszerinti szülővel élnek (együttélők), vagy ahol a biológiai szülők házassága instabillá vált. Érdekes, hogy a házasságban élők gyerekeinek teljesítménye kisebb különbséget mutat a kapcsolat stabilitása szerint, mint a házások-együttélők, a házások – egyedülállók vagy az együttélők – egyedülállók gyerekei között.

A családszerkezettel és iskolai teljesítménnyel kapcsolatos megfigyelésekre Coleman (1988) elmélete ad választ, miszerint a szülők által birtokolt különböző tőkefajták csak abban az esetben hasznosak a gyermeke számára, ha a családon belüli társadalmi tőke biztosított. A szerkezeti átalakuláson átment család, vagy az ép szerkezetű, de funkcionális működésében nem teljes család tőkeveszteségeket él meg. Válás esetén tőkeveszteség éri, a családon belüli tartós problémák esetén pedig nincs biztosítva a tőke megfelelő áramlása. A gyermekre történő odafigyelés, a családon belüli minőségi kommunikáció nélkülözhetetlen a kulturális és családon

kívüli társadalmi tőke átörökítéséhez. (Coleman i.m., Pusztai 2004, Crosnoe 2004, Parcel et al. 2010)

Croll (2004) elméleti munkájában felfedezni véltük ennek gyakorlati megnyilvánulását. Elgondolása szerint a család egyfelől mint aktor vesz részt a társadalom életében, amikor a gyermekekkel kapcsolatos döntéseit (pl. iskolaválasztás) meghozza, másrészt a család mint mentor működik közre. Ez utóbbinál ráismerünk a megfelelően működtetett tőkefelhalmozásra és átörökítésre. Croll (i.m.) ide sorolja a gyermekek támogatását, a szülők által biztosított útmutatást, tanácsadást, a szülői közvetítést az iskola és gyermekeik munkája között. A támogató szülők hangsúlyozzák az iskola értékeit, menedzselik a gyerekek iskolai karrierjét, aktívan bevonódnak az iskolai életbe, miközben az otthonokban megfelelő kommunikációs csatornák működnek.

Croll (i.m.) egészen tág távlatokat nyit a társadalmi tőke fogalmának megközelítésében, kiegészítve és felülvizsgálva az eddigi elméleteket a következők szerint. Bourdieu (1998) a társadalmi tőkét kiváltságos helyzetűek számára látja biztosítottnak, akiket egyfajta önérdék vezérel annak felhalmozásában. Coleman (1988) értelmezésben ez a tőkefajta ugyan mindenki által elérhető, közérdeket szolgál, de az általa használt indikátorok családon belülre fókuszálnak: teljes családra vonatkoznak, az anya otthonmaradásához kötött, a gyerekek oktatásáról való diskurzusok is családon belül zajlanak. Croll (i.m.) ilyen értelemben bírálja Putmant (2000), aki viszont egészen a családon kívül találja meg az ide tartozó tényezőket (pl. önkéntesség, politikai aktivitás). Croll saját vizsgálatában fontosnak találja ugyan a szocio-ökonómiai státust és a külső tényezőket, de ugyanilyen súlyúnak ítéli a családon befelé és kifelé történő szülői kommunikációt és közösségi aktivitást.

A szülői és szakmai karrier összefonódása tehát leginkább a társadalmi tőke mentén válik kitapinthatóvá. A családon belüli társadalmi tőke a kapcsolatok biztos alapja, optimális esetben a belső és külső tőkék összeérnek, s az így kialakult hálózat nem független a szülők szakmai networkjeitől és társadalmi beágyazottságától. Ezt az elgondolást megerősíti Ravenara és Fernando (2007) nyolcezer fős mintán végzett vizsgálata is. A kutatók azt találták, hogy a gyermek jelenléte a családban erőteljesen megnöveli a szülők kapcsolathálóját, valamint erősíti a hálózat tagjai felé táplált bizalmat. A családi állapot is meghatározó, a házasoknál hasonló hálózatbővítő jelenséget tapasztaltak, azonban ahol már a gyermek is megjelenik, ott az együttélés típusa nem volt szignifikáns. Az egyedülállók rendelkeztek a legszűkebb társadalmi kapcsolatrendszerrel a házasokhoz vagy együttélőkhöz képest, de a gyermek jelenléte ebben az esetben is jelentősen növelte a társadalmi tőkét. A házas, gyermeket nevelő nők bizonyultak a

legaktívabbnak a különböző közösségekben (pl. iskolai, vallási, szomszédi), amely azt jelzi, a gyermek komoly szerepet játszik szülei társadalmi kapcsolatrendszerének kiépülésében.

Végigtekintve a szülői szerepek, feladatok és felelősség sokrétű következményein, felvetődik a kérdés, vajon nem lenne-e kézenfekvő a gyermekneveléssel, gyermekgondozással járó ismereteket, a különböző életkori sajátosságoknak megfelelő veszélyeket és kockázatokat idejekorán megtanulniuk a szülőknek. Ennek egyes részleteit alapvetően minden leendő szülő informálisan elsajátítja a származási családjában, annak élethelyzetéhez, lehetőségeihez képest. Ám mint a korábbiakban láttuk, a CSÉN mozgalom éppen a családból hozott minták és tapasztalatok meggyengülése, illetve a társadalmi és gazdasági változások felgyorsulásából adódóan indult el. Az iskolarendszerű képzésben gyérnek mondható a szülői szerepekre történő szervezett felkészítés. A tudatos szülők igyekeznek magukat képezni internetes vagy nyomtatott forrásokból, illetve online közösségekben osztják meg tapasztalataikat, többségük szakemberhez csak krízis esetén fordul. Joggal tehető fel tehát a kérdés a szülői pályafutás sokrétű hatását látva, hogy miért nem történik szervezett felkészítés gyermekvállalás előtt, illetve szülői támogatás gyermeknevelés alatt. Mint ahogy többek között Layard (2007) is rámutat, az örökbe fogadáshoz komoly felkészítést kapnak a párok, ez a biológiai szülőknél azonban nem történik meg.

A nyugati társadalmakban a szülői edukáció hagyományos a CSÉN kínálatában. Croake és Grover (1977) az amerikai szülők oktatásának történelmi gyökereit az 1800-as évek kezdetére teszi, amikor is Európából megérkeztek az első felkészítők, és a feljegyzések szerint néhány évvel később már anyasági egyesületekben vitatták meg a gyermeknevelési problémákat. Hamarosan tudományos szervezetek is elkezdtek behatóbban foglalkozni a szülőiségi témákkal, a következő század fordulóján pedig kormányzati szintű beavatkozást követően elindultak a szülői iskolák. Mindez egy erőteljes alulról történő kezdeményezés eredménye volt, amire Európában már korábbi példákat is látunk (pl. Franciaországban). A szakirodalmi és a jelenséget kutató tematikákból jól érzékelhető, hogy a szülői képzések elterjedését követően a speciális társadalmi csoportokra irányult a figyelem, így pl. a hátrányos helyzetűekre (pl. Goodman 1975), az afroamerikai vagy bevándorló szülőkre (pl. Johnson 2009), az egyedülálló szülőkre (McKenry et al. 1999), a börtönviseltekre (Wilson et al. 2010). Gage és Christensen (1991) kutatásában résztvevők harmada kifejezetten a szülők iskolája jellegű programok fontosságát említette meg a szülővé válás stresszhelyzeteinek elkerülésében.

A szülői programok preventív jelleggel is működhetnek. Cowan és Cowan (2019) részletesen beszámol olyan Egyesült Államok-beli programokról, ahol családi életszakaszváltásban lévőket kerestek fel, párkapcsolatra vagy gyermeknevelésre készítettek fel

őket, vagy már az adott élethelyzetben lévőket segítették féléves kurzusokkal. Minden esetben utánkövetéses vizsgálatot végeztek, képzésen részt nem vevő kontrollcsoportokkal együtt. Eredményeik között szerepel például a szülés előtt álló párok felkészítése kapcsán, hogy a képzésen résztvevő párok 6 év múlva szignifikánsan nagyobb eséllyel maradtak együtt, mint a kontrollcsoport tagjai. Egy másik, a párkapcsolati kommunikációt célzó program résztvevői között tíz év elteltével is jobban működött a közlés, és kedvezőbb volt a párkapcsolati elégedettség.

Stevens (1978) már a hetvenes évek végén tapasztalt képzési dömpingben megkérdőjelezte a szülők oktatásának hatékonyságát és eredményességét bizonyos módon szervezett tanfolyamok esetében. Sőt, a szülői képzésekben Lam és Kwong (2012) veszélyt is látott, mivel a szülői ösztönök és a szaktekintélyen alapuló külső segítség egymással konfliktusba is kerülhet. Néhány hasonló aggodalmat kivéve a kutatások többsége a szülők oktatásának, képzésének előnyeiről és mérhető eredményeiről számolnak be.

A külföldi jógyakorlatok lassan érkeztek meg hazánkba, látunk ugyan példákat a szülők iskolája típusú programokra, leginkább egyedi civil kezdeményezésekben, de ezek többnyire egyszeri előadások, workshopok, nem hosszabb távú képzési programok. Valószínűleg ez az oka, hogy a magyar szakirodalomban nem találunk olyan kutatásokat, amelyek a szülői feladatok felkészítésére vagy megerősítésére irányuló oktatási-képzési folyamatot vizsgálnának. Megjegyezzük, hogy a tengerentúli irodalom hasonlóan gazdag a párkapcsolatra és házasságra való felkészítés (*relationship and marriage education*) elméletét és gyakorlatát, valamint empirikus vizsgálatát felvonultató ismeretanyagban (gyakorlatokról összefoglalót nyújt Tárkányi [2011], empirikus eredményekről ld. pl. Adler-Baeder et al. 2004, Hawkins et al. 2004, DeMaria 2005, Carrol 2013). Hazánkban ugyan létezik jegyesoktatás (legtöbb esetben egyházi szervezésben), de tudományos megközelítésben megint csak nem találunk erre vonatkozó munkákat (kivéve Kozek [2020] pilot vizsgálatát).

3.6. A családi kapcsolatok védőhálójában

A kutatási eredmények alapján elmondhatjuk, hogy a stabil párkapcsolat és a családtagok között megfelelően működtetett kapcsolatok védőfaktorként működnek, megnövelve az egyéni és közösségi jól-létet. A kapcsolatokban és a gyermeknevelésben történő megfelelés a hozott mintákon is alapul, ugyanakkor jól tanulható és fejleszthető készségekről és tudásról van szó. A családi életre nevelés szempontjából a felkészítésen van a hangsúly, hiszen a szerepvállalás előtt szerzett tudás és kompetenciák preventív jelleggel bírnak például a családi életciklusok váltásakor (gyermekszületés, kistestvér születése, jóval később a fészek kiüresedése stb.),

illetve a családi dinamikából adódó változások során vagy a veszteségek bekövetkeztekor. Azonban nem késő a szerepek megerősítése már a párkapcsolatban vagy a gyermeknevelésben sem, erre utalnak a sikeresen megvalósított szülők iskolája típusú programok.

Akát prevencióról, akár folyamat közbeni oktatásról van szó, mindenképp jótékony hatással bír a család működésére, a családtagok lelki-testi egészségére, az egyéni és közösségi jól-létre. Emellett szülők és gyermekeik esetében is láttuk a karriertervek kedvezőbb kimenetelét a megfelelő háttér esetén. A társadalmi hozamok pedig olyan ellátások terheltségének csökkenésében mutatkoznak meg, mint az egészségügy (ti. kiegyensúlyozott magánélet kisebb eséllyel okoz betegéget, függőséget), a szociális szféra (ti. idősgondozás a családban) vagy a társadalombiztosítás (normál munkaképesség). Mindez kedvező hatással van a lakosság egészségére, iskolázottságára, foglalkoztatására, és összefügg a demográfiai folyamatokkal is, így például növeli a házassági és gyermekvállalási kedvet, csökkenti a válási hajlandóságot. Azonban a mindenkori népesedési viszonyok is hatással lehetnek a családok életére vagy a családról való gondolkodásmódra, gondoljunk például az élettársi kapcsolatok kezdeti elutasítására, majd elfogadására. A következő fejezetben a népességmozgalmi tendenciákat hozzuk összefüggésbe a családi életre nevelés témakörével.

4. Népesedési tendenciák családpedagógiai megközelítésben

A népesedési folyamatok, problémák, kérdések leggyakrabban gazdasági vonatkozásban jelennek meg (ld. többek között Klinger 2002, Polónyi 2008, Szretykó 2011, Kreiszné et al. 2015, Fazekas és Köllő 2016), azonban számos terület összefügg a demográfiai tendenciákkal, köztük az oktatás világa. A közoktatás és a felsőoktatás bázisát az óvodás gyermekek, tanulók, hallgatók jelentik. A folyamatos utánpótlás hiánya hosszú ideje érezhető az oktatási rendszerben, különös tekintettel az oktatáspolitikai és oktatásgazdasági megfontolásokra. (Polónyi 2001, 2004, 2008, 2016, Kozma 2004, Hermann 2005, Polónyi és Timár 2006, Lannert 2008, Kozák 2010, Széll 2010, Hermann és Varga 2011, Imre 2015)

A demográfiai átalakulás nemcsak intézményi szinten hagy nyomot a nevelési-oktatási folyamatban, hanem a családi életre is befolyással van. A családi (informális) nevelés során a felnövekvő gyermek több generáció mintáját, példáját, értékét és normarendszerét figyeli meg. A gyermek szocializációja az idősebb nemzedékek közül elsősorban a szülei, másodsorban a nagyszülei, harmadrészt távolabbi felnőtt rokonai között megy végbe, az intragenerációs kapcsolatok pedig a testvérekkel, unokatestvérekkel, kortárs rokonokkal teljesednek ki. Egyértelmű, hogy az elsajátított értékek, normák, szerepminták annál stabilabbak, a megfigyelt viselkedési módok, kommunikációs sémák, kapcsolatot működtető eszközök annál színesebbek, minél gazdagabb és szélesebb a családi kapcsolatok hálózata.

A család működésében megjelenő mennyiségi és minőségi változás minden generáció életében következményekkel jár, nemcsak a legifjabbak szocializációjában. Gondoljunk például az intergenerációs kapcsolatok hiányára: a kései gyermekvállalás miatt lassan eltűnik a dédnagyszülők nemzedéke, de a nagyszülők és unokáik között is egyre nagyobb az életkori szakadék.

Utóbbi együttjárhat a különleges nagyszülő-unoka kapcsolat (Turai 2005, Drew és Silverstein 2007, Bernal és Anuncibay 2008, Gyarmati 2011, Aassve et al. 2012, Jappens és Bavel 2012) gyengülésével, hiszen az idős nemzedék egészségi állapota nem minden esetben teszi lehetővé például a kisgyermekkel való aktív együttlétet. Hebblethwaite és Norris (2011) felnőtté vált unokák és nagyszülei kapcsolatát vizsgálva mutatott rá, hogy a generativitás élményében a családi közös időtöltésnek, a felnőtté váló nemzedékkel szervezett szabadidős programoknak óriási szerepe van. Sőt, a nagyszülővé válás időpontjának kitolódása az ún. szendvicsgeneráció (életkor szerinti besorolása szakirodalomban változó, legtágabb korcsoportja 35-60 év) problémáját is tovább erősíti: a transzferek (Gál 2003, Albertini et al. 2007) kétirányú áramlásában az idősödő szülőkről való gondoskodás egyre nagyobb mértékben jelenik meg, miközben a családi szerepek folytonos átalakulását is magában hordozza (Grundy

és Henretta 2006, Horváth-Szabó et al. 2007, Nagy és Paksi 2014, Dukhovnov és Zagheni 2015, Agree 2017). Az életkorbeli kitolódások mellett a gyermekszám csökkenése pedig hosszú távon családon belül is újabb kérdéseket vet fel, tudniillik a szülői generációról történő gondoskodás nagyfokú felelősségét (egy utód esetén) oszthatatlan vagy (több gyermeknél) a terhek szűkebb körű „oszthatósága” miatt.

A vizsgált témánk szempontjából a jelen és a közelmúltbeli demográfiai tendenciák a relevánsak. Azonban annak érdekében, hogy a magyar népesedési mozgalom tendenciáit, okait és következményeit érdemi megközelítésben tárgyaljunk, szélesebb visszatekintésre van szükség. A demográfiai visszapillantás nem mutat túlságosan messzire: az 1950-es évektől napjainkig olyan intervallumot választottunk, amelyben a társadalom, a gazdaság és a népesedés gyűrűjében zajló változások a családi életre is intenzív hatást gyakorolnak, illetve a családi életben történő átalakulások (vissza)hatottak a makrorendszerekre.

A családi életbe „beavatkozó” hatások közül kiragadhatjuk például a nőkép, az anyakép aktuális elvárásokhoz való alakulását. Az ötvenes évek extenzív gazdaságfejlesztés periódusában az ideáltípus a dolgozó nő volt, aki gyermekét korán bölcsődébe adva kemény munkával járul hozzá a gazdaság erősítéséhez, többed rangúnak tekintve otthoni feladatait. (Takács 2000, Schadt 2003). A következő évtizedekben a munkaerő-felesleggel működő intenzív időszakban már a gyermekével hosszú időn át otthon maradó anya, háziasszony vált követendő példává (Schadt 2005), a gyermekvállalás, gyermeknevelés ösztönzésére pedig megjelentek a szociálpolitikai és családpolitikai ösztönző intézkedések. A nők iskolázottságának javulásával, a születésszabályozás elterjedésével, a lakosság életszínvonalának emelkedésével a kétkeresős családmodell tartóssá vált, magával hozva (vagy felerősítve) olyan változásokat, mint a női, anyai és férfi, apai szerepek átrendeződése, megváltozott kötődési minták és családi kapcsolatok, új párkapcsolati formák, különböző családszerkezetek. (Pongráczné 2001, Pongráczné és Spéder 2002, Spéder 2004, Utasi 2004, Somlai 2013). Mindez pedig hathat a demográfiai magatartásra (pl. házasodási hajlandóság, gyermekvállalási szándék), amelynek következményei visszahatnak a gazdaságra, társadalomra (jóléti rendszerek, munkaerőpiac).

Ehhez hasonló példákkal hosszan tudnánk érzékeltetni a családpedagógia, a népesedés és a társadalom, gazdaság szoros összefonódását, leginkább a második demográfiai átmenet (Lesthaeghe 1995) tükrében. A demográfiai központi fejezetben nem tárgyaljuk mindezt részletesen, de a családi élet egyes állomásaihoz kötődő fő demográfiai események adatsoraival és tendenciáival érzékeltetjük ezeket. A fejezetben az egyéb módon nem hivatkozott statisztikai

források a Központi Statisztika Hivatal nyilvános adatközléséből (KSH honlapja²⁶), illetve a Demográfiai évkönyv 2019 (KSH 2019) adatállományaiából származnak. Megjegyezzük, hogy a KSH idősoros adataiban az 1950. év helyett 1949-es adatok szerepelnek, ezért használjuk ezt az évszámot. További megjegyzés, hogy a kézirat megírásának idején a 2020-as népmozgalmi adatok legtöbb esetben még nem álltak rendelkezésre, ezért javarészt 2019-es éves adatokkal dolgoztunk.

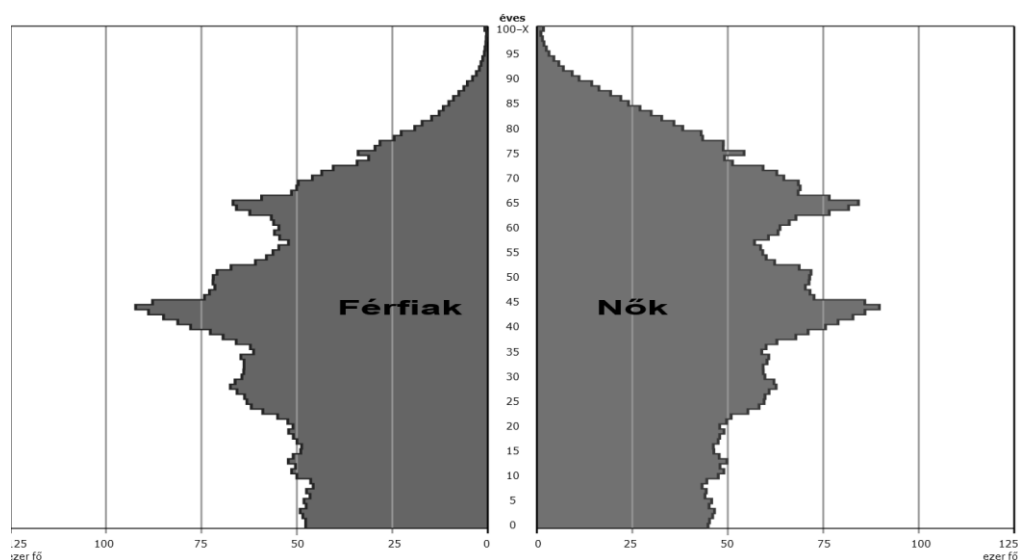
A demográfiai fejezetben először a főbb népesedési mutatókkal foglalkozunk, majd a népmozgalmi adatok közül a házasság és a válás, illetve a születés és halálozás tendenciáit mutatjuk be. A belföldi és a nemzetközi vándorlás ugyan érinti a család témakörét (hiszen a földrajzi mobilitás befolyásolhatja a családalapítást és a gyermeknevelést), ám családi állapot vagy gyermekszám szerinti bontásban közvetlenül elérhető statisztikai adatok nem álltak rendelkezésre. A befogadó országok bevándorlási statisztikáit (az ún. tükörstatisztikákat) nem elemeztük, a hozzáférhető KSH adatsorok alapján (értsd. nemi, életkori bontás) pedig nem kívántunk találgatásokba bocsátkozni, mindössze utalunk a migrációs és emigrációs dinamikára. A nemzetközi szintér részletes vizsgálata nem célkitűzésünk, azonban a fejezet végén rövid kitekintést teszünk az európai demográfiai helyzetre.

4.1. Nemzedékek változása

Magyarország népességének száma a 2020-ra kalkulált KSH adatok szerint 9 769 526 fő. 1980-ig folyamatosan emelkedett hazánk népességszáma, majd csökkenés kezdődött, egyben a természetes növekedést az élveszületések és a halálozások különbözetét jelentő természetes fogyás váltotta fel (2019-es adat alapján -4,1%). A demográfusok várákozása az 1990-es évekre irányult, remélve az élveszületési görbék ismételt felfutását. A hetvenes évek elején-közepén született nagyobb számú korcsoport azonban lassan kilép a szülőképes korból anélkül, hogy a korábbiakhoz hasonló nyomot hagyott volna a korfán. (1. ábra)

²⁶ <http://www.ksh.hu/>

1. ábra Magyarország népességének száma nemek és életkor szerint, 2020. január

Forrás: KSH²⁷

Egy demográfiaailag egészséges társadalom korfája piramis alakú, ahol nagyszámú fiatal rétegek tartják el az idősebb nemzedékeket. Magyarország a hatvanas években túllépett a második fázison (harang alakú korfa), jelenleg hagyma alakú (egyéb nevén bokor alakú) korfáról beszélünk, amely a fogyó népesség egyértelmű jellemzőit hordozza magán. Magyarországon 2020-ban az öregedési index (idős népesség a gyermeknépesség százalékában) 136,6, az 1949-es értéknek 4,5-szöröse. Az index folyamatos növekedést mutat, a 100-as határértéket az évezred első évtizedében érte el.

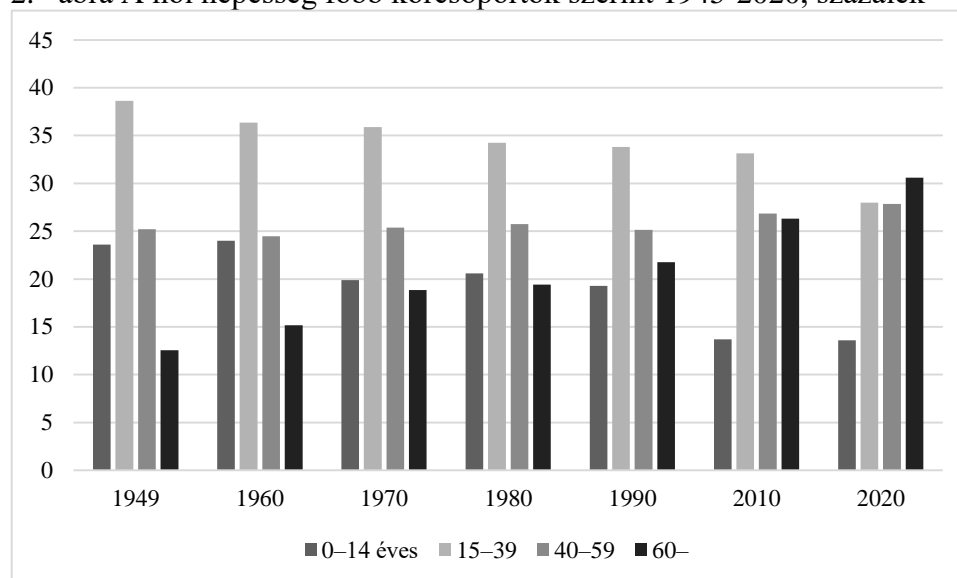
A magyarországi korfán a mai hatvanas, illetve negyvenes éveik közepén járó férfiak és nők „kiugrása” jelzi az abortusztilalom nemzedékét és azok később megszületett gyermekeit, az idősebb korcsoportban a két nem eredetileg közel hasonló arányának erőteljes torzulásával együtt (a halandóság nemek közötti eltéréséről ld. a 3.3 alfejezetet). A két „baby boom” nemzedék sávjait nem követi újabb jelentős formabontás a népesség nemenkénti koreloszlását ábrázoló szalagdiagramon.

A hetvenes évek közepén született korosztálytól a várt népességrobbanás már nem következik be, legalábbis ha a nők életkorát vesszük alapul. A különböző életkori csoportba tartozó nők számának alakulását részletesebben szemlélteti a 2. ábra. A statisztikai nyilvántartás szerinti a szülőképes korú nőknél (15-49 év) a biológiai szempontból esélyes, leginkább érintett 15-39 éves korúak létszámcsökkenése mellett jól látszik a fiatalabb korosztály (későbbi

²⁷ <http://www.ksh.hu/interaktiv/korfak/orszag.html>

lehetséges szülők) drasztikus fogyása is. (A lehetséges kifejezést hangsúlyozzuk, hiszen a gyermekvállalás minden esetben egyéni döntésen alapul.)

2. ábra A női népesség főbb korcsoportok szerint 1945-2020, százalék

Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés

A hetvenes évek derekán született nagyszámú nemzedék a kilencvenes évek elején lépett szülőképes korba. Az 1990-es adatok szerint 1 821 487 fő tartozott a 15-39 évesek korcsoportjába, 10 évvel később már csak 1 760 342 fő, ami 2010-re 1 743 155 főre csökkent, a 2020. januári adat pedig 1 423 446 fő.

A népesség korösszetételének változásának egyik sarokpontja tehát a fiatal korosztályok számának csökkenése és ebből adódóan az idős korosztályok „túlsúlya”, a másik – örömdetes – tény az élethossz növekedése. Köszönhetően az egyre kedvezőbb életkörülményeknek, az orvostudomány fejlődésének és az emberek tudatosabbá váló életmódjának, egyre hosszabb élettartammal számolhatunk, ugyanakkor természetesen adottak a kockázatok, például az iskolázottsághoz, jövedelmi szinthez, életmódhoz vagy preventív beavatkozásokhoz kötődően. (Monostori és Gresits 2018, Boros és Kovács 2018, Kovács és Bálint Lajos 2018, Branyiczki 2020) A két nem között minden időszakban eltérést tapasztalunk, az eltérés mértéke viszont változó. Az adott időpontban élő népesség tagjai életkorának számolt átlagát jelenleg a férfiak esetében 40 év, a nőknél közel 45 év. A vizsgált 70 évben a növekedés mértéke hasonló (9, illetve 10 év), de a nőknél jóval ütemesebben zajlott. (1. táblázat)

Az ennél a mutatónál gyakrabban használt születéskor várható átlagos élettartam az adott év halandósági viszonyait figyelembe véve jelzi az élettartam becsült hosszát, felhasználva a népesség tagjainak korszecifikus halálzási arányszámát. A legfrissebb

statisztika szerint a férfiak átlagosan csaknem 73, a nők 79 évnyi élettartamra számíthatnak. A különbség a vizsgált időszak elején kisebb volt (4 év), majd növekedni kezdett, 2010-ben elérte a 8 évet.

1. táblázat A népesség átlagos életkora és a születéskor várható átlagos élettartam nemek szerint, 1945-2019

	<i>Átlagos életkor</i>		<i>Születéskor várható átlagos élettartam</i>	
	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők
1949	31,5	33,3	59,2	63,4
1960	32,5	34,8	65,8	70,1
1970	34,3	37,0	66,3	72,0
1980	34,6	37,7	65,4	72,7
1990	35,5	39,0	65,1	73,7
2010	38,7	43,0	70,5	78,1
2019	40,6	44,8	72,9	79,3

Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés

Szigorúan gazdasági megfontolásból közelítve az egyre nagyobb létszámú és egyre hosszabb ideig élő idősebb nemzedék kihívásokat állít a munkaerőpiac, az egészségügy és a szociális szféra működtetése, a jólléti társadalom fenntartása elé. (Orbán és Palotai 2006, Habcicsek 2007, Turai 2008, Varga 2014, Gál és Radó 2019) Családpedagógiai szempontból újra hangsúlyozzuk a családi életben résztvevő nagyszülők szerepének fontosságát. Mivel a jobb életkilátások hosszabb élettartamot eredményeznek, és feltételezzük a nagyobb részt minőségi(bb) életvitelt a szépkorúak körben, számolhatunk a nagyszülők jelenlétével a családi nevelésben.

Az informális nevelésben a szülők legnagyobb támaszát a nagyszülők jelentik, akik az informális gyermekgondozás és nevelés másodvonalában állnak rendelkezésre. (Jappens és Bavel 2012) Sőt, Aassve és munkatársai (2012) arra jutottak, hogy nagyszülők elérhetősége és segítsége még a gyermekvállalási döntésekben is meghatározó, különösen azokban az országokban, ahol a gyermekgondozási, gyermekfelügyeleti állami hálózat nem kiterjedt. Luppi és Mencarini (2018) a második gyermek vállalásánál találták a családi kapcsolatok erősségét rendkívül meghatározónak, elsősorban a párkapcsolat minőségét és az első gyermekkel való megelégedettséget, illetve a nagyszülőkhöz fűződő kapcsolatot.

Mindennek némileg ellentmond Arpino és Luppi (2020) ausztráliai vizsgálati eredménye, miszerint a megkérdezettek elégedettebbek voltak abban az esetben, ha fizetett

gyermekfelügyelőt vettek igénybe munkavégzésük biztosításához, mivel a nagyszülők vagy rokonok folytonos segítséget nem tudtak biztosítani. Ez alapján úgy tűnik, hogy amennyiben a munka és magánélet összeegyeztetése a cél, a (z ausztráliai) szülők nem a rokonsági kapcsolat előnyeit veszik számításba (például a gyermeket jól ismerik, emellett ingyenes), hanem a kiszámíthatóságot és fenntarthatóságot. Való igaz, a szerzők megemlítik, hogy a nagyszülők sok esetben rajtuk kívül álló okok miatt nem tudnak rendszeresen rendelkezésre állni. Ezt (más terepen) alaposabban magyarázza és vizsgálja Rutigliano (2020), felsorakoztatva olyan helyzeteket, mint a nagyszülők földrajzi távolsága, betegsége, munkavállalása vagy társadalmi aktivitása.

4.2. Párkapcsolatok kialakulása és felbomlása

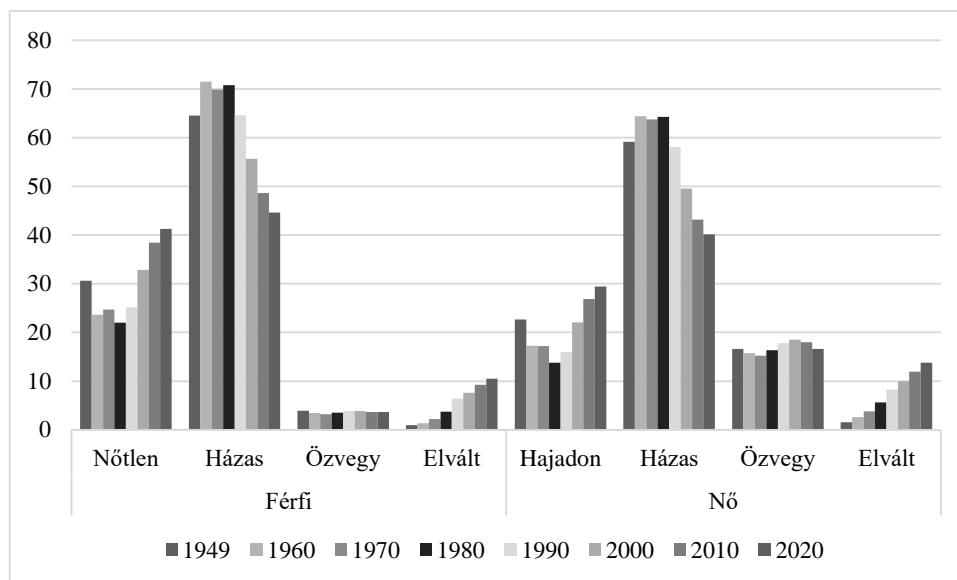
A családi állapot adja meg az alapját a különböző családszerkezeteknek, mely a gyermeknevelés szempontjából meghatározó lehet. A jogi értelemben vett öt családi állapot közül fejezetünkben négyet jelenítünk meg az adatsorokban: a nőtlen/hajadon, házasság, elvált és özvegy kategóriákat. A 2009-től érvényben lévő bejegyzett élettársi kapcsolat, azaz az azonos nemű párok anyakönyvvezető előtt hitelesített élettársi kapcsolata a népesség kis hányadát érinti, ezért a gyakorlatnak megfelelően, az eredeti statisztikák szerint, egyéb megfeleltetett kategóriákban jelennek meg a nyilvántartásban. 2019-ben 109 azonos nemű pár kérte bejegyzésüket, 2018-ban 130-an, az azt megelőző években 30-87 között mozgott számuk, a felek neme jellemzően férfi.

Fontos megjegyezni, hogy a különböző családtípusok részben kötődnek a jogi kategóriákhoz. A válásokat gyakorta követő, és sok esetben gyermekeket is nevelő mozaikcsaládba szerveződő együttélések hivatalos családi állapot szerinti nyilvántartásban nem jelennek meg. Az élettársi kapcsolatot egy háztartásban, házasságszerű, tartós kapcsolatban élő két személy jelenti, családi állapottól és nemi hovatartozástól függetlenül. Kapcsolatukról nyilatkozhatnak közjegyző előtt, de kevesen élnek a nyilvántartás lehetőségével. A köztudatban egyedülállóknak nevezett személy pedig jogilag lehet nőtlen/hajadon, elvált vagy özvegy.

A magyar népesség 42%-a házasságban élt 2020-ban, 35%-a nőtlen vagy hajadon, 12%-a elvált, egytizede volt özvegy. (3. ábra) Az özvegyek között minden időszakban markánsan több nőt találunk, 2020-ban például ötször nagyobb az arányuk, az évezred elején hatszoros volt a különbség, a korábban tárgyalt átlagos élettartam különbségéből adódóan. A még soha nem házasodottak között 8-10%-kal minden időszakban a férfiak felülreprezentáltak. A nőtlenek és hajadonok aránya a nyolcvanas évektől kezdődően meredeken emelkedni kezdett, mindkét nem esetében hasonló mértékben. A házasságban élők aránya a férfiak körében

magasabb, amely az előzőhöz képest nem ellentmondás, hiszen a magasabb élettartamot megélt feleségeket az özvegyek csoportjában találjuk. A házassági hajlandóság visszaesése viszont egybecseng a soha nem házasodottak és az elváltak aránynövekedésével.

3. ábra A 15 éves és idősebb férfi és női népesség családi állapot szerint 1949-2020, százalék

Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés

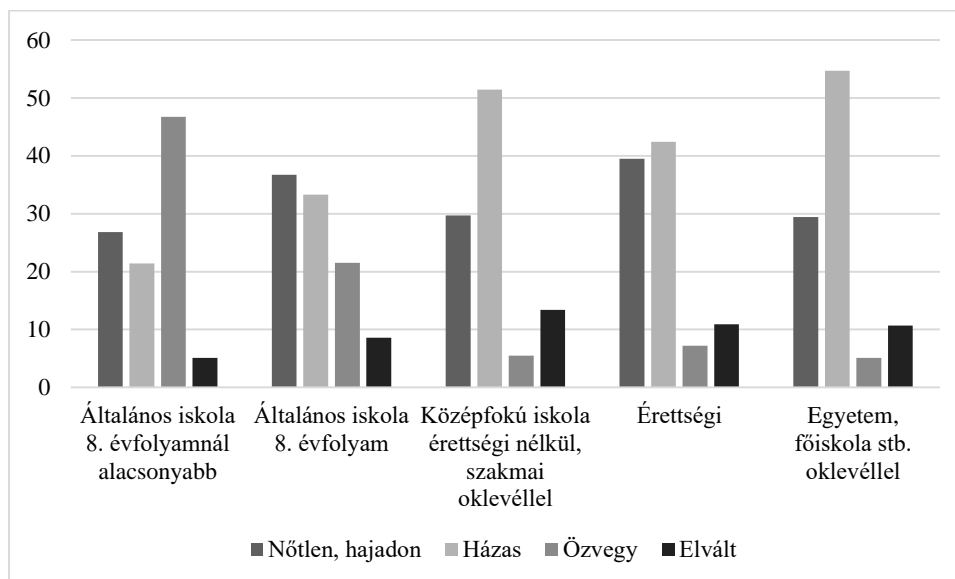
A nőtlenek és a hajadonok számnak növekedése a párkapcsolati formák sokszínűvé válásával is összefügg. A házasságra nem lépő nagykorúak nem élnek feltétlenül partnerkapcsolat nélkül, együtt élhetnek partnerükkel vagy választhatnak egyéb alternatív kapcsolati formák közül. Ilyen például az ún. látogató párkapcsolat (valószínűleg az angol *living apart together* [LAT] betűszóból képzett kifejezés), amelyben a felek tartós kapcsolatot tartanak fent, de nem költöznek össze (a kapcsolat mintázatairól részletesen ld. Kapitány 2012). Ennek külső akadálya is lehet, például az anyagiak hiánya, a földrajzi távolság (egyikőjük sem adja fel lakóhelyét vagy munkahelyét), vagy az önálló élet megtartásának igénye. 2016-os adatfelvétel a 22 évnél idősebbek körében 6%-os LAT kapcsolatot mért, ahol a válaszadók kétharmada volt hajadon vagy nőtlen. (Murinkó és Rohr 2018)

A jogi értelemben vett egyedülállók (nőtlenek, hajadonok) dönthetnek a közös háztartásban történő együttélés mellett. Mint utaltunk rá, az élettársi kapcsolat jogilag nem családi állapot, emellett ritkán jegyzett, de elterjedése a népszámlálási adatsorokon és kisebb lakossági felméréseken jól nyomon követhető. A kilencvenes évektől egyre inkább megengedővé vált a társadalom a házasság nélkül együtt élők irányába, így egyre többen (eleinte az elváltak, majd a fiatalabbak is) közös háztartásba költöztek, sok esetben az

együttélést egyfajta próbaházasságnak tekintve. Az utóbbi időben folyamatosan növekedett a középkorúak aránya az élettársi kapcsolatban élők között, ami arra enged következtetni, hogy nemcsak próbaházasságként, hanem a házasság alternatívájaként is felfogható ez a kapcsolati forma. (Murinkó és Rohr 2018)

A családi életre nevelés, ezen belül a párkapcsolati felkészítés szempontjából fontos megjegyezni, hogy az élettársi kapcsolatok jóval bomlékonyabbak, mint a házasságok, illetve az élettársi kapcsolatból született házasságok nagyobb eséllyel érnek véget, mint a próbaházasság nélküliek. (Kamarás 2001, S. Molnár 2001, Monostori 2013, Kopp és Skrabski 2016, Rohr 2017) A kapcsolat típusa a családalapítás szempontjából sem közömbös: az élettársi kapcsolatok kevésbé termékenyek, mint a házasságok, hiszen az újszülöttek 55,7%-a házas szülők gyermeke (2018-as adat). Ugyanakkor a házasságon kívül született évi mintegy 40 ezer gyermek a kapcsolat bomlékonyabb mivolta miatt nagyobb kockázatnak van kitéve szülei szétválásának, aminek hatása a gyermek szempontjából semmiben nem különbözik a házas szülők válásától. Mindemellett Monostori (2013) elemzése rámutat, hogy a gyermek léte nem befolyásolja az élettársi kapcsolatok felbomlását.

4. ábra A 15 éves és annál idősebb népesség megoszlása legmagasabb befejezett iskolai végzettség és családi állapot szerint, százalék

Forrás: KSH Mikrocenzus 2016, saját szerkesztés

A családi állapot és az iskolai végzettség összefüggését kizárólag népszámlálási adatokon tudjuk megvizsgálni. A legutóbbi lakossági összeírás 2011-ben történt, ezért a 2016-os mikrocenzus mutatóira támaszkodunk. (4. ábra) A házasság a felsőfokú végzettségűek körében a legnépszerűbb, a diplomások több mint fele házasságban él. Úgy tűnik tehát, hogy a kezdeti

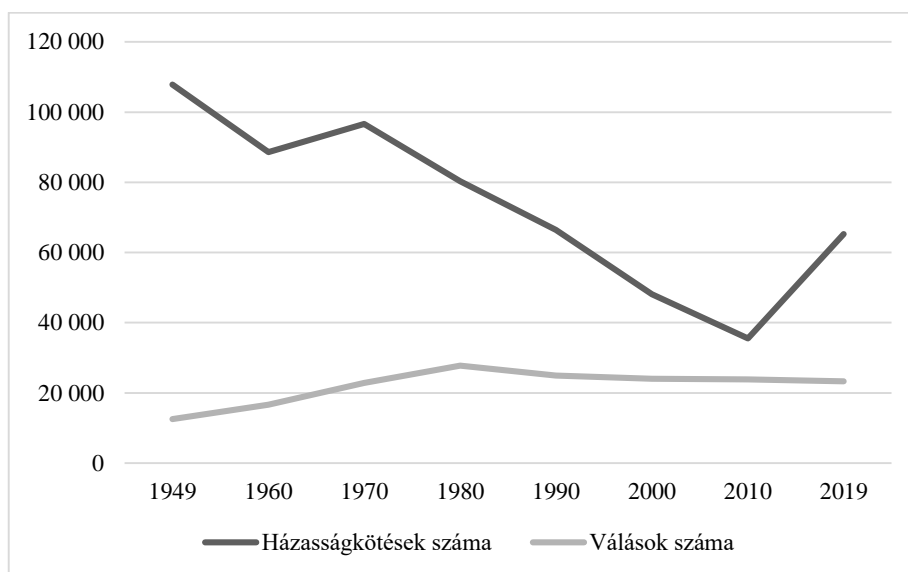
halasztást követően pótolják kapcsolataik stabilizálását. A függetlenség hipotézis elmélet szerint (*independence hypothesis*) minél magasabb egy nő beosztása és keresete, annál inkább képes az önálló egzisztencia kialakítására és fenntartására, ami a házassági hajlandóságának csökkenéséhez vezet. Ennek ellentmondanak a fenti adatok és a nemzetközi statisztikák nagyobb része is, hiszen a magasan kvalifikált nők nagyobb eséllyel lépnek házasságra. (Goldscheider és Waite 1986, Oppenheimer 1997, White és Rogers 2000, Burnstein 2007).

Az érettségizettek körében feltűnően magas az egyedülállók aránya. Ez magyarázható azzal (amit egyébként gyakran éppen a diplomásokra vonatkoztatnak), hogy az iskolázott nők ritkán házasodnak lefelé, kedvezőbb munkaerő-piaci helyzetük miatt inkább mérlegelik a kapcsolataik lehetőségét. (Tóth 1999, Utasi 2002, Bukodi 2004) Ezzel ellentétben az érettségivel nem rendelkező középfokon iskolázottak között magas a házasok és alacsony a hajadonok, nőtlenek aránya. Ők vélhetően rövid szakmai képzésük után magánéleti és szakmai útjukat azonos időszakban kezdik el, javarészt kvalifikáltság szempontjából homogén házasságban.

A házasságok és válások számának alakulását az 5. ábra mutatja, a két népmozgalmi esemény ellentétes tendenciát vetít elénk a vizsgált időszakban. A kezdetben magas számú házasságkötés (1949-ben mintegy 107 ezer) csökkenni kezd, 1970-től pedig meredeken esik 2010-ig (ekkor évi 35 520 frigy köttetett). Az ezt követő 9 évben meredeken emelkedni kezdett, 2019-ben mintegy 65 ezerre. A válások száma az előzőkhöz képest alacsonyról indult (1949-ben közel 17 ezer), majd egyenes növekedésnek indult, tetőpontját az 1980-as években érte el, 28 ezer válással. Ezt követően csökkenni kezdett, 2019-ben az 1960-as állapotot érte el (23 ezer körüli házasságbontással). A válások száma hatvanéves mélypontra van, jelenleg a frigyeknek mintegy negyede végződik válással, miközben az ezredfordulón a házasságok fele, tíz évvel ezelőtt a 65%-a bomlott fel.

Megfigyelhető továbbá, hogy a házassági hajlandóság növekedésével párhuzamosan csökken a válási szándék. Az újraházasodások egyébként összességében kevésbé jellemezték ezeket az évtizedeket, a vőlegények és menyasszonyok 70-73%-a először járult az anyakönyvvezető elé. 2019-ben a megkötött házasságok 74%-a elsőházasoké, 16%-ban az egyik fél, 10%-ban mindkét fél újraházasodó.

5. ábra Házasságkötések és válások száma 1949-2019, ezer fő

Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés

A házassági kedv nagyfokú feléledését Murinkó és Rohr (2018) az új családpolitikai intézkedéseknek és a gazdasági világválság idején elmaradt házasságok pótlásának tulajdonítja. Murinkó (2020) a házasságok számának felfutásának magyarázatában a szakpolitikai intézkedések hangsúlyozása mellett visszaköti a partnerkapcsolatokat érintő társadalmi elvárások lazulására, hiszen a ma már nagyszámú élettársak bármikor dönthetnek a házasság mellett a kedvező lehetőségeket látva. Agócs és Balogh (2020) egyértelműen a családpolitikai intézkedésekkel magyarázza a házassági mozgalom javulását.

A házassági hajlandóságban jelentős életkori változások mutatkoznak, az első házasságkötés átlagos életkora mindkét nem esetében kitolódott. (2. táblázat) A változás a rendszerváltozás után szembetűnő, hiszen igen rövid idő alatt mintegy 25%-os emelkedést eredményezett. Az okok leginkább a társadalmi-gazdasági változások felé mutatnak, ezen belül fontos megemlíteni a felsőoktatási expanzió erőteljes hatását is. (Kozma 2004) A kilencvenes évek elején érte el hazánkat az első expanziós hullám, amelynek nyomán évente egyre több fiatal kerülhetett be az egyetemekre és főiskolákra, s a meghosszabbodott tanulmányi időszak késleltette, késlelteti a szülői házról történő leválást.

2. táblázat Átlagos életkor az első házasságkötéskor nemek szerint, korév

	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>
1949	n.a.	n.a.
1960	25,8	22,4
1970	24,5	21,6
1980	24,5	21,8
1990	24,7	22,0
2000	27,2	24,7
2010	31,4	28,7
2019	32,8	30,1

Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés

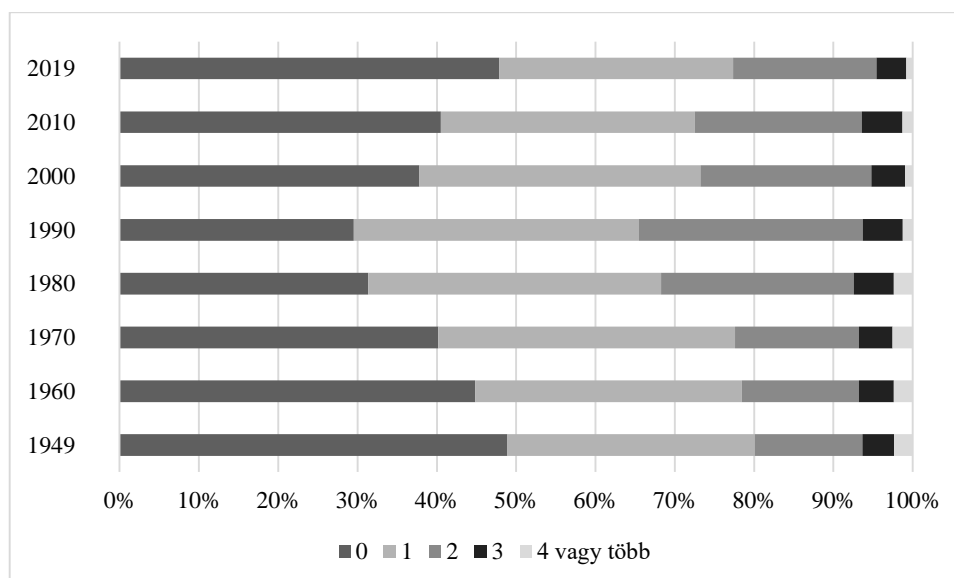
A családi élet bármiféle változása nemcsak a gyermek életére van hatással, hanem nevelkedésének és nevelésének egészére (a megszokott napi rutintól kezdve a közös programokon át a szülőkkel való bizalmi kapcsolatig). A válás az egyike azoknak a családi életben bekövetkező eseményeknek, amely az egyik legintenzívebb és legelhúzódóbb hatást gyakorolja a gyermekre és a családi élet egészére. (Komlósi 2014, Victor 2015, Westphal et al. 2015) A magyar népesség 90%-a egyetért azzal az állítással, hogy „egy gyermeknek mindkét szülőjére szüksége van ahhoz, hogy boldogan nőjön fel”, emellett a válás elfogadottsága jelentősen csökkent az utóbbi időszakban (Makay és Szabó 2018, 42). A szerzők ennek magyarázatát az aktuális családpolitika retorikájának társadalmi hatásában gyanítják, esetleges más okok mellett (ti. egyéb megfontolások mentén gondolják most már úgy a magyarok, hogy a válás nem megoldás a párkapcsolati problémákra).

A hazai statisztika szerint a házasságok felbontásakor a férfiak átlagéletkora 2019-ben 45 év, a nőké 42 év. A különbség viszonylag állandó, köszönhetően a házasságkötés átlagéletkorában jelenlévő eltérésnek. Az évek során mindkét nemnél emelkedést látunk, 2010-ben például a férfiaknál 42, a nőknél 39 év volt ez a mutató. Ez nem csupán annak köszönhető, hogy idősorosan a házasságkötés átlagéletkora is növekedett, hanem a házasságok élettartamának javulását is magában hordozza. Erre vonatkozóan 1980-tól van adatunk 10,6 átlagos házasságtartammal, ami 2000-re 11,3-ra, 2010-re 12,9-re, 2019-re pedig 14,3 növekedett. Makay és Szabó (2018) ugyanakkor rámutat, hogy a tovább tartó házasságok nem jelentenek egyben stabilabbá válást is, mivel az ezredfordulón megkötött házasságok 2000-ben kötött házasságok első 15 évében csaknem ugyanannyi végződött válással, mint az 1977-ben létrejött házasságok közül 30 év alatt.

A házasságot felbontók mindkét nem esetében a 40-49 éves korcsoportokból kerülnek ki (43%, 41%). Fiatalabb korban jellemzően a nők (35-39 év között 18%), idősebb korosztályban (50-59) a férfiak körében magasabb a válások aránya (20%). A házasság megszüntetését minden vizsgált időszakban a nők kezdeményezték nagyobb arányban. 1980-tól jelentősen megugrott a keresetindító felek száma közötti különbség, még az előző időszakban mintegy kétezerrel több nő indította el azt, 1980-ban már közel tízezer az eltérés. 2019-ben 6 338 férfi és 11 261 nő nyújtott be válókeresetet.

A gyermeknevelés szempontjából lényeges kérdés a válást átélő gyermekek száma és kora.

6. ábra A válások száma az életben levő közös kiskorú gyermek(ek) száma szerint, százalék

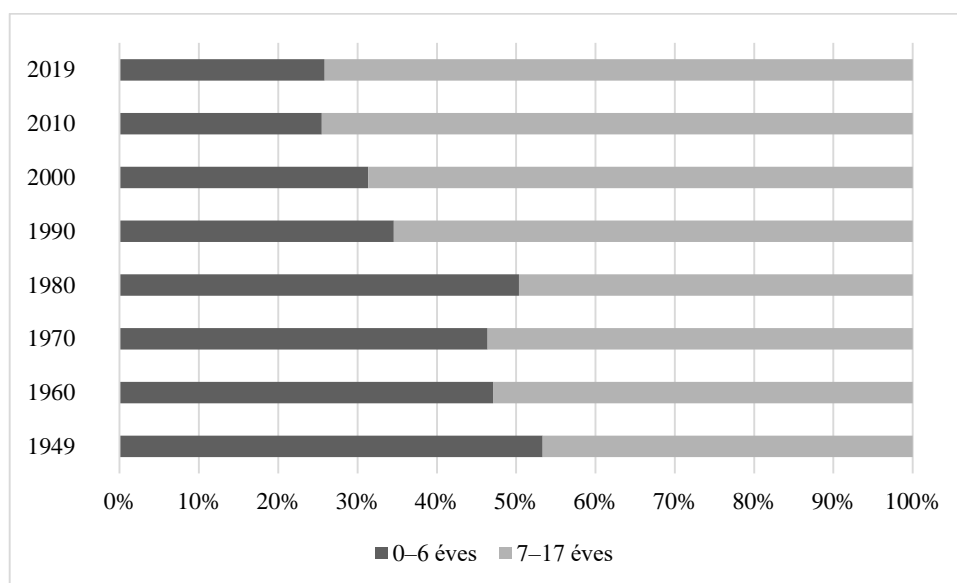
Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés

2019-ben a felbomló házastársi kapcsolatok csaknem felében nem volt vérszerinti (vagy nem vérszerinti) gyermek (6. ábra), és a gyermekes elvált szülők nagyjából egy vagy két gyermeket neveltek. A válások számának csúcsát jelentő 1980-as években és a kilencvenes években volt a legtöbb gyermek érintve szülei kapcsolatának felbomlásában (közel 70%-a a válásoknak gyermekes családokban történt). Az ezt követő években csökkent ugyan a gyermekek jelenléte ezekben a kapcsolatokban, de a válás traumájában így is számos nagyszámú kiskorú osztozott (csak 2019-ben közel 6 500 gyermek).

A válást átélő gyermekek kormegoszlásában jelentős változás történt. (7. ábra) Az évek előrehaladtával egyre kisebb arányban érintette a 6 évnél fiatalabb korosztályt, ami összefügg a házasságok élettartamának növekedésével. A kisiskolás vagy annál idősebb gyermekek

esetében is jelentős következményei vannak a szülők közötti problémáknak (házasságon belül is, természetesen), egyértelmű nyomot hagy viselkedésükben, iskolai teljesítményükben, közösségi kapcsolataikban. Mivel a jól működő család egészségvédő faktor kamaszkorban is, a családi krízis növelheti a deviáns magatartásra való hajlandóságot, a különböző függőségek és káros szenvedélyek kialakulását, a depresszióra való hajlamot. (Brown 2006, Rosta 2014, Kovács és Pikó 2007)

7. ábra A válások száma az életben levő közös kiskorú gyermekek életkora szerint, százalék

Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés

A szülők házasságának a válás mellett haláleset is véget vethet. A veszteség és gyászfeldolgozás a válás feldolgozásához hasonlóan hosszú és nehéz folyamat. (Pilling 2003, Singer 2015) A köznevelésben segítséget nyújthat az iskolapszichológus vagy egy kapcsolódó szakintézmény szakembere. A gyermeknek elsődleges kapcsolata azonban a pedagógusokkal van, akik viszont legtöbb esetben nincsenek felkészülve ezekre a helyzetekre. (Komlósi 2014) Ezért a tanárképzésben, a családi életre nevelésben helyet kell kapniuk a gyászkezeléssel kapcsolatos ismereteknek.

A megszűnt házasságok oka döntő többségében haláleset (3. táblázat). 2019-ben a mintegy 60 500 házasság megszűnésének közel kétharmadáért valamelyik házastárs halála felelős. Arra vonatkozóan nem volt rendelkezésre álló adat, hogy a halálesettel végződő házasságok közül milyen arányban érintett kiskorú gyermek. A halálozási statisztikák korcsoportos bontását megnézve az látszik, hogy a potenciális szülői korosztály, ahol feltételezhetően legalább egy kiskorú gyermeket nevelnek, a meghaltak számának egytizedét

teszik ki. Így a 2019-es adatok alapján a 30-60 év közötti férfiak és nők 12%-a, 15 238 fő vesztette életét. Az elhunytak nagy többsége az ennél idősebb korcsoportokhoz tartozik, amely a gyermekek szempontjából nagyszülői veszteséget jelez – hasonló gyászfolyamatot generálva a gyermekek életében.

3. táblázat A házasság megszűnésének oka, fő

	<i>Haláleset</i>	<i>Válás</i>
1949	42 417	12 556
1960	47 046	16 590
1970	58 014	22 841
1980	70 424	27 797
1990	64 929	24 888
2000	55 698	23 987
2010	47 208	23 873
2019	42 823	17 600

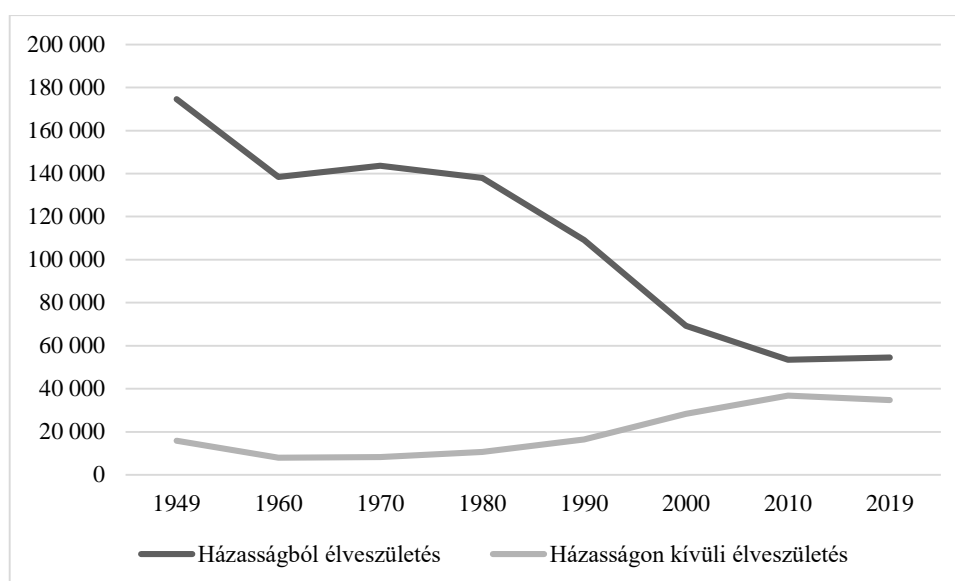
Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés

4.3. A gyermekvállalás párkapcsolati keretei

Egy nemzet gyarapodását vagy fogyását a halálozási és születési létszámok különbsége jelzi. Amint korábban láttuk, vizsgált időszakunkban mindkét példát látjuk megvalósulni hazánk népesedésében. A továbbiakban az élveszületési adatokat a családi állapot szerint is elemezzük annak érdekében, hogy képet kapjunk a szülők gyermekvállalásának és gyermeknevelésének elképzelt kereteiről.

A vizsgált periódus egészében a születések nagyobb számban valósultak meg házassági kapcsolatból, mint azon kívül. (8. ábra) A különbség azonban jelentősen csökkent: még 1949-ben született összes gyermek (190 398 fő) 92%-a házasságba érkezett, addig 2019-ben ez az arány 61% (89 193 élveszületett gyermeknél). A házasságon kívüli gyermekvállalás felgyorsult emelkedése az 1990-es évektől figyelhető meg, amely összefügg az élettársi kapcsolatok elterjedésével, s mindkét esetben a társadalom egyre inkább megengedő hozzáállásával. (S. Molnár 2010, Spéder 2004, 2009, 2016, Pongráczné és Spéder 2002) Az ezt megelőző évtizedekben megszólták a házasságon kívül gyermeket vállalókat (a nőket „megesettnek”, a gyermekeket „zabigyereknek” bélyegezve), a kilencvenes évektől azonban fokozatosan tolerálni kezdte a hagyomány felbomlását a társadalmi közgondolkodás. A 2010-es évek közepétől újra csökkenésnek indult a különbség, ami mögött gyaníthatjuk a családtámogatási rendszer egyes elemei előfeltételeinek (ti. házassághoz kötött támogatási formák) bevezetését is.

8. ábra Élveszületések házasságból és házasságon kívül, fő

Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés

Az adott év kor szerinti születési gyakorisága mellett a népesedés fontos mutatója a szülőképes korú női népességre jutó születések átlagát jelző teljes termékenységi arányszám (TTA). A népességyarapodást jelző magas TTA az ötvenes években, még a népesség reprodukációjához szükséges mutató a hatvan- és hetvenes években adott volt. (4. táblázat) Ezután rohamosan csökkenni kezdett, az ezredforduló környékén elérte a demográfiai lélektani határt (1,3), illetve alásüllyedt az évezred első évtizedében. Ez a határérték a népességfogyás gyors felgyorsulását, az asszimilációt, a nemzet halálát vetíti előre.

Az arányszám azonban az utóbbi 10 évben látványos növekedésnek indult, a (kézirat megírásának idején) utolsó közölt adat szerint 2019-ben 1,49-es értéken állt. Mindemellett ebben az utolsó évtizedben az élveszületések száma folyamatosan csökkent, akárcsak a szülőképes korba lépő fiatalok száma, ugyanakkor a gyermekvállalási hajlandóság nem csökkent. Ez azt jelzi, hogy a születésszám csökkenése a szülőképes korú női népesség létszámának visszaeséséből adódott. Kapitány és Spéder (2018) a kiigazított teljes termékenységi arányszámmal számolva rámutat, hogy 2005-ig a gyermekvállalásban nagyarányú halasztást tapasztalható, ami a gyermekvállalási hajlandóság csökkenésére nem utal, a halasztó magatartásra viszont igen. A kiigazított mutató viselkedésre azonban arra utal, hogy az ezt követő időszakban a visszapótlás kisebb eséllyel következik be.

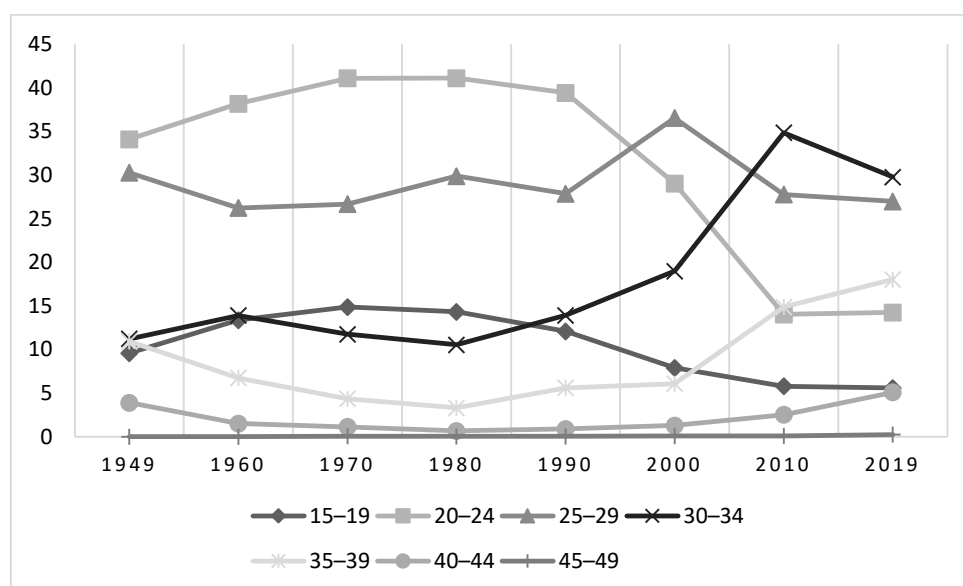
4. táblázat Teljes termékenységi arányszám és az élveszületések száma 1945-2019

	<i>Teljes termékenységi arányszám</i>	<i>Élveszületések száma</i>
1949	2,54	190 398
1960	2,02	146 461
1970	1,98	151 819
1980	1,91	148 673
1990	1,87	125 679
2000	1,32	97 597
2010	1,25	90 335
2019	1,49	89 193

Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés

Az anya korcsoportja szerinti élveszületések számának alakulását a 9. ábra szemlélteti, amely a szülő nők korösszetételének változását is jelzi egyben az egyes időszakokra vetítve. 2010-ben és 2019-ben a legtöbb gyermeket a 30-34 éves nők hozták a világra, őket követi a 25-29 éves korcsoport, majd az egyik leglátványosabb növekedést produkáló 35-39 évesek csoportja. Az időben visszafelé haladva ez a sorrend átrendeződik, egyre inkább a fiatal korosztályok javára. Látható, hogy a vizsgált időszakban hosszú ideig a húszas éveikben járó nők vállalták a legtöbb gyermeket, majd fokozatosan a harmincas korosztály vette át a vezető szerepet.

9. ábra Élveszületések az anya korcsoportja szerint, százalék

Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés

A megszületett gyermekek számát befolyásolja az első gyermek vállalásának életkora, hiszen a tervezett többedik testvér megszületésének esélye értelemszerűen csökkenhet az első világra jövetelének időbeli kitolódásával. Magyarországon a nők átlagos kora az első gyermek születésekor 2019-ben 28,9 év volt, a férfiaké 34,3. 1970-től van adatunk, akkor 22,6 évesen születtek első alkalommal gyermekek a nők. Komoly növekedést látunk az ezredforduló idején: az addigi 22 év (1990) környékéről hirtelen 25 évre, majd 28 évre (2010) ugrott a mutató, ami demográfiai értelemben óriási elmozdulást jelentett ilyen rövid időn belül (20 év alatt 87%-os emelkedést). 2010-től azonban stagnált, lényegében megállt a növekedés.

Korábban utaltunk rá, hogy a családalapítás kitolódásának egyik oka a meghosszabbodott tanulmányi időszak, majd a munkaerő-piaci tapasztalatszerzés. A halasztást azonban később pótolják a felsőfokú végzettségűek: a 2016-os Mikrocenzus adatai szerint 100 nőre jutó élveszületett gyermekek száma a diplomás nőknél 123, az érettségizetteknél 122. Az ennél alacsonyabban iskolázottak esetében 163 (érettségi nélküli középfok) és 167 (befejezett általános iskola), 219 (befejezetlen általános iskola). Kapitány és Spéder (2018) a kiigazított teljes termékenységi arányszámmal számolva a pótlást vitatja.

Emellett a vágyott egzisztenciális háttér összetevői is gazdagodtak (lakás mellett igény egy vagy két autóra, nyaraló stb.), vagy a fiatalok terveiben szereplő események, ahol a gyermekek kifejezetten hátrányt jelentenek. (Demjén 2016) A halasztást azon egyszerű tény is okozhatja, hogy a korábbi életkori tervek (pl. a megfelelő pár vagy a megfelelő munkahely kései megtalálása miatt) elcsúsztak, és a párok ezért tolják egyre későbbre a korábban ideálisnak vélt életkort. (Verweij et al. 2020)

A demográfiai adatsorokból egyértelműen kiviláglik, hogy az elmúlt 10 évben jelentős változások történtek: erőteljesen emelkedett a házasságkötések száma, a válások száma történelmi mélypontra van; növekedett az élveszületések száma, miközben a terhességmegszakításoké jelentősen csökkent. A népesedési folyamatok magyarázata során mindig a megfelelő óvatossággal szükséges kezelni az okokat és okozatokat, hiszen ezek a folyamatok soktényezős együtthatók függvényeként alakulnak. Ráadásul több demográfiai esemény, így a házasságkötés vagy válás, a gyermekvállalás vagy a mobilitás komoly döntéseken alapulnak, melyekre nincs egységes egyenlet: minden személy vagy család életében egy vagy több tényező, esemény indokolja a tudatos vagy kevésbé tudatos elszánást a döntés meghozatalára. A családpolitikai vagy szociálpolitikai beavatkozások hatása azonban sejthető egy-egy megváltozott tendencia mentén. (Gábos 2003, 2008, Kapitány 2008, Makay 2015)

Nem minden várandósság végződik élveszületéssel. A betegségből adódó magzati vagy újszülötti veszteség a várandósság alatti gondozás során kevés alkalommal kerül szóba, de a

felkészítő munka során megkerülhetetlen lenne. Még inkább az a nem kívánt teherbe esés tematikája, mely a családi életre nevelés egyik fontos pontja, mind a lányok, mind a fiúk körében. A születés körüli halálozás (beleértve a kései magzati halálozást és a 6 naposnál fiatalabb újszülöttek halálát) folyamatosan és jelentősen csökkent: 1949-ben 9 515 nyilvántartott eset volt, 2019-ben 519. A nem élveszületéssel záruló várandósság másik, egészen más formája a várandósság megszakítása. 1950-ből van az első adatunk a száz élveszületésre jutó terhességmegszakításról, amely az akkor érvényben lévő abortusztörvénynek megfelelően igen alacsony, 0,9. A tilalom feloldása után azonnali növekedésnek indult, 1958-ra elérte a 100-at, a hatvanas években a 140-et. Hetvenes évektől hullámzott, az utóbbi évtizedben jelentősen csökkent, 2019-ben 29 volt a mutató. A legtöbb abortuszt a hatvanas években (összesen több mint 1 800 000-at) és a hetvenes években (több mint 1 200 000-et) végezték el.

Magyarország halálozási statisztikája szerint a vizsgált időszakban az 1980-as és a 1990-es években hunyt el a legtöbb férfi és nő, azóta (a népességszámának megfelelően) csökken a halálozási mutató. Amennyiben 1000 lakosra vetítjük, az értékek 12-13 körül mozognak a teljes periódusban (kivétel 1990, ahol eléri a 14-et). A meghaltak átlagos életkora folyamatosan növekedett, a férfiak esetében 48 évről 71 évre, a nőknél 52 évről 78 évre. (5. táblázat) Haláloki csoportok szerint elmondható, hogy a vizsgált időszak csaknem egészében a halálozások feléért a keringési rendszer betegségei a felelősek, negyedéért pedig a daganatos megbetegedések.

5. táblázat A meghaltak átlagos kora nemenként, átlag

	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>
1949	47,56	52,02
1960	60,04	64,50
1970	62,95	68,45
1980	64,87	70,86
1990	64,75	72,41
2000	65,99	74,03
2010	68,49	76,41
2019	70,58	78,06

Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés

5.4. Belföldi és nemzetközi vándorlás

A fejezet elején említettük, hogy a vándorlással kapcsolatos adatsorok nemi, életkori és állampolgárság szerinti bontásban hozzáférhetőek, ám nem látjuk a teljes népességre vonatkoztatva a ki- és bevándorlók családi állapotát, a gyermekeik számát vagy korát, és ezek időbeli változását, kivéve a népszámlálási adatfelvételeket. Ezért messzemenő következtetéseket nem kívánunk levonni a családi életre vonatkozóan, csupán áttekintjük a tényeket.

A rendelkezésre álló statisztikák nem tartalmazzak 1990 előtti adatsorokat, ezért a legutóbbi, 2019-es adatokat vesszük alapul. 2019-ben 21 900 kivándorló magyar állampolgárt tartottak nyilván, 23 172 fő pedig Magyarországon született visszavándorlóként jelenik meg. További 10 112 fő külföldön született magyar állampolgárként tért haza. A vándorlási különbözet +11 384.

A Magyarországon tartózkodó, külföldön született magyar állampolgárok születési országa döntően a határon túli magyarok által lakott országok. Ezen kívül nagyobb lélekszámot jelent a Németországban (mintegy 20 000 fő) és Ausztriában (több mint 8000 fő) születettek.

A magyar állampolgárok rövidebb vagy hosszabb időre jellemzően Németországban, Ausztriában, az Egyesült Királyságban, Svájcban telepedtek le, de vonzó célország Hollandia, Írország és néhány közép-európai ország (Csehország, Szlovákia) is. (6. táblázat) Blaskó és munkatársai (2014) kutatásából kiderül, hogy a célországok választását befolyásolja a munkavállaló neme, életkora, iskolai végzettsége, lakóhelye. Így például a legnagyobb befogadó országba, Németországba nagyobb valószínűséggel migrálnak alacsonyabb végzettségűek, idősebbek és férfiak.

A 2011. évi népszámlálás adatainak elemzése alapján Blaskó és Gödri (2016) megállapította, hogy a kivándorlók jellemzően fiatalok, iskolázottak, egyedülállók és férfiak. A különböző nyilvántartásokat érintő vizsgálatukból kiderül, hogy a Magyarországot munkavállalás céljából elhagyók alapvetően két stratégia mentén gondolkodnak, s ez jellemzi demográfiai hátterüket is. Az egyik csoport a diplomával rendelkezőké, akik hosszabb távra és családdal együtt költöznek ki, a másik csoport a jól képzett szakmunkásoké, akik egyedül távoznak rövid időre (vagy ingáznak), miközben hazai kapcsolataikat fenntartják. Dusa (2021) egyetemi hallgatók mobilitási terveit vizsgálva azt találta, hogy a jobb társadalmi háttérből érkező fiatalok külföldi munkavállalási aspirációja magasabb, tehát már a tervek szintjén kimutatható a szocio-ökonómiai háttér hatása.

6. táblázat Európai országokban tartózkodó magyar állampolgárok száma, fő, 2019

Ausztria	82 712
Belgium	6 734
Bulgária	139
Ciprus	..
Csehország	6 674
Dánia	5 175
Egyesült Királyság	77 797
Észtország	214
Finnország	1 926
Franciaország	7 534
Görögország	800
Hollandia	15 478
Horvátország	728
Írország	9 364
Izland	486
Lengyelország	853
Lettország	31
Liechtenstein	56
Litvánia	61
Luxemburg	1 880
Málta	..
Németország	196 107
Norvégia	3 808
Olaszország	8 396
Portugália	748
Románia	4 446
Spanyolország	..
Svájc	22 634
Svédország	7 436
Szlovákia	10 713
Szlovénia	641
Törökország	..

Forrás: Eurostat, saját szerkesztés

Hárs (2015) külföldön élő magyaroktól érdeklődött az elvándorlás okairól. A válaszok alapján elmondható, hogy elsősorban a magas jövedelem, másodsorban a munkalehetőségek

hiánya, harmadrészt anyagi nehézségek magyarázták az áttelepülést. Egyötödük nyilatkozott úgy, hogy a gyermekei jobb iskoláztatási lehetőségét, jövőjét látta biztosítottak.

A magyarországi állampolgárok nemzetközi vándorlásában 2015-ben fordulat következett be, mivel ebben az évben kiegyenlítődtött a ki- és bevándorlók száma (mintegy 32 ezer fő hagyta el az országot és ugyanennyien tértek haza), így nem volt kivándorlási többlet. 2017-től többen térnek haza, mint amennyiben elvándorolnak (2019-ben mintegy 33 ezer fő költözött vissza, miközben 22 ezer fő vándorolt ki). A vándorlási egyenleg a 2011-es mélypontról (csaknem -7000) 2019-re +11 000-re növekedett.

4.5. Nemzetközi kitekintés

A rövid nemzetközi kitekintésben kizárólag az Európai Unióra figyelünk, és az adatfeldolgozás során nem az eddig használt időszakot vesszük alapul. Ennek oka, hogy a korábban vizsgált időszak eleje (1949/1950) még nem tárgyalható ebben a perspektívában, továbbá az Unió megalakulását követően napjainkig a tagállamok száma nyolc alkalommal módosult. A belépő országok adathiányait kiküszöbölve kezdő időpontként 2013-at jelölhetnénk meg (Horvátország csatlakozása), 2020 januárjáig (Egyesült Királyság kilépése) vizsgálva a tendenciákat. Ez az időszak azonban szűknek mutatkozik, annál is inkább, mert az EU nyilvános statisztikák 1-1,5 éves csúszással érkeznek. Mindezek megfontolásával 2010-2020 között tekintjük át a (rendelkezésre álló) adatsorokat. A választott periódus lehetőséget nyújt arra is, hogy az európai demográfiai elmozdulásokat közvetlenül vessük össze a magyar adatokkal, hiszen láttuk, hogy több népesedési szegmensben is ez az időszak hozott változást hazánkban. Az adatok – ahol nincs egyéb hivatkozás – az Eurostat adatbázisából²⁸ származnak.

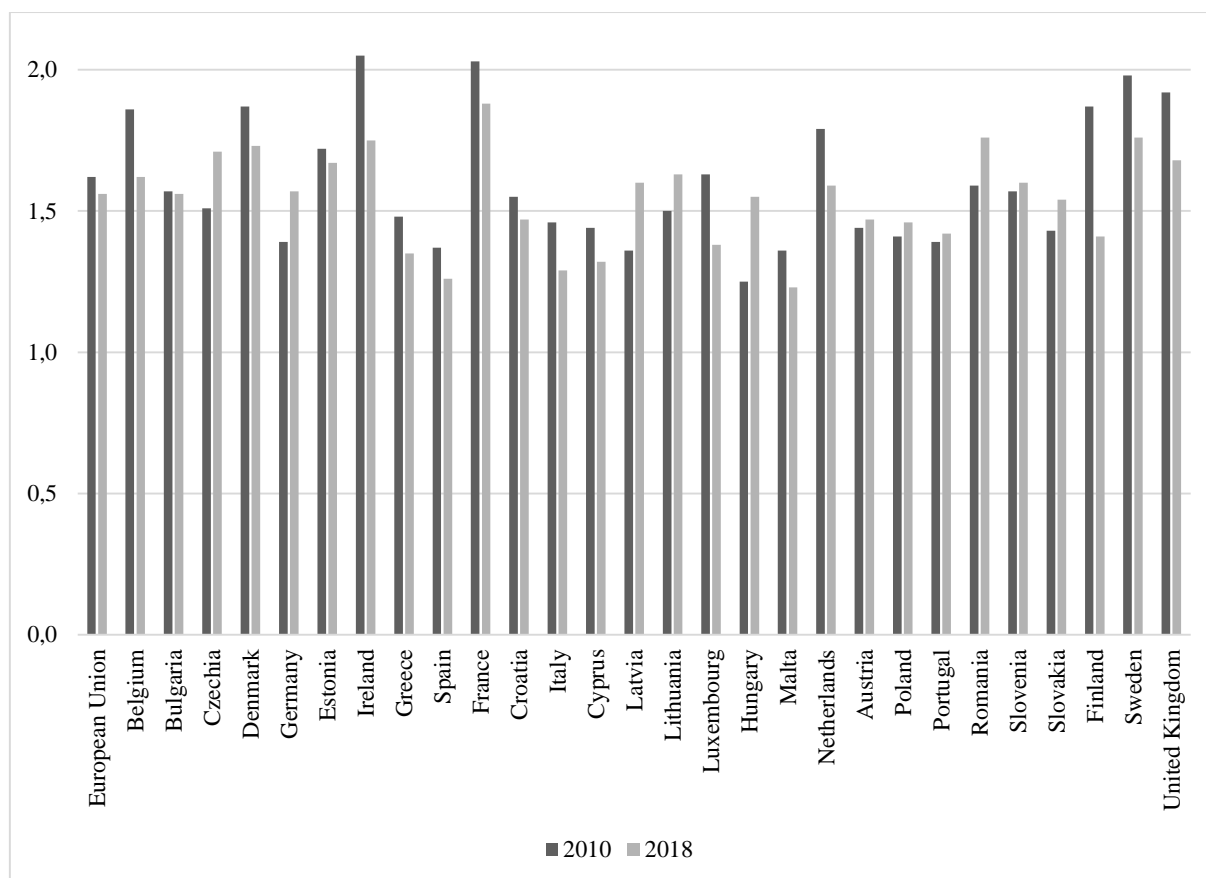
Az Európai Unió (28) népessége 2019-ben 513 471 676 fő, a férfiak aránya 49%. Az EU 28 országaiban 2019-ben a (részben becsült) népességváltozás (a teljes változás, a természetes változás és a nettó migráció nyers mértéke kiigazítással) 2,5. 2019-ben közel 22 millió bevándorló élt az Unió területén (a lakosság kb. 5%-a). A legnagyobb befogadó országok közé tartozik Németország (2018-ban közel 900 ezer fő bevándorlót tart nyilván a statisztika), Spanyolország és az Egyesült Királyság (600 ezer fő). Németország, az EK és Spanyolország adja a legtöbb kivándorlót is (500, illetve 300 ezer fő körüli).

Az elmúlt években a születések száma Európa-szerte visszaesően volt. E rövid időszakban jelentősen csökkent az ezer főre vetített születési arányszám többek között Spanyolországban (10,4-ről 7,6-ra), Görögországban (10,3-ról 10,8-ra), Olaszországban (9,5-

²⁸ <https://ec.europa.eu/eurostat>

ről 7-re), Finnországban (11,4-ről 8,3-ra), az Egyesült Királyságban (12,9-ről 10,7-re). Négy országban tapasztalható növekedés, ennek mértékének sorrendjében: Németország, Magyarország, Lettország, Ausztria.

10. ábra A teljes termékenységi arányszám 2010-ben és 2018-ban

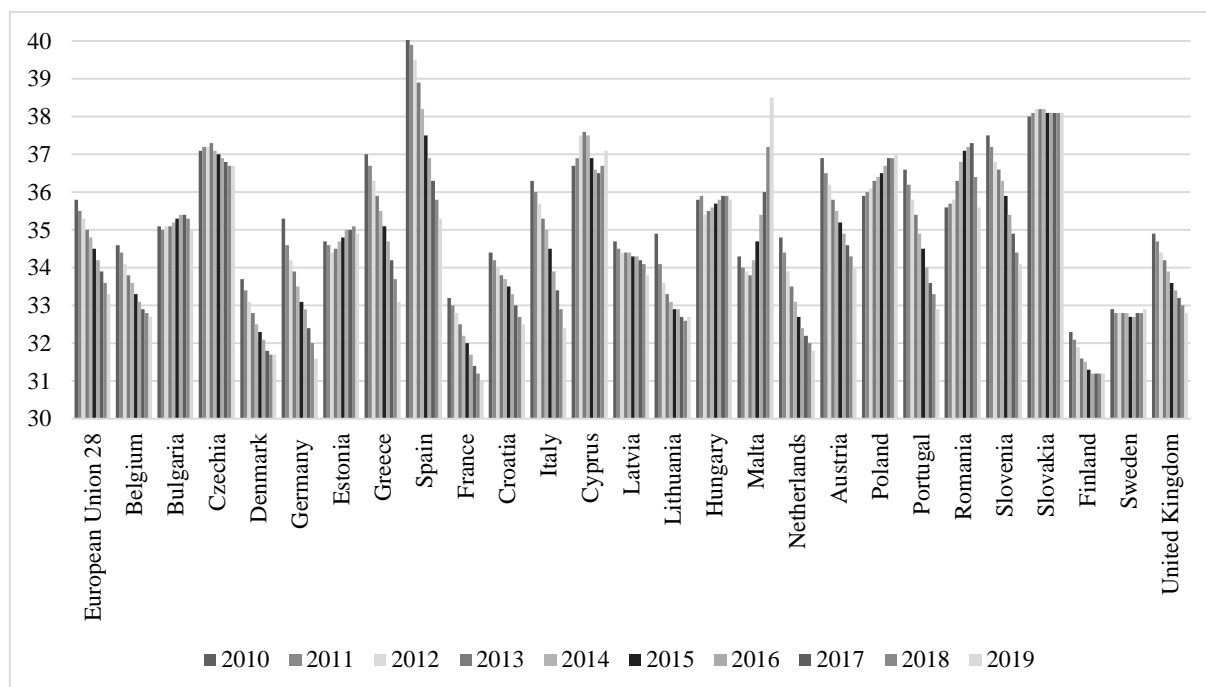
Forrás: Eurostat adatai alapján saját szerkesztés

A gyermekvállalási hajlandóságot jelző teljes termékenységi arányszám az évtized elejéhez képest az évtized végére (2018-ig vannak adataink) a legtöbb országban szintén csökkent. (10. ábra) Legnagyobb mértékben Finnországban (1,87-ről 1,41-re), Hollandiában (1,79-ről 1,59-re), Svédországban (1,98-ről 1,76-ra). Az uniós átlag 1,62-ről 1,56-ra változott. A növekedést mutató országok közül Magyarországon emelkedett leginkább a mutató (1,25-ről 1,55-re), ezen kívül Lettországon (1,36-ről 1,6-ra), továbbá Litvániában, Németországban, Romániában, Csehországban, Szlovákiában.

A szülőképes korosztály létszáma befolyásolja a születések számának alakulását. Az Eurostat adatbázisából kinyerhető korcsoportokból a 25-49 éves korosztályt (férfiakat és nőket egyaránt) emeltük ki és jelenítettük meg a 11. ábrán. Az adatok sűrű ábrázolása a tendencia kirajzolását szolgálja: látható, hogy csaknem minden országban csökkent a létszámuk, legintenzívebben a déli országokban, így Spanyolországban, Olaszországban, Portugáliában,

illetve Németországban, az Egyesült Királyságban. Egyértelmű növekedést látunk Bulgáriában, Észtországban, Lengyelországban, Romániában.

11. ábra A 25-49 évesek aránya a népességben belül az Európai Unió országaiban, 2010-2019, százalék

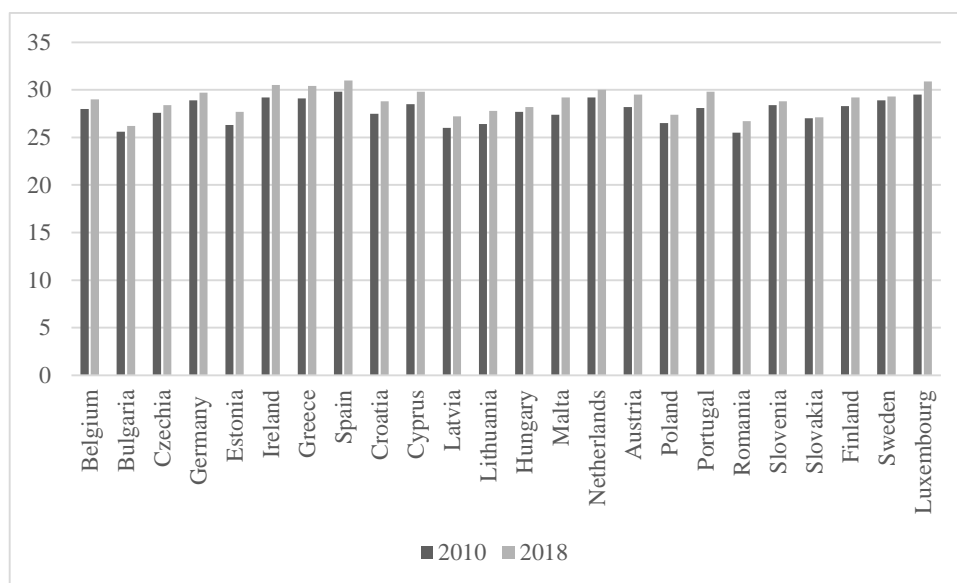

Forrás: Eurostat adatai alapján saját szerkesztés

Az első házasságkötés átlagos életkora, valamint az első gyermek megszületésének időpontja minden országban emelkedett mindkét nem esetében. Mivel nagyfokú az adathiány az egyes országok indexeiben, az utolsó rendelkezésre álló évet (2018) és a vizsgált időszak kezdetét ábrázoltuk a 12. ábrán (ebben az időszakban is hiányzik négy ország adatsora: Dánia, Olaszország, Franciaország, Egyesült Királyság). Az emelkedés ténye mellett az emelkedés üteme is figyelemre méltó, hiszen 8 év leforgása alatt 14 országban több mint egy évvel emelkedett az átlagérték, így például Máltán (1,8 évet), Portugáliában (1,7), Észtországban, Litvániában, Luxemburgban (1,4). A legkisebb növekedést Szlovákia, Ausztria, Szlovénia és Magyarország produkálta.

Az Unióban jelentősen növekedett a háztartások száma (2010 és 2019 között 13 millióval), de méretük folyamatosan csökken (a vizsgált időszakban 2,4-ről 2,3 főre). A háztartások harmada egyszemélyes, 20%-os növekedéssel 2010-hez képest. Az Európai Unió egészében növekszik a gyermektelen háztartások száma, ezzel párhuzamosan csökken a gyermeket nevelőké, leginkább a nagycsaládosok arányában.

12. ábra A nők átlagos életkora az első gyermek születése idején 2010-ben és 2018-ban, átlagéletkor

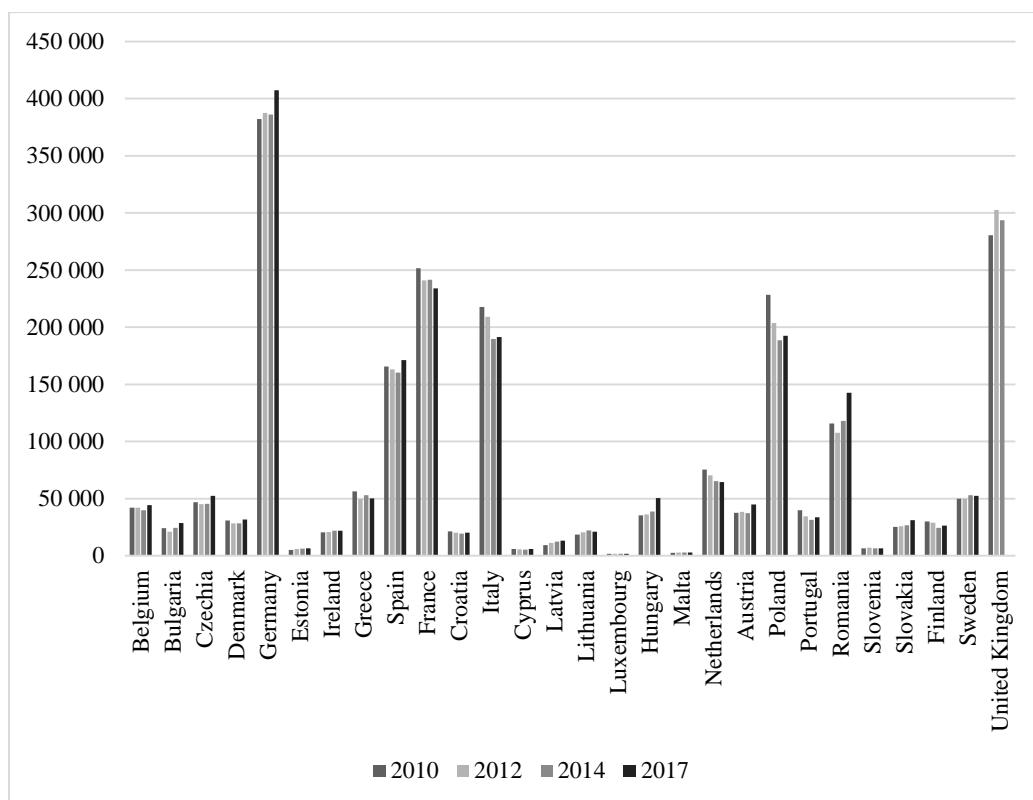
Forrás: Eurostat adatai alapján saját szerkesztés²⁹

A házasságban született gyermekek aránya is folyamatosan csökken. 2018-ban Franciaországban az újszülöttek 60,4%-ának a szülei nem éltek házasságban, Bulgária és Szlovénia közel 60%-ában. A születések több mint fele szintén házasságon kívül történt Portugáliában, Svédországban, Dániában, Észtországban, és Hollandiában. A gyermek érkezésekor a kapcsolat törvényessé tétele Európa-szerte függ az iskolai végzettségtől, a diplomások ugyanis jellemzően házasságot kötnek a gyermek születése előtt. (Mikolai et al. 2018)

A házassági kedv a különböző országokban eltérő tendenciát mutat (az elérhető adatbázisban nem állt rendelkezésre a lakosságszámra vetített mutató, így a megkötött házasságok számával dolgozhattunk). (13. ábra) A házasságkötések számának alakulását figyelembe véve egyértelmű növekedést hazánkban látunk. Több közép- és kelet-európai országban, így például Szlovákiában, Csehországban vagy Romániában kezdeti visszaesés után tartós növekedés indult a házassági mozgalomban. A nagy lélekszámú országokban változóak az adatsorok, de még Olaszországban, Franciaországban és az Egyesült Királyságban inkább csökkenő, addig Németországban, Spanyolországban inkább növekvő tendenciát látunk ebben a rövid időszakban.

²⁹ 2019-es adatok nem állnak rendelkezésre.

13. ábra A házasságkötések száma 2010-2017

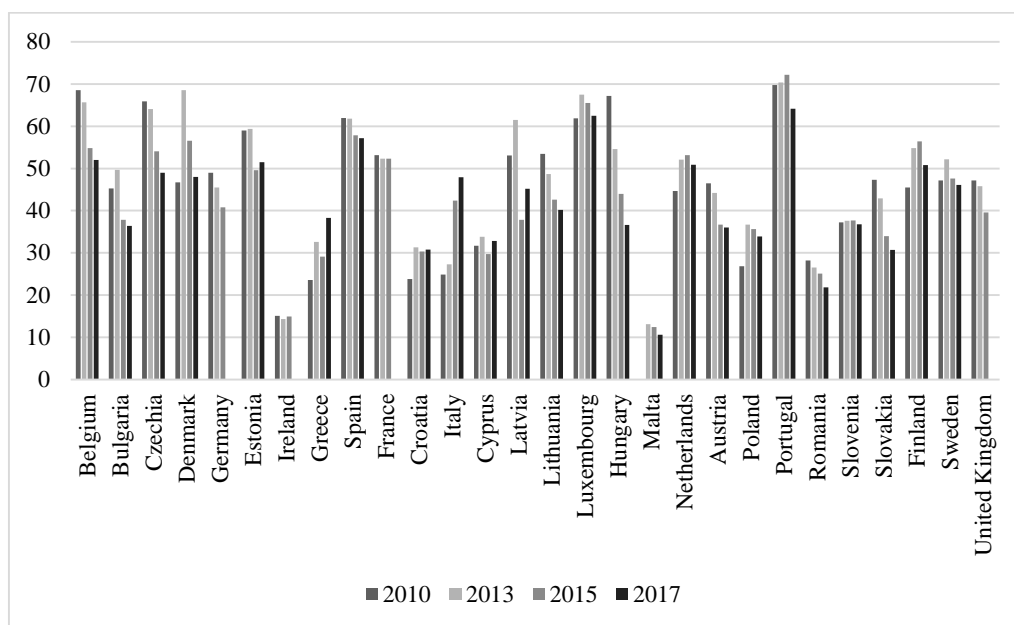

Forrás: Eurostat adatai alapján saját szerkesztés³⁰

Javuló népmozgalmi adat a válások számának csökkenése az országok legtöbbszörében, leginkább a 15 éves vagy annál fiatalabb házasságokat tekintve. A déli és az északi országokban magasabbak a válási mutatók (pl. Portugália, Spanyolország, Dánia, Finnország), legalacsonyabb jellemzően a poszt-socialista országokban. A válások alakulását a 14. ábra szemlélteti, ahol négy év adatai alapján a 100 házasságra jutó válások számát figyelhetjük meg. A csökkenés mértéke egyértelműen hazánkban a legnagyobb: még 2010-ben száz házasságra 68 válás jutott (és ezzel az Unió élvonalába tartoztunk), hét évvel később ennek már csak a fele. Határozott növekedést látunk ugyanakkor Görögországban és Olaszországban.

³⁰ A 2018-as és 2019-es adatok több országban rendkívül hiányosan állnak rendelkezésre.

14. ábra 100 házasságra jutó válások száma, 2010-2017

Forrás: Eurostat adatai alapján saját szerkesztés³¹

Egy 2021 januárjában napvilágot látott kutatás rávilágít az európai népesség családi eseményekkel kapcsolatos attitűdjére. Az Európa Projekt kutatás 2020 őszén 30 ezer főt kérdezett meg 30 európai országban.³² Az EU tagállamaiba tartozó válaszadók 65%-ának nagyon fontos az életében a család, további 26%-nak fontos. A nagyon fontos lehetőséget legtöbbször Magyarországon, Máltán és Portugáliában jelölték. A tagállamok lakosságának kétharmada a kétgyermekes családmódot tekintette ideálisnak, 19%-a a három vagy több gyermeket, 5% szerint gyermek nélkül ideális az élet. A poszt-szocialista országokban szignifikánsan magasabb az ideálisnak vélt gyermekszám. A nagycsaládos életformát a lettek, az észtek és a magyarok favorizálták leginkább. A gyermek nélküli életet legnagyobb arányban a Németországban és Finnországban élők tartották ideálisnak. (Európa Projekt 2020)

4.6. Népesedési jövőképek és az oktatás

A demográfiai folyamatokat központba állító fejezet összegzéseként elmondható, hogy az európai öregedő társadalmak ugyanazon problémával küzdenek, esetleges időbeli csúszással. A népességfogyás és az idősödő népesség orvoslására országonként eltérő politikai válaszokat találunk, ennek tárgyalásába nem bocsátkozunk. Családpedagógiai szempontból legfontosabb következtetés, hogy a makroszinten (gazdasági, társadalmi) érvényesülő hatások a családi

³¹ A 2018-as és 2019-es adatok több országban rendkívül hiányosan állnak rendelkezésre.

³² A kutatást a Századvég Alapítvány Társadalomtudományi Kutatócsoportja készítette. A hivatkozott adatok forrása: <https://szazadvég.hu/hu/kutatasok/az-alapitvany-kutatasai/tarsadalomtudomanyi-kutato-csoport>

életben is lecsapódnak, megváltoztatva azok működését vagy szerkezetét, s mindez visszahat a társadalmi és gazdasági folyamatokra. Mindebben a demográfia erős metszatként jelenik meg.

Ennek egyik példája a nők beáramlása a munkaerőpiacra, ami később együttjárt iskolázottságuk növekedésével, s mindez befolyásolta az addig hagyományosnak tekinthető férfi-női és a szülői szerepeket. Ennek köszönhetően nemcsak a családi élet működése változott meg a korábbiakhoz képest (munkamegosztás, munka-magánélet egyensúlya, szerepek átalakulása), hanem a következő nemzedék demográfiai mintázata is (alternatív partnerkapcsolat, gyermekvállalás halasztása, szülői házról való kései leválás stb.).

A családalapítás előtt álló nemzedék számára szintén kérdés a magánéleti és a szakmai pálya megtervezése, illetve ezek összeegyeztetése. A felmérések alapján úgy látszik, a család és a karrier a tervek szintjén is prioritást követelnek meg, vagy egyes esetekben kioltják egymást. (Dukay-Szabó et al. 2013, Engler 2014, 2018, Balogh et al. 2020) Különösen igaz ez a kvalifikált munkavállalókra, akik a legnagyobb és leghosszabb emberi tőkeberuházást hajtják végre. Az adott munkaerőpiaci környezet vagy társadalmi szemlélet befolyásolhatja a fiatalok gondolkodásmódját a kínált mintákkal, gyakorlattal. Ez akár már a felsőoktatás égisze alatt elkezdődhet, a következőkben megvizsgáljuk ennek lehetőségét, illetve azt, hogyan gondolkodnak a jövőre értelmiségi fiatalok a családi és szakmai jövőjükéről.

5. Az oktatási intézmények szerepvállalása a családi életre nevelésben

A családi életre nevelés fogalmi és tartalmi megközelítése szerteágazó, mint ahogy az első fejezetben bemutatott fő elméleti és gyakorlati vonulatok vonatkozásában láttuk. A különböző célkitűzések között egyértelműen egyik legfontosabb a fiatalok felkészítése a kiegyensúlyozott és boldog felnőtt életre, amibe beletartozik a magánéleti és a szakmai kiteljesedés, illetve ezek összeegyeztetése. A már gyermeket nevelő munkavállalók számára egyértelmű, hogy a munka és magánélet összeegyeztetése komoly feladat. Kérdés, vajon a családalapítás és munkavállalás előtt álló fiatalok realizálják-e a balansz megtalálásának nehézségét. Szintén kérdésként merül fel, hogy amikor a magánéleti és a szakmai életpályájukat tervezik, egymástól elkülönülten teszik-e ezt, vagy a kettőt együtt – akár lineárisan, akár párhuzamosan vagy éppen ciklikusan vizionálják a két pálya lefutását. A családi életre történő felkészítés szempontjából azért lényeges a válaszok megismerése, mert a két út tervezése és segítése külön-külön is komoly erőfeszítést igényel, a kettő egymáshoz való viszonya pedig új dimenzióba helyezi a felkészítés módját.

Különösen igaz ez az értelmiségi pályájára készülők esetében. A felsőoktatásban továbbtanulók (és szüleik) hosszútávú emberi tőkeberuházást hajtanak végre azzal, hogy lemondanak a munkaerőpiacra történő belépéssel járó jövedelem megszerzéséről, ehelyett gazdaságilag inaktív státusban maradva éveken keresztül a szülői háttérre támaszkodnak. (Boudon 1974, Goldthorpe 1996, Rosen 1998, Gábor 2004, Galasi-Nagy 2003, Billari et al. 2007, Iacovou 2010, Székely 2012, Jancsák 2013, Harmat és Fülöp 2020, Csillag et al. 2020 etc.) Ezek a jövőorientált (Becker 1975) családok abban bíznak, hogy befektetéseik hamarosan megtérülnek a munkaerőpiacon egy vélhetően megfelelő presztízsű és jól jövedelmező állásban, illetve hosszú távon magas hozammal bírnak majd. Ehhez a diploma birtokában minél előbb meg kell találni a szakmailag megfelelő első munkahelyet, meg kell kezdeni a munkatapasztalatok gyűjtését, el kell indulni a szakmai fejlődés útján.

Ezen képlet alapján a munkaerő-piaci pálya jut elsőbbséghez, s az esetlegesen meglévő családalapítási terveket nemcsak az iskolapadban eltöltött idő meghosszabbodása, hanem a megszerzett tudás és képességek munkaerő-piaci konvertálása és kimunkálása is kitolja. A statisztikai adatok alátámasztják ennek többségi megvalósulását, mivel a felsőfokú képzettségűek időben később kezdik meg a családalapítást, és annak ellenére, hogy a vállalt gyermekek száma eléri vagy meghaladja a középfokon iskolázottakét, mégsem teljesülnek korábbi terveik. Ezt Kopp és Skrabski (2003) kutatásai támasztják alá, miszerint a tervezett és

megszületett gyermekszám között a diplomásoknál, különösen a diplomás nőknél a legnagyobb a különbség.

Az iskolai végzettség ebben a kérdésben nemcsak aktív munkavállalás esetén differenciál. Az tudvalevő, hogy a munkanélküliség befolyásolja az egyéni gyermekvállalási döntéseket, így a termékenységi mintázatot. (Habár Örsal és Goldstein (2018) a kettő összefüggésének gyengülését tapasztalta 2010 után, de továbbra is meghatározó erősségűnek vélik.) A magas munkanélküliségi ráta abban az esetben is hátráltathatja a családalapítást, ha maga az egyén nem vált munkanélkülivé, különösen igaz ez az alacsonyabb iskolai végzettségűekre. (Weihsin és Shengwei 2018) A magasán kvalifikáltak viszont saját veszteségük mérlegelése esetén halasztják el a gyermekvállalást, az általános munkanélküliségi helyzet kevésbé befolyásolja őket. Tehát minden esetben azt tapasztaljuk, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkezők magánéleti és szakmai terveinek megvalósulásában és ezek relációjában a korábbi befektetések (jogosan) remélt megtérülése a döntő.

A diplomás életutak mintázata, az erre történő felkészítés, nem utolsó sorban mindennek a demográfiai trendekre gyakorolt hatása miatt figyelmünket a leendő diplomás munkavállalókra fordítjuk. Viszonylag kevés kutatás foglalkozik hazánkban a még diplomaszerezés előtt álló, egyetemista és főiskolás fiatalok szakmai és magánéleti terveinek célzott és együttes vizsgálatával. (Susánszky és Szántó 2013, Fényes és Szabó 2014, Szabó 2015) Jelen dolgozat szerzője 2003-tól rendszeresen méri az egyetemisták és főiskolások magánéleti terveit és azok összefüggéseit a karriertervekkel. Hosszú időn keresztül a Debreceni Egyetem Regionális Egyetem, majd a DE Felsőoktatási- és Fejlesztési Kutatóközpont nagymintás regionális vizsgálatában vett részt (Engler és Bocsi 2005, Engler 2006, Engler és Nagy 2006, Engler és Tornyi 2008, Engler 2013, 2014), 2017-ben pedig országos felmérést végzett egyetemisták körében. (Engler 2018) Utóbbi eredményeinek egy részét a dolgozat következő fejezetében ismertetjük meg. Jelen fejezetben a regionális vizsgálatok közül egy, a téma szempontjából érdekesnek ígérkező eredményt mutatunk be annak érdekében, hogy megláttassuk, a magánéleti és szakmai tervek még a vártnál is szövevényesebb módon kapcsolódnak össze.

Az egyetemista kutatások eredményei arra engednek következtetni, hogy a felsőoktatás nemcsak a tudás átadásának, a kompetenciák kialakításának és fejlesztésének legmagasabb szintű képviselője, hanem olyan szocializációs színtér is, amelyben – lényegében látens módon – a szakmain kívül a családi életre történő felkészítés is folyik. Ebből kiindulva feltehető a kérdés, vajon a hallgatóbarát felsőoktatás mellett van-e igény és lehetőség a felsőfokú képzést családbarát felsőoktatássá is minősíteni? Annál is inkább, mivel az egyetemi polgárság

oktatókból, kutatókból és egyéb területen dolgozókból is áll, akik esetében – jobbára már nem tervek szintjén – hasonlóan a munkaerőpiac más résztvevőjéhez (Rossel és Townsend 2006, Jo 2006, Barakonyi 2007, Tardos 2014, Edwards 2009) a valóságban is megjelenik a munka és magánélet kettőségéből adódó dilemmák sora.

A felsőoktatási intézményekben folyó összetett munkavégzés szegmensei közül a hallgatókhoz legközelebb az oktatás áll, de a hallgatói szocializációt és integrációt az akadémiai miliő egésze meghatározza. (Terenzini 1996, Pascarella és Terenzini 2005, Rossi 2009, Pusztai 2011, Bocsi 2015) Az egyetem, főiskola foglalkoztatottjainak szakmai és személyi kompetenciái nemcsak a tanulmányi folyamatot és eredményességet befolyásolják, hanem a tanulmányok komplex szubjektív érzékelését, illetve az integrációt is. Az integráció alatt ebben a fejezetben Pusztai (2011) nyomán elsődlegesen azt a folyamatot értjük, ahogyan a hallgatók teljesítik a tanulmányi elvárásokat, miközben megtalálják a helyüket és eredményes kapcsolatokat létesítenek a felsőoktatási térben. Véleményünk szerint ide tartozik a hallgatói jól-lét, melynek része a hallgató szerepeinek sikeres összeegyeztetése is (pl. gyermek, tanuló, partner, diákként munkavállaló, ritkábban szülő). A szerepegyeztetésben mintául szolgálhat az egyetemi környezetben dolgozók önazonossága, hitelessége, szerepfelfogása, illetve munka – magánélet egyensúlya.

Áttekintve a rendelkezésre álló, javarészt nemzetközi irodalmakat, amelyek a felsőoktatáson belüli családbarát politikákra vonatkoznak, egyértelműnek tűnik, hogy a munka – magánélet egyensúlyának igénye az utóbbi évtizedben már nemcsak egyfajta szakszervezeti vagy esélyegyenlőség-politikai kezdeményezésként jelenik meg. A szakmai diskurzusok – amelyek a témával kapcsolatban nem csupán politikai szólamokon, hanem megalapozott, tudományos kutatásokon alapulnak –, az egyén (oktató, kutató), az intézmény (felsőoktatás, kutatóintézetek) és az állami szerepvállalás háromszögén belül tárgyalják a munka – magánélet egyensúly kérdését.

Találón fogalmaz Spalter-Roth és Erskine (2005) a munka – magánélet igényének fokozódó megjelenéséről a felsőoktatásban: egyfelől a munkavállalói szükségletek alakítják ki a kívánt intézkedések mellett szóló érveket, másfelől a kiváló, tehetséges munkaerő toborzásán van a hangsúly. Úgy véljük, a felsőoktatási szféra akadémiai és munkáltatói minőségében is felismerni véli a családbarát intézkedések szükségességét, egyre szélesebb teret adva a családbarát felsőoktatás (*family-friendly higher education*) témakörének, akár a hallgatók családalapításáról, akár a dolgozók jól-létéről van szó.

5.1. Egyetemi hallgatók felkészülése a családi és a szakmai életre

Az elmúlt tíz évet felölelő (2005-2015) nagymintás (1000-1500 fő) kutatásainkban azt találtuk, hogy a felsőfokú végzettség megszerzése előtt álló fiatalok párkapcsolati és családalapítási tervei alapvetően nem változtak. (Engler és Bocsi 2005, Engler és Tornyi 2008, Engler 2011b, 2013, Fényes és Markos 2018) A különböző időpontokban, eltérő mintán végzett felmérések eredményei szerint a megkérdezett egyetemisták túlnyomórészt (90% felett) házasságban képzelik el az életüket és átlagosan 2,1-2,3 gyermeket terveznek. A magánéleti tervek időzítése (házasság és első gyermek vállalása) a nők esetében jellemzően 25 és 30 éves kor közé esik, a férfiak valamennyivel későbbre datálják ezt (35 évvel bezárólag). Ugyanakkor – jellemzően a hallgatónők – a megfelelő pár megtalálását követően akár már az egyetem alatt, vagy 1-2 évvel a végzést követően családot alapítanak.

Úgy tűnik tehát, hogy a fiatal értelmiségi generáció percepcióiban él a stabil párkapcsolat iránti igény és egyértelmű a gyermekvállalási hajlandóság (tudatosan gyermek nélkül maradni szándékozók aránya minden mintában 5% alatti), de ezek realizálódása különböző okok miatt kitolódik vagy elmarad. Ezek az eredmények összecsengenek az egyetemisták között végzett értékvizsgálatokkal. Egy debreceni vizsgálat szerint (Pacsuta 2006) az egyetemisták értéksorrendjében a család áll a második helyen, csakúgy, mint Jancsák (2012) szegedi hallgatói kutatásában. Egy észak-alföldi egyetemista regionális kutatásban már az első helyen találjuk a családot az értékek sorában (Kovács és Varga 2010).

Jelen dolgozat szerzőjének vizsgálataiban a családalapítás feltételei között minden esetben az első helyek valamelyikén szerepel a biztos állás, a megfelelő jövedelem és természetesen a megfelelő pár megtalálása. A hosszabb távú karrierépítés legtöbbször a mezőny utolsó harmadába kerül (a férfiaknál jellemzően előrébb sorolódik), de a néhány évnyi munkatapasztalat kiemelt szerepet kap a rangsorokban. A munka és magánélet prioritása különböző összefüggésekben is megfigyelhető. A nemi eltérésben a legmeghatározóbb, hogy a férfiak rendszerint egzisztenciát kívánnak alapozni, karriert építeni, majd 30 év felett megvalósítani magánéleti terveiket. A nők ezzel szemben a munkaerő-piaci részvételüket rövid időre tervezik pályakezdőként, húszas éveik második felében már családalapítást terveznek, majd folytatását a karrierüknek. A férfiak feltételsorában az autó, a nőknél a saját lakás dominál a biztos jövedelem mellett. Amennyiben a tervek prioritását vesszük alapul, egyértelműen kirajzolódik, hogy aki először karriert kíván építeni (magas pozíciót szeretne elérni, külföldi munkatapasztalatra vágyik vagy éppen több újabb diploma megszerzését tervezi), az nemcsak későbbre halasztja a családalapítást, hanem kevesebb gyermeket is tervez a magánéleti eseményeket korábbra vizionálókhoz képest.

Mindebből tehát arra lehet következtetni, hogy hallgatók egyrészt felismerik a két életpálya bejárásának lehetőségeit, másrészt tudatosan szétválasztják egymástól. Minden vizsgálatban alacsony volt azoknak az aránya, akik kezdettől fogva párhuzamos életútként képzelték el magánéleti és a szakmai karriert, azaz akár már az egyetemen (5% alatt) vagy közvetlenül végzést követően (10% alatt) családot alapítanának. Ennél ritkábban találoztunk házasságban élő hallgatókkal (3-4%), viszont a hallgatók nagyobb arányban nyilatkoztak arról, hogy ha megtalálnák a társukat, már a tanulmányaik alatt összeházasodnának. A legtöbb vizsgálatban azonban éppen azt bizonyítja, hogy a párkapcsolatok nem a várakozásnak megfelelően alakulnak az egyetemi évek alatt: a fiatalok viszonylag kis része számolt be hosszabb kapcsolatáról, de még a rövidebb partnerkapcsolatok sem domináltak a mintákban.

A párkapcsolatokat illetően az egyik vizsgálatban (Engler 2015) egy különleges elemzést végeztünk, amely a családi életre nevelésen belül a társas kapcsolati kultúra jelentőségére hívja fel a figyelmet. A hallgatók magánéletében megjelenő kapcsolatokat és a párkapcsolatok iránti beállítódásukat alapul véve megkíséreltük a tanulási attitűd feltérképezését. Az első pillantásra gyenge kötést sejtető párkapcsolati és professzionális kultúra vizsgálatának alapötlete korábbi kutatási eredményeinkből származik, ahol azt tapasztaltuk, hogy a kapcsolati stabilitás és a szakmai eredményesség között erős összefüggés áll fenn (összefoglalva Engler 2014). A tanulás révén kimutatott magánéleti és szakmai pályafutás összefüggését látva megkockáztattuk azt a feltételezést, hogy a kulturális tőke és a társadalmi tőke egymásba fonódása egy olyan modellben is elképzelhető, ahol a felsőoktatás miliójében a kapcsolatok iránti általános beállítódás és a tanulmányok iránti elkötelezettség között összefüggés mutatható ki. Más szóval lehetségesnek láttuk, hogy a társas kapcsolatok terén kedvező attitűddel rendelkezők tanulási, szakmai aspirációjukban is erősnek mutatkoznak.

A felsőoktatási intézmények falai között alapvetően két szinten nyílik mód a családi rítusokban és hagyományokban elsajátított interperszonális kommunikáció gyakorlására, fejlesztésére, alakítására. A fiatalok egymás között alkalmazzák az információcserét, gondolatok közlését, illetve az idősebb generációval folytatnak diskurzust. Pusztai (2011) behatóan foglalkozik a felsőoktatásban zajló intergenerációs és intragenerációs kapcsolatok természetével. Nézete szerint a felsőoktatási szocializáció legfontosabb résztvevői a hallgatótársak, akik társas támogatást nyújtanak egymásnak, információkat áramoltatnak, tanulmányi célok iránti elköteleződést biztosíthatnak, valamint magatartásmintákat közvetítenek.

A vizsgálat alapjául szolgáló kutatást 2014-15-ben a DE Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központja végezte tíz hazai és határon túli egyetemen³³ (N=1729). A párkapcsolati attitűdre vonatkozó változók felhasználásával párkapcsolati indexet³⁴ hoztunk létre, aminek alapján két csoportra osztottuk a megkérdezett fiatalokat: az átlagot el nem érő hallgatók csoportját *nem elkötelezetteknek*, az átlagpontszám feletti hallgatói csoportot *elkötelezetteknek* neveztük el. Az utóbbi csoportban olyan válaszadók jelentek meg (a minta 64%-a), akik a párkapcsolatokat alapvetően fontos értéknek tartották, komolyan fontolóra vették a párválasztást, és hosszú távú, tartós kapcsolatot terveztek. A nem elkötelezettek csoportja olyan fiatalokat foglal magában, akik tudatosan nem foglalkoztak a társas kapcsolataik minőségével és jövőjével, nem vágytak stabil kapcsolatra, és a kötetlen, alternatív párkapcsolati formákat részesítették előnyben (36%).

A kapcsolati és professzionális kultúra összefüggését a konkrét tanulási folyamatra vonatkozó kérdéseken végzett elemzéseken vizsgáltuk, ahol a következő szignifikáns eltéréseket találtuk. Az elkötelezett hallgató gyakrabban élt a következőkkel: kérdéseket tett fel az órán ($p=0,014$), kiselőadást készített ($p=0,006$), dolgozat beadása előtt gondosan javította azt ($p=0,026$), olyan dolgozaton dolgozott, amely több forrásból származó információ felhasználását és összevetését igényelte ($p=0,009$), több szemszögből is megközelített egy témát szóbeli vagy írásbeli feladatnál ($p=0,045$). A nem elkötelezettek nagyobb valószínűséggel mentek órára felkészülés nélkül ($p=0,009$), kevesebb időt szánnak a kurzusaira való készülésre ($p=0,001$), kevesebb kötelező irodalmat olvastak ($p=0,007$), gyakrabban fordult elő sikertelen vagy halasztott vizsga esetükben ($p=0,017$).

Amennyiben a felsőfokú tanulmányok végzését a teljes idős képzésben (nappali tagozat) tanul fiatalok elsődleges feladatuként definiáljuk, akkor a tanulás mint munka, az egyetem és főiskola mint munkahely értelmezhető. Ebben a kontextusban a tanulói habitus jelzésértékű lehet a majdani munkavállalói professzióra, természetesen számolva a személyiségfejlődéssel és a körülmények dinamikájának hatásával. Ezt alátámasztják azok a vizsgálatok, amelyek a tanulás során tapasztalt motiváció és a munkavállalásban elért sikerek erős kapcsolatára hívják fel a figyelmet. Dunifon és Duncan (1998) például egy panelvizsgálat során azt tapasztalta,

³³ Babes-Bolyai Tudományegyetem, Debreceni Egyetem, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Munkácsi Állami Egyetem, Nyíregyházi Főiskola, Partiumi Keresztény Egyetem, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Ungvári Nemzeti Egyetem, Nagyváradai Egyetem

³⁴ A párkapcsolati index alapját képező változók: a tartós párkapcsolat igénye, a párkapcsolat fontossága, a megfelelő partner kiválasztása, a párkapcsolat időzítése, kötöttségek nélküli kapcsolat igénye, egyedüllét elfogadottsága. Index átlaga: 3,6.

hogy a motiváció és az önirányítás szignifikánsan befolyásolja a későbbi munkaerő-piaci karriert (érdekes módon a kognitív képességekkel már nem lett meghatározó az összefüggést).

A munkavállalási jövőtervek vizsgálatánál a legerősebb összefüggést a szakmai és magánélet összehangolásának igényében találtuk ($p=0,002$): az elkötelezett hallgatók lényegesen nagyobb mértékben várták el, hogy a jövőndő munkahelyük mellett a családra is jusson ideje, illetve fontosnak tartották, hogy a munkahely közel legyen a lakóhelyhez és az állás biztos legyen. A nem elkötelezettek szignifikánsan jellemző, hogy magas keresetre vágytak ($p=0,024$), szabadon akartak dönteni a munkavégzés felől ($p=0,006$) és szabadságot igényeltek döntési helyzetekben ($p=0,016$), illetve terveik szerint kerülni fogják a megerőltető munkát ($p=0,05$). Az elképzelt szakmai út prioritásai mellett jól kibontakozott az is, hogy az elkötelezettek számára már a munkaerőpiacra történő kilépés mellett lényeges volt a majdani családi közösségben történő gondolkodás, még a megkeresés idején ebben nem gondolkodók egyénközpontúan rendezték be szakmai életüket a terveikben.

A hallgatói társas kapcsolatok szélesebb körben is befolyásolják a hallgatói eredményességet, a jól működő hallgatói kisközösségek, hálózatok növelik a tanulási motivációt, az integráció révén az elköteleződést. Pusztai (i.m.) az intragenerációs kapcsolatok mellett az intergenerációs együttműködéseknek is komoly szerepet tulajdonít. Az oktatót mint szocializációs ágenszt elemezve rámutat, hogy a tömegesedéssel az oktatók információátadó szerepe megváltozott, a strukturálttá vált oktatói állomány pedig eltérő módon viszonyul a normák közvetítéséhez. A felsőoktatásban megjelenő társadalmi tőke ezekben a kapcsolati metszetekben igen releváns, és jelentős mértékben befolyásolja a tanulmányi eredményességet (ld. pl. Moiseyenko 2005, Heuser 2007, Soodak et al. 1993, Hughes 2011).

A felsőoktatási térben szövődő intergenerációs és intragenerációs kapcsolatok tekintetében két jelenségre lettünk figyelmesek a vizsgált csoportjainknál. A nem elkötelezett hallgatók a „könnyebben elérhető” hallgatótársakkal (ti. saját csoporttársaikkal adott kommunikációs térben és időben, ami egyrészt kikerülhetetlen, másrészt kézenfekvő) vettek részt intenzíven a tanulási-tanítási folyamatban, a „távolabbi” hallgatótársakkal már a tanulás világát kevésbé érintő társas kapcsolatokban találjuk őket. Az elkötelezett hallgatók saját szűk hallgatói miliójüknél messzebbre mentek, komolyabb erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy a tudományközpontú diskurzusaikhoz partnert találjanak a hallgatói társadalomban. Hasonló habitust figyelhettünk meg az oktató-hallgató kontaktusban: a nem elkötelezettek jellemzően a tananyagra szűkítve keresték tanáraik társaságát, az elkötelezettek igyekeztek kiaknázni a szakmai kapcsolat sokoldalúságát saját professziójuk fejlesztése érdekében.

Az alfejezet elején röviden bemutatott tervek, majd a kiragadott példa a hallgatói elköteleződések irányultságáról jelzik a fiatalok tudatosságát jövőjükkel kapcsolatban. Elképzeléseik megvalósulása természetesen számos körülmény függvénye, ugyanakkor a tervek szintjén megmutatkozó felelősségteljes gondolkodás mindenképp jelzi, hogy akár a karriert, akár a magánéletet helyezi is előtérbe a leendő értelmiségi, számol ezek eltérő időben és módon való realizálódásával. Azaz nem látja megvalósíthatónak a két életút együttes megkezdését, sőt, gyaníthatóan tisztában van a későbbi párhuzamosság nehézségével is.

Mindez arra enged következtetni, hogy az egyetemi tanulmányok időszaka, amikor (az egyébként szülőképes korú) nemzedéket már aktívan foglalkoztatja a karrierje és a magánéleti kimenetele, a szocializációjának olyan fontos állomása, amely manifeszt (vagy vélhetően nagyobb részt) látens módon a két életútra egyszerre készíti fel a fiatalokat. Az akadémiai miliőben kapott hatások komplexen alakítják a hallgatók látásmódját: a tantermi történések mellett a folyosón vagy a kollégiumban zajló interakciók is üzenetet hordoznak, az oktatókkal vagy ügyintézővel folytatott párbeszéd tartalma mellett a metakommunikáció is értéket képvisel, és így tovább. Az egyetemi, főiskolai világ szereplőinek szakmaisága mellett tehát habitusa, viselkedése, kommunikációja is hatással van a hallgatókra. (Soodack et al. 1993, Hughes 2011) Minderre pedig az oktatók, dolgozók egyéni és közösségi jól-lét is hatással van, amelynek meghatározó szegmense a munkavégzés, a szakmai előrehaladás, a kollegiális kapcsolatok, a munkahelyi légkör, másrészt az egyéni magánéleti háttér. (Perna 2001) A következőkben a felsőoktatásban dolgozók, elsősorban az oktatók munkásságát egy érdekes és egyedi szemszögből figyeljük annak felderítése érdekében, hogyan érhetőek tetten az oktatók mint a hallgatói szocializáció résztvevői.

5.2. A családbarát felsőoktatás igénye

Az eredményes és hatékony munkavégzés egyik feltétele a munkavállaló elégedettsége és jól-léte, amely többek között függ a munkavégzés tartalmától, a munkahelyi klímától, a körülményektől, az elvárások és lehetőségek viszonyától, de a munkavállaló munkahelyi és magánéleti kötelezettségeinek összehangolásától is. (Galinsky és Stein 1990, Clark 2000, Greenhaus és Collins 2003) A munkáltatói beállítódás egyik mutatója ez utóbbi felismerése és kezelése, s amennyiben hozzájárul a munka – magánélet egyensúly kialakításához, családbarát munkakultúrát alakít ki. Schneer és Reitman (1993) nagymintán alapuló kutatásai szerint például a diplomás munkaerő megtartása, illetve az elvégzett munka minősége erősen függ munkavállaló családi életének minőségétől.

A nagyobb vállalatok és cégek komoly hangsúlyt fektetnek a családbarát politika kidolgozására és konkretizálására különböző tevékenységek és juttatások formájában, mivel felismerték a hatékony munkavégzés és a kiegyensúlyozott munkaerő kapcsolatát. (Frey 2001, Hyman és Summers 2004, Barakonyi 2007, Tardos 2014) A nagyvállalati családbarát politika visszasságaira mutat rá Hidegh (2015), amikor azt leginkább csak retorikai szinten látja megvalósulni. A munkabarát család fogalmát használja annak szemléltetésére, ahogyan a munkaadó például egy vállalati karácsony szervezésénél a munkahely világába bevonja a családot, köszönetképpen a munkavállaló és családja lojalitásáért, mindazonáltal további elköteleződést várva.

A családbarát szemléletmódot a versenyszféra egyéb résztvevői és a gazdaság egyéb szektorai is kezdik felismerni. A megfelelő szemlélet és a gyakorlat kialakítása időigényes, a versenyszféra alkalmazottai általában a legelégedettebbek az őket alkalmazók munka- és magánéletbarát politikájával (Anderson et al. 2002), habár egyes kutatások szerint a munkával és az étellel való elégedettség közötti kapcsolat más szférák munkavállalóihoz képest a felsőoktatási dolgozók között bizonyult erősebbnek (Sorcinelli és Near 1989).

A családbarát felsőoktatás előtérbe kerülésének akadémiai igényére utalnak azok a tanulmányok és dokumentumok, amelyek statisztikai és kutatási adatokkal hívják fel a figyelmet a tudományos karrierútnak erre a területre visszavezethető problémáira (pl. Hollenshead 2005, Smith és Waltman 2006, Statement 2014). A felsőoktatás minőségi átalakítására vonatkozó nemzetközi áttekintésében Hervainé (2014) felsorolja a felsőoktatási munkahelyek stressz-tényezőit, amelyek jelentősen csökkentik a megelégedettséget. Az oktatókra vonatkozó tényezők között szerepel a tömegoktatásban kialakult új helyzetekre való felkészületlenség, mint például a hatékonyan alkalmazható módszertani hiányosságok, a hallgatói – oktatói kapcsolatok minőségének romlása, a megnövekedett adminisztráció. További problémát jelent a kinevezések elhúzódása, az alacsony bérezés, valamint a munkahelyi és otthoni teendők összehangolásának feszültsége. Az akadémiai életben szocializálódott oktatók számára további stressz-forrásként jelenik meg az egyre inkább elvárt új, professzionális szemlélet, amely a munkaerő-piaci kimeneti követelményeket helyezi előtérbe a tudásátadás tárgyának és módszereinek meghatározásában, háttérbe szorítva a tudományközpontú oktatást.

Perna (2001) úgy véli, az akadémiai szférában tevékenykedők munka – magánélet kérdéskörét kétféle perspektívából vizsgálhatjuk, mégpedig az emberi tőke oldaláról és strukturális szemszögből. Az emberi tőkeelmélet alapján az oktatók és kutatók humán erőforrásába történő folytonos investálását várjuk, amely ebben az esetben megnyilvánul

többek között az önképzésben, a motiváltságban, a publikációs tevékenységben, közös kutatómunkákban való részvételben, minőségi oktatásban. Kiindulva abból a tényből, hogy a nők gyermeknevelésbe és otthoni munkába történő bevonódása erőteljesebb, akkor a munkájuk mellett a megfelelő mennyiségű és minőségű tőkeberuházásaik a vártnál kisebbek lesznek. A szerző által felsorolt kutatások eredményei az ellenkezőjét tükrözik: a gyermeket nevelő nők emberi tőkébe történő beruházásai, valamint a tőkejavak visszaforgatása az akadémiai munkába nem marad alatta a gyermektelen nőkének vagy a férfi munkatársakénak. (Perna i.m.)

A másik megközelítésben az intézmény karaktere, felépítése, légköre, a munkavállalóhoz való viszonya szintén meghatározza az esélyegyenlőségi és családbarát szemléletet, kezdve az erre szánt anyagi forrásokra, a de jure és de facto egyaránt létező esélyegyenlőségi gyakorlatokra. Mindkét megközelítésben hangsúlyos a gender-jelleg, amely hasonlóan más munkahelyekhez, a felsőoktatásban is különböző olvasatokat eredményez.

A felsőoktatásban oktató nők között végzett vizsgálatok egyöntetűen azt mutatják, hogy a munkával és a családdal kapcsolatos teendők összehangolása komoly nehézséget okoznak számukra. (Fináncz 2007, Tornyi 2008, Nagy és Paksi 2014, Misra et al. 2012, O'Laughlin és Bischoff 2005, Solomon 2011). Ennek oka, hogy leginkább a női oktatók és kutatók pályáján érzékelhető a magánélet és/vagy karrier dilemmája: nagyarányú a lemorzsolódás a doktori képzésben és a fiatal kutatói pályaszakaszban, a magasabb beosztásokban erőteljesen csökken a női jelenlét, a határozatlan időre szóló szerződéseket pedig jellemzően női oktatókkal kötik meg. Bizonyos adatokat kontrollálva bérhátrány is kimutatható, mivel a női karrierpálya lassabban felívelő és töredezettebb a családi kötelezettségek miatt (Rushing 2002).

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy adott esetben előfordulhat a nők „önként” vállalt pozícióvesztése is, vagy ahogyan Elgarte (2010) fogalmaz, „statisztikai diszkrimináció” eredménye lehet a hátrányos helyzetkép. A nők többes szerepvállalásából adódóan ugyanis igyekeznek olyan munkát, pozíciót betölteni, ami összeegyeztethető a családban végzett tevékenységükkel. Utasi (1989) egyes esetekben a család kiegyensúlyozó szerepét sejtí a női vezetők kiválasztásánál, vagyis azokat jelölik vezető szerepbe, akinek családi kötelezettségeit átvállalja valamelyik családtag. Árnyszerűsíti továbbá a képet az, hogy a nők milyen prioritásokat állítanak fel a szakmai és magánéleti életükben. Az egyik ilyen tipizálásban beszélhetünk családi karrierről, munkaerő-piaci karrierről és kettős kötődésű karrierről (Koncz 2006), vagy munka-központú nők, család-központú nők és adaptív nők Hakim (2003). Hakim (i.m.) szerint ezek a munka – magánélet stratégiák lényegében a szakmaválasztás eredményeiként alakulnak ki, vagy eleve indokolták a képzési irányt.

Finkel és Olswang (1996) vizsgálataiból kiderül, hogy a hat év alatti gyermeket nevelő egyetemi oktatóknak több mint 80%-a vélte úgy, hogy a családi kötelezettségeiből adódó feladatok komoly akadályt jelentenek az akadémiai karrierükben, de így nyilatkozott az összes megkérdezett gyermekes oktató 60%-a. Egy másik vizsgálatban a nők mintegy 30%-kal nagyobb arányban szembesültek olyan hátrányokkal, mint például az anyasági távollét alatti előléptetés elkerülése, a hosszabb konferenciautakról történő lemondás, az estébe nyúló szakmai programok kihagyása (Riemenschneider és Harper 1990). Bizonyos szakmaterületeken (pl. laboratóriumban dolgozók) már a várandósság időszakában meg kell szakítani a kutatói pályát, és a visszatérés is megfontolandó az egészségügyi kockázatok miatt. Ez már a PhD tanulmányok idején fontolgatott karrier- és családtervezést is erősen befolyásolja. (Paksi et al. 2016) Perna (2001) a tudományos pályára lépő nők lemorzsolódásának okai között elsődlegesen éppen az ezekből adódó problémákat, azaz a családi kötelezettségek és a kutatási előrehaladás összeegyeztetésének nehézségét látja.

A kutatás és oktatás területén dolgozó szakemberek munkavégzése megközelíti a heti 60 munkaórát, amely magában foglalja a munkahelyen kívül végzett (általában felkészülést, alkotást jelentő) tevékenységeket. (Jacobs és Winslow 2004) Mivel a háztartási és gyermekgondozási feladatok elvégzése a nők esetében több (ún. láthatatlan) munkaórát jelent, a tudományos pályán dolgozó nők fizetett és fizetetlen munkaórája lényegesen meghaladja a férfiakét. Stromquist (2015) adatai szerint például a női oktatók 32 órát foglalkoznak gyermekeik nevelésével és gondozásával, a gyermekkel töltött idő a férfi oktatók 17 órát jelent. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, milyen időszakban vizsgáljuk a munka és család összeegyeztetésének kérdéskörét a női karrierútban.

Lendwith és Manfredi (2000) lényeges különbségre lett figyelmes a fiatalabb és az idősebb oktatók karrierfejlődésében. Azt találták, hogy a szerzők pályakezdő időszakában (értsd. hatvanas-hetvenes évek) különlegesen képzett és merész vállalkozónak számító kutatóknak óvatosan, de határozottan kellett átszöniük a családi élet fonalain a karrierterveiket. Ezzel szemben a fiatalok egy nemi egyenlőségre már odafigyelő, gyermeknevelést rendszerszinten támogató társadalomban „egyszerűen” hozzáillesztették a családi életüket a karrierjükhöz. Más-más közegben és módon, de mindkét generációnak a legnagyobb kihívást a két terület közötti egyensúly megtalálása okozta.

Habár tipikusan a női akadémiai előrehaladását veszi körül nagyobb figyelem gender megközelítésben, a férfi oktatók kettős kötődésű karrierje is figyelmet érdemel. (Ahogyan Miller és Hollenshead (2005) megjegyzi, nem gender és akadémia vonatkozásban kell ma már gondolkodnunk, hanem családok és akadémia relációban.) A megváltozott nemi szereposztás

egyik hozadéka a férfiak növekvő bevonódása a gyermeknevelésbe és otthoni feladatok ellátásába. Így, a női szerepek összeegyeztetésének problémájához képest kisebb mértékben ugyan, de konfliktusként és stressz-forrásként jelenhet meg a férfiak oktatók és kutatók életében. (Raabe 1997) A családbarát intézkedések támogatói, igénylői és használói azonban nagyrészt a nők (különösen a gyermekgondozási szabadság és ellátások, valamint az atipikus munkaformákat illetően), mivel a férfiak még a klasszikus teljes állású kenyérkereső feladatot érzik magukénak. (Anderson et al. 2002) Ez kitapintható a szakmai életút tervezésében is: Goulden és munkatársai (2001) vizsgálatában a női PhD hallgatók kétszeres gyakorisággal említettek olyan magánéleti vonatkozásokat (elsődlegesen a gyermekvállalást és gondozást), amelyek szerepet játszanak a karrierút során hozott döntésekben vagy a szakmai percepciókban, mint a férfi doktoranduszok.

Spalter-Roth és Erskine (2005) fiatal kutatókat követett nyomon pályájukon. Goulden (i.m.) kutatásához hasonlóan pályájuk elején (doktori tanulmányok) a terveikről kérdezte őket, majd ezek megvalósulását vizsgálta több éven keresztül. Az elképzelések szintjén lényeges különbséget nem találtak, férfiak és nők többsége egyaránt a szakmai karrierjére kívánt koncentrálni az előttük álló öt évben, felmérve a potenciális család és karrier összeegyeztetésének nehézségét.

Az oktatói-kutatói pálya viszonylagos flexibilitása ugyanakkor elő segítheti a munka és magánélet dilemmáját. Hazai kutatási adatok a felsőoktatásban végzett munka előnyeként jelenítik meg az otthonról is elvégezhető feladatok jelenlétét (Petőné 2014), amely sikeresen ötvözheti a munkához és családhoz kapcsolódó feladatok összehangolását. Currie és Eveline (2011) 12 év alatti gyermeket nevelő férfi és női oktatókkal végzett vizsgálatban azt találta, hogy az időben és térben változatos munkavégzést lehetővé tevő info-kommunikációs eszközök előnyéül és hátrányául is válhatnak a kívánt munka – magánélet balansznak. Ezek az eszközök ugyanis egyfelől segítik az egyensúly kialakítását, mivel feladataikat szükség esetén otthonról is el tudják látni. Például a gyermek megbetegedése esetén nem esnek ki minden munkafázisból, az aktuális ügyekbe, kutatásokba folyamatosan jelen tudnak lenni (de akár az óratartás is megoldható e-eszközökkel). Hasonlóan kedvez a kutatási munkálatoknak az otthoni számítógép és internethasználat, hiszen a családi vagy háztartási teendőkkal inkább összehangolható például az adatgyűjtés, szakirodalmi kutatás, mint külső lelőhelyeken.

Másfelől azonban az otthon is elvégezhető munka stressz-forrást is jelenthet a magánélet és a munkafolyamat összeolvadásából kifolyólag. (A munka-magánélet egyensúlyt általánosságban vizsgáló irodalmak jelentős elméleteket vonultatnak fel, amelyek a két terület határainak viselkedését írják le, ld. pl. Greenhaus és Beutell 1985, Campbell 2000, Wayne

2007.) Mivel a mai világban az oktató egész nap és egész héten korlátlanul elérhető mobiltelefonon, e-mailben, közösségi felületeken, ezért a hallgatók élnek is ezekkel a lehetőségekkel kisebb-nagyobb problémájukat megoldandóan, ugyanakkor hatékony eszközzé válhatnak az oktatásban vagy oktatászszerzésben (Buda 2016), vagy éppen digitális törésvonalakat okozhatnak a campuson (Herczegh 2014).

Currie és Eveline (i.m.) interjúból kirajzolódik az az oktatói típus, aki ennek nem tudnak vagy nem akarnak határt szabni, jelentős időt és energiát rászánva a hallgatók vagy a kollégák felé történő folyamatos rendelkezésre állással. A válaszadók mindegyike egyetértettek azzal, hogy a „hazavitt” munka mennyisége is jelentősen megnövekedett, így az otthon végzett tudományos vagy adminisztrációs munka nehezen különíthető el családi élettől.

A felsőoktatás családbarát szemléletének kérdésköre a minőségi munkavégzés szempontjából is hangsúlyos kérdés. Kutatások egyértelműen igazolják, hogy a családok oktatók oktatási és kutatási tevékenysége igen kedvezőnek mondható. Sax és munkatársai (2002) országos mintán vett adatokkal (8 540 fő, 57 egyetem) mutatták ki, hogy a kutatói produktivitás és az aktív családi háttér (házastársi kapcsolat, gyermeknevelés, idős szülő gondozása) között szoros pozitív összefüggés áll fenn, kontrolálva olyan jellemzőkkel, mint az életkor, származás vagy éppen a motivációs készlet. Hasonló eredményre jutott korábban Bellas és Toutkoushian (1999) 14 600 egyetemi dolgozó vizsgálatakor.

Marchbank (2005) következtetése szerint ennek egyik legfontosabb oka, hogy a gyermeket nevelő oktatók a családi életben olyan problémákkal találkoznak, amelyekkel más formában ugyan, de a munkahelyen is szembesülnek, s a szűk környezetben ehhez fejlesztett képességek a munka világában is működtethetők. Más kutatások is bizonyították, hogy a meglévő és fejlesztett kompetenciák nemcsak egy adott területen használhatóak, hanem a különböző társadalmi szerepekbe és területekre jól konvertálhatók. (Kasworm, 1990, James, 1995, Schulze 2005, Engler 2015) Például a munka világában vagy a családi életben kialakult tudás és képességek a tanulásban is segítő tényezők lehetnek, ami egyben feltételezi a különböző területeken elért sikerek vagy sikertelenségek mögött álló személyek támogatását vagy annak hiányát. (Woodley 1984, Robert és Saar 2012, Kerülő, 2013) Beck-Gernsheim (1997) kvalitatív vizsgálatai szerint létezik egy olyan jól képzett rétege a női munkavállalóknak, akik a gyermeknevelésből származó előnyökkel magyarázzák saját előrehaladásukat.

A család vagy karrier problematikája számos tanulmányban megjelenik, feltételezve a dilemma hátráltató jellegét. Úgy tűnik azonban, hogy az oktatók (különösen az oktatónők) szubjektív érzete az alulteljesítéssel, minőségi lemaradással kapcsolatban sokkal inkább erőteljesebb, mint azt objektív adatokkal bizonyítani lehetne.

A családos oktatókat és kutatókat érintő sztereotípiák megváltoztatásában, másrészt az önbecsülésük javulásában, szélsőséges esetben az önmagát beteljesítő jóslat gátjaként a felsőoktatási intézmények és kutatóintézetek etikai, politikai és gyakorlati úton eszközölhetnek ki változásokat. Mint ahogyan Smith és Waltman (2006) fogalmaz, egy új akadémiai kultúra megteremtésével lehet megváltoztatni azt a hagyományos felfogást, amely szerint nem lehet egyszerre sikeres akadémiai pályát és boldog magánéletet produkálni.

A családbarát felsőoktatás témájával foglalkozó szakirodalom elsődlegesen a felsőoktatásban oktatókra és dolgozókra gondol a különböző feladatok összehangolása tekintetében. Anderson és munkatársai (2002) hívják fel a figyelmet arra, hogy a nem-tradicionális hallgatók arányának növekedésével a hallgatók között is megjelenik az igény a balansz megtalálására, esetükben a tanulmányi és a családi kötelezettségek összeegyeztetését értve ezalatt (mindehhez csatlakozik a fizetett munkavégzés, de a felsőoktatás szempontjából ez nem releváns). A kutatók egyfajta campus-párbeszédet javasolnak, amelybe bevonnák az oktatók, a dolgozók és az adminisztratív személyzet mellett a családos hallgatókat is.

Smith és Waltman (2006) egyenesen kockázatnak tekintik a potenciális hallgatók elvesztését. Ugyanis amennyiben a felsőoktatás figyelmen kívül hagyja a családbarát szemléletet, kockára teszi egykori diákjai visszatérését, akik nagy valószínűséggel már család mellett iratkoznának be posztgraduális képzésekre. Egy nemzetközi jelentés ugyan megállapítja, hogy a jelenlegi felsőoktatási rendszer és intézményei nem alkalmasak a családos hallgatók fogadására, de ennek orvoslására csupán a távoktatás lehetőségét ajánlja fel. (Tremblay et al. 2012) Helfferich és munkatársai (2006) Baden-Württemberg tartományban végzett vizsgálatai szerint a gyermeket nevelő hallgatóknak csupán egytizede vélte családbarátnak a felsőoktatási intézményét, különösen az diákéletmód szerinti elvárásokat nehezményezték. A családbarát felsőoktatást hallgatói oldalról megközelítő csekély irodalom tehát a részidős munkarendben tanuló családos hallgatókat említi, holott a teljes idejű képzésben résztvevők potenciális szülőként is megjelenhetnek a campusokon (Kopp és Skrabski 2016, Engler 2014b), annak ellenére, hogy a hazai felsőoktatási intézményekben elenyésző a családot alapító hallgatók száma.

5.3. A családbarát egyetem intézményi megközelítésben

Nemzetközi szinten megfigyelhető, hogy a felsőoktatási intézmények az utóbbi egy-két évtizedben egyre erőteljesebben hangsúlyozzák a családbarát szemlélet kialakításának és fenntartásának igényét a korábban is létező esélyegyenlőségi politikák mellett. Ahogy Goulden és munkatársai (2011) rámutatnak, a minőségi tudományos élet kizárólag a jövő tudósainak

állományából meríthet, ezért mindent meg kell tenni, hogy az ígéretes kollégák ne hagyják el a pályát.

Az OECD felsőoktatás kiválósági modelljeiben megjelenő humán erőforrás stratégiai-központú gondolkodás a munkavállalók felé támasztott kompetencia meghatározások, foglalkoztatási elvárások mellett az elvárásokat teljesítő munkavállalók megtartására irányuló stratégiát is tartalmaz. (Thijs – Staes 2014) Ennek egyik eleme társadalmi szempontokat is beemel, ezen belül találunk olyan elemet, amely a munka – magánélet egyensúlyának megteremtésére vonatkozik (nevezetesen a flexibilis munkaidővel és a szülési szabadsággal kapcsolatos célok). Más foglalkoztatási területeken évtizedekkel korábban felismerték, hogy a munka és a magánélet átjárható, különösen a stresszhelyzetek kölcsönhatásában. (ld. pl. Lobel 1991, Thompson és Blau 1993, Sturges és Guest 2004) A két területet sikeresen összehangoló munkaerő munkavégzése hatékonyabb, a megküzdési stratégiákban sikeresebb, tehát az egyensúly megteremtésébe fektetett energiák viszonylag rövid távon megtérülnek a munkaadó számára. Ezt az egyéni jól-léttel és az intézményi befektetés – megtérülés elmélettel összefüggő szemléletmódot szorgalmazzák a kutatók az akadémiai világban is, különösen a nők esetében.

Korábban említettük a nők nagyfokú lemorzsolódásának problémáját a tudományos pályán. A szakirodalom által „szivárgó csővezetéknek” (*leaky pipeline*) aposztrofált jelenség a legmegragadhatóbb módon az ún. STEM (*Science, Technology, Engineering and Mathematics*) területeken nyilvánul meg. A természettudományok, a technológia, a mérnöktudomány és a matematika területein a nők különösen alulreprezentáltak, amelynek korábban jellemzően kulturális és társadalmi okokat tulajdonítottak, például a nemi szocializációval magyarázva a jelenséget. A témával foglalkozó kutatók előtt egyre inkább kikristályosodott, hogy a munka – magánélet egyensúlya a feltételezettnél erőteljesebb szerepet játszik a pályaelhagyásban vagy a pályamódosításban. (Blickenstaff 2005, Powel et al. 2009, Herman és Lewis 2012, Paksi 2014) Az intézményi oldalról szemlélve a hideg, barátságtalan intézményi légkör éppúgy felelős lehet a két terület összeegyeztethetlenségében, mint a nemi diszkrimináció vagy a családbarát intézkedések hiánya. (Goulden et al. 2011)

Hollenshead (2005) vizsgálata szerint a kutatóintézetek kínálják a legváltozatosabb családbarát intézkedéseket, második helyen a doktori képzések állnak, majd az elitegyetemek karai következnek. Ambivalens módon azonban éppen a kutatóintézetek foglalkoztatják a legkevesebb nőt, és köztük is alacsony az véglegesített státuszú munkavállaló. Úgy tűnik tehát, hogy a doktori fokozattal rendelkező nőket inkább a felsőoktatási intézményekbe terelik, ahol a szakmai fejlődésük nagyobb akadályokba ütközik a munka – magánélet egyensúly megfelelő külső támogatása híján. Pedig a felsőoktatás világában különösen fontos a családbarát

szemlélet, hiszen a következő oktatói-kutatói generáció szocializálódik az intézményekben, akik közül a legkiválóbbakat kell megnyerniük az akadémiai pályának. (Hollenshead 2005) Ehhez olyan intézményi hozzájárulást javasolt, mint például az oktatók számára szervezett stressz-kezelés, időmenedzsment-tréning, a munka-magánélettel összefüggő konzultációs lehetőségek. Az intézkedések célja minden esetben az akadémiai karrier rugalmasabbá tétele a magánéleti és munkahelyi kötelezettségek összehangolásával, a férfiak és nők számára egyaránt (az ún. gender-blind politika ugyanakkor nem minden esetben egyöntetű).

A támogató intézkedésekre helyezve a hangsúlyt Spalter-Roth és Erskine (2005) kutatásukban a gyermeket nevelő oktatók akadémiai teljesítményét az alapján hasonlították össze, hogy igénybe vették-e az intézményük által kínált családbarát intézkedéseket. Szignifikáns különbség született: azok, akik éltek legalább egy lehetőséggel, többet publikáltak prominens folyóiratokban (jelentősen megelőzve az egyedülálló nőket is). Meg kell azonban jegyezni, hogy leginkább azokról mondható ez el, akiknek a publikációs aktivitása a családalapítást megelőzően is kimagasló volt. Ez a korábban elmondottakra enged következtetni, miszerint a minőségi munkát végző oktatók és kutatók megfelelő intézményi támogatással magánéleti háttérük megváltozását követően is kiválóan teljesítenek.

A nemzetközi felsőoktatási szintéren számos kezdeményezéssel és megvalósult intézkedéssel, jógyakorlattal találkozunk, amelyek családosok és nem családosok számára is elősegítik a munka és magánélet egyensúlyának kialakításán keresztül a minél professzionálisabb munkavégzést. Az egyik prominens szervezet (*American Association of University Professors*³⁵) például korábbi családbarát és esélyegyenlőségi politikáját bővíti folyamatosan a különböző egyetemeken megvalósított gyakorlatok beemelésével. Az *American Association for the Advancement of Science*³⁶ kutatások eredményeire hivatkozva több pontból álló javaslatcsomagot dolgozott ki a munka – magánélet összeegyeztetésének elősegítésére a minőségi felsőoktatás jegyében. Miközben felhívják a figyelmet az intézmények önállóságára e kérdésben, szorgalmazzák a kormányzati felügyeletet annak érdekében, hogy minden egyetem és főiskola készítse le saját családbarát csomagját.

Ez a szervezet másokhoz hasonlóan az egyetemi és főiskolai oktatók életkorának megfelelően alakítja ki elképzelését a családbarát gyakorlatok terén. (Statement 2014) A fiatal oktatók és kutatók elsődlegesen a családalapításban érintettek, ezért számukra elsősorban a gyermekszületés és a kisgyermek nevelés körüli teendőkből fontos a támogatás. Többek között hosszabb fizetett távollétet javasolnak gyermek születése esetén, max. 12 hét fizetés nélküli

³⁵ <https://www.aaup.org/>

³⁶ <http://www.aaas.org/>

szabadságot családon belüli betegápolás esetén, továbbá kisgyermeket nevelők esetében rövidített szemeszter tömbösített órákkal. A minőségi gyermeknevelés támogatása érdekében a campusokon elérhető szolgáltatásokat ajánlanak (*on-campus care*), mint például helyi gyermekfelügyelet, egészségügyi ellátás, közös étkezési lehetőségek, a gyermekek közlekedésének megoldása.

A senior kutatók számára az idősgondozás jelent nehézséget, ugyanakkor jelen van az ún. szendvics-generáció, amely egyszerre gondoskodik idős szüleiről és még iskolás gyermekeiről. Azon oktatók számára, akik ápolást igénylő családtaggal élnek, a napközbeni ellátást kívánják támogatni intézményi lehetőség biztosításával vagy pénzügyi támogatással. A cél ebben az esetben is a minőség, mivel a munkavállalók akkor tudnak megfelelő munkát végezni, ha családtagjaikat biztonságban tudják. Más szervezetek a családbarát szemléletbe a felsőoktatás további szereplőit is integrálni kívánják, így az oktatókon kívül a hallgatókat, az adminisztratív munkaerőt, a technikai és szolgáltató egységek dolgozóit. (Pl. *College and University Work-Life-Family Association*³⁷, *The University and College Union*³⁸, *Gewerkschaft Erziehung und Wissenschaft*³⁹)

A Michigani Egyetem intézményeiben készült reprezentatív felmérésen alapuló vizsgálat alapján az akadémiai világban többek között a következő területeken látják megvalósíthatónak a munka-magánélet egyensúlyt: módosított feladatok (egy szemeszter elejéig kevesebb munkaterhet kapjanak az oktatók a fizetésük csökkenése nélkül), hosszabb fizetés nélküli szabadság indokolt esetben (pl. ellátást igénylő családtag), a státusz megtartása mellett nem 100%-os foglalkoztatottság (átmeneti vagy hosszabb időre, pl. sérült gyermek vagy kisgyermek esetén), munkavállalói támogatás beteg hozzátartozó esetén. (Hollenshead 2005) Ez utóbbi foglalkoztatási forma magában foglalja a részmunkaidőt, amelyet pozitív lehetőségként tartanak számon a családbarát jógyakorlatok között. Azonban az akadémiai világban a karrier gátjává is válhat ez a munkaforma. A limitált munkahelyi jelenlét ugyanis gyengébb kollegiális kapcsolathálót eredményezhet, a kisebb óraszám miatt az oktatói pályán is hátrányt jelenthet, a kutatói lehetőségek szűkülhetnek, a pályázatokon kisebb eséllyel indulnak, könnyebben alakul ki fizetetlen túlóra (Rajagopal és Farr 1992, Finkel et al. 1994, Weber 2015)

A nemzetközi gyakorlat szerint az egyetemi családbarát politika prominens képviselői és támogatói az egyetemi vezetőség, a kari vezetők, az esélyegyenlőségi centrumok, mivel az

³⁷ <http://www.cuwfa.org/>

³⁸ <https://www.ucu.org.uk/>

³⁹ <https://www.gew.de/>

intézkedéseket nem országra, hanem intézményre és azon belül karokra szabottan érdemes megvalósítani. Amennyiben az intézkedések bevezetését igényfelmérések előzik meg, hatékonyabbá válhat a párbeszéd munkaadók és munkavállalók között. Egy nemzetközi projekt kimutatása szerint a felsőoktatás munkavállalóinak igényei között szerepel az egészséges életmód aktív támogatása egészségügyi szűrésekkel és tanácsadással, munkahelyi sportolási lehetőségek biztosításával. (Hervainé 2014, 16) Meg kell jegyeznünk, hogy az egészséges életmód támogatását biztosító létesítmények és programok egyúttal a hallgatói egészségmagatartásra is jótékony hatást gyakorolhatnak. Kovács (2015) hallgatók között végzett kutatásai alátámasztják, hogy a sport és egészséges életmód pozitívan befolyásolja a tanulmányi teljesítményt, a hallgatói integrációt, a felsőoktatási eredményességet.

Az említett nemzetközi felmérés igényei között található a stresszkezelő tréningek szervezése is, mivel a munkahelyi stressz egyik megelőző intézkedéseként az egészséges munkahelyi légkör biztosítását javasolják, amelyet a munkatársak munkafolyamatokba történő aktív bevonásával látnak eredményesnek. (Hervainé i.m.) Éppen a munkavállalói bevonódás területe bizonyult elégtelennek Quinn és munkatársai (2004) vizsgálódásában, akik kutatóegyetemen figyelték meg a családbarát intézkedések megvalósulását. A nagy és decentralizált intézményekben számos következtelenségre, kommunikációs hibára találtak, amikor deklarált szabályokról vagy lehetőségekről tanszéki szinten már nem értesültek (megfelelően) a munkavállalók. Előfordult, hogy érvényben lévő intézkedésekre nem létezett kidolgozott intézkedés, folyamat.

Spalter-Roth és Erskine (2005) a tanszékvezetők, intézetigazgatók (tehát a legelső szervezeti egységek vezetőinek) felelősségét hangsúlyozza az intézkedések érvényesítésében. Amennyiben ugyanis a felsőoktatási intézmény hivatalos álláspontját nem tekintik jogosnak vagy követendőnek, egyfajta kapuőr szerepet töltenek be. Hozzá kell tennünk, hogy a családbarát politikák intézményi jelenléte nem garantálja azok gyakorlati kihasználtságát: mint Rushing (2002) rámutat, a munkavállalók különböző okokból idegenkedhetnek a számukra biztosított kedvezmények igénybe vételétől. Ilyen rejtőzködő indíték lehet, hogy ha például az egyetemi oktató családi kötelezettségei miatt időszakos távolmaradást vagy rugalmas munkaidőt igényel, tart attól, hogy az egyébként ugyanolyan minőségben elvégzett munkáját alulértékelik.

5.4. Intézményi szocializáció a családi életre nevelés szemszögéből

A családbarát oktatást mint az egyetemi világ újszerű megközelítését több célból emeltük be értekezésünkbe. Egyfelől a családi életre nevelés egyik színtere lehet, az első fejezetben láttunk

példát, amikor az egyetemeken hirdetett önálló kurzus ad lehetőséget a fiatal felnőtt korosztálynak a felkészülésre. Az egyetemi szocializációs közeg ugyanakkor lehetőséget nyújt a felkészítésre kevésbé szervezett, tudatos módon, mivel az intragenerációs és az intragenerációs kapcsolatok, az akadémiai légkör eseményei formálják a hallgatók világképét és terveit.

Másfelől abból a megállapításból indultunk ki, hogy az egyetemisták komoly beruházást hajtanak végre emberi tőkéjükbe azáltal, hogy elhalasztva belépésüket a munkaerőpiacra különböző materiális és nem materiális beruházásokat tesznek. Mindezzel együtt kitolják a magánéleti eseményeket is, nem csupán a végzésig, hanem a pályakezdő éveket (vagy az ezt követő alapozó időszakot is) bevárva. A karriert és a magánéletet egyaránt fontosnak tartva nem gondolkodnak ezek párhuzamosságában, vélhetően a látott példák, minták alapján.

A fiatalok felkészüléséhez komplex módon járulhat hozzá a felsőoktatási intézmény. Hagyományosan a szükséges tudás és kompetenciák megalapozását, a piacképes szakmák kínálatát, a nemzetközi mezőnyben is helytálló kutatási és oktatási színvonalat helyezzük előtérbe. Ugyanakkor az oktatói attitűd, habitus, hitelesség, az oktató-hallgató kapcsolata, a hallgatók „csendes megfigyelései” is szerves részei a felkészülésnek. Ennek pedig az oktatók, kutatók, dolgozók egyéni jól-léte az alapja, amelyhez jelentősen hozzájárulhat maga az intézmény a munka – magánélet egyensúlyának elősegítésével. Ez nemcsak az oktatói állomány hatékonyságát javítja, hanem a karrier és a magánélet balanszának lehetőségét közvetíti a hallgatói társadalom felé.

6. Leendő diplomások családalapítási tervei

A magyar társadalom alapvetően értéként tekint a családra, gyermekekre, a megszületett gyermekek száma azonban mégis alulmarad a tervezetthez képest, különösen a felsőfokú végzettségű nők körében. (Kopp 2010) A felsőfokú oktatásban résztvevő fiatalok, illetve a frissdiplomások a családalapítás szempontjából ideális korban vannak, de a tanulmányi idő kitolódása, a szakmai alapok megvalósítása, a karrier kiépítése jelentősen kitolja a magánéleti eseményeket, amelynek következtében a többedik gyermek megszületésének esélye is csökken.

Egy nemzet boldogsága és boldogulása az egyének jól-lététől függ, amibe beletartoznak a jól működő családi, közösségi kapcsolatok éppen úgy, mint az egyéni tervek megvalósítása. (Skrabski 2003, Skrabski és Kopp 2010) Ez utóbbi lényegi része, hogy férfiak és nők mind a magánéletükben, mind a szakmájukban kiteljesedhessenek anélkül, hogy életük bármelyik területéről le kellene mondaniuk. Amint az előző fejezetben láttuk, a magánélet és a karrier egyébként sem független egymástól, hiszen például a jól működő kapcsolatok újfajta kreatív pozitív energiákat szabadítanak fel, amelyek mind az egyéneket, mind a kapcsolatukat gazdagítják, kölcsönhatást gyakorolva mindkét szférára. (Skrabski és Kopp i.m.) A házastársak közötti együttműködés a közös munka során olyan produktivitást eredményezhet, amire egy ember egyedül nem lenne képes. Sőt, az életminőség-mutatók és a fizikai egészségérzet is lényegesen kedvezőbb azoknál, akik számíthatnak családtagjaikra a különböző élethelyzetekben. A jól működő családi kapcsolatok védőhatását igazoló nemzetközi vizsgálatok eredményeit az előzőekben ismertettük (ld. pl. Diener és Suh 1997, Brown 2000, Williams és Umberson 2004, Rendall et al. 2011).

A magánélet, a tanulás és a munka harmóniája minden életszakaszban releváns kérdés. Ezen területek összehangolása minden egyes területen eredményességet idéz elő, illetve hozzájárul az egyének és közösségek jól-létéhez. (Ld. pl. Galinsky és Stein 1990, Clark 2000, Greenhaus és Collins 2003 Hyman és Summers 2004, Gauthier, Barakonyi 2007, Tardos 2014, Engler 2017) A fiatalok, különösen az oktatásban hosszabb időt töltő, magasan képzettek körében komoly jelentősége van a privát élet és a karrier összehangolásának a jövőtervek szintjén is.

Hazánkban kevésre tehető azon nappali tagozatos hallgatók aránya, akik akár már tanulmányaik időszakában gyermeket vállalnak vagy családalapításban gondolkodnak, de ebben az életszakaszban is segíteni szükséges a tervek megvalósulását. Ezért a Kopp Mária által vezetett Népesedési Kerekasztal a felsőoktatás számára olyan intézkedéseket fogalmazott meg, amelyek az egyetemi és főiskolai évek alatt családot alapító hallgatókat segítik, mint például a rugalmas tanulmányi rendszer kialakítása, lakhatás és gyermekfelügyelet megoldása a

campuson, szociális juttatások, tanulmányi kedvezmények biztosítása (Kopp és Skrabski 2016). Ezek az intézkedések komoly segítséget nyújthatnak a jellemzően család mellett tanuló levelező tagozatos hallgatóknak is.

A felsőoktatásban tanuló fiatalok jövőterveit 15 éve rendszeresen vizsgáljuk regionális kutatásainkban (ld. előző fejezet). 2017-ben lehetőség nyílt a kutatási kérdések nagyobb ívű megvizsgálására. Az országos vizsgálat adatainak elemzésével a disszertáció központi kérdéseire keressük a választ, a fiatalok magánéleti és szakmai terveinek vizsgálatával, valamint a két terület összehangolhatóságával a fókuszban.

6.1. A Család és karrier kutatás

A 2017 tavaszán végzett Család és karrier (CSAK) kutatás⁴⁰ alapsokaságát Magyarország nappali tagozatos (teljes idejű) képzésben tanuló egyetemisták jelentették, kivéve az alapképzésben tanuló elsőéveseket.⁴¹ A kutatás tanévében (2016/17) hazánkban 205,6 ezer hallgató tanult⁴² 65 felsőoktatási intézmény nappali képzésein, ezek közül az intézmények közül válogattunk. A vizsgálatba bevont intézmények a következők voltak: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Óbudai Egyetem, Semmelweis Egyetem, Debreceni Egyetem, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Eszterházy Károly Egyetem, Kaposvári Egyetem, Nyíregyházi Egyetem, Pécsi Tudományegyetem, Széchenyi István Egyetem, Szegedi Tudományegyetem.

A mintavételi eljárás során rétegzett mintavételt alkalmaztunk, három megfontolás mentén. Egyfelől törekedtünk arra, hogy az ország minden területéről kerüljön be azonos számú intézmény, hiszen a felsőoktatási kutatások gyakran regionálisak, és még gyakrabban főváros központúak. Második szempontként érvényesítettük, hogy valamennyi tudományterület hallgatói képviseltesék magukat a kutatásban, a tudományterületi felosztáshoz az MTA tudományterületi besorolását használtuk. Harmadik lépcsőként szempont volt, hogy a kisebb és a nagyobb intézmények hallgatói is bekerüljenek a mintánkba.

A mintavételi eljárásból következik, hogy a minta nem szorosan vett értelemben valószínűségi, és szigorúan vett tudományos értelemben nem nevezhető reprezentatívnak. Ennél fogva nem jelenthetjük ki, hogy az itt felsorolt adatok és vélemények statisztikailag megegyeznek az országos hallgatói adatokkal és véleményekkel. Azonban a mintavétel

⁴⁰ A kutatás vezetője: Engler Ágnes. A kutatás támogatója az EMMI Család- és Ifjúságügyekért Felelős Államtitkárság és a Három Királyfi, Három Királyné Alapítvány (alapító: Kopp Mária, alapítva: 2009).

⁴¹ Úgy ítéltük meg, hogy a frissen belépő hallgatók életkori sajátosságai, valamint a felsőoktatási szocializáció kezdeti stádiuma miatt ezekről a kérdésekről kevésbé kialakult elképzelésekkel rendelkeznek, mint idősebb társaik.

⁴²<https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/oktat/oktatas1617.pdf>

biztosítja azt, hogy hiteles és valós képet kapjunk az ország felsőoktatásban tanuló hallgatóiról. Tovább növeli a minta megbízhatóságát, hogy nem online kérdőívek kerültek kitöltésre, így nemcsak a motivált hallgatók válaszoltak kérdéseinkre.

A kérdőíves felmérést minden vizsgált felsőoktatási intézményben fókuszcsoporthoz interjú előzte meg. Az interjúk eredményeit és tapasztalatait figyelembe véve állítottuk össze a kvantitatív mérőeszközt, amelyet a próbalekérdéseket követően véglegesítettük. A 11 felsőoktatási intézménybe összesen 1 600 nyomtatott kérdőívet juttattunk el a 2016/17. tanév 2. félévében. A hallgatók önkéntesen és névtelenül töltötték ki a kérdőíveket. A szemeszter végéig 1 502 értékelhető kérdőív érkezett vissza. A kérdőívszerkesztés és a beolvasás az EvaSys rendszerrel történt, az adatokat SPSS szoftverrel dolgoztuk fel.

6.1.1. A kutatás kérdései, hipotézisei

A kutatás középpontjában a leendő értelmiségi fiatalok magánéleti és karriertervei álltak. A magánéleti elképzeléseket a kapcsolati és családi formák megítélése, a társas kapcsolati kultúra tapasztalatai, az egyetemi közösségek feltérképezése mentén körvonalaztuk. Kíváncsiak voltunk többek között arra, vajon milyen partnerkapcsolati formákat részesítenek előnyben a fiatalok, milyen kapcsolatteremtési lehetőségeik vannak az egyetemi évek alatt, milyen akadályok képezik a kapcsolatok létesítését és fenntartását. Érdeklődtünk a tartós párkapcsolat és a gyermekvállalás feltételeiről, a szülői szerepekre történő felkészülésről. Külön kérdésblokk foglalkozott a családbarát egyetem szegmenseivel, kizárólag hallgatói szemszögből: pl. hallgatói szocializáció, gyermeket nevelő hallgatók integrációja, a fiatalok életkezdését segítő támogatások.

A szakmai életút kapcsán az emberi tőkébe történő beruházásra és a karriertervekre helyeztük a hangsúlyt. Az előbbi kapcsán egyrészt a már megtett tanulmányi életúttal, másrészt a jelen tanulmányok eredményességével, harmadrészt továbbtanulási tervekkel foglalkoztunk. A végzést követő elképzelésekkel és a munkaerő-piaci elvárásokkal kapcsolatban leginkább az ideális munkahely, a földrajzi mobilitási szándék, az értelmiségi attitűd vizsgálata kapott hangsúlyt, de megjelentek az nem fizetett (önkéntes) munkára vonatkozó kérdések is. A magánéleti és szakmai tervek összehangolását nem kívántuk konkrét, irányított kérdésekkel felmérni, ezért több kérdésblokkban megjelentek erre vonatkozó itemek.

Jelen dolgozatban nem célunk a felsorolt területek összefogó vizsgálata, hanem a kiinduló kérdéssel felvetés mentén arra keressük a választ a kutatás adatainak felhasználásával, hogyan gondolkodnak (tervek szintjén, de vélhetően a jelen gazdasági és társadalmi tapasztalatokból kiindulva) család és karrier összehangolásáról azok a fiatalok, akik legnagyobb

beruházást hajtják végre (ti. diplomát szereznek), ezért mind a magánéleti, mind a szakmai önállóságukat késleltetve kezdik meg.

Hipotéziseinket a doktori értekezés vizsgált tématerületének megfelelően, a családi életre nevelés koncepciójára alapozva fogalmaztuk meg, a boldog és kiegyensúlyozott életre történő felkészülés célkitűzésből kiindulva.

H1 A hallgatók párkapcsolati beállítódására vonatkozóan feltételezzük, hogy alapvetően tartós párkapcsolati formákban gondolkodnak, de nem feltétlenül házasságban. A kutatásokból ismerjük a házasság intézményének töretlen népszerűségét (Pongrácz és S.Molnár 2000, Pongrácz és Spéder 2002, Spéder 2004, Murinkó 2020), de a fiatalabb korcsoportok elköteleződést halasztó és megengedőbb magatartásából (S.Molnár 2010) kiindulva az egyetemista korosztály esetében a házasság nélküli együttélés igényét feltételezzük.

H2 A családi életre nevelés egyik meghatározó területe a párkapcsolati és társas kultúra fejlesztése. (Arcus 1987, Buda 1998, Mihalec et al. 2011, Grész 2011, Komlósi 2014) **Feltételezzük, hogy a fiatalok kevésbé preferálják a formális felkészítést annak ellenére, hogy a családban egyre kevésbé sajátíthatják el informálisan ezeket a készségeket és tudást.**

H3 A magyar társadalom egységes családcentrikusságából (Tóth 1997, Somlai és Tóth 2002, Pongrácz és Spéder 2002, Skrabski 2003, Spéder 2011) kiindulva **feltételezzük, hogy a felsőoktatásban tanuló fiatalok is tervezik a családalapítást.**

H4 Az ifjúsági korszakváltásnak megfelelően (Zinnecker 1993, Wyn 2006, Jancsák 2013) feltételezzük, hogy a fiatalok a szakmai és magánéleti jövőjükkel kapcsolatban sem lineáris életútban gondolkodnak. **Hipotézisünk szerint prioritást élvez a karrier, az időzítést tekintve megelőzve a magánéleti eseményeket.**

H5 Utolsó hipotézisünkben a munka és a magánélet viszonylatában úgy véljük, hogy **a hallgatók mindkét életút kezdetén állva még nem realizálják ezen területek összehangolásának szükségszerűségét, mivel – az előző hipotézisből kiindulva – sokkal inkább egymástól függetlenül tekintenek ezekre.**

6.1.2. A hallgatók demográfiai jellemzői

A mintába került válaszadók 44%-a férfi, 56%-a nő, amely közelít a felsőoktatás nappali képzéseiben tanulók nemi megoszlásához. (2016/2017-es tanévben a nők aránya 51,7 %⁴³.) A megkérdezett férfiak és nők átlagéletkora egyaránt 24 év.

A különböző intézményekből érkező hallgatók megoszlása a mintavételi szándékot (ti. tudományterületileg és földrajzilag kiegyenlített mintát kapjunk) tükrözi: a nagyobb intézményekből több hallgatói válasz érkezett, mivel a több karral rendelkező tudományegyetemeken több területen is kérdeztünk meg hallgatókat, míg szűkebb profilú intézményeken általában csak egyetlen, a fő profilba tartozó tudományterületről. Az intézményben megkérdezettek száma tehát nem egyenesen arányos az intézmény valós hallgatói létszámával, hanem karjainak sokszínűségét mutatja. (7. táblázat)

7. táblázat A válaszadók intézmény szerinti megoszlása, százalék, N=1502

Debreceni Egyetem	17,3
Debreceni Református Hittudományi Egyetem	4,0
Eötvös Loránd Tudományegyetem	8,7
Eszterházy Károly Egyetem	4,5
Kaposvári Egyetem	6,8
Nyíregyházi Egyetem	5,6
Óbudai Egyetem	7,4
Pécsi Tudományegyetem	14,2
Semmelweis Egyetem	1,8
Széchenyi István Egyetem	16,7
Szegedi Tudományegyetem	13,0
Összesen	100,0

Forrás: CSAK kutatás

Az egyes tudományterületekről történő bekerülés nem volt kiegyenlített a mintában, nagyrészt az elérhetőségnek és a válaszadási hajlandóságnak köszönhetően. Végeredményként a vallástudomány némiképp felül, az agrártudományok némiképp alul vannak reprezentálva, a többi terület lefedettsége az országos átlagértékekhez közelít. (8. táblázat)

⁴³https://www.oktatas.hu/felsooktatas/felsooktatasi_statistikak

8. táblázat A válaszadók tudományterületi eloszlása, százalék, N=1474

Agrártudományok	2,0
Bölcseztudományok	19,2
Hittudomány	4,1
Műszaki tudományok	26,4
Művészetek	7,3
Orvostudomány	16,1
Társadalomtudományok	15,7
Természettudomány	9,2
Összesen	100,0

Forrás: CSAK kutatás

A megkérdezett hallgatók negyedének állandó lakóhelye megyeszékhely, egytizedük él a fővárosban, 46%-uk város lakó, negyedük faluból, községből származik. A hallgatók családszerkezetét két időpontban mértük fel: szüleik családi állapotát a válaszadó 14 éves korában és a felmérés idején kérdeztünk (a jogilag nem hivatalos kategóriaként az élettársi kapcsolatra is rákérdezve). (9. táblázat) A hallgatók 17%-a testvér nélkül nőtt fel, közel fele (48%) kétgyermekes családban, negyedük háromgyermekes családban, de jelentős az ennél több gyermeket nevelő családok aránya is (11%).

9. táblázat A válaszadók szüleinek családi állapota a válaszadó 14 éves korában és a válaszadás időpontjában, százalék, N=1368

	A válaszó 14 éves korában	Az adatfelvétel idején
Házasság	71,9	63,4
Elvált	16,4	22,9
Élettársi kapcsolat	6,9	5,6
Özvegy	2,2	5,7
Egyéb	2,6	2,4
Összesen	100,0	100,0

Forrás: CSAK kutatás

A szülők iskolai végzettsége szerint elmondható, hogy az apák alacsonyabban képzettek: 30%-uk rendelkezik felsőfokú végzettséggel (az anyák 39%-a diplomás), az érettségizett apák aránya 43% (anyáké 46%), ennél alacsonyabb iskolai fokozat az apák 27%-ánál jelenik meg (anyáknál 15%).

Az anyagi helyzet szubjektív megítélése alapján a hallgatók közel 40%-ának jelentősebb kiadásokra is telik, sőt megtakarítani is tudnak. A minta 56%-a nagyobb kiadásokat nem tud vállalni, de mindennapi megélhetési gondjaik nincsenek. A fiatalok 4%-a alkalmanként megélhetési gondokkal küzd, 1%-uk gyakori napi megélhetési nehézségről számolt be. Az objektív anyagi helyzetet mérő itemekből kialakított index alapján hasonló megoszlást tapasztaltunk.

A vallásosságra vonatkozó kérdésekből kiderült, hogy az egyház tanítását 15%-uk követi, de a minta közel fele a maga módján vallásosnak mondta magát. (10. táblázat) A felekezet szerinti hovatartozás során a válaszadók legnagyobb részt (40%) római-katolikusak, egynegyedük református, 6%-uk evangélikus, 20%-uk egyik egyházat sem kívánta megnevezni.

10. táblázat: A válaszadók szubjektív vallásossága, százalék, N=1326

Vallásos az egyház tanítása szerint	15,1
Vallásos a maga módján	45,2
Nem vallásos	24,4
Nem tudja megítélni	7,1
Határozottan nem vallásos	8,2
Összesen	100,0

Forrás: CSAK kutatás

6.2. Párkapcsolatai tervek és lehetőségek

A továbbiakban a vizsgálatban résztvevő hallgatók párkapcsolati beállítódásával, helyzetével és terveivel ismerkedünk meg, abból kiindulva, hogy a családalapítás feltétele és alapja a párkapcsolat kialakítása, stabilizálása és fenntartása.

A hazai népmozgalmi adatokból kiderül, hogy a fiatalok egyre kisebb számban és egyre később köteleződnek el (KSH idősoros adatai alapján), 2020-ban a férfiak negyven százaléka nőtlen, a nők harmada hajadon, annak ellenére, hogy a házassági hajlandóság az elmúlt években jelentősen növekedett. Az ún. kényszerszingliség (Kopp 2010) nagyrészt a kapcsolati kultúra hiányosságaiból fakad, melyet többféle megközelítésből indokolnak (pl. szerepminták hiánya, interperszonális kommunikáció háttérbe szorulása, a virtuális világ kiterjedése, fogyasztói szemlélet uralkodása, hagyományos értékek átalakulása stb.) A számadatokkal alátámasztható, már realizálódott kapcsolatokhoz képest vizsgáljuk meg, hogyan alakulnak a tervek olyan fiatalok körében, akiknek gazdaságilag inaktív státusa még nem, de életkora már indokoltta teheti akár a hosszabb távú elkötelezettségen alapuló partnerkapcsolatok kialakítását is.

6.2.1. A hallgatók párkapcsolati attitűdje

A hosszabb távú kapcsolat legelterjedtebb formája a házasság, amely a felmérések szerint alapvetően nem vesztett népszerűségéből a nyolcvanas években kezdődő, a rendszerváltozás környékén kiteljesedő és sokáig töretlenül kedvezőtlen házassági tendenciák ellenére sem. (Ld. 4. fejezet) Felmérésünkéből kiderül, hogy a megkérdezett egyetemisták sem tartják elavult intézménynek a házasságot, csaknem mindenki foglalkozik házassági tervekkel (89%) (11. táblázat). A fiatalok 44%-a a megfelelő partner megtalálást követően azonnal házasságot kötne. További 45% azon fiatalok aránya, akik együttélést követően lépnének frigyre, amennyiben a próbaházasságként is felfogható közös élet működőképesnek bizonyul. 8%-ra tehető azok aránya, akik a megkérdezés idején úgy vélik, nem kötnek házasságot, de összeköltöznek. Az olyan alternatív párkapcsolati formák, mint a nyitott kapcsolat, látogató partnerkapcsolat vagy a tudatos szingliség, nem jellemzőek a mintában.

11. táblázat A párkapcsolat formájával kapcsolatos tervek, százalék, N=1361

Házasságot tervez.	43,5
Együttélést tervez, majd később házasságot.	43,9
Csak együttélést tervez.	7,6
Nem fognak összeköltözni.	0,4
Nyitott kapcsolatuk lesz.	1,7
Semmilyen módon nem akar elköteleződni.	1,1
Összesen	100,0

Forrás: CSAK kutatás

A megkérdezett egyetemisták 60%-a nyilatkozott úgy, hogy már volt egy évnél hosszabb párkapcsolata, további 18%-uk esetében legalább a féléves időtartamot elérte. A felmérés idején a fiatalok 37%-ának nem volt partnere, 8%-uk esetében éppen kibontakozóban volt egy lehetséges kapcsolat. 34%-uknak volt barátja vagy barátnője, további 13%-uk össze is költözött partnerével. A mintába 29 olyan egyetemi hallgató került (2%), akik a felmérés idején már házasságban éltek. Makay (2013) eredményei azt jelzik, hogy a továbbtanulás nemcsak a családalapítást, hanem a komoly párkapcsolatok kialakítását is késlelteti: a tanulmányaikat korábban befejezők között jóval magasabb a tartós kapcsolatban élők aránya, mint ugyanazon korosztály aktív tanulói között.

A párkapcsolati jellemzőket nemek szerint vizsgálva szignifikáns eltérésre találunk. (Megjegyezzük, hogy a mintába került nők aránya 56%, így az országos átlaghoz hasonló nemi

megoszlás alakult ki. A női hallgatók felülreprezentáltságáról ld. többek között Fényes (2010). A 12. táblázat tanulsága szerint a nők aktívabbak párkapcsolatok terén, mivel a házások, az együtt élők és az együtt járók között is több nőt találunk. Murányi (2010) egyetemisták kapcsolatait elemezve szintén a férfi válaszadóknál figyelt fel nagyobb fokú izoláltságra és magányosságra, különösen az albérletben vagy saját lakásban élők esetében. Makai és Domokos (2016) a *Magyar ifjúságkutatás*ban hasonló eredményekre jutott, a férfiak nagyobb százalékban számoltak be arról, hogy nem volt még tartós párkapcsolatuk.

12. táblázat Az egyetemisták párkapcsolati jellemzője a megkérdezés idején nemek szerint, százalék, N=1366

Jelenleg nincs párkapcsolata	37,6
Együtt járnak	34,2
Összeköltöztek	12,7
Alakulóban a kapcsolat	8,3
Összeházasodtak	2,1
Nem volt még igazi párkapcsolata	3,1
Egyéb	2,0
Összesen	100,0

Forrás: CSAK kutatás, p=0,000

Fontosnak tartottuk megkérdezni, hogy a felkeresés idején partnerkapcsolatban lévők miként gondolkodnak kapcsolatuk jövőjéről (13. táblázat). Összesen 801 érintett válaszadó válaszolta meg ezt a kérdést, mintegy kétharmaduk hosszú távúnak ítéli meg szerelmüket. 18%-uk már biztosan eldöntötte a házasságra lépést is, további 38% tudatosan tervez hosszú kapcsolatot, illetve további 22% valószínűsíti azt. A kapcsolatuknak jövőt nem ígérők és az azzal nem foglalkozók aránya együttesen mintegy 20%. A nők eltökéltebbek kapcsolatuk jövője mellett, sokkal inkább kívánják házasságban szentesíteni azt, vagy tudatosan hosszú távra tervezni. A szkeptikusok vagy közömbösek között pedig inkább férfi válaszadókat találunk.

13. táblázat A megkérdezés idején párkapcsolattal rendelkezők tervei nemek szerint, százalék, N=801

Tudatosan hosszú távra terveznek	38,1
Valószínűleg sokáig lesznek együtt	22,0
Mindenképp szeretnének összeházasodni	17,5
Nem foglalkoznak különösebben ezzel	16,6
Nem valószínű, hogy sokáig fog tartani	3,4
Egyéb	2,5
Összesen	100,0

Forrás: CSAK kutatás, p=0,001

A magánéleti jövőtervek elgondolásában fontos szerepet játszik, hogyan vélekednek a fiatalok általában a párkapcsolatról, milyen feltételeket társítanak létrejöttéhez és fennmaradásához. A jó párkapcsolat definiálásában az olyan tulajdonságok domináltak, amelyek a hosszú távú elkötelezettséget jellemzik, így a bizalom és a hűség végeztek az első két helyen, csaknem maximális pontértéket elérve az ötfokú skálán. Szorosan követte ezt az intimitás, az elfogadás és a kompromisszum-készség, amelyek szintén az időtálló kapcsolat elengedhetetlen összetevői. Azok a kritériumok, amelyek az olyan korábban kialakult vagy adott szegmensekre vonatkoznak, mint az azonos érdeklődési kör, hasonló baráti kör vagy akár a hasonló családi háttér, ebben a rangsorban hátrébb sorolódtak, habár mind elérték a 3-as értéket az ötös skálán. A közös tervek és a közös értékrend 4-es feletti értéket vett fel, amely azt jelzi, hogy az egyéni háttér-jellemzők és közösségi kapcsolatok elé rangsorolják a közös jövőt és annak alapjait.

A párkapcsolati feltételekhez képest a házasságkötés feltételeinek számbavételéhez a korábbiaktól eltérő tényezők rangsorolását kínáltuk fel. (14. táblázat) Az attribútumok között helyet kaptak azok a materiális javak, amelyekhez általában a közös élet megkezdését kötik – ezeket mégis hátrébb szorították az olyan jellemzők, amelyek kapcsolati értékeket hordoznak.

14. táblázat A házasságkötés feltétele nemek szerint, átlag ötfokú skálán, N=1276

	<i>Összes válaszadó</i>	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>
Megfelelő partner	4,81	4,76	4,84
Bizalom***	4,77	4,69	4,83
Közös jövőkép**	4,51	4,38	4,60
Teljes elköteleződés**	4,50	4,40	4,58
Azonos életszemlélet***	4,07	3,89	4,20
Biztos munkahely	4,01	4,00	4,02
Saját lakás	3,50	3,48	3,52
Kiépített karrier	3,41	3,46	3,38
Saját autó**	2,82	2,94	2,74
Szülők bejegyzése***	2,79	2,56	2,96

Forrás: CSAK kutatás, p=* 0,01-0,05, ** 0,001-0,01, *** 0,001

Természetesen első helyen végzett a megfelelő partner megtalálásának feltétele, azonban ugyanilyen fontossággal bírt (4,8 pont az ötfokú skálán mérve) az egymás iránti bizalom, a közös jövőkép és a teljes elköteleződés (mindkettő 4,5). A kapcsolat mélységét és stabilitását meghatározó személyi tényezők lényegesebbnek bizonyultak, mint az egzisztenciális feltételek (munkahelyi biztonság, a saját lakás, autó vagy a karrier). A válaszadók úgy vélték tehát, hogy

a házassági döntés elsősorban a párkapcsolat minőségén múlik, mintsem külső feltételek rendelkezésére állásában.

Az egzisztenciális feltételeket a férfiak és nők csaknem egyformán tartották meghatározónak a házassághoz, kivételt képez a saját autó megléte, amelyet – nem meglepő módon – a férfiak preferáltak. A házasság nem materiális feltételeit (bizalom, elköteleződés, közös jövőkép és életszemlélet) a nők inkább fontosnak tartják, ám a rangsor ennek ellenére egyik nem esetében sem változik meg. Megemlítendő, hogy a házasság érzelmi alapjait igénylő nők kívánták inkább a szülők hozzájárulását is megkapni.

6.2.2. A társas kapcsolatok akadályai

A korábbiakban láttuk, hogy az egyetemisták csaknem fele nem rendelkezik párkapcsolattal a megkérdezés idején, vagy korábban sem volt kapcsolata. Kérdésként merül el, hogy a felsőoktatási térben miért nincs elegendő lehetőség ismerkedésre, kapcsolatok létesítésére vagy fenntartására.

Az erre vonatkozó kérdésünkben felkínáltunk néhány lehetséges hátráltató tényezőt. A 15. táblázat erőteljes elmagányosodásra hívja fel a figyelmet: a hallgatók úgy érzik, mind a szakjaikon, mind a privát életterületükben elszigetelődnek, nincs lehetőségük kapcsolatok létesítésére. Ezt fokozza, hogy a tanulás és a munkavállalás miatt lekötött idő mellett már kevesebb idő és energia fordítható a társas kapcsolatokra. Ha mégis törekednek erre, azt tapasztalják, hogy nehezen megy az ismerkedés, és a választékot is inkább szűknek, mintsem bőségesnek tartják. A párkapcsolat-jellegű ismerkedés mellett valószínűsíthetően a hallgatói kapcsolatháló is nehezen építhető, pedig a hallgatói közösségekhez való tartozás a felsőoktatási integráció kulcsfontosságú eleme, amely a tanulmányi eredményességre is jótékony hatást gyakorolhat (Pusztai 2011, Ceglédi 2018a).

A sikeres kapcsolatépítéshez a családi minták hiányát nem értékelték felül (négyes skálán 2,7 pont), ennek magyarázatául szolgálhat, hogy a minta nagy többsége teljes családban él. A magányosság csak 2,9-es értéket vett fel. Ez, valamint az elszigetelődés magas értékei azt jelzik, hogy alapvetően nem szeretnék egyedül lenni, de mégis izoláltan élik mindennapjaikat. Erre rakódik rá a tanulás és a munka terhe, amely ismét csak csökkenti a lehetőségeket, holott akár jó alkalmat is teremthetnének az ismerkedésre. Bocsi (2014) egyetemisták között végzett felméréseinek adatelemzése során rámutat, hogy a fiatalok szórakozási, szabadidős tevékenységét erőteljesen átalakítja az életük súlypontjának áthelyeződése, amikor is a jövőjükéről van szó: a munkavállalás, a karrier-megfontolások, de a családalapítási szándék is kifelé viszi őket a korábbi „bulizós” életvitelből.

15. táblázat Az egyetemi évek során a párkapcsolat kialakulását hátráltató tényezők, átlag négyfokú skálán, N=1273

	<i>Összes válaszadó</i>	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>
Elszigetelődés a saját szakon, karon	3,42	3,30	3,52
Elszigetelődés a koliban, albérletben, otthon	3,21	3,16	3,26
A sok tanulnivaló	3,23	3,26	3,21
A tanulás mellett dolgozni is kell, nincs idő rá	3,03	2,97	3,08
A fiataloknak nehezen megy az ismerkedés	2,91	2,92	2,90
Magányosak	2,86	2,87	2,86
Túl kicsi a választék	2,85	2,79	2,90
Hiányzó családi minták	2,71	2,70	2,71
Kevés lehetőség az ismerkedésre	2,55	2,53	2,57
Túl nagy a választék	2,35	2,50	2,23

Forrás: CSAK kutatás

Az előző feltételezésünket (ti. az elszigetelődés nem akaratlagos) támasztja alá a 16. táblázat: az egyetemisták kevésbé vélték úgy, hogy a fiatalok egyáltalán nem törekszenek kapcsolatok kialakítására. Alapvetően nem gondolták, hogy a mai egyetemisták egyáltalán nem akarnak párkapcsolatban élni, bár a vártnál magasabb átlagpontszámmal találkozunk (négyfokú skálán 2,5).

16. táblázat Az egyetemisták párkapcsolati törekvéseinek megítélése, átlag négyfokú skálán, N=1214

	<i>Összes válaszadó</i>	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>
Szeretnének partnerkapcsolatot, de nem sikerül partnert találni*	3,50	3,45	3,58
Alkalmi kapcsolatokra vágynak*	3,50	3,56	3,46
Hosszú távú, stabil párkapcsolatra vágynak*	3,10	2,97	3,23
Idősebb (nem huszonéves) partnerük van	2,81	2,75	2,86
Egyáltalán nem akarnak párkapcsolatot kialakítani	2,57	2,59	2,55

Forrás: CSAK kutatás, p= 0,01-0,05

Ellenben a komoly szándék ellenére sikertelen kapcsolatépítést értékelték legmagasabbra (3,5), sőt, a hosszú távú kapcsolat vágya is erősebb értékkel jelenik meg (3,2).

Az utóbbi két állítással a nők értettek inkább egyet, a férfiak az alkalmi kapcsolatokra való törekvést véleményezték erőteljesebbnek.

Újfajta eredmény, hogy az alkalmi kapcsolatokra törekvés is magas értéket vett fel (3,5), holott a korábbiakban éppen a stabil kapcsolatra való igény volt felülreprezentált. Ne felejtjük azonban, hogy az előző kérdéssorban a hallgatók *egyéni* döntéseire kérdeztünk, itt pedig *általában* az egyetemisták párkapcsolati jellemzőiről van szó. Ez tehát jelzésértékkel szolgál arra vonatkozóan, hogy a kapcsolati és viselkedési mintázatokból inkább a futó partnerkapcsolatok iránti beállítódást vélelmezik vagy tapasztalják a hallgatói társadalomban, mintsem a komoly szándékot.

A felmérés során megkérdeztük, milyen segítségre lenne szükségük a párkapcsolatok létesítésében, a felsorolt elemek mind a családi életre nevelés sajátosságai közé tartoztak. A válaszadók 60%-a igényelné, hogy megfelelő közösségi helyek legyenek biztosítva az ismerkedésre. 12%-uk olvasna szívesen cikkeket, könyveket a témában. Szintén egytizedük üdvözlölné előadásokat, klubokat, de ugyanennyien szeretnének szüleikkel is elbeszélgetni a témáról. Ezek az eredmények azt sugallják, hogy a hallgatók leginkább maguk kívánnak megbirkózni a feladattal, „csupán” közösségi tereket igényelnek hozzá. Pedig a kisebb mértékben kívánt tevékenységek (előadás, tréning stb.) nemcsak a párkapcsolatok kialakulását segíthetik elő, hanem hozzájárulhatnak a kapcsolatok fennmaradásához is. Az egyetemi évek alatt szövődő kapcsolatok bomlékonyságára utal az a tény, hogy a megkérdezettek mindössze 3%-ának nem volt párkapcsolata (sőt a megkérdezettek jelentős többsége egyéves kapcsolatról is beszámol), a kitöltés idején közel 40%-uk mégis egyedül volt.

A továbbiakban kifejezetten a hallgatói létben fogant párkapcsolatok fennmaradásának akadályaira voltunk kíváncsiak (17. táblázat). A távkapcsolati forma bizonyult a legnagyobb nehézségnek (négyfokozatú skálán 3,7), amikor is a partnereket valamilyen oknál fogva földrajzi távolság választja el (pl. már végzett, másik helyen tanul vagy dolgozik, szülővárosában maradt stb.). Második helyen végzett a jövőtervek különbözősége: eltérő elképzeléssel rendelkeznek a végzést követő évekről (feltehetőleg az elhelyezkedés vagy továbbtanulás földrajzi vonatkozásában). Különösen a lányok látták ezt feloldhatatlan problémának.

A geográfiai jellegű kockázati tényezőket életmódbeli és világnézeti különbségek követték. Úgy tűnik, szűkebb a közös élményvilág, amennyiben az egyik fél már kilépett az hallgatói életformából, vagy nem is volt részese annak. Utóbbi különösen veszélyeztetheti a párkapcsolat fennmaradását, hiszen a közös társadalmi, kulturális, életmódbeli helyzet hiánya megnehezíti a kommunikációt – hasonlóan ahhoz, ha a felek különböző családi háttérből vagy

kultúrából érkeznek. A családi életre nevelésre utaló külső segítség vagy az intézményi felkészítés hiánya itt sem jelent meg fajsúlyosan.

17. táblázat Az egyetemisták párkapcsolatai bomlékonyságának lehetséges okai, átlag négyfokú skálán, N=1258

	<i>Összes válaszadó</i>	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>
Nem működik a távkapcsolat*	3,60	3,61	3,73
Különböznek a végzés utánra vonatkozó terveik***	3,41	3,17	3,59
Különböző világnézetük van**	3,33	3,23	3,41
Nincsenek jó mintáik a párkapcsolatok működtetésére	3,18	3,15	3,20
Egyikőjük már dolgozik, más az életforma**	3,19	3,10	3,26
Csak az egyikőjük mozog egyetemi közegben	3,11	3,06	3,14
Különböző családi, kulturális háttérből érkeznek**	3,04	2,95	3,10
Nem kapnak felkészítést az iskolában (pl. kommunikáció, konfliktuskezelés)	2,87	2,88	2,86
Nem kapnak külső segítséget (pl. konzultáció, tréning)	2,65	2,70	2,62

Forrás: CSAK kutatás, p= * 0,01-0,05, ** 0,001-0,01, *** 0,001

6.3. Az egyetemisták családalapítási aspirációi

6.3.1. Gyermekvállalási tervek

A kutatás eredményei szerint mindössze 4,5%-ra tehető azoknak a fiataloknak az aránya, akik a megkérdezéskor úgy vélték, soha nem szeretnék gyermeket vállalni. A bizonytalanok aránya 11,3% volt, amely a biztosan nem tervezők arányával együtt már nem elhanyagolható nagyságrendű. Az elutasítók között valamennyivel több nőt, a bizonytalanok között lényegesen több férfit látunk (18. táblázat). A gyermeket biztosan vállalók leginkább a kétgyermekes családmodellt preferálták, csaknem kétszer annyian, mint a (legalább) egy utódot tervezők. Némileg alacsony, mintegy 18% azok aránya, akik nagycsaládban képzeltek el életüket. A mintában a kívánt gyermekek száma szerinti termékenységi mutató 2,5, amely mögött messze elmarad a diplomások tényleges termékenysége.

18. táblázat A hallgatók gyermekvállalási szándéka nemek szerint, százalék, N=1319

	<i>Összes válaszadó</i>	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>
Egyáltalán nem szeretne gyermeket	4,5	3,5	5,2
Legalább egy gyermeket szeretne	24,0	25,5	22,8
Legalább két gyermeket szeretne	42,8	40,2	44,7
Három gyermeket szeretne	13,5	12,2	14,5
Négy vagy több gyermeket szeretne	4,0	4,6	3,6
Még nem tudja, szeretne-e gyermeket	11,3	14,0	9,3

Forrás: CSAK kutatás, $p=0,025$

A gyermekvállalási tervekre a társadalmi háttérmutatók közül a nem és a család nagysága (testvérek száma) hat leginkább. A szülők iskolai végzettsége és a lakóhely típusa nem függ össze szignifikánsan a családalapítási tervekkel (tervezett gyerekszám és időzítés). A család anyagi helyzetének szubjektív megítélése szerint találunk összefüggést ($p=0,025$): a rossz vagy nagyon rossz egzisztenciális helyzetűek bizonytalanok vagy egy gyermeket terveztek. Jellemzően két gyermekre vágytak azok, akiknek mindenük megvan, de nagyobb kiadásokra nem telt (40%), de azok is, akik a legjobb anyagi helyzetűnek érezték magukat (45%-uk kétgyermekes modellben gondolkodott). Ez utóbbi csoport tervezett legnagyobb arányban (20%) nagycsaládot is.

A gyermekvállalás időzítését tekintve a hallgatók több mint fele a 25 és 30 év közötti életkort tartotta ideálisnak az első gyermek megszületéséhez (19. táblázat). A férfiak későbbre datálták ezt a korszakot, 30 és 35 év közé. Valószínűleg ők a saját szemszögükből szemlélik a kérdést: addigra családfenntartóvá válhatnak, a biológiai óra pedig nem szorgalmazza őket. Ezt sejthetjük a 35 éves kor feletti első gyermek megszületését kívánó válaszadók megoszlásából is.

Az egyetem befejezését követő években (tehát kb. 21-25 év között) kevesebben látták esélyét az utód világra jöttének, a válaszadók 14%-a gondolkodott ebben a lehetőségben. A „családi karrier” prioritására kevés példát látnak a fiatalok a 21. század elején, ehhez képest ezt az eredményt magas aránynak minősíthetjük. Különösen igaz ez a nők esetében, hiszen így ők később kezdik meg szakmai karrierjüket, és esetlegesen alacsonyabb összegű ellátásra lesznek jogosultak. Nem köztudott azonban, amit nemzetközi kutatások alátámasztanak, hogy a kezdeti pályaszakaszban történő munkaerőpiac-elhagyás nem okoz akkora veszteséget a női karrierútban, mint a későbbi, 30 éves korban vagy afelett bekövetkező szülési szabadság (Ternovszky 2009).

19. táblázat Az első gyermek megszületésének ideális kora nemek szerint, százalék, N=1221

	<i>Összes válaszó</i>	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>
Akár már az egyetemi évek alatt.	1,5	1,6	2,2
Röviddel a diplomaszerzés után.	14,1	12,4	15,3
25 és 30 éves kor között.	53,7	46,6	58,3
30 és 35 éves kor között.	23,4	29,9	18,6
35 éves kor felett.	7,3	9,5	5,6
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: CSAK kutatás, p=0,000

6.3.2. A gyermekvállalás feltételei

Az egyetemi évek alatt megkezdett termékenységet igen kevesen vélték ideálisnak, mindössze 1,8% választotta ezt a válaszlehetőséget. A hazai felsőoktatási statisztikák szerint a megvalósult gyermekvállalás sem magasabb ennél a diákevekben. A „meghosszabbodott serdülőkor”, a szülői házról történő későbbi leválás, a hosszú tanulmányi időszak nemcsak hogy kitolják a családalapítást, hanem még elvben sem teszi összeegyeztethetővé a tanulmányokkal. A kérdőívben megkérdeztük, milyen feltételek lennének szükségesek ahhoz, hogy aki szeretné, akár már az egyetemi évek alatt gyermeket vállaljon (20. táblázat).

Az összes választ tekintve a rugalmas tanulmányi és vizsgarend rendelkezésre állását vélték a hallgatók a leginkább szükségesnek. Korábbi felmérésünkből kiderült (Engler 2011), hogy habár az oktatók egyénileg viszonylagos rugalmasságot mutatnak (például korábban elengedik a kismamát), a legtöbb esetben mégsem biztosított a kisgyermeket nevelők számára, a speciális órarend vagy vizsgarend, s a szabályozás nem terjed ki a hiányzások egyedi kezelésére sem. Természetesen nem véletlen, hogy ezt a nők szorgalmazzák leginkább, hiszen az órára való bejárás, a hiányzás vagy a vizsga pótlása – különösen az első hónapokban – őket érintené leginkább. Azonban figyelemre méltó, hogy a férfiak is számolnak mindezzel, mivel esetükben is ez a szükséglet érte el a legmagasabb értéket.

A feltételek között ezek után következnek a materiális feltételek, az ösztöndíjak, lakhatási hozzájárulások. A nagyobb nemi eltérések a gyermekelhelyezés és az infrastrukturális feltételek esetében mutatkoznak. A hallgatók megfontolt előrelátását mutatja, hogy az egyetemeken kialakított pelenkázót, a babafelügyeletet vagy a gyermekgondozási és gyermeknevelési intézményeket is biztosítottak szeretnék látni a felsőoktatási intézményekben.

20. táblázat Az egyetemi tanulmányok alatt történő gyermekvállalás feltételei, átlag ötfokú skálán, N=1257

Rugalmas legyen a tanulmányi- és a vizsgarend	4,34
Kiegészítő szociális ösztöndíjak	4,11
Oktatók, adminisztrátorok rugalmassága	4,10
Lakbértámogatás vagy kedvezményes kollégiumi elhelyezés családi szobában	3,99
Ne kelljen feltétlenül félétet halasztani	3,84
Megfelelő infrastruktúra (pl. pelenkázó, babaszoba, rámpák)	3,67
Egyetemi bölcsődék, óvodák	3,56
Babafelügyelet az egyetemen	3,48

Forrás: CSAK kutatás

A kérdőív másik kérdése a gyermekvállaláshoz általában szükséges feltételekről érdeklődött (21. táblázat). A fészekrakás természetes velejárója a biztos munkahely megléte és a saját lakás, amelyeket a fiatalok jól érzékelve előre soroltak, hasonlóan más felmérésekhez (pl. Szabó-Bauer 2008). Megfigyelhető, hogy a személyfüggő feltételeket (partner, érettség, később a személyi segítség) szignifikánsan a lányok, a pénzügyi háttérrel a fiúk pontozták magasabbra. A kiépített karrier fogalmát szándékosan használtuk, jelezni kívánván, hogy ehhez időre van szükség. Várakozásunknak megfelelően a férfi hallgatók értékelték ezt magasabbra.

A házasság láthatóan nem szerepel a legfontosabb feltételek között (3,4 pont), holott korábban láttuk a fiatalok házasságorientált gondolkodását. Ebből arra lehet következtetni, hogy a házasságot általában fontosnak tartják, nagy többségük saját életében is tervezi azt, de vélekedésük szerint nem feltétlenül kell, hogy megelőzze a gyermekvállalást.

21. táblázat A gyermekvállalás feltételei nemek szerint, átlag ötfokú skálán, N=1257

	Összes válaszadó	Férfi	Nő
Megfelelő partner***	4,64	4,51	4,72
Biztos munkahely**	4,60	4,55	4,60
Megfelelő érettség a szülői szerepre***	4,39	4,26	4,39
Saját lakás	4,33	4,27	4,33
Kiépített karrier	3,96	3,98	3,96
Megfelelő személyi segítség (szülők, rokonok)*	3,95	3,88	3,95
Kedvező szociális ellátások (családi pótlék stb.)**	3,62	3,51	3,62
Házasság	3,46	3,43	3,46
Saját autó	3,43	3,48	3,43

Forrás: CSAK kutatás, p= * 0,01-0,05, ** 0,001-0,01, *** 0,001

A rangsor elején a megfelelő partner megtalálása nem meglepő eredmény, viszont a harmadik helyen álló „megfelelő érettség a szülői szerepre” felhívja a figyelmet a fiatalok felelősségteljes gondolkodásmódjára. (Azonban könnyen válhat olyan kitűzött céllá, amely jelentősen elodázhathatja a szerepvállalást, ti. szorongást okoz, hogy nem lenne elég jó szülő). Ezt erősíti az az eredmény, amely a gyermekvállalás tudatos halasztásának okait firtatja abban az esetben, ha a megfelelő partner már adott. A halasztó tényezők harmadik helyén áll holtversenyben a „félelem a szülői szereptől” és a „tudatos felkészülés a szülői szerepre” (öt fokú skálán az átlag 3,6). A párkapcsolati kérdések esetében külső segítséget nem igényeltek a fiatalok, de a gyermekvállalási aggályok joggal indokolják a szülői szerepre történő felkészítés szükségességét. Megjegyzendő, hogy a szülői szerep félelme olyan országokban is erőteljesen megjelennek az egyetemisták között, ahol a közoktatásban a családi életre nevelés erőteljesen jelen van (Tydén 2006, Hubig 2011).

A hallgatók úgy vélték, a családalapítás tudatos halasztásának elsődleges oka a minél jobb anyagi körülmények megteremtésére törekvés (4,3 pont) és a karrierépítés (3,9 pont). Erős középmezőnyben végeztek azok a tényezők, amelyek az egyéni (vagy páros) függetlenség elvesztését sugallják (3,5 körüli átlagértékekkel). Az életmód megváltozása, a partneri és baráti kapcsolatok gyengülése olyan veszteségekként jelennek meg, amelyeket – úgy tűnik – a fiatalok egyértelműen a gyermekvállaláshoz kötnek. A 2016-os Ifjúságkutatás eredményei is jelzik, hiszen a megkérdezett fiatalok a gyermekvállalás negatív hatásait az anyagi körülményekben, a karrierben és a tanulási lehetőségekben látták a legerősebbnek, illetve a szabadidős lehetőségeket is inkább korlátozottan érezték a családalapítást követően (Magyar Ifjúság kutatás 2017).

A fiatalok egyéni nézőpontján kívül lényeges kérdés, mit várnak el a közösségektől, a társadalomtól egyéni jövőjükkel összefüggésben. Amikor a gyermekvállalás elősegítésével kapcsolatos társadalmi felelősségvállalás néhány tényezőjét értékelték, a munkahelyi biztonsággal kapcsolatos feltételek végeztek az első helyeken (22. táblázat).

Az eredmények arra utalnak, a fiatalok leginkább a gyermekvállalás és a gyermeknevelés miatt bekövetkező diszkriminációt, a karrierhátrányt, a család és munka összeegyeztetésének nehézségét tapasztalják a gyermeket szülő példáján keresztül. Ha nemi bontásban nézzük, az erős szignifikáns összefüggések jelzik, hogy a női hallgatók érzik, értik leginkább ennek veszélyét és szükségszerűségét a családalapítás érdekében. A fiatalok saját (javarészt gyermektelen) nézőpontjukból úgy látják, az anyagi és erkölcsi családtámogatás tovább növelendő a társadalmi közgondolkodás, a munkaerő-piaci gyakorlatok és a szociálpolitika szintjén. A családi életre neveléshez kötődő családi mintákra és a nevelési

intézményekre helyeződik a legkisebb elvárás a rangsor szerint, bár a kapott értékek erős közepes fokozatot mutatnak.

22. táblázat A gyermekvállalást elősegítő tényezők fontossága a hallgatók szerint, átlag ötfokú skálán, N=1248

A munkaerőpiacon ne kerüljön hátrányba a gyermeket nevelő	4,48
Biztonságos munkaerőpiac-elhagyás a gyés/gyed idejére (visszaveszik, ugyanolyan pozícióba stb.)	4,46
Jó elhelyezkedési esélyek és karrierkezdés a pályakezdők számára	4,36
Családbarát munkahelyek	4,26
Több atipikus munkalehetőség (részmunkaidő, távmunka, home office stb.)	4,22
Megfelelő szociálpolitikai rendszer (családi pótlék, gyés, gyed stb.)	4,16
A gyermekvállalás nagyobb értékkel bírjon a társadalomban	3,86
Folyamatos kapcsolattartás a munkahellyel a gyés, gyed ideje alatt	3,74
Jobb családi, szülői példák legyenek a közvetlen környezetemben	3,71
Legyen valamilyen felkészítés a szülői szerepekre az iskolás évek alatt	3,37

Forrás: CSAK kutatás

6.3.3. A származási család és a tervezett család jellemzőinek összefüggései

A párkapcsolati és gyermekvállalási gondolkodás megismerését követően érdemes összevetni a fiatalok családalapítási szándékát a saját családjuk strukturális jellemzőivel. A megkérdezett hallgatók többsége, mintegy 70%-a teljes családban él édesapjával és édesanyjával, egyötödük egyszülős, egytizedük mozaikcsaládban nevelkedik. Az elvált szülők (mindösszesen a minta 20%-a, 323 fő) magánélete eltérően alakult: a férfiak jellemzően új élettársi kapcsolatot létesítettek (40%), mintegy 20%-uk házasodott újra, még a nők 14%-a lépett újból a házasság kötelékébe, és 34%-uknak van élettársi kapcsolata. A nők fele, a férfiak negyede élt egyedül a felmérés idején.

A családszerkezetben bekövetkezett változásokat nem követte pontosan nyomon a kérdőív, de rákérdezett a 14 éves kori és a jelenlegi családi állapotra. A két időpont között (tehát a megkeresés előtti 5-10 évben) a házas szülők aránya 9 százalékponttal esett vissza (113 főt érint a kamasz- vagy fiatalkorban lezajlott válás), 50 hallgató pedig elveszítette valamelyik

szülőjét ebben az időszakban. A megkérdezett hallgatók jellemzően kétgyermekes családokból érkeznek (43%), közel 15%-uk egyedül nevelkedett, 35%-uk pedig nagycsaládban.

A hallgatók családjának és a párkapcsolati formákról való gondolkodásmódjuk között erős szignifikáns összefüggést fedeztünk fel ($p=0,001$). A *hogyan gondolkodsz a párkapcsolat formájáról, ha megtalálsz az igazit* kérdésre adott válaszlehetőségek közül csak azokat szerepeltetjük a 23. táblázat, ahol a cellák értéke meghaladta az 5%-ot, a többi lehetőséget az egyéb kategóriába vontuk össze. Az ábrát vizsgálva jól látható, hogy azoknál a válaszadóknál, akik átérték szüleik választását, jelentősen alacsonyabb a biztosan és „elsőre” házasodni szándékozók aránya (36-37%). Ezek a fiatalok leginkább a próbaházasságnak megfelelő együttélést választanának először (44-45%), de a házasodási szándék ebben az esetben is fennáll. Mindössze 11-13%-uk választaná az együttélési formát későbbi egybekelés nélkül.

A házasodási kedv tehát a teljes családban élőkénél a legerősebb, azonban az elvált szülők gyermekei sem veszítették el a házasság intézménybe vetett bizalmukat. A házasságot megelőző együttélés terve ugyanakkor mindhárom csoportban azonos, 40% körüli arányban jelent meg. Nem meglepő a fiatalok körében ez a jövőkép, hiszen ez a demográfiai magatartás, amely jellemző a húszas-harmincas korosztályra, mintakép szolgálhat számukra.

23. táblázat A hallgatók párkapcsolati tervei a családi struktúra szerint, százalék

	<i>Házasságot tervez</i>	<i>Együttélést tervez, majd később házasságot.</i>	<i>Csak együttélést tervez</i>	<i>Egyéb (nyitott/látogató/zéró kapcsolat stb.)</i>	<i>Összesen</i>
Teljes család	46,9	43,0	5,6	4,5	100,0
Egyszülős család	36,5	45,5	11,3	6,7	100,0
Mozaikcsalád	37,9	44,1	13,8	4,2	100,0
Összesen	43,8	43,6	7,6	5,0	100,0

Forrás: CSAK kutatás, $p=0,000$

A gyermekvállalás időzítéséről a három családtípusban élők szinte teljesen egyformán gondolkodtak. Apró eltérést mutattak a mozaikcsaládban és egyszülős családban élők, ők ugyanis valamennyivel jobban preferálták a 30 és a 35 év feletti korban történő első gyermek vállalását.

A testvérek száma szerint vizsgálva az előbbi a kérdést már igen erős összefüggésre bukkanunk ($p=0,000$), miszerint minél nagyobb családból érkezik valaki, annál több gyermeket szeretne vállalni. A testvér nélkül felnövekvők között találjuk legmagasabb arányban azokat, akik egyáltalán nem terveznek gyermeket (8,5%), vagy a családalapítási szándékukat egy

gyermekben maximalizálják (33%). A két gyermeket biztosan tervezők azok közül kerülnek ki legmagasabb arányban, akik egy testvérrel rendelkeznek (46,7%). A három gyermeket biztosan tervezők (19%) vagy ennél is többen gondolkodók (6%) pedig maguk is nagycsaládban nevelkedtek (24. táblázat).

24. táblázat A hallgatók gyermekvállalási tervei a család nagysága szerint, százalék, N=1323

	<i>Egyáltalán nem szeretne gyermeket</i>	<i>Legalább egy gyermeket</i>	<i>Legalább két gyermeket</i>	<i>Három gyermeket</i>	<i>Négy vagy több gyermeket</i>	<i>Még nem tudja</i>	<i>Összesen</i>
Egygyermekes családban élő	8,5	33,0	32,6	8,9	2,7	14,3	100,0
Kétgyermekes családban élő	3,9	22,8	46,7	12,3	3,1	11,2	100,0
Nagycsaládban élő	3,7	20,1	40,2	19,0	6,0	11,0	100,0
Összesen	4,6	23,6	42,0	14,1	4,1	11,6	100,0

Forrás: CSAK kutatás, $p=0,000$

Úgy tűnik tehát, hogy a párkapcsolati mintázatok – tervek szintjén – nem befolyásolják jelentősen a gyermekvállalásról történő gondolkodást, azonban a családban realizálódott gyermekszám annál inkább. Ez sok esetben megegyezhet a szülők gyermekvállalási hajlandóságával (ők maguk is ennyit tartottak megfelelőnek), de természetesen a tervezett és megszületett gyermekszám közötti különbség mögött számos külső ok is állhatott. Ily módon nehéz eldönteni, vajon a szülők is az adott testvérszámot kínálták (sugallták) követendő példaként gyermekük számára, vagy a szocializáció során ezt tekintették természetesnek és számukra is elképzelhetőnek.

Kevésbé várt eredményként az orientációs család gyermekszáma és a vágyott párkapcsolati forma között is szignifikáns összefüggést fedeztünk fel. Úgy tűnik, hogy a hallgatók családjában élő gyermekek száma nemcsak a tervezett gyermekszámra van hatással, hanem a tervezett párkapcsolati formára is. A testvérek számának növekedésével ugyanis a párkapcsolati elköteleződés is növekedni látszik. A nagycsaládban élők kaptak leginkább kedvet a próbaházasság nélküli házasodáshoz (47%), valószínűleg a több testvér között elsajátított alkalmazkodás és bizalom feltételezi a társ feltétel nélküli elfogadását. A testvér nélküli fiatalok tűnnek a legbizalmatlanabbnak, hiszen igen magas a közös háztartás

kipróbálásának igénye (51%), és itt találjuk a házasságot nem tervezőket is legmagasabb arányban (12,6%).

Felvetődhet az a kérdés, vajon a bizalmatlanság, félelem mennyire hátráltatja a tervek megvalósulását. A szülői szerepek kapcsán kérdeztük meg a válaszadókat, milyen mértékű fenntartásaik vannak szerintük a mai fiataloknak az apává, anyává válással kapcsolatban. A válaszadók 58%-a jelölte be a szülői szereptől való félelmet szimbolizáló ötfokú skála két legmagasabb értékét, ami nagyarányú aggódó válaszadókat jelez. Ha közelebbről megvizsgáljuk ezeket az adatközlőket, és összevetjük azokkal, akik közepesen vagy kevésbé félnek, a következő jellegzetességeket látjuk. A szülővé válástól tartó válaszadók között szignifikánsan több nőt találunk, többen élnek falvakban, többen élnek kétgyermekes vagy nagycsaládban. Mivel láttuk, hogy a nők terveznek korábban és nagyobb családot, valószínűsíthetően nem önmagukból kiinduló az aggodalom, hanem generációjuk (esetleg a kapcsolatokat kevésbé szorgalmazó férfiak) irányába hat. A kisebb településen élők és a nagyobb családban felnövőök a családi és kisközösségi kapcsolatok potenciális élvezői, többféle szerepet láthatnak a gyakorlatban működni, ami nem feltétlenül retenti el őket ezek megvalósíthatóságától.

A félelem eredője kapcsán gyanakodhatunk szülők válására is, de a családszerkezet függetlennek bizonyul. Ugyanakkor kisebb (és nem szignifikáns) eltérést látunk abban, ha az egyik szülő (függetlenül attól, melyikükkel él a fiatal) újrarázasodott, valamennyivel meghatározóbb ez a félelem. A gyermekvállalási tervekre nincs hatással az a tény, hogy a válaszadó hogyan ítéli meg nemzedéke felkészültségét a szülői szerepekre. Hangsúlyozzuk, hogy a kérdés általában a fiatalok hozzáállására vonatkozott, tehát nem a válaszadó felkészültségére. Ugyanakkor úgy tűnik, a röviden jellemzett aggódó fiatalok éppen olyan háttérből érkeznek, ahol a szülői szerepek, szűkebb és tágabb társas kapcsolatok feltételezhetően jól működnek, mintákat kínálnak (ne felejtsük el, hogy a teljes családok felülreprezentáltak a mintában). Félelmük eredője lehet a válást, veszteséget nagy arányban megélt generációjuk iránt érzett aggodalom. Ehhez társulhat a munka világából érkező kihívásoknak való megfelelési vágy vagy kényszer, ami a különböző társadalmi szerepeket (elsősorban a szülőit és munkavállalóit) nehezen összehangolhatóvá teszi. A magánélet és munka balanszának kérdése befolyásolhatja a terveket, felkészülést, okozhat bizalmat vagy bizalmatlanságot. A továbbiakban erre a kérdéskörre fókuszálunk.

6.4. Életstratégiák a magánéleti tervek mentén

Vizsgálatunk szempontjából központi kérdés, milyen jövőt vizionálnak a fiatalok a magánéleti és a szakmai elképzeléseiket illetően. A két terület összehasonlításakor a magánéleti jövőtervekből indulunk ki, amelyek felhasználásával klasztereket képezve rajzolunk fel különböző életstratégiákat.

A klaszterek megalkotásához a párkapcsolatra és a gyermekvállalásra vonatkozó változókat vontuk be: a párkapcsolatra vonatkozó elképzeléseket (azonnal házasodni akar, házasságot megelőző együttélést, kizárólag csak együttélést, összeköltözés nélküli kapcsolatot, nyitott kapcsolatot, egyáltalán nem akar párkapcsolatot); a gyermekvállalás terveit (akar vagy nem akar gyermeket, ha igen, hány gyermeket tervez); a családalapítás időzítését (akár már az egyetemi évek alatt, végzés után közvetlenül, végzést követően néhány éven belül, későbbi húszas éveiben, a harmincas évek elején vagy ennél később). Jelezzük továbbá, hogy ezeket a kategoriális (nominális) alapváltozókat graduálisnak fogtuk fel a családi életre való elszántság, felkészültség fokmérője szerint.

6.4.1. A magánéleti tervek szerint karakterizált hallgatói csoportok

A klaszteranalízis során három csoport bontakozott ki: *késleltető bizonytalanok (30%), stabil családcentrikusok (56,1%), tudatos függetlenek (13,9%)*. (25. táblázat) A klaszterek aránytalansága magyarázható a teljes minta családcentrikusságával, ugyanakkor ennek ellenére fontosnak tartjuk az átlagostól eltérően gondolkodók vizsgálatát. Az első csoportba került hallgatók, a *késleltető bizonytalanok* tervezik a párkapcsolatot, de annak inkább a lazább formáját, az együttélést (esetleges későbbi házasságkötéssel vagy anélkül). A gyermekvállalást illetően rendkívül bizonytalanok, itt találjuk a gyerekekről lemondók nagy részét is, a kevés számú gyermekre vágyók pedig egy gyermekben gondolkodnak. Az első gyermeket jellemzően harmincas éveikre tervezik.

A legnagyobb létszámú *stabil családcentrikusok* között találjuk azokat, akik az egyetemi évek alatt, azt követően azonnal vagy néhány év múlva kívánnak házasodni, jellemzően együttélési életszakasz nélkül. Az első gyermek vállalását szintén ezekre a korai évekre datálják, de mindenképpen 30 év alatt. Ez a csoport tervez legtöbb gyermeket, jellemzően kettőt.

A kis létszámú, de markáns jegyeket hordozó *tudatos függetlenek* egyáltalán nem akarnak elköteleződni, esetleg lazább kapcsolati formákban. Ehhez képest meglepő, hogy gyermeket terveznek, de csak 35 éves koruk után.

25. táblázat A magánéleti tervek alapján kialakult hallgatói csoportok, klaszterközpontok, N=1263

	<i>Késleltető bizonytalanok (N=375)</i>	<i>Stabil családcentrikusok (N=709)</i>	<i>Tudatos függetlenek (N=175)</i>
Párkapcsolat formája (azonnal házasodni akar, házasságot megelőző együttélést, kizárólag csak együttélést, összeköltözés nélküli kapcsolatot, nyitott kapcsolatot, egyáltalán nem akar párkapcsolatot)	1,7	1,43	3,81
Gyermekvállalás (akar vagy nem akar gyermeket, hány gyermeket tervez)	1,73	3,33	2,43
Első gyermekvállalás ideje (az egyetemi évek alatt, végzés után közvetlenül, végzést követően néhány éven belül, későbbi húszas éveiben, a harmincas évek elején vagy ennél később)	3,61	2,95	3,73

Forrás: CSAK kutatás, $p=0,000$

A klaszterek demográfiai jellemzői közül szignifikáns összefüggést mutat a nem ($p=0,000$), a szülők családi állapota ($p=0,000$), a család nagysága ($p=0,000$), a család anyagi helyzete ($p=0,001$), a állandó lakóhely típusa ($p=0,009$) és a vallásosság ($p=0,000$).

A *késleltető bizonytalanok* nemi összetétele a leginkább kiegyenlített (46% férfi, 54% nő), szüleik többségében (62%) házasságban élnek, de magas (30%) az elváltak aránya is. Általában egy (45%) vagy két (24%) testvérük van, leginkább városokban laknak (46%), megyeszékhelyen és falun hasonló arányban (22-23%). Szubjektív anyagi helyzetük szerint 63%-uknak mindene megvan, de nagyobb kiadásra nem telik, harmaduknak jelentősebb kiadásukra is módjuk van. Ez az a csoport, amely demográfiai jellemzői közül egyik sem emelkedik ki markánsan, kivéve a vallásosságot: itt találjuk a legtöbb egyértelműen nem vallásost (28%), ugyanakkor többségük (45%) a maga módján vallásos.

A *stabil családcentrikusok* csoportjában a legmagasabb a nők aránya (61%), és az itt megjelenő fiatalok szülei élnek leginkább házasságban (68%) és váltak el legkisebb arányban (25%). Ebben a klaszterben találjuk a legkevesebb egykét (12%), magas a nagycsaládban élők aránya is (37%). Jellemzően falvakban nőttek fel (itt a legmagasabb a falusiak aránya, 30%, és

egyben a legalacsonyabb a budapestieké és megyeszékhelyen élőké), illetve igen magas az egyház tanítása szerint élők aránya (21%, a másik két csoportban 8% és 5%). Mindezek után (ti. nagy létszámú család, kis település) némileg meglepő, hogy anyagilag is a legstabilabb csoport, hiszen közel felük (46%) bevallása szerint mindenünk megvan, jelentősebb kiadásokra is telik (másik két csoportnál ugyanez 33% és 26%).

A *tudatos függetlenek* hallgatói csoportjában a legmagasabb a férfiak aránya, 63%. Itt találjuk a legtöbb testvér nélkül felnőtt fiatalot (egynegyedük), ahol legkisebb arányban maradtak (éltek) házasságban a szülők (44%), és itt találkozunk legnagyobb arányban együttélő új partnerrel bővült mozaikcsaláddal (15%, szemben a 6% és 5%-kal). A legtöbb fővárosi (13%) és megyeszékhelyről (23%) származó válaszadó ebben a csoportban található. Az átlagos szubjektív anyagi helyzetet legnagyobb arányban az ide tartozók érzékelik (67%), és itt a legmagasabb azok aránya, akiknél előfordul, hogy a mindennapi kiadásaikat nem tudják fedezni (5%). A határozottan nem vallásosak aránya magas (13%) a másik két csoporthoz képest (6%, 9%).

A rövid demográfiai leírások alapján kitapintható, hogy az utóbbi két csoport származási családjá mintáját követi – legalábbis is a tervek szintjén – saját magánéletére vonatkozó elképzeléseiben. A mielőbb házasodni kívánó és korán, lehetőleg több gyermeket tervező, vallásos beállítódású stabil családcentrikusok biztos háttérből érkeznek, mivel szüleik házasságban élnek, több gyermeket nevelnek, az értékeket jobban konzerváló és a kisközösségek erejét élvező kistelepülések lakói, ráadásul biztos anyagi háttérrel. Ezzel szemben a jellemzően mozaik és egyszülős, olykor anyagi gondokkal küzdő családok nagyvárosi, egyke gyermekei, a tudatos függetlenek, rendkívül bizalmatlanok a párkapcsolatokban, gyermekvállalási szándékukat pedig időben igen kitolják.

Ennél nehezebben megfogható a késleltető bizonytalanok csoportja: szocio-ökonómiai státusukban nincs különleges jellemző, szándékaikban a bizonytalanság dominál. Óvatosan fogalmazva talán azt mondhatnánk, hogy a stabil családcentrikusok és a tudatos függetlenek a tervezett privát élet skálájának két pontján helyezkednek el (maximálisan rezonálva származási jellemzőikre), s a kettő között keresik helyüket a késleltető bizonytalanok.

Eddig a magánéleti tervekre figyeltünk, amelyek mögött ott sejtjük a karriertervek befolyását is. Amennyiben a bevett paradigma szerint gondolkodunk (ti. család vagy karrier), a stabil családcentrikusokat egyértelműen családközpontúnak (a karriert másodlagosnak tekintőnek), a tudatos függetleneket karrierközpontúnak (a magánéletet háttérbe szorítóknak) tekinthetjük, a késleltető bizonytalanokat pedig az állást még nem foglalóknak, esetleg a két területet egyforma prioritásként kezelőknak. Annak érdekében, hogy erre választ kapjunk (a

kutatás keretei között), a továbbiakban megvizsgáljuk a rendelkezésre álló, karriertervekkel kapcsolatos témaköröket.

Azt a kérdést, hogy milyen háttérváltozók befolyásolják az egyes csoportokba való bekerülést, a többi változó kontrollja alatt, logisztikus regresszióval vizsgáltuk. (26. táblázat) A függő változót a klaszterhez tartozás jelentette, a csoportokba kerülés esélyét kevés változó magyarázza.

26. táblázat A hallgatói klaszterekbe kerülés esélye, logisztikus regressziós exp(B)-k és a szignifikancia szint

	<i>Késleltető bizonytalanok (R²=3, 721)</i>	<i>Stabil családcentrikusok (R²=5, 324)</i>	<i>Tudatos függetlenek (R²=6,5)</i>
Nem (ref.: férfi)			
nő	ns	1,465**	0,363***
Apa iskolázottsága (ref.: felsőfok)			
Alsófok	ns	ns	ns
Középfok	ns	ns	ns
Anya iskolázottsága (ref.: felsőfok)			
Alsófok	ns	ns	ns
Középfok	ns	ns	ns
Család nagysága (ref.: nagycsalád)			
Egygyermekes	2,109***	0,438***	ns
Kétgyermekes	ns	ns	ns
Családszerkezet (ref.: mozaikcsalád)			
Teljes család	ns	ns	ns
Egyszülős család	ns	ns	ns
Lakóhely típusa (ref.: főváros)			
Község, falu	ns	1,616**	0,314*
Város	ns	ns	ns
Megyeszékhely	ns	ns	ns
Szubjektív anyagi helyzet (ref.: anyagi gondjaik vannak)			
Nincsennek anyagi gondjaik	ns	ns	ns
Vallásosság (ref.: nem vallásos)			
Vallásos	0,581***	1,661***	0,314*

Forrás: CSAK kutatás, p= * 0,01-0,05, ** 0,001-0,01, *** 0,001 alatt

Az első hallgatói csoport esetében a család nagysága és a vallásosság mutatott szignifikáns összefüggést. Ezek alapján elmondható, hogy kétszer nagyobb az esélye az ebbe a csoportba való tartozásnak, ha a válaszadónak nincs testvére, mintha testvérek mellett nő fel, illetve minél vallásosabb valaki, annál kisebb az esélye, hogy ebbe a csoportba kerüljön. A második klaszternél több összefüggést találunk. A nők másfélszer nagyobb eséllyel kerülnek be ebbe a csoportba, hasonló arányban növeli a bekerülést az, ha a válaszadó kis településen lakik és ha vallásos. Ezen túl a több testvér között felnövőkhöz képest az egyik kevesebb eséllyel kerülnek ide. A tudatos függetlenné válásban a férfiaknak van nagyobb esélyük, illetve a nem vallásosoknak, tovább csökkenti az esélyét a csoportba való tartozásnak a falusi származás.

6.4.2. A magánéleti és szakmai tervek összefüggése

A vizionalizált magánéleti tervek alapján kialakult hallgatói csoportok szakmai elképzeléseit elemezve próbálunk következtetéseket levonni a két terület együttjárásáról.

27. táblázat A megfelelő munkahely kritériumainak értékelése, átlag négyfokú skálán, N=1492

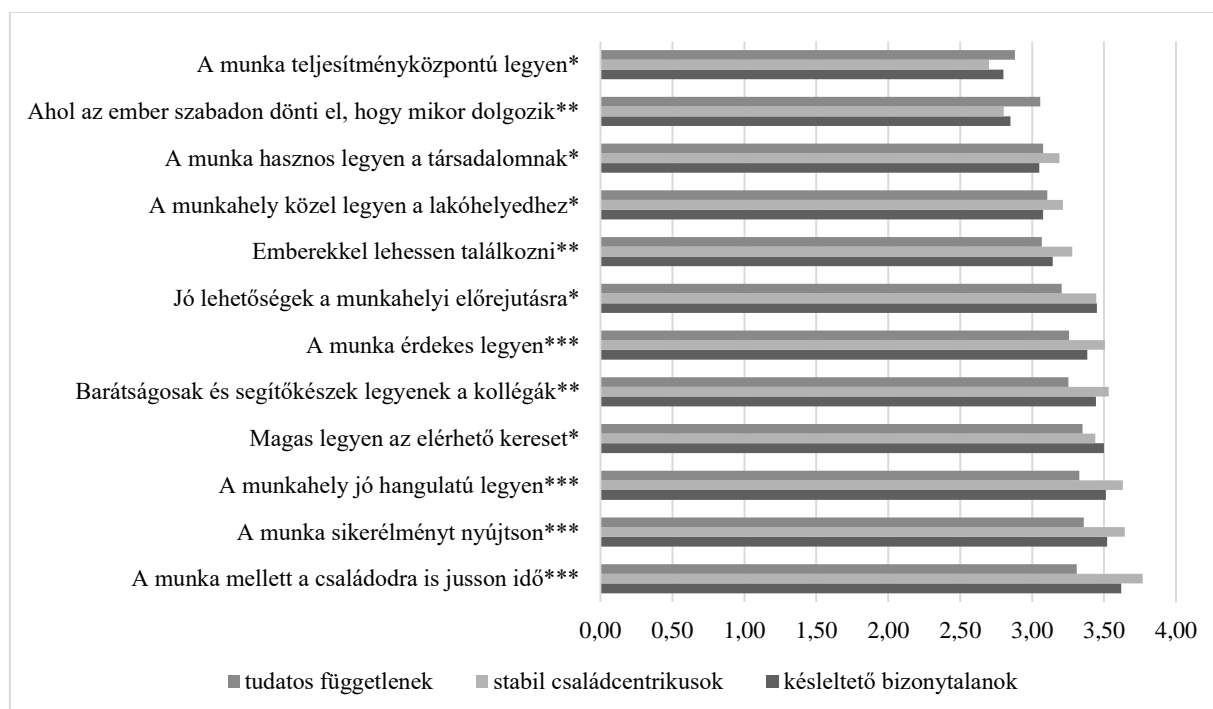
A munka mellett a családra is jusson idő	3,66
Egy állás biztos legyen	3,57
A munka sikerélményt nyújtson	3,57
A munkahely jó hangulatú legyen	3,56
Barátságosak és segítőkészek legyenek a kollégák	3,47
A munka érdekes legyen	3,45
Magas legyen az elérhető kereset	3,44
Jó lehetőségek legyenek az előrejutásra	3,42
A munka mozgalmas és változatos legyen	3,33
Emberekkel lehessen találkozni	3,19
A munkahely közel legyen a lakóhelyedhez	3,16
Egy csapat tagjaként dolgozhass	3,13
A munka hasznos legyen a kisebb közösségnek, társadalomnak	3,12
A munka lehetőséget adjon arra, hogy segíthess	3,11
A munka felelősséggel járjon	3,03
A legtöbb döntést önállóan hozhassa meg az ember	2,98
Ahol az ember szabadon dönti el, hogy mikor dolgozik	2,83
A munka teljesítményközpontú legyen	2,77
A munka ne legyen megerőltető	2,75

A hallgatókat megkérdeztük arról, milyen paraméterek mentén határoznák meg azt az állást, amelyet szívesen választanának, felsorolva néhány tényezőt, amelyet egytől négyig terjedő skálán kellett értékelniük. A kialakult rangsort a 27. táblázat mutatja.

A hallgatói státuszt és a válaszadók életkorát tekintve meglepő, hogy a munka és a család összeegyeztetésének igénye került a rangsor élére. Úgy tűnik, az élet e két területe valóban markánsan jelen van az életpálya kezdetén is, ráadásul balanszra törekedve. Megfigyelhető továbbá, hogy az egzisztenciához közvetlenül kötődő tényezők közül a biztos munkahely kerül előre, a magas keresetet és az előrelépést megelőzik a munkahelyi klímával (jó hangulat, barátságos és segítőkész kollégák) és a munka jellegével kapcsolatos feltételek (sikerélmény, érdekes munka). A kényelmi szempontok középmezőnybe (közeli lakóhely) vagy az utolsó harmadba (szabadság, kevés megerőltetés) szorulnak. Ugyanakkor ebben az utolsó szektorban alacsony átlagértékekkel találunk olyan fontos munkaértékeket is, amelyek a felelős munkavégzéshez elengedhetetlenek (felelősség, önállóság, teljesítmény), illetve az altruista attitűdöt tükrözik (másokon való segítség, társadalmi hasznosság).

A 15. ábrán a magánéleti tervek szerint kialakított klaszterek átlagértékeinek összehasonlítását látjuk, kizárólag azon változók esetében, ahol szignifikáns összefüggést találtunk.

15. ábra A megfelelő munkahely kritériumainak értékelése hallgatói csoportok szerint, átlag négyfokú skálán, N=1199

Forrás: CSAK 2017, p= * 0,01-0,05, ** 0,001-0,01, *** 0,001 alatt

Markáns különbség a munka-magánélet összehangolásában adódott, amit a várakozásnak megfelelően a stabil családcentrikusok értékelték legmagasabbra, a tudatos függetlenek legalacsonyabbra, de a késleltető bizonytalanok átlagértékeiben is ez áll az első helyen. Hasonló sorrendiséget látunk a következő négy változó esetében. A munkahelyi előrelépés lehetőségét – nem várt módon – a tudatos függetlenek alulértékelték, ugyanakkor a késleltető bizonytalanok ebben a kérdésben állnak legközelebb a stabil családcentrikusok csoportjához. Habár a tudatos függetlenek csoportja a tervezett magánéleti események mentén alakult ki, elnevezésük és tulajdonságuk a munkahelyi elvárásokban is tükröződik, hiszen ők értékelték legmagasabbra (és a teljes minta átlagán felül) az önálló döntéshozatalt és a munka elvégzésének szabadságát.

Természetesen felmerülhet a kérdés, vajon a fiatalok, inaktív gazdasági státusból reálisan tudják-e megítélni a munkaerő-piaci elvárásokat és lehetőségeket. A kérdőív lehetőséget adott az egyetemi tanulmányok alatt szerzett munkatapasztalat feltérképezésére, eszerint a megkérdezettek jelentős része (867 fő) végzett fizető munkát, jellemzően alkalmi vagy szezonális munkaformában. Ilyen módon a késleltető bizonytalanok és a stabil családcentrikusok csoportjába tartozó hallgatók fele, a tudatos függetlenek 43%-a jutott pénzkeresethez. Rendszeres munkavégzés szintén az előbbi két csoportot jellemezte leginkább (27%, 23%), a tudatos függetlenek mindössze 7%-át ($p=0,000$). Külföldön mindössze 149 fő dolgozott, a klaszterekben egyforma arányban (12-13% között).

Az önkéntes munka is vezethet munkaerő-piaci tapasztalatokhoz. A megkérdezett fiatalok közül 687 fő nyilatkozott úgy, hogy élete során még soha nem végzett fizetetlen munkát. Az erre vonatkozó válaszokat óvatosan kell kezelni, mivel az önkéntesség fogalma egyéni megítélés szerint változik, ezért gyakran nem sorolnak ide evidensnek tűnő megmozdulásokat. (Markos 2020) Közvetlen anyagi haszonnal nem járó tevékenységet a stabil családcentrikusok végeztek legnagyobb arányban, legkevésbé a tudatos függetleneket érintette ($p=0,34$). Az önkéntes munka típusában adódtak különbségek, így a stabil családcentrikusok kiemelkedően több alkalommal segédkeztek egyházi közösségekben, szociális és művelődési intézményekben, civil szervezetekben vagy vettek részt jótékony események szervezésében. A késleltető bizonytalanok ügyek intézésében adtak tanácsot vagy ügyeket intéztek mások helyett, illetve adománygyűjtésbe kapcsolódtak be. A tudatos függetlenek lakóhelyük környékének rendben tartásában voltak a legaktívabbak, de szívesen segítettek rászoruló ismerőseiknek, például a bevásárlásban.

A fizetett vagy a jövedelemmel nem járó munkatevékenység tapasztalatai arra engednek következtetni, hogy a tudatos függetlenek egyetemi éveik alatt a munka világától is

függetlenítették magukat a másik két csoporthoz képest. A legaktívabbak a stabil családcentrikusak voltak, akiknek altruista beállítódása az aktív önkéntességben is megmutatkozik (akárcsak a kívánt állás karakterisztikájában, ld. előző ábra). Hozzájuk állnak közelebb a késleltető bizonytalanok, akik inkább alkalmi fizetett állást kerestek, volentör hajlandóságuk pedig ritkábban (éves szinten) nyilvánul meg (a stabil családcentrikusak esetében gyakoribb a heti vagy havi rendszeresség).

A munka és magánélet világról történő gondolkodásmód következő fokmérője lehet a külföldi munkavállalás, mivel a földrajzi mobilitás a családalapítási tervek megvalósulását jelentősen befolyásolja. (Dusa 2021) A mintába került hallgatók 17%-a egyértelműen úgy gondolja, nem szeretne külföldön munkát vállalni, egyharmaduk pedig bizonytalan ebben. A fiatalok 7%-a tervez végleges letelepedést. A más országban munkatapasztalatra vágyók több mint 60%-a rövid távú kint tartózkodást képzel el.

A vizsgált klaszterek szerinti megoszlás összhangban áll a magánéleti tervekkel. (28. táblázat) A külföldi munkavállalást egyértelműen elutasítók között legnagyobb arányban a stabil családcentrikusak csoportjába tartozókat találjuk, és ők jelennek meg legkisebb arányban végleges a hosszú távú országelhagyók között. Mindez egyrészt arra utal, hogy családalapítási szándékaikat itthon kívánják megvalósítani, másrészt a közeljövőre datált eseményeket nem halaszták el a külföldi beilleszkedéssel. Ugyanakkor jelzésértékű, hogy a kérdésben még bizonytalanok között magas arányban jelennek meg, ami az előbbi dilemmával függhet össze.

28. táblázat Külföldi munkavállalási tervek hallgatói csoportok szerint, százalék, N=1323

	<i>Véglegesen szeretne külföldön letelepedni</i>	<i>Hosszú távon szeretne külföldön munkát vállalni</i>	<i>Rövid távon szeretne külföldön munkát vállalni</i>	<i>Egyértelműen nem szeretne külföldön dolgozni</i>	<i>Nem tudja</i>	<i>Összesen</i>
Késleltető bizonytalanok	9,4	19,4	26,4	12,9	31,8	100,0
Stabil családcentrikusok	6,1	13,9	26,1	21,2	32,8	100,0
Tudatos függetlenek	15,9	23,9	33,8	2,8	23,5	100,0

Forrás: CSAK 2017, p=0,000

Hasonló mértékben hezitálnak a kérdésben a késleltető bizonytalanok, valószínűsíthetően más okból. Látjuk, hogy az előző társasághoz képest az egyértelműen hazánkban maradók fele annyian jelennek meg ebben a csoportban, valamennyivel nagyobb arányban gondolkodnak végleges kivándorláson, és még nagyobb arányban a hosszú távú külföldi letelepedésben. Itt szükséges megemlítenünk, hogy ennek a csoportnak a tagjai gondolkodnak legpesszimistábban

Magyarország és a világ jövőjéről: előbbi 2,8-as, utóbbi 3-as átlagot ért el ötfokú skálán. A családalapítási terveikben mutatkozó halasztás, a párkapcsolati terveikben észlelhető bizonytalanság a földrajzi helykeresésre is igaz lehet (bár bel- és külföld tekintetében sem optimisták), érzékelhetően az országból kifelé mutatóan.

A tudatos függetlenek törekvései egyértelműek: mind a véglegesen távozó, mind a rövid- és hosszú távú távolmaradók között ők jelennek meg legnagyobb arányban. Mindebből úgy tűnik, hogy a munkatapasztalattal legkevésbé rendelkező csoport tagjai munkaerejét más országok munkaerőpiacára tartogatja, ahol a karrierépítés várhatóan megelőz minden más jövőbeni eseményt. A kivándorlási szándékot támasztja alá az idegen nyelvi felkészültségük is, mivel ebben a csoportban szereztek a legtöbben felsőfokú nyelvvizsgát, és saját bevallás szerint az ide tartozó hallgatók beszélnek legtöbben három vagy több nyelvet.

A munka és magánélet világát tárgyaló alfejezet végén a két terület megítélését vizsgáljuk meg. (29. táblázat) A megkérdezett fiatalok magánéletüket tekintve sokkal bizakodóbbak, ötfokú skálán átlagosan 4,71-re értékelték jövőbeli kilátásaikat. A stabil családcentrikusok csoportjába tartozók teljes optimizmussal tekintenek előre, a hazai és nemzetközi kilátásokat alulértékelő késleltető bizonytalanok követik őket. Tőlük lemaradva, de 4-es átlag felett következnek a tudatos függetlenek, akiknek a magánéleti eseményeik időben legtávolabb helyezkednek el. Ám úgy tűnik, nem ez okozza a jövőbe vetett bizalmatlanságot, hiszen a karriert illetően is ők a leginkább borúlátóak. A magánéleti eseményeket prioritásként kezelő családcentrikusok az átlagérték alapján a karrierjüket nem látják emiatt veszélyben, őket követik a szintén optimistáknak mondható késleltető bizonytalanok.

29. táblázat A magánéleti és a szakmai jövő iránti bizalom megítélésének mértéke hallgatói csoportok szerint, átlag ötfokú skálán, N=1040

	<i>A magánélet területén</i>	<i>A karriert illetően</i>
Késleltető bizonytalanok	4,47	4,52
Stabil családcentrikusok	4,90	4,74
Tudatos függetlenek	4,29	4,16
Összes válaszadó	4,71	4,62

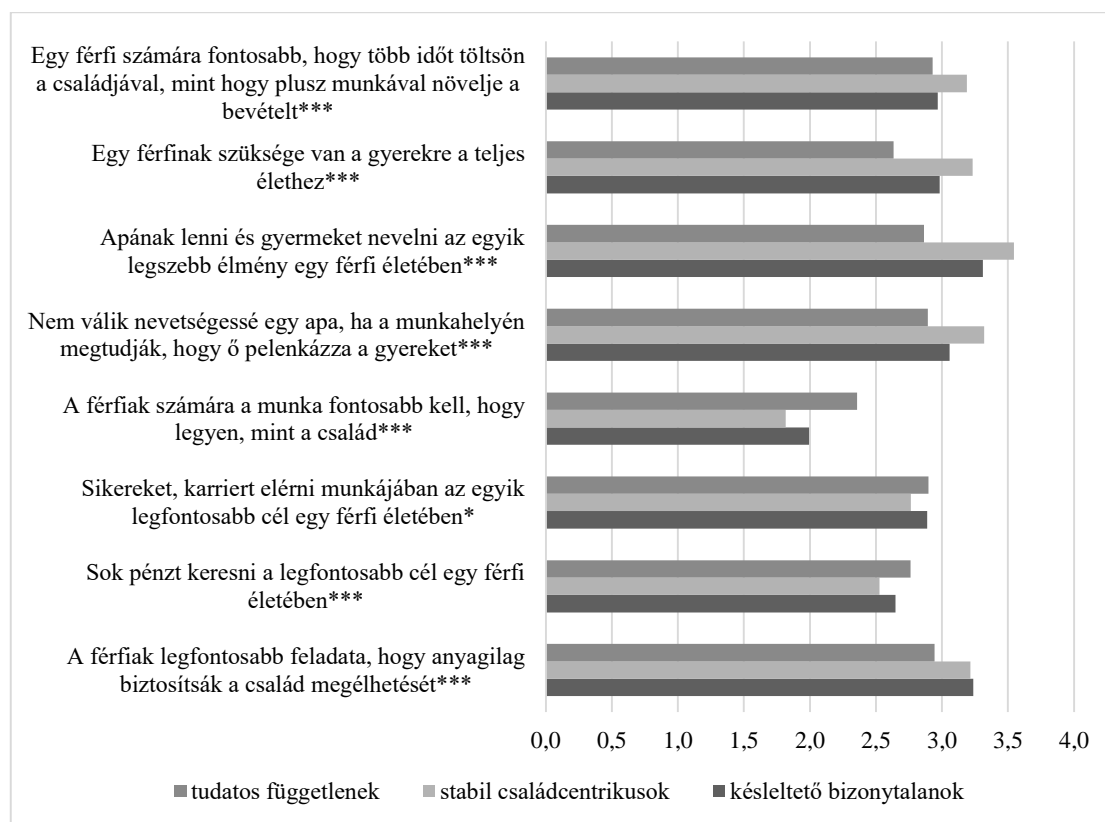
Forrás: CSAK 2017, p=0,000; 0,000

6.4.3. A szülői szerepek megítélése

A teljes mintát jellemző magánéleti optimizmust megtapasztalva kanyarodjunk vissza egy korábbi megfigyeléshez. A fejezet első felében láttuk, hogy a megkérdezett fiatalok nagy része szerint a mai fiatalok aggódnak a szülői szerepek és kötelezettségek miatt, félnek a szülővé válástól. Ennek ellenére azt látjuk, hogy a megkérdezettek bíznak a saját magánéletük sikerében. Elképzelhető, hogy a mai fiatalok félelméről kialakult elképzelés azokra jellemző, akik nem vagy kevésbé biztosak a családalapításban. A három klaszter lehetőséget ad arra, hogy ezt a gyanúkat megvizsgáljuk.

A családalapítási aggodalmakat ötfokú skálán mérve megállapítható, hogy a szülői szerepektől való félelem teljesen egyenértékű a stabil családcentrikusok és a késleltető bizonytalanok között (3,6 pontátlag), a tudatos függetlenek csoporttagjainál pedig 3,7. A tárgyalt vélekedés tehát független a jövőtervektől. A megoldatlan dilemma további vizsgálatokra sarkalva közelebb vitt a szülői szerepkör kérdéséhez, ezért a nemi és szülői szerepköröket vizsgáló kérdésblokkokat is elemeztük.

16. ábra A férfi és apai szerepekkel kapcsolatos vélemények megítélése, átlagérték négyfokú skálán, N=1134

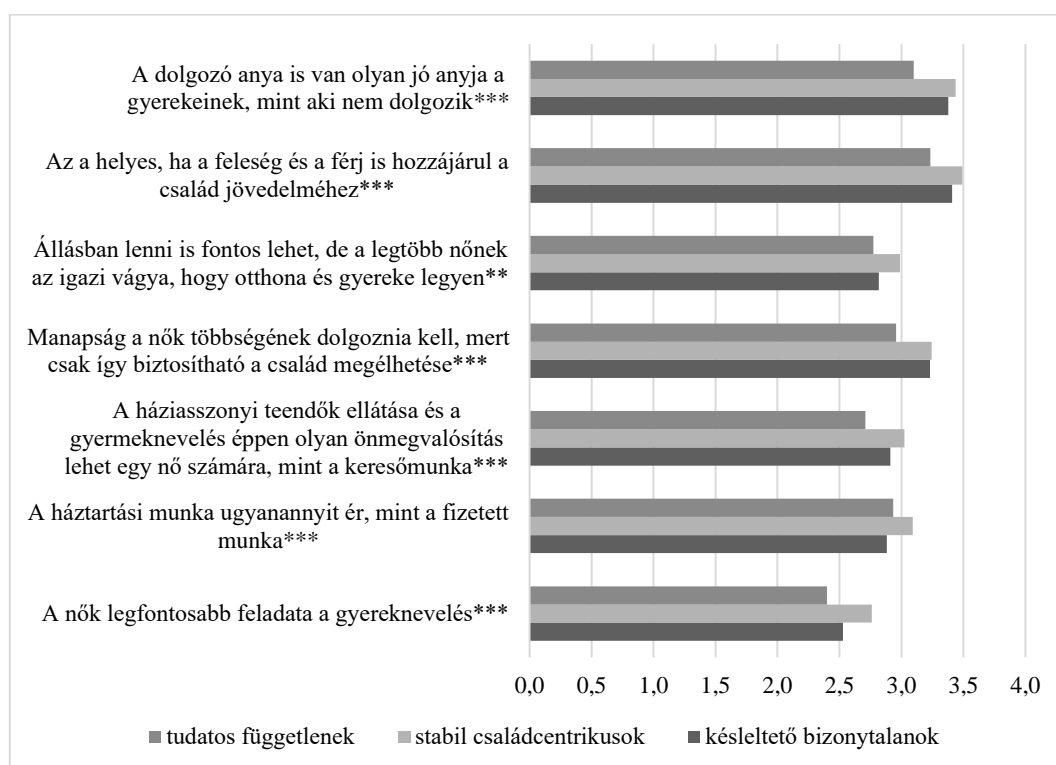

Forrás: CSAK 2017, p= * 0,01-0,05, ** 0,001-0,01, *** 0,001 alatt

Az apaszerepekre vonatkozó bőséges kérdéssorból (amely részben Spéder 2011 vizsgálatában jelenik meg) csak azokat szemléltetjük a 16. ábrán, ahol szignifikáns különbségek adódtak (több mint kétharmaduknál volt ilyen összefüggés). Az ábrán látható változók sorrendiségét utólag alakítottuk ki azzal a szándékkal, hogy az ún. hagyományos és modern apaszerepek (Makay és Spéder 2018, Fényes és Fehérvári 2018) egyértelműen kirajzolódjanak.

A családban sok időt töltő, gyermekeiről otthonában is gondoskodó, gyermekeit ellátó apa a modern apaképhez tartozik. A mai férfiak a két típus között – korábbi *családért apa* és a *családban apa* – keresik a helyüket, vagy igyekeznek a kettőt valamiképpen ötvözni. A különböző klaszterek hallgatóinak elképzelése eltérő. A modernnek mondható apajegyekkel leginkább a stabil családcentrikusok értenek egyet, férfiak és nők egyaránt. A férfiak számára a munkát mint prioritást jelentő kijelentésekkel pedig leginkább a tudatos függetlenek, ezen belül is inkább a férfiak. A két szerepfelfogás dilemmáját jól szemlélteti, hogy *a férfiak legfontosabb feladata, hogy anyagilag biztosítsák a család megélhetését* kijelentés megítélésében az előzőekhez képest más sorrendiség alakul ki ebben a két csoportban. A két szerep közötti változatos elképzelésre a legjobb példa a harmadik csoport, amelynek értékelésében nem lehet egységes véleményt megfogalmazni.

17. ábra A női és anyai szerepekkel kapcsolatos vélemények megítélése, átlagérték négyfokú skálán, N=1159

Forrás: CSAK 2017, p= ** 0,001-0,01, *** 0,001 alatt

A női és anyai feladatok, szerepek megítélését megvizsgálva eltérő következtetéseket vonhatunk le. (A 17. ábrán szintén csak a szignifikáns eltérést produkáló változókat tüntettük fel.) Előrebocsátjuk, hogy a kétkeresős családmódel sokkal régebbi múlttal rendelkezik, mint a modern apaság, azaz a férfiak otthoni teendőkbe történő bevonásának igénye. Tehát a nők kettős szerepvállalása (munkavállaló és anya) természetesnek tekinthető, és az ettől való elmozdulás (fizetett munka vagy otthoni munka kiemelése prioritásként) tűnik a hagyományok felrúgásának.

Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy a stabil családcentrikusok (mintánkban a „hagyományörzők”) mindkét szerephez egyaránt ragaszkodnak, mivel ők értékelték legmagasabbra az összes (akár eltérő irányú) megállapítást. Ugyanez figyelhető meg a bizonytalanoknál, akik láthatóan nem a meglátások között hányódnak, hanem az előzőkhöz hasonlóan minden szerepben egyformán látják a mai nőket.

A harmadik csoport okoz számunkra meglepetést, hiszen tőlük a leginkább a karriert befutó nő képének kibontakozását váránk. Ezzel valóban találkozunk, hiszen *a háziasszonyi teendők ellátása és a gyermeknevelés éppen olyan önmegvalósítás lehet egy nő számára, mint a keresőmunka* állítást a többiekhez képest igen alulértékelik, csakúgy, mint a gyermeknevelést legfontosabbnak feltüntető állítást. Ugyanakkor nem értékelték sokkal kevesebbre a háztartási munkát, az otthonlétet, sőt, az itt meg nem jelenő állításokban pedig nem tértek el a többiektől (pl. a család élete megsínyli, ha a felség teljes munkaidőben dolgozik, a nőknek nem kell társuk beleegyezését kérni, hogy mire költsék a keresetüket). A meglepő eredményt a csoportban egyébként is felülreprezentált férfi válaszadók magyarázzák. Ugyanis a mintában a férfiak sokkal inkább képviselik azt az álláspontot, hogy a nőknek ugyan fizetett munkát kell választaniuk, de fontosabb feladatukként kell tekinteniük az otthoni teendőiket.

6.5. A jövő diplomásai és a család

Az egyetemisták között végzett kutatás során a családi életre felkészülés territóriumán belül a párkapcsolat, a gyermekvállalás és a munkavállalás tervei álltak a középpontban. Az eredmények alapján elmondható, hogy a megkérdezett hallgatók magasra értékelik a tartós párkapcsolatot, döntő többségük a stabil és hosszú távú kapcsolatot preferálja. A házasságot nem tartják elavult intézménynek, 90%-uk előbb vagy utóbb házasságkötést tervez. Ugyanakkor a válaszadók megítélése szerint a mai egyetemista gondolkodásban legalább annyira jellemző az alkalmi kapcsolatokra való törekvés, mint a stabilitás iránti vágy. Egyértelműen érzékelik azonban azt is, hogy az egyetemisták szeretnék kapcsolatot létesíteni, de különböző akadályok miatt nehézségekbe ütközik megfelelő partner megtalálása.

A házasság időzítését a nők korábbra helyezik a férfiaknál, hasonlóan Bognár (2007) eredményeihez.

Az első hipotézis – az egyetemisták alapvetően tartós párkapcsolati formákban gondolkodnak, de nem feltétlenül házasságban – ambivalens módon igazolódott. A hallgatók a felsőfokú oktatásban résztvevő korosztályukról általánosságban nem gondolják, hogy a tartós kapcsolatokat, köztük a házasságot preferálják. Saját életüket tekintve viszont túlnyomó többségük a házasságot tűzte ki célul. Ebben a kettős elgondolásban megjelenik a lakossági felmérésekben is tetten érhető házasságközpontúság (pl. Pongrácz és Spéder 2002, Spéder 2004), de gyanítható a kutatásokban igazolt fiatalok megengedőbb hozzáállása is (S.Molnár 2010).

Ezt az elgondolást erősíti, hogy a jó párkapcsolat definiálásában az olyan tulajdonságok domináltak, amelyek a hosszú távú elkötelezettséget jellemzik. A házasság feltételeként elsősorban nem materiális javakat jelöltek meg (lakás, jövedelem stb.), hanem a tartós kapcsolathoz szükséges habitust és tulajdonságokat (bizalom, hűség, elfogadás, intimitás). A válaszadók úgy vélik, hogy a házassági döntés elsősorban a párkapcsolat minőségén múlik, mintsem külső feltételek rendelkezésére állásában.

A hallgatók a párkapcsolat létesítésének legfőbb akadályát az elszigeteltségükben látják: saját szakjuk és életterük (kollégium, albérlet) beszűkíti lehetőségeiket az ismerkedésre. A másik jelentős nehézség az időtényező: a tanulmányaik és munkavállalásuk miatt nem jut elegendő idő a barátkozásra. Ha mégis törekednek erre, azt tapasztalják, hogy az ismerkedés akadályoztatott. A partnerkapcsolatok létesítéséhez olyan közösségi helyek létrehozását igénylik, ahol lehetőség van a minőségi ismerkedésre. A már meglévő kapcsolatok fenntartásának nehézségét elsősorban földrajzi értelemben látják (távkapcsolat, eltérő mobilitási irány), másodsorban az eltérő társadalmi-kulturális jegyekben. Úgy vélik, ha a saját társadalmi helyzetük, egyetemi életformájuk nem rokon társukéval, hiányozhatnak a közös nevezőként szolgáló élmények, kommunikációs fordulatok, bevett szokások.

A második hipotézisben foglaltakkal összhangban a formális módon történő felkészítést nem támogatják (mintegy egytizedük), és nem élnének egyéb felkészítő lehetőségekkel sem, mint például a párkapcsolat témájában megjelent könyvek, egyéni konzultációk, tréningek. Kizárólag a fent említett közösségi terek létrehozását üdvözlőnk külső támogatásként, a társas kapcsolatok kiépítéséhez vagy megtartásához szükséges ismereteket és kompetenciafejlesztést nem igénylik. Mindez arra utal, hogy a párkapcsolati nehézségeket külső körülményekkel okolják (ahogy láttuk, hiányzó programok, sok tanulnivaló, munkavégzés), saját társas

kultúrájukban nem érzékelnek hiányosságot. Holott az akadályozó tényezők között első helyeken szereplő elszigetelődés vélhetően nemcsak külső okokra vezethető vissza.

Hasonló ellentmondást fedezhetünk fel a szülői szerepekkel kapcsolatos vélekedésben. A hallgatók válaszai alapján bizonytalanok, félnek a fiatalok a szülővé válástól, ezért is halasztják el a családalapítást. Ugyanakkor itt sem érzékelik a külső felkészítés igényét ezekre a feladatokra és szerepekre. Az igény tehát jelen van, de látens módon vagy kikövetkeztetetlenül, azaz a következményt felismerik (halasztás, félelem, bizonytalanság), de preventív megoldási lehetőséget nem igényelnek.

A harmadik feltételezésünk, miszerint a magyar társadalom egységes családcentrikusságából kiindulva vélelmeztük a felsőoktatásban tanuló fiatalok nagyarányú családalapítási tervét, igazolódott. A megkérdezett fiatalok döntő többsége (90%) biztos abban, hogy családban szeretne élni. A többség legalább két gyermekben gondolkodik, de egyhuzaduk a nagycsaládot is elképzelhetőnek tartja. A nők inkább több, a férfiak inkább kevesebb gyermeket terveznek. A kívánt gyermekszám alapján számolt termékenységi arányszám 2,5, amely jóval magasabb a realizálódott mutatóknál.

A negyedik hipotézis szintén helytállónak bizonyult, hiszen a fiatalok elsődlegesen a szakmai életút megalapozására rendezkednek be. Eredményeink egybecsengenek a nagymintás ifjúságkutatásokkal, ahol az önállósulás lépcsőfokai nem változtak a 16 év alatti adatfelvételekben, és a családalapítást mindig megelőzi a tanulmányok befejezése és a munkaerőpiacra történő kilépés. (Makay és Domonkos 2016)

Az általunk megkérdezett fiatalok több mint fele a 25 és 30 év közötti életkort tartja ideálisnak az első gyermek megszületéséhez, a férfiak jellemzően későbbre datálják apává válásukat (30 év felett). A válaszadók több mint egytizede (14%) azonban akár a végzést követő években is családot alapítana, nagyobb arányban a nők. Elenyésző azok száma (29 fő), akik elképzelhetőnek tartják, hogy hallgatóként váljanak szülővé. Az egyetemi évek alatt bekövetkező családalapításhoz leginkább rugalmas hozzáállást várnak el a fiatalok az egyetemről (tanrendben, kurzusokon, vizsgákon), de hasonlóan magasra értékelik a kiegészítő jövedelmek szükségességét.

A hallgatók orientációs (származási) családjában megtapasztalt strukturális válság befolyásolja a korai házassági szándékot, mivel inkább a nem elvált szülők gyermekei kívánnak azonnal házasságra lépni partnerükkel. Az elvált szülők gyermekei óvatosabbak, az együttélési formát részesítik előnyben. Ugyanakkor kiemelkedően fontos eredmény, hogy szüleik válásától függetlenül bíznak a házasságban, mivel csekély arányban vetik el a házasságkötés lehetőségét: a próbaházasságként is felfogható együttélés után ők is nagy

arányban terveznek házasságot kötni partnerükkel. A gyermekvállalási hajlandóságot ugyanakkor nem befolyásolja a család strukturális felépítése.

A párkapcsolatról való gondolkodást a hallgatók testvéreinek száma, tehát a család nagysága sokkal inkább meghatározza, mint a család típusa. A több testvér között élők inkább törekednek a stabil kapcsolatok kialakítására, még hozzá együttélési próba nélkül, még a kevesebb testvérral bírók, de leginkább az egyedül nevelkedettek igen bizalmatlanok az azonnali elköteleződés iránt.

A testvérek megléte és száma még ennél is nagyobb befolyást mutat a gyermekvállalási hajlandóságra, mivel minél nagyobb családban nevelkedett a válaszadó, annál több gyermeket szeretne vállalni. Az erős szignifikáns összefüggés arra hívja fel a figyelmet, hogy a családi modellkövetés a család nagyságában erőteljesebben kiteljesedik, mint a család struktúrájában.

Utolsó hipotézisünkben azt feltételeztük, hogy a munka és a magánélet viszonylatában a hallgatók mindkét életút kezdetén állva még nem realizálják ezen területek összehangolásának szükségességét. Ez a feltételezés nemcsak nem igazolódott, hanem az összes válaszadó véleményét tekintve minden várakozást felülmúlt. Az álláskereséssel, ideális munkahely megválasztással összefüggő kérdésekben ugyanis a család és a munka összeegyeztetésének elemei markánsan megjelentek. Úgy gondoltuk, ennek alaposabban érdemes utánajárni, így a két terület összehangját klaszterelemzéssel is megvizsgáltuk.

A magánéleti jövőtervek alapján kialakult klaszterek eltérő jellegzetességei a szakmai elképzelésekben is megmutatkoztak, igazodva a magánéleti tervekhez. Így a munka és magánélet összehangolásának igénye a stabil családcentrikusok jelent meg legintenzívebben, még a tudatos függetlenek legalacsonyabbra értékelték ezt. Utóbbi csoport értékelték viszont legmagasabbra az önálló döntéshozatalt és a munka elvégzésének szabadságát. Ez a szabadságvágy mutatkozott meg a diplomaszertést követő munkába állás terveiben is, hiszen szignifikánsan magasabb arányban tervezték a végleges vagy a hosszabb távú letelepedést, de rövid távon is ők a legbiztosabb kivándorlók.

A nappali tagozatos hallgatók esetében még csak tervek szintjén vizsgáltuk meg a munka és magánélet balansát, a következő fejezetben olyan egyetemistáknál tesszük meg ugyanezt, akik legnagyobb részt már a gyakorlatban építik családi és szakmai karrierjüket.

7. Felnőtt tanulók családi erőforrásai

A korábbi fejezetekben láttuk, hogyan gondolkodnak a jövőjükéről azok a felsőoktatásban tanuló fiatalok, akik hosszú távon ruháznak be emberi tőkéjükbe, emiatt elhalasztják a munkaerő-piaci belépést és (részben) a magánéleti terveik megvalósulását. A családi életre nevelés felkészítő funkciója mindkét területre kiterjed, a boldog és sikeres magánéleti és szakmai úthoz szükséges tudás és kompetenciák átadása azonban nem kizárólagos feladat, hanem ezek összeegyeztetésének módja, kérdései, problémái is a CSÉN súlyponti részévé kell válnia. A fiatalok jövőképében a két terület párhuzamossága elenyésző arányban jelenik meg, a tervek szintjén prioritásokat állítanak fel.

Dolgozatunk következő lépcsőfokán olyan hallgatókat vizsgálunk meg, akik már megkezdett munkavállalói és/vagy magánéleti pályával rendelkeznek, akik éppen karrierjük következő lépcsőfokát építik, azaz felnőttként beruháznak saját humán tőkéjükbe (első vagy többedik diplomát szereznek), dolgoznak, családosak vagy tervezik azt. Ebben az életszakaszban a három terület közül – munka, magánélet, tanulás – legalább kettőt össze kell hangolniuk. A vizsgált kérdések is összetettebbé válnak: egyrészt felmérjük, hogy alakult a karrierjük (pályaválasztási döntések, eredményesség, nehézségek); másrészt feltárjuk privát életkörülményeiket (jelenlegi tanulási beruházásban résztvevő személyek, származási és orientációs család); harmadrészt megvizsgáljuk a tanulmányi eredményességet (jelen felsőfokú tanulmányok sikeressége, tanulói közösség, külső támogató közösségek). A legfőbb kérdés, hogyan sikerül (vagy nem sikerül) e három terület összehangolása, milyen személyi és egyéb feltételek szükségesek a sikeres megvalósításhoz az egyes területeken külön-külön és együttesen. Ugyanis az ezekre a kérdésekre kapott válaszok visszacsatolhatók a CSÉN felkészítő fázisához a szakmai és magánéleti szerepeket, feladatokat illetően.

A továbbiakban a felnőttként diplomát szerző hallgatót olyan emberi tőkébe történő beruházóként értelmezzük, aki nincs egyedül a befektetési döntésben és véghezvitelében. A továbbtanulási döntéstől kezdve tanulmányai minden szakaszában támogató vagy nem támogató, de mindenképp érintett közösségek veszik körül. Az érintettség lehet közvetlen, azaz olyan személyek, akiktől a beruházó anyagi támogatást kap vagy von el (hiszen a családi kasszákat mindenképp érintik a kiadások), illetve akik nem materiális javakat áldoznak, ide értve például családtagtól megvont időt és figyelmet. A közvetlen érintettségű beruházási közösséget leginkább a családtagok jelentik, köztük a gyermekek, akiknek leggyakrabban a szülővel töltött időről kell lemondaniuk, illetve a hallgatóhoz közel álló barátok, rokonok. A közvetett érintettségű beruházókat leginkább a munkahelyen találjuk, elsődlegesen a hallgató munkaadója, akivel tanulmányi szerződést köt vagy megállapodik a tanulmányi időszak

feltételeiről, és a kollégák, akik szükség esetén helyettesítik. A tanulási döntés pillanatában jelen lévő és abban közreműködő személyek nem mindig azonosak a folyamat végéig beruházó (vagy a megvalósulást hátráltató) személyekkel, illetve a tanulási döntés és a tanulási folyamat támogatása vagy annak mértéke is változhat időközben.

7.1. Felnőttek a felnőttoktatásban kutatás

A felnőtt hallgatókat vizsgáló kvantitatív és kvalitatív kutatás (FHK)⁴⁴ az Észak-alföldi régió három meghatározó felsőoktatási intézményében zajlott: a Debreceni Egyetem (DE), a Nyíregyházi Főiskola (NYF) és a Szolnoki Főiskola (SZF) részidős képzésben, levelező tagozaton tanulók között.⁴⁵ 2012 végén és 2013 elején három fókuszcsoporthos interjú (interjúként 10-15 fő részvételével) felvétele történt, amelyek során a levelező tagozaton tanulóktól a tanulmányi élményeikről, tapasztalataikról érdeklődtünk. A fókuszcsoporthos interjúk elemzése után készült el az interjúkhoz használt kérdéssor, amely összesen 23 egyéni strukturált interjú felvételét tette lehetővé a vizsgált régió különböző intézményeiben és karain. Az interjúk feldolgozása során nyert eredményeket felhasználva állítottuk össze a kérdőívet.

A kérdőív négy egységre tagolódott, 38 kérdésből állt össze, amelyek között zárt, nyílt kérdéseket, továbbá négyfokú Likert-skálát használtunk. A mérőeszköz a demográfiai háttérváltozók mellett a tanulmányi életútra, a felsőfokú tanulmányi körülményekre, valamint a továbbtanulási tervekre helyezte a hangsúlyt. A tanulói útvonalat firtató kérdésblokkban érdeklődtünk a fiatalkori tanulmányi döntésekről (miért tanult, illetve nem tanult tovább érettségi után, utóbbi esetben mivel foglalkozott), a jelenlegi tanulmányokhoz vezető indítékokról (ki, hogyan befolyásolta a döntésében, miért éppen az adott intézményt és szakot választotta). A második blokkot tartalmazó felsőfokú tanulmányok kapcsán kíváncsiak voltunk a hallgató motivációs bázisára (ki hogyan ösztönzi, milyen mértékben motivált, hogyan és mennyit tanul, milyen a tanulói aktivitása).

Lényegesnek tartottuk az egyetemi, főiskolai légkörben kialakított kapcsolatok minőségét, a felsőfokú tanulás során megvalósult integrációt megvizsgálni, ezért rákérdeztünk az oktatókkal és a hallgatótársakkal történő interakciók típusaira. Ugyanebben az egységben kikérdeztük a válaszadókat a tanulmányok során felmerülő akadályokról, nehézségekről, illetve kértük megoldási javaslatukat ezekre a problémákra. Több kérdéssorban kértük, hasonlítsák a

⁴⁴ Az empirikus felmérés az OTKA (K-101867) által támogatott *Tanuló régiók Magyarországon: Az elmélettől a valóságig* című kutatás keretében készült. (Kutatásvezető: Prof. Dr. Kozma Tamás)

⁴⁵ Az intézmények neve időközben megváltozott, azonban a felsőfokú intézmények elnevezését, kar- és szakmegnevezéseit, illetve létszámadatait a vizsgálat időpontjának megfelelő nevekkal és adatokkal tüntetjük fel.

teljes időben tanuló (nappali tagozatos) társaikhoz saját elköteleződésüket, teljesítményüket, oktatói és intézményi elvárásaikat. Kiemelt fontossággal bírt a tanulás, a munka és a magánélet összeegyeztetésének kérdésköre is.

A hallgatók tanulási attitűdjével, továbbtanulási terveivel foglalkozott a kérdőív utolsó egysége. A jövőben megvalósítani kívánt tanulási módozatokat, azok irányultságát mértük, az élethosszig tartó tanulás iránti aspirációt, az esetleges hátráltató tényezőket. A kérdőív végén a megszokott módon a demográfiai háttérrel térképeztük fel.

A kérdőíves felmérés 2013 tavaszán zajlott, elektronikus úton, önkitöltő formában. A megfelelő rektori engedélyek megszerzését követően az elektronikus tanulmányi rendszeren keresztül, az említett három felsőoktatási intézményben. A teljes körű lekérdezésben a három intézmény levelező tagozatos hallgatói vettek részt. A Debreceni Egyetemen 5 845 fő részidős képzésben tanulóhoz jutott el a kérdőív, a Nyíregyházi Főiskolán 2 814 fő kapta meg a kérdőívet, a Szolnoki Főiskolán 1 122 hallgató. A teljes körű megkérdezés során összesen 9 781 hallgatót vontunk be a vizsgálatba a régióban, a visszaérkezett és értékelhető kérdőívek száma 1092. (11%-os visszaérkezési arány, amely magas válaszadási hajlandóságot jelent a választott vizsgálati módszer gyakorlatában.) A kérdőív szerkesztése és kiküldése az EvaSys rendszeren keresztül valósult meg. A kérdőívek feldolgozásához az SPSS szoftvert használtuk.

7.1.1. A kutatás kérdései, hipotézisei

A dominánsan munka és család mellett tanuló hallgatókat vizsgáló kutatás kérdései három nagy témakör köré összpontosulnak, amelyek leginkább az egyén, a felsőfokú intézmény, valamint e kettő viszonylatában ragadhatók meg. Az egyén vonatkozásában a továbbtanulási döntések körülményei kapcsán arra kerestük a választ, milyen tényezők domináltak a tanulási mechanizmusban, a felnőtt egyén életpályájának tapasztalatai, illetve az abban megjelenő személyek milyen szerepet játszanak a döntési folyamatban. Kerestük arra a ritkán feltett kérdésre a választ, hogy a gyermek- és fiatalkorban oly meghatározó társadalmi és háttér hatása kitapintható-e a felnőttkori tanulmányi döntésekben és a tanulás megvalósulásában. Részben ehhez kapcsolódva kíváncsiak voltunk továbbá a felsőfokú tanulmányok megkezdésének indokaira, a tanulás folyamatában megjelenő motívumokra, a tanulmányi aktivitásra és eredményességre. Fontos kérdésünk volt, vajon a munka és család mellett tanulmányokat vállaló férfiak és nők miért döntöttek a formális tanulás mellett, s ebben a folyamatban milyen szerepet játszik a származási és a prokreációs család (vagy a magánéleti háttér).

Az intézményi jellemzők felé tágítva a kutatói objektívet arra kerestük a választ, hogyan illeszkedtek be a részidős munkarendben tanulók a felsőoktatás világába, milyen kapcsolatokat

alakítottak ki hallgatótársaikkal, hogyan boldogulnak (régi-)új szerepükben a campuson. Érdeklődésünk középpontjában állt, hogyan kivitelezhető a tanulás a szakmai és privát életpályájukkal párhuzamosan. Kutatási kérdésként merült fel továbbá, milyen igények és elvárások fogalmazódtak meg a hallgatók részéről az oktatási intézmények felé. Ez utóbbi két kérdéskör különösen fontos, hiszen ezzel kiegészülve a tanulási folyamatban résztvevők és abban érintettek teljes spektrumának véleményét, igényét felmérhetjük.

A kutatás alaphipotézisének megfogalmazásakor abból a tényből indultunk ki, hogy a levelező tagozatok hallgatói igen heterogén csoportot képviselnek, amely tanulási jellemzői eltérő jelleget öltenek a társadalmi háttér (pl. orientációs és/vagy prokreációs család, foglalkozás, társadalmi státusz, egzisztenciális háttér), és a tanulmányi előélet (pl. iskolázottság, tanúlással kapcsolatos tapasztalatok, élmények) szerint. Ez egyrészt a felsőoktatási intézmények részéről kíván odafigyelést, többek között az akadémiai közegben folyó kommunikációban, a tanulmányi rendszerben, az oktatásban alkalmazott módszerekben. Másfelől a hallgatók elköteleződésén múlik nem csupán a tanulmányi eredményesség, hanem az egyetemi polgárrá válás, a hatékony bevonódás az akadémia világába, miközben egyensúlyt igyekeznek találni a tanulás, valamint az otthoni és munkahelyi teendők között.

H1 A hallgatói eredményesség mértéke és a hallgató által betöltött szerepek száma fordított arányú: minél több szerepben van felelőssége és elkötelezettsége a felnőtt tanulónak (hallgató, egy vagy több helyen munkavállaló, társ, egy vagy több gyermeket nevelő), annál kisebb eredményességgel vesz részt a felsőoktatásban. **Úgy véljük, a megosztott feladatok elaprózzák a tanulásra fordított időt és figyelmet, ezért a tanulás és munka nehezen összeegyeztethető, amit jelentősen fokoz a családban élők feladatköreinek beemelése.** (Többek között Campbell 2000, Sturges és Guest 2004, Paksi 2014 munkáira alapozva) **Valószínűsíthetően tehát az orientációs család megléte, illetve a gyermekszám növekedése kedvezőtlenül befolyásolja az eredményességet.**

H2 A felsőoktatási intézmények a hagyományos hallgatói társadalomra rendezkedtek be, nem történt meg az a szemléletváltás, amely a felnőtt hallgatók megfelelő integrálását tenné lehetővé. Ezt a feltételezést a tanítási-tanulási folyamatra vonatkoztathatjuk (Tynjälä és munkatársai 2003, Pusztai 2011, Kraiciné és Csoma 2012, Maróti 2015), azonban ezt az oldalt jelen dolgoztban nem tárjuk fel. Az ide vonatkozó **hipotézisünk szerint a sikeres tanulmányi és közösségi integrációt megnehezíti a felsőfokú tanulmányok körülményeinek figyelmen kívül hagyására** (Koltai 1994, Duke 1996, Anderson et al. 2002, Kopp és Skrabski 2016,

Engler 2011), **így a tanulásból, a munkavégzésből és /vagy családi teendőkből származó feladatok összehangolása – intézményi gyakorlat híján – elsősorban a tanuló felnőtt feladata.**

H3 A tanulási döntésekben megnyilvánuló indítékok megjelennek a tanulmányi folyamatban is, meghatározva annak eredményességét. (Schuetze és Slowey 2000, Wolter 2000, Bron és Agéllii 2000, Breloer 2001) Erre alapozva **feltételezzük, hogy a karrierépítést szolgáló tanulási befektetés kiinduló motivációja a teljes tanulmányi folyamatra hatást gyakorol, de csak abban az esetben, ha megfelelő és állandó a háttér-támogatás.**

H4 Úgy gondoljuk, **a család és/vagy munka mellett diplomát szerző beruházásával közösségei számára egyfajta katalizátorként pozitív visszacsatolást indukál.** Lundberg és Pollak (2015), Kopp és Skrabski (2003), Kaushal (2014) egymástól független elméletei az egyén és az őt körülvevő közösségek egymást serkentő és segítő kölcsönhatását támasztják alá. Dolgozatunkban a karrierépítés egyik fázisát jelentő diplomaszerezési törekvést helyezzük ennek a folyamatnak a gyújtópontjába negyedik hipotézisünkben.

7.1.2. A hallgatók demográfiai jellemzői

A mintába került 1092 fő intézményi megoszlása megfelel a három intézmény hallgatói létszámarányainak. A Debreceni Egyetem 70%-ban jelenik meg a mintában, a két főiskola közül a Nyíregyházi Főiskola közel 20%-ban, a Szolnoki Főiskola adja a válaszadók egytizedét. A nemi megoszlás szintén igazodik az országos adatokhoz, mivel a minta 69%-át női hallgatók alkotják (levelező tagozaton a nők aránya országosan 60-70% között mozog). Alapképzésben a mintába került hallgatók 65%-a tanul, mesterképzésben 26%-uk, 9% pedig osztatlan képzésben vesz részt. A szerteágazó szakokat hét tudományterületbe soroltuk, a legtöbb válaszadó társadalomtudományt, bölcsészettudományt és műszaki tudományokat hallgat. (30. táblázat) A horizontális nemi szegregációnak megfelelően a társadalom- és bölcsészettudományi területeken a legmagasabb a nők aránya (75-85%), legalacsonyabb a műszaki pályán (20%).

30. táblázat A hallgatók tudományterületi megoszlása, százalék, fő, N=1056

<i>Tudományterület</i>	<i>Százalék</i>	<i>Fő</i>
Társadalomtudomány	37,0	404
Bölcsészettudomány	28,7	313
Műszaki Tudomány	14,9	163
Orvostudomány	9,3	102
Természettudomány	4,8	52
Agrártudomány	4,0	44
Művészetek	1,2	14
Összesen	100,0	1092

Forrás: FHK kutatás

A válaszadók lakhelyét tekintve elmondható, hogy a hajdú-bihari megyeszékhely vonzása saját megyehatárain túlterjed, és a Dél-Alföld egyes részeire is benyúlik. Nyíregyháza a nyírségi, szabolcsi és számos szatmári kistérségekből merít, de mindkét intézmény eléri Miskolc és környékét is. A Szolnoki Főiskola vonzáskörzete kevésbé körvonalazható, és jobban elszigetelődik a másik két intézmény bázisaitól is, jellemzően Szolnok megye kisebb településeiről és a fővárosból érkeznek ide hallgatók.

A hallgatók lakóhely szerinti megoszlását szemlélve feltűnően magas az aránya a kisvárosból (30%) és a községekből (17%) érkező hallgatóknak, ami a hátrányos helyzetű régióban ígéretes társadalmi mobilitást feltételez, különösen, ha hozzátesszük, hogy jellemzően az első diplomájukat szerzők érkeznek a kisebb településekről. Nem meglepő módon a megyeszékhelyeken élők vannak többségben (37%), egyéb nagyváros lakói 6%-ban vannak jelen a mintában, Budapestről a hallgatók egytizede érkezett.

A levelező tagozaton tanulók alapiskolázottsága alapján elmondható, hogy a válaszadók többsége középfokú végzettséggel rendelkezik, mintegy 40%-uk szerzett korábban diplomát. A középiskola típusa csaknem kiegyenlített, a hallgatók 52%-a gimnáziumban érettségizett. A hallgatók szüleinek iskolai végzettsége hasonlóan alakul, az anyák valamennyivel magasabban kvalifikáltak. Felsőfokon iskolázott az apák 20, az anyák 24%-a, az érettségizett apák jelenléte 32%, az anyáknál 40%. A párkapcsolatban élők társainak iskolázottsága a szülői generációhoz képest magasabb fokú, csaknem a felét teszik ki a diplomával rendelkezők, 36%-uk érettségizett. (31. táblázat)

31. táblázat A hallgatók szüleinek és partnereinek iskolai végzettsége, százalék, N=998

<i>Iskolai végzettség</i>	<i>Apa</i>	<i>Anya</i>	<i>Társ</i>
Általános iskola	10,28	16,50	1,03
Szaktanácsképző, szakiskola	37,87	20,57	14,95
Szakközépiskola	9,07	13,44	12,89
Technikum	14,4	8,25	10,31
Gimnázium	7,69	18,07	13,27
Főiskola	8,80	15,48	24,10
Egyetem	11,76	7,69	23,45
Összesen	100,00	100,00	100,00

Forrás: FHK kutatás

Családi állapot szerint a hallgatók 40 százaléka él házasságban, mintegy 30 százalékuk élettársi kapcsolatban, ugyanennyi az egyedülállók aránya. A válaszadók 45%-a gyermeket nevel, a 478 fő jellemzően kétgyermekes családjára vagy családjára. 37%-uknak egy gyermeke van, 45% két gyermeket nevel, a nagycsaládosok aránya 18%. A statisztikai tendenciának megfelelő a családi állapot és a gyermek jelenlétének összefüggése: a házasságban élők 83% nevel gyermeket, az élettársi kapcsolatban élők 19%-a, egyedülállók mintegy negyede ($p=0,000$). A családi állapot és a gyermekszám szorosan összefügg az iskolai végzettséggel, az ismert demográfiai magatartásnak megfelelően: a középfokú végzettségűek jellemzően házasságban élnek, a felsőfokon iskolázottak között magas az egyedülállók aránya (32. táblázat); az érettségizettek felének, a diplomával rendelkezők harmadának van gyermeke ($p=0,000$).

32. táblázat Családi állapot a hallgató alapképzettsége szerint, százalék, N=1087

	<i>Házias</i>	<i>Élettársi kapcsolatban él</i>	<i>Egyedülálló, özvegy</i>	<i>Összesen</i>
Felsőfokú végzettségű hallgató	34,9	29,8	35,4	100,0
Középfokú végzettségű hallgató	46,2	27,0	26,9	100,0

Forrás: FHK kutatás, $p=0,000$

A hallgatók átlagéletkora 35 év, de nagy a szórás (8,69) az 1953 és 1993 között született hallgatói mintában (a módusz 26 év, a medián 33 év). Valószínűleg ez az oka annak, hogy a két év alatti kisgyermeket nevelők mellett (15%) magas a nagykorú gyermekkel rendelkezők aránya (30%). Az életkor és a nevelt gyermekek száma szorosan összefügg, a fiatalabb korcsoportban igen

magas a gyermektelenek aránya (80% feletti), az átlagéletkor felettiiek jellemzően két gyermeket nevelnek. (33. táblázat)

33. táblázat Gyermekszám az életkori megoszlás alapján, százalék, N=991

	<i>Nincs gyermeke</i>	<i>Egy gyermeke van</i>	<i>Két gyermeke van</i>	<i>Három vagy több gyermeke van</i>	<i>Összesen</i>
Átlagéletkor (35) alatt	82,5	11,2	5,0	1,3	100,0
Átlagéletkor (35) felett	23,5	22,9	38,2	15,3	100,0

Forrás: FHK kutatás, $p=0,000$

A gyermek száma és az iskolai végzettség szorosan összefügg, de generációként eltérő módon. Az apa iskolázottságának csökkenésével emelkedik a gyermekszám ($p=0,001$), az anyáknál ugyanezt figyelhetjük meg ($p=0,000$). A házastárs vagy élettárs esetében fordított a kép ($p=0,000$).

A felnőtt tanulók többsége a megkérdezés időpontjában foglalkoztatott volt (közel 80%), 7%-uk saját vállalkozásban dolgozott, egytizedük álláskereső volt, 6%-uk gyermekgondozási szabadságát töltötte. A munkaviszonnyal rendelkezők felét az állami szféra foglalkoztatja, a versenyszférában valamennyivel több, mint harmaduk dolgozik, a válaszadók mintegy egytizede tevékenykedik a civil szektorban. Foglalkozásukra nézve a válaszadók leginkább az oktatás, az egészségügy, a szociális területekről és a szolgáltatóiparból érkeztek.

7.2. Családi erőforrások a karrierépítésben

Az orientációs és prokreációs család tanulmányi beruházásaira tett hatásának vizsgálata érdekében a válaszadókat két almintára bontottuk aszerint, hogy nevelnek-e gyermeket vagy sem. Az így létrejött csoportokat gyermeket nevelő és gyermeket nem nevelő elnevezésekkel illettük. (Megjegyezzük, hogy a családos vs. nem családos elnevezések is megfelelően bizonyulnak, de mivel akad átfedés a családi állapot és a gyermeknevelés között – pl. házas, de nincs gyermeke –, a nevelt utód mentén dönt el a besorolás.)

A mintába került hallgatók 44,6%-a (478 fő) nevel gyermeket, a nők 48%-a, még a férfiak 36%-a. A gyermeknevelés jellemzően házasságban történik (76%), a további megkérdezettek fele élettársi kapcsolatban él (12%), illetve egyedül neveli gyermekét (szintén 12%). A gyermekszám átlagosan 1,84. A válaszadók közel fele (46%) két gyermekes, de magas az egy gyermeket nevelők aránya (35%). A nevelt gyermekek kétharmada 0-14 év közötti, ezen belül az általános iskolás korúak (7-14 év) aránya a legmagasabb. A gyermeket nem nevelő válaszadók (a teljes minta 54,4%-a) többsége egyedülálló (45%), de hasonlóan magas az

élettársi kapcsolatban élők aránya is (42%). A gyermeket nem nevelők között valamennyivel alacsonyabb a nők aránya (65%), mint a másik csoportban (75%).

Az alminták demográfiai, valamint tanulmányi háttérének összefüggéseire a 34. táblázat világít rá, erős szignifikáns kapcsolatokat mutatva. A mintába került hallgatók közül a nők és a házasságban élők nevelnek leginkább gyermeket. Az életkor meghatározó tényező, hiszen a gyermekesek átlagéletkora markánsan magasabb a másik hallgatói csoport életkoránál: 40 év, még a gyermekteleneké 30,8 év (szórás: 7,5 és 6,1). Az életkori különbségek jellemző mértékben meghatározhatják a családi állapotot és a gyermekvállalást, az idősebb hallgatókat a gyermeket nevelők csoportjába tömörítve. Ugyanakkor a hazai statisztikák alapján (figyelembe véve az első gyermekvállalás átlagos életkorát) a gyermekesek között is megjelenhetnének meg fiatalabb (30 év körüli) hallgatók.

34. táblázat Demográfiai és tanulmányi háttérváltozók összefüggései a gyermeket nevelő és nem nevelő hallgatói csoportoknál

<i>Változó</i>		<i>Az összefüggés szignifikancia szintje</i>
Demográfiai háttérváltozók	Nem	0,000
	Családi állapot	0,000
	Életkor	0,000
	Lakóhely típusa	0,002
	Édesapa iskolai végzettsége	0,001
	Édesanya iskolai végzettsége	0,000
	Házastárs, élettárs iskolai végzettsége	0,001
Tanulmányi háttérváltozók	Továbbtanulás folytonossága	0,000
	Középiskola típusa	0,015
	Felsőoktatási intézmény	0,000
	Tudományterület	0,000
	Képzés szintje	NS
	Nyelvvizsga	0,000

Forrás: FHK kutatás

A lakóhely jellege szintén meghatározó, mivel a gyermektelenek jellemzően a fővárosból vagy megyeszékhelyről származnak (51%), még a gyermeket nevelők fele kisvárosból vagy faluból érkezik (tegyük hozzá, hogy a legkisebb településről származók aránya a két csoportban közel azonos, 15% körüli). A szülők és a házas- vagy élettársak a gyermeket nem nevelő hallgatók esetében meghatározóan magasabban kvalifikáltak. Különösen az anyák esetében szembetűnő a különbség: a gyermeket nevelő hallgatók édesanyjainak 47%-a alsó fokon iskolázott

(legfeljebb szakmunkás-képzettség), a gyermeket nem nevelők 28%-ánál látjuk ugyanezt. Ugyanakkor a diplomás anyák aránya az utóbbi csoportnál 29%, az előbbinél 15%.

A gazdasági aktivitást tekintve a foglalkoztatottak között nem találunk különbséget, mindkét csoport közel 80%-ban aktív munkavállaló. Az álláskeresők arányának eltérése jelentős, a gyermeket nevelők között 3%-os, a másik csoportnál 15%-os a munkanélküliség. Gyermekgondozás miatt inaktív munkaerő természetesen csak a gyermekeseknél fordul elő (13%), illetve három nyugdíjas válaszadó került a mintába. Saját vállalkozást vezető a gyermeket nevelők között kétszer nagyobb arányban fordulnak elő (11%). A családosokat jellemzően az állami szektorban találjuk (mintegy 60%), a gyermektelen munkavállalók egyenletesen oszlanak meg a költségvetési és a versenyszféra között. Civil szervezeteknél azonos arányban dolgoznak a két almintá tagjai (12-13%).

A kérdőíves megkeresés pillanatáig megtett tanulmányi életutat tekintve is meghatározó különbségeket látunk a vizsgált csoportokban. A fiatalkori továbbtanulási döntéseket tekintve elmondható, hogy a gyermeket nem nevelők lényegesen meghatározóbb mértékben választották a klasszikus akadémiai útvonalat, és tanultak tovább megszakítás nélkül (46%-uk, szemben a gyermekesek 29%-ával). A gyermek nélküli hallgatók 55%-a gimnáziumból érkezett, a gyermekes hallgatók 49%-a érettségizett ebben az iskolatípusban. A gyermektelenek – részben azért, mert már van diplomájuk – magasabb arányban rendelkeznek legalább egy nyelvvizsgával (68%), a másik csoport 44%-a mondhatja el ugyanezt.

A felnőttkori továbbtanulás intézményválasztása szintén eltérően alakul a két csoport esetében. A Debreceni Egyetem válaszadóinak 58%-a nem nevel gyermeket, a Nyíregyházi Főiskolán ugyanekkor az aránya a gyermekes hallgatóknak, még a Szolnoki Főiskola vizsgálatba került hallgatóinak 64%-a gyermektelen. A kar- és szakválasztást azok széles spektrumára nézve nehéz érzékeltetni, ezért tudományterületekbe soroltuk be azokat. Eszerint a gyermeket nem nevelők a társadalomtudományokat (42%) és a bölcsészettudományokat (22%) preferálták, de magasnak mondható a műszaki tudományokat választók aránya (17%). A gyermekes hallgatók leginkább a bölcsészettudomány (36%) és a társadalomtudomány (31%) területein tanulnak. Orvostudományokkal (minden típusú egészségügyi képzést beleértve) mindkét csoport hasonló arányban (9-10%) foglalkozik.

A két vizsgált hallgatói csoport háttérének, jellemzőinek ismeretében meghatározó különbség rajzolódik ki. A gyermeket nem nevelő hallgatók kedvezőbb társadalmi és kulturális mutatókkal rendelkeznek: olyan fiatal, nagyvárosi, nyelveket beszélő, magasan kvalifikált szülői háttérrel rendelkező hallgatók, akik fiatalkori tanulmányaikat megszakítás nélkül végezték, s felnőttként már legalább egy diploma birtokában ruháztak emberi tőkájukbe.

Fiatalkori továbbtanulási döntésükben gyaníthatóan szerepet játszottak jellemzően diplomás szüleik, akik jellemzően gimnáziumba, majd a felsőoktatásba tanácsolták őket. Az egyetemi képzés humán és műszaki területein találjuk őket. A – másik csoporthoz képest több férfit integráló – csoport tagjai jellemzően egyedülállóak, illetve alternatív párkapcsolatban élők, ahol az élettársak szintén magasan iskolázottak.

A gyermeket nevelő hallgatók szocio-kulturális háttere és tanulmányi életútja egészen más rajzolatú. Ebben a csoportban jellemzően idősebb, kisebb településen élő hallgatókat találunk, alacsonyán iskolázott szülőkkel. Az érettségi megszerzését követően általában nem tanultak tovább, így nagy hányaduk felnőttkorban szerzi első diplomáját. Tradicionális párkapcsolatban élnek, társaik alacsonyán vagy közepesen kvalifikáltak.

A hallgatói csoportok jellemzőinek megismerését követően a klasszikus oktatásszociológiai vonatkozású elméleteknek megfelelően (Bourdieu 1978 és 1998, Becker 1975, Coleman 1988) feltételezzük, hogy a kedvezőbb háttérű, nagyobb kulturális és társadalmi tőkével rendelkező gyermektelen hallgatók tanulmányi életútja, tanulási attitűdje, eredményessége kedvezőbb mutatókkal bír a hátrányosabb társadalmi háttérű társaikhoz képest.

7.2.1. A család megjelenése a tanulmányi életútban

A felnőttkori tanulási döntésmechanizmus különbözik a fiatalkori továbbtanulási döntésektől, azonban bizonyos szempontból vizsgálva a határok elmosódását sejthetjük. A 14-18 éves életkor körül meghozott döntésekben a szülők aktívan részt vesznek, ami egyúttal jelenti a szülők társadalmi háttérének megfelelő orientáltságot is (Boudon-féle jövőorientált, jelenorientált szemlélet, Boudon 1974). Felnőtt korban jelentősen csökkenhet a szülők döntésekbe történő bevonása, mivel a tanulási és munkatapasztalattal rendelkező felnőtt vélhetően képes felmérni a munkaerő-piaci kereslet-kínálati viszonyokat saját tudásának és képességeinek vetületében. Az életpálya-hipotézis szerint már a középfokú és felsőfokú pályaválasztási döntésekben is csökkenő mértékű szülői befolyást mutatható ki (Bukodi 2000.)

A megkérdezett hallgatók 38%-a közvetlenül az érettségi után folytatta tanulmányait, és szerzett diplomát nappali tagozaton. A gyermeket nevelők 71%-a, még a gyermektelenek 54%-a a középiskola elvégzését követően nem adta be jelentkezését a felsőoktatásba, vagy sikertelen felvételt tett. Ezen válaszadók legnagyobb része munkába állt vagy iskolarendszeren kívüli képzésben vett részt. A gyermeket nevelők mintegy negyede (27,7%) már ekkor megkezdte a családalapítást, 62%-uk pedig állásba került. A gyermektelen hallgatók 35%-a lépett be a középiskola befejezését követően a munkaerőpiacra (a különbség szignifikáns,

$p=0,000$). A gyermekes hallgatók 16%-a, a gyermektelenek 24%-a tanfolyami keretek között vagy magánúton tanult ($p=0,001$), jellemzően szakmát vagy idegen nyelvet sajátított el, esetleg újabb felvételre készült. Mindkét csoportban elenyésző volt azok hányada, akik külföldön dolgoztak (2-3%), családi vállalkozásban segítettek (4-6%) vagy alkalmi munkából éltek (2-4%). (A gyakrabban említett egyéb tevékenységek közé tartozott a sorkatonai szolgálat, önkéntes munka és a versenyszerű sportolás.)

A formális oktatásból fiatalon kilépők legnagyobb hányada tehát munkába állt. Lényeges kérdés, hogy a fiatalok továbbtanulási döntést elhalasztók kényszer hatására vagy önszántukból választották a gazdaságilag aktív életet. A 35. táblázat tanulsága szerint a válaszadók saját elhatározásukból léptek erre az útra, mert munkába akartak állni (16%) vagy szakmát akartak tanulni (12%), még egy huszaduk erre kényszerült. A gyermeket nevelők között ez utóbbi jellemző (27%), a gyermektelenek 15%-ának volt szüksége fizetett állásra ($p=0,000$). Ugyancsak a gyermekesek választották önszántukból nagyobb arányban a munkaerőpiacot az iskolapad helyett ($p=0,006$), viszont a szakmaszerzés célja már a gyermektelenekre jellemző ($p=0,002$). (Több válasz megjelölésére lehetőség volt.)

Bár kevesen reflektálnak szülői befolyásra, a fiatalok döntései mögött mégis sejthető a szülők jelenléte, ahol az alacsonyabb végzettséggel rendelkezők a mielőbbi jövedelemhez jutást preferálják. Ezt támasztják alá a szakmai irányultsággal kapcsolatban kibontakozó eredményeink is, a szakmaszerzésre irányuló törekvés ugyanis – nem várt módon – a gyermekteleneket jellemezi inkább. Az eddigieknek ellentmondó eredmény mögé nézve kitűnik, hogy az alsó- és középfokú végzettségű szülők szignifikánsan nagyobb arányban jelennek meg a szakmaszerzést választó, gyermeket nem nevelő hallgatók között.

35. táblázat A felsőfokú továbbtanulás elmaradásának, elhalasztásának okai, százalék, N=665

	<i>Összes hallgató</i>	<i>Gyermeket nevelő</i>	<i>Gyermeket nem nevelő</i>
Munkába kellett állnia***	20,8	27,0	15,7
Munkába akart állni**	16,1	19,7	13,5
Szakmát akart szerezni**	12,1	9,2	14,8
Szülői más irányba terelték***	5,2	8,6	2,7
Kudarcélményei voltak az iskolában	5,1	5,7	5,1
Elege volt a tanulásból*	4,7	6,3	3,4

Forrás: FHK kutatás, $p=* 0,05-0,01$ ** $0,01-0,001$ *** $0,001>$

A hallgatók további egytizede nyitott kérdésben indokolta meg az iskola világának elhagyását. Az egyéb válaszok megszokottnál magasabb aránya miatt külön figyelmet fordítunk ezekre az okokra, amelyeket tipizálva mutatunk be. Természetesen azok a válaszadók, akik családalapításba kezdtek, a házasságkötés, gyermekszületéssel indokolták meg döntésüket. Számos válaszadó jelezte, hogy sikertelen felvételi vizsgát követően munkába állt, többüknek be kellett vonulnia sorkatonai szolgálatra. Az anyagi okok szintén meghatározó szerepet játszottak, mivel a szülőktől nem vártak vagy nem kaptak segítséget: *„A szüleim a 8. osztály elvégzése után nem tanítottak tovább. Magamnak kellett a gimnázium elvégzésére a pénzt összegyűjteni. Így 15 évesen dolgozni kezdtem, gyűjtögettem, majd 21 éves koromra lett annyi pénzem, hogy le tudjak érettségizni.”*; *„Idős szülők késői gyermekeként tovább tanulásról nem beszélhettünk. Később döntöttem el, hogy mit szeretnék tanulni.”*

A kutatás során készített interjúkban igyekeztünk közelebbről megismerni a szülői háttér szerepét a továbbtanulási döntésekben. Általánosságban elmondható, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségű szülők kétféleképpen befolyásolják 18 éves gyermekeiket a pályaválasztásban. Egyfelől a számukra meg nem adatott lehetőség kiteljesedését kívánták utódaik életében: *„Szüleimnek nincsen diplomája, éppen ezért tartották ők is és én is fontosnak, hogy megszerezzem. Abban az időben mikor ők érettségiztek, nagyon kevés fiatal ment továbbtanulni, főiskolára, egyetemre”* – mondja az egyik interjúalany. *„A szüleim majdhogynem kötelezővé tették a diploma megszerzését, egyrészt mivel nekik nincs, másrészt pontosan tudják, hogy a mai kor követelményei közé tartozik a diploma megszerzése”* – emlékszik vissza egy másik hallgató.

Másfelől példát találtunk a Boudon-féle kockázatkerülő magatartásra (Boudon 1974), amikor is a szülők a szakmaszerzést preferálják: *„Szüleim szakmunkásként dolgoztak, és az volt az elgondolásuk, hogy mindenképp nekünk is legyen valamilyen szakmánk az érettségi mellett.”* A diplomás szülő jelenléte a családban az esetek döntő többségében felsőfokú végzettség megszerzésére sarkallta az utódokat is. A szülők tanulással kapcsolatos tanácsainak követésére pozitív és negatív példát egyaránt említhetünk: *„A szüleim támogatták, hogy tanuljak tovább, bár akkor én még nem akartam, de meggyőztek és elkezdtem (...) Azóta már teljesen máshogy látom, a dolgokat már élvezek tanulni.”* ; *„Tizennyolc éves koromban, amikor első próbálkozásom volt, a szüleim nagymértékben befolyásoltak. (...) Nem is lett jó vége, mert olyan területet választottam, ami abszolút nem érdekelt.”*

A szülői elképzelések, tanácsok a közben felnőtté váló tanulók esetében is megjelentek: *„A szüleim azt szerették volna, hogy közgazdasággal kapcsolatos tanulmányokat folytassak.*

Engem viszont nem érdekelt ez a pálya és ma sem érdekel, ezért választottam végül a szociálpedagógus szakot.”

A kérdőívben az egyéb, tanulást hátráltató tényezők között több esetben előfordult az önbizalom hiányára való utalás, ami az egyén elgondolásából fakadt („*nem éreztem magam elég jónak a felsőoktatási szinthez nem gondoltam, hogy képes vagyok rá*”), vagy kívülről került megerősítésre („*nem inspiráltak a középiskolában a tanárok, nem figyeltek a tanulók egyéni képességeire, és adottságaira, nem orientáltak a megfelelő irányba a bizonytalan tanulót.*”). A középiskola befejezését követő, rossz irányultságú tanulmányi döntések következményeként érdektelenség („*Előbb sikertelen felvételi, majd egy év múlva sikeres, de félbeszakítottam a tanulmányaimat, mert nem érdekelt már a választott szak*”), esetenként megbánás jelent meg: „*Nem tudtam dönteni, hogy merre tovább. Ezért maradtam ötödéven, hogy szerezzek egy OKJ-s oklevelet. Utólag visszagondolva, rossz döntés volt, mert egy évet elvesztegettem, mennem kellett volna egyből egyetemre.*” Előfordult azonban, hogy éppen időre volt szükség a magasabb szintű tanulmányok elvégzéséhez szükséges motiváció „beéréséhez”: „*Sorkatonai szolgálatra be kellett vonulnom, mivel az akkori felvételem sikertelen volt. Mai fejjel belátva, ha akkor vesznek fel, talán nem fejeztem volna be az iskolát, de most ez célként lebeg a szemem előtt.*”

A előző táblázat utolsó két sorában látható az a mintegy egytizednyi válaszmegjelölés, ami az eltántorító iskolai hatásokra utal (kudarcélmény, negatív tanulási aspiráció). A felnőttkori tanulásra is ható, rossz iskolai tapasztalatokkal szignifikánsan a férfiak bírnak nagyobb arányban (kétszeres szorzóval), de az interjúk eredményeinél is megfigyelhető e nemi eltérés. A férfiak általában a specializációt említik, nem szerettek olyan tárgyakat tanulni, ami nem érdekelte őket vagy nem szerepelt a terveik között. A nők ezzel ellentétben igyekeztek minél több területen jól teljesíteni, példás szorgalommal helyt állni. Mindez megfelel a tanulási folyamat gender olvasatának, miszerint a nők szívesen engedelmeskednek a tekintélynek, igénylik a vezetést, a férfiak viszont azzal foglalkoznak, ami kihívást, kreativitást jelent, a minősítés és értékelés kevésbé motiválja őket (vö. pl. Honigsfeld 2003, Leathwood 2006, Kereszty 2007, Fényes 2009).

A felnőttkori tanulás iránti hajlandóság közel hasonló mértékű, de eltérő irányú a családi állapot szerint vizsgált két csoportban. A megkeresést megelőző öt évben a gyermekesek fele, a gyermektelenek harmada vett részt munkahely által szervezett képzésben ($p=0,000$), tanfolyami jellegű képzésre a gyermeket nem nevelők iratkoztak be magasabb arányban (56%, szemben a gyermekesek 46%-ával, $p=0,014$). Iskolarendszerű oktatásban mindkét csoport mintegy 15%-a vett részt, az online képzéseket 3-5%-uk vette igénybe. A családos hallgatók feltehetőleg a könnyebben elérhető és az ismeretek gyors felhasználhatóságát biztosító képzést

preferálták, amelyet esetenként a munkahely kötelező jelleggel írt elő. A gyermeket nem nevelők szélesebb képzési kínálatból válogattak, a tanfolyamok térbeli és időbeli elérhetőségét rugalmasabban kezelve.

A korábbi továbbtanulás különböző okokból elmaradt ugyan a vizsgált csoportoknál, de felnőttkorban mégis visszatértek az iskolapadba. Arra a kérdésre, hogy miért éppen ezekben az években kezdtek tanulni, a válaszok egyenletesen oszlottak meg magánéleti, szakmai és anyagi okok között, több ok megemlézésének lehetőségével. (36. táblázat)

36. táblázat A felnőttkori továbbtanulás megkezdésének okai, százalék, N=665

	Gyermeket nevelő	Gyermeket nem nevelő
Karrierjében most érkezett el az ideje*	34,1	28,3
Magánéletében most érkezett el az ideje***	54,6	34,2
Anyagilag most vált lehetővé	33,5	35,2
Szülei korábbi kérését valósítja meg**	4,0	7,6
Hiányzott a tanulás**	27,0	20,2
Korábbi végzettsége nem megfelelő*	34,3	28,5
Specializálnia kell	30,8	30,5

Forrás: FHK kutatás, p=* 0,05-0,01 ** 0,01-0,001 ***0,001>

A kérdőív nyílt kérdéseiből, illetve a kutatás kvalitatív szakaszából kiderült, hogy legtöbb esetben a családalapítás (házasság és gyermekvállalás), majd az egymást követő életciklusok és azokhoz kapcsolódó kihívások (pl. kisgyermek gondozása, iskolába lépés, építkezés stb.) hátráltatták korábban a tanulás megkezdését. Az aktív tanulási időszakok beiktatását – különösen a nők esetében – erőteljesen meghatározta a gyermekvállalás, mint az a kvalitatív vizsgálatban is érzékelhetővé vált: „Ahogy férjhez mentem és terhes lettem, és egyéb dolgok közrejátszása miatt sem tudtam folytatni az egyetemet.” „Mondták nekem, hogy gyere, próbáljuk meg a főiskolát. Én mondtam, hogy nem merem, mert kicsi a gyerek.”

A magánéleti és tanulmányi életút ciklikusságáról számolt be egy másik interjúalanyunk is: „A gyerekeink nagyobbak lettek az egyik hat, a másik pedig nyolc éves, így már könnyebben tudok a tanulásra is koncentrálni. Már önállóbbak, a nagyszülőkre is tudom őket hagyni, így könnyebben be tudok járni az egyetemre”. A családi életszakaszok változásával jól kombinálható a tanulási szándék, ahogyan erre egy másik hallgatónő rámutatott: „Már rég elhatároztam, hogy amint lehetőségem lesz, beiratkozom egy felsőoktatási intézménybe. A gyerekek már felnőttek, és próbálok megvalósítani a régi álmaim.”

A továbbtanulás későbbi elhatározását magánéleti eseményekkel indokoló válaszadók demográfiai mutatói közül a családi állapot és a gyermekek megléte bizonyult meghatározó tényezőnek. A házasok fele érezte úgy, hogy a magánélet élvezett elsőbbséget, a partnerkapcsolatban élők és az egyedülállók harmada nyilatkozott hasonlóan. A gyermeket nevelők 55%-a, a gyermektelenek 37%-a hivatkozott a felnőttkori tanulásra magánéleti okok miatt, ami természetesen magyarázható a családalapítás körüli teendőkkkel. Érdekes azonban, hogy a gyermekek száma már nem befolyásolta a tanulási döntést: az egy, a két gyermeket nevelőknek, illetve a nagycsaládosoknak is egyaránt mintegy fele nyilvánult meg a fentiek szerint. A családi életre nevelés kontextusában lényeges eredménynek bizonyul, hogy egyrészt a két életút elején állva döntéshelyzetként élték meg az akkor fiatal válaszadók a diplomaszerzéssel járó karrieralapozást és a családalapítást, másrészt a korábban elhalasztott tanulási döntés sikeres pótlását is nyomon követhetjük.

Az elemzés következő lépcsőjében részletesebb vizsgálatnak vetetjük alá azokat a válaszadókat, akiknek a tanulási döntéshozatalát a családi karrier megkezdése előzte meg. A fentiek alapján azt várnánk, hogy a családalapítás miatt a tanulási és szakmai utat megszakító nők indokolták ezzel a későbbi diplomaszerzést. A mintában azonban a nők és férfiak csaknem azonos arányban (45% körül) jelölték be a válaszlehetőséget. Úgy tűnik tehát, hogy a családalapítás (ritkábban egyéb magánügyi okok) egyforma súllyal jelenik meg a privát életben a nemek között, legalábbis a tanulási döntések függvényében. Az ide tartozó válaszadók jellemzően első diplomájukat szerezték (73%), feltételezhetően a családalapítás és ezzel összefüggésben a korábbi munkába állás magyarázza ezt.

A magánéleti események hangsúlyos voltához képest a karrierútban történő fordulatok a válaszadók 30%-át ösztönözték továbbtanulásra. A vizsgált csoportok válaszai közötti eltérés gyengén szignifikáns, tehát a szakmai jellegű döntésekben már kisebb szerepe volt a családi állapotnak. Megemlítendő, hogy még a privát életesemények a két nemet egyforma alapján befolyásolták a tanulási döntésben, addig a professzionális megfontolás mindkét csoportban a férfiak esetében jelent meg szignifikánsan nagyobb arányban.

Lehetséges magyarázatként szolgálhat a gyermeket nevelő férfiak családfenntartói mivolta, hiszen az emberi tőkébe tett beruházás kedvezőbb munkaerő-piaci hozamokat eredményez. A magasabb pozíció magasabb jövedelemmel jár, a háztartásokban várhatóan rövid időn belül megjelenő hozam ösztönzően hat a tanulási befektetésekre. Gazdasági szférától egyébként független volt ez a szándék (az állami szektor, a versenyszféra és a civil szféra egyenlő arányban osztozott az ezt az indokot képviselő munkavállalókon).

A meglévő ismeretek elmélyítése, specializációja mindkét csoportnál hasonló arányban jelentett indítékot, de az adott életkorban jellemzően a gyermekek ismerték fel azt, hogy meglévő végzettségük nem elégséges a munkaerőpiacon (34%, nem gyermekek 25%). Csupán az ezt az indoklást megjelölő válaszadók között a gyermeket nevelők esetében találtunk szignifikánsan magasabb arányban a családi vállalkozásban foglalkoztatottakat ($p=0,015$). Sejthető, hogy a magukat nem piacképes végzettségűnek tekintő családos hallgatók egyfajta kényszervállalkozói szerepbe szorulva érkeztek el a tanulási döntés meghozatalára.

A tanulás megkezdésének időzítésében az anyagi háttér szerepére is gondoltunk. Mindkét csoport harmada (33-35%) indokolta a szükséges egzisztenciális háttér elérésével tanulmányuk megkezdését. A tanulásba történő beruházás komoly anyagi befektetéssel járt, a költségtérítéses hallgatók szaktól függően 350 000 Ft-ig terjedő tandíjat fizetnek félévente, amihez társulnak az egyéb kiadások (utazás, szállás stb.) A tanulás elmaradását vizsgálva rámutattunk, hogy származási család finansziális nehézségei szerepet játszanak a fiatalok tanulási döntésben, ugyanakkor a későbbi magánéleti események szintén összefügghetnek az anyagiak átcsoportosításával, ahogy az egyik interjúalany utal rá: *„Több családi ok is közre játszott [a továbbtanulásban]. Akkor született meg az első gyermekünk, az esküvőnk is akkor volt. Ezért anyagi okok miatt elmaradt, és sajnos az időm sem engedte, még a levelező tagozatot sem.”*

A tanulás hiányát a hallgatók mintegy egyhuszada jelölte meg indítékként, a gyermekek nagyobb arányban (27%, szemben a 20%-kal). A tanulás megkezdésének megokolásánál felajánlottuk azt a lehetőséget, miszerint a saját gyermekének akart ezzel példát mutatni. A tanuló felnőtt örömeit és nehézségeit közelről szemlélő gyermekek ugyanis fontos üzenetet kaphatnak a tanulás világról, a szülő meghatározó formálója lehet az utódokban kialakuló tanulási attitűdnek. Úgy tűnik, ezt a felnőtt tanulók nemcsak tudatosították, hanem ennek érdekében valósították meg önképzésüket, hiszen a válaszadók közel 40%-át motiválta a példamutatás. Az egyik interjúban hallhatunk is erről: *„Azt szeretném, ha ők [gyerekei] is tovább tanulnának, egyetemre járnának, és így talán példát is mutatok nekik, hogy én még ennyi évesen is tanulok. A tanulás iránti vágy is vezérelt, mindig próbáltam magamat képezni, itthoni tanulással, könyveket olvastam, tanfolyamokra jártam, ahogy a munkám mellett az időm engedte.”*

Több, nagyobb gyermeket nevelő interjúalany beszámolt be arról, hogy a gyerekei továbbtanulása inspirálta: *„A gyerekek nagyon örülnek neki, hogy most már nemcsak én noszogatom őket, hanem ők is engem. Viszont sokat segítenek, mert ugye nagylányaim vannak, az egyik gazdasági főiskolás, tehát ők teljesen pozitívak, pozitívan fogadják, és engem*

támogatnak. Sőt, lökdösnek előre, mert néha azért elesek..., de ők nem hagyják, nem hagyják, és ez nekem nagy segítség.”

7.3. A prokreációs családi háttér és a felsőfokú tanulmányi jellemzők

A levelező tagozaton tanulók motivációs bázisát általában munkaerő-piaci kötődésüként feltételezik, amikor is a munka világában való gyors érvényesülést, a befektetések mielőbbi megtérülését remélve választanak képzést a munkavállalók (Malin et al. 1980, Kasworm 1990, T.Kiss és Tábori 2003). Ugyanakkor több vizsgálat kimutatta, hogy a felnőtt tanulók erős primer motivációkkal rendelkeznek, amikor általában a tanulás mellett döntenek, a másodlagos motivációk a képzés tartalmának kiválasztásában kerülnek előtérbe (pl. Richardson és King 1998, Kerülő 2006, Engler 2013, Fónai 2014, Tőzsér 2015). Az életciklus-elmélet szerint az életkor és a családi állapot változása okoz hangsúlyváltást, mégpedig a fiatalok és az egyedülállók jellemzően primer, az idősebbek és családosak szekunder motívumokkal és munkaértékekkel jellemezhetőek. (Johnson 2005)

37. táblázat A felsőfokú tanulmányok megkezdésének motívumai gyermeknevelés szerint, százalék

	Összes válaszadó	Gyermeket nevelő	Gyermeket nem nevelő
Tudás gyarapítása	88,6	90,1	87,3
Szak iránti érdeklődés	87,3	87,7	87,5
Saját magának bizonyítás*	84,0	82,8	78,4
Ismeretek fejlesztése	78,3	80,5	76,1
Szellemi frissesség megtartása**	67,8	71,9	64,5
Önbizalmat ad***	63,9	71,7	57,6
Szeret tanulni***	59,5	65,5	54,6
Diplomával könnyebb boldogulni	65,3	62,9	67,2
Most tudta beütemezni életébe***	41,0	51,9	37,2
Korábbi továbbtanulás pótlása***	37,6	51,6	26,4
Magasabb pozíció megszerzése***	58,1	49,3	65,3
Munkahely megtartása***	39,4	47,6	32,7
Munkahelyi elvárás	44,0	44,1	43,5
Új kapcsolatok kialakítása	37,3	36,7	37,7
Pár, barátok ösztönzése	21,3	23,3	17,7
Szülei ösztönzése***	26,6	18,9	32,7

Forrás: FHK kutatás, p=* 0,05-0,01 ** 0,01-0,001 ***0,001>

Az eddigiekben elemzett kérdés (miért ezekben az években kezdett tanulni) elsősorban a tanulás világába történő bekapcsolódás szándékára utalt, még a konkrét, felsőfokú tanulmányok megkezdésének okait kutató kérdéssor a diploma megszerzésére irányuló motivációkat

igyekezett feltárni. A 37. táblázatban kirajzolódó, a hallgatók válaszai alapján kialakult motivációs sorrend három típusba rendezi a motívumokat. (A kérdőívben a változók más sorrendben, és nem típusokba sorolva szerepeltek.) Az első blokkba kerülő ösztönzőerők a primer motivációkat fedik le, a középmezőnyben végzetek a munkaerő-piaci vonatkozású külső motivációkat sorjazzák, az utolsó három helyre került változók pedig a személyekhez kötődő szekunder motivációkhoz sorolhatók.

A fent idézett kutatásokhoz hasonlóan elmondható, hogy a tanulás mellett döntő felnőttek tudásgyarapítás, szakmai érdeklődés kielégítése, önfejlesztés céljából, elsődlegesen primer motivációk mentén fordultak ismét a formális tanulás felé. A válaszadók őszinteségét feltételezve (ti. valóban ilyen komoly szerepet játszottak a tanulási döntésben a primer motivációk) megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy a felsőfokú tanítási-tanulási folyamat szereplői nem aknázzák ki megfelelő mértékben levelezős hallgatóinak szilárd belső motivációs bázisát. Az oktatók gyakran nem veszik figyelembe a részidős hallgató magánéleti és munkatapasztalatát, gyakorlati tudáselemeit, problémaorientált igényét, oktatás iránti igényességét. Ezt támasztják alá a kérdőív nyílt blokkjában a következőhöz hasonló megjegyzések: *„A konzultációk sokszor a prezentációk felolvasásából állnak. Érdemi információ átadás, kétoldalú kommunikáció nem alakul ki. Az oktatók gyakran tapasztalatlan tanársegédek, botladozó gyakorlati példákkal. Emellett nagyon hiányolom a nagy tapasztalatú neves oktatók részvételét a levelezős képzésben.”*

Az oktatói interjúk elemzése során megvizsgáltuk a másik oldal véleményét is a felvetett kérdésekkel kapcsolatban. Azt találtuk, hogy a megkérdezett oktatók általában tisztában vannak azzal, hogy több szempontból eltérő hallgatói jellemzőkkel bíró tanulókat oktatnak levelező tagozaton a nappali csoportjaikhoz képest. *„Amit tapasztalok, hogy a felnőttek sokkal inkább merik vállalni a véleményükből következő konfliktusokat, pedig fordítva lehetne: egy fiatal nappali tagozatos sokkal inkább a forradalmi hevület és az elszántság fűti, sokkal inkább pont fordítva van. Éppen idősebb levelezős hallgatók azok, akik gyakran kritikus véleményüket is vállalják, még azon az áron is, ha éppen társaikkal vagy a tanár véleményével kerülnek opposícióba.”*

A hallgatóik érettségére, családi élettel kapcsolatos tudásukra és munkatapasztalataikra számítanak, ahogy másik alany fogalmaz: *„Építék a hozott tudásukra, mert azt gondolom az eddig tanultakra és a már meglévő tudásra alapozhatok. Például mikor anyukák ülnek a hallgatók között és a szociális mosolyról beszélek, tudják, miről beszélek.”*

Természetesen van olyan kolléga, aki éppen a hallgatók ellenállásába ütközik a rájuk szabott módszerek alkalmazásakor: *„Körbe ülni például nem akarnak, pedig általában olyan*

termekben vagyunk, ami átrendezhető. Teljesen hozzászórtak a frontális oktatáshoz, megszokták, hogy a tanár elmondja, ők meg leírogatják. Pedig én azt hangsúlyozom, a munka világában is a kreativitás a fontos, nem az a lényes, hogy engedelmeskedik, pl. leírja és visszamondja. Én azt szeretem, ha megbeszéljük, véleményük van.”

A kérdőíves kutatásban elemzett, továbbtanuláshoz vezető ösztönzőerőket vizsgálva kitűnik, hogy a belső motivációhoz tartozó indítékok egy része (*tudás gyarapítása, szak iránti érdeklődés, ismeretek fejlesztése*) mindkét vizsgált csoportban egyformán erősen jelent meg, a hallgatók 80-90%-a esetében jelentős szerepet játszottak a döntésben. A *szellemi frissesség megtartása* és a *tanulás szeretete* a rangsorban hátrébb foglal helyet, viszont a két csoport számára eltérő mértékben vet részt a továbbtanulásról való gondolkodásában. Érdekes módon ezt nem a jellemzően többedik diplomát szerző, kvalifikált háttérből származó gyermektelen hallgatókról mondhatjuk el, hanem az általában kisebb kulturális tőkével rendelkező hallgatói csoportról.

Annak érdekében, hogy pontosabb képet kapjunk (ti. a magasabban kvalifikált háttérű gyermekesek esetleg torzítják az eredményeket), a gyermeket nevelő válaszadókon belül megnéztük, milyen végzettséggel rendelkeznek azok a hallgatók és szüleik, akik ilyen magasra értékelték ezeket a belső motívumokat. (A csoporton belül a diplomás anyák és apák aránya 12-15%, a hallgatók 28%-a rendelkezik felsőfokú végzettséggel.) Az eredmények szerint a belső motivációk értékelése szinte százalékpontra azonos módon történt a jobb és a kevésbé jobb háttérből érkező gyermekes hallgatóknál.

Ennek ismeretében elmondhatjuk, hogy gyermekes hallgatók humán erőforrás beruházása mélyebb igényekből fakad, mint azt feltételeznénk. Nézetünk szerint erre két magyarázat lehetséges. Egyfelől gondolhatunk arra, hogy az idősebb életkorú gyermekesek esetében hosszabb idő telt el az iskolapad elhagyása óta, és egyfajta nosztalgiaként gondolnak a tanulásra. Másfelől magyarázatot kereshetünk abban a jelenségben, hogy a felhalmozott tőke korábban feltételezett megmaradása mégis gyengülhet felnőttkorra, és a származási család kulturális hatását erősíthetik vagy gyengíthetik a független életben nyert tapasztalatok.

Az utóbbi magyarázat mellett érvelve felhívjuk a figyelmet a gyengébb kulturális örökséggel bíró gyermekesek esetében szintén erős belső motívumokra. Az *önbizalom növelése* és a *saját magának való bizonyítás* igénye azt sejteti, hogy a válaszadók az önálló életben megbizonyosodtak a tanulás fontosságáról, és szüleikhez (és saját korábbi pozíciójukhoz) képest immár magasabb társadalmi presztízshez és elismeréshez vezető út részének tekintik a felsőfokú továbbtanulást.

Ezt az elgondolást erősíti az a meghatározó összefüggés, amit a múlttal kapcsolatos változóknál látunk: a *korábbi tanulás pótlása*, amit a hallgató *most tudott beütemezni az életébe* erősen együtt járt a magánéleti események sorával (ami a származási családban töltött éveket illeti ugyanúgy, mint az önállóvá válást követő történéseket). A korrigáló szándékot az előzőekben vizsgálva tapasztaltuk, hogy a gyermeket nem nevelők jutottak döntően arra a felismerésre, hogy piacképes tudásra és bizonyítványra van szükségük. A pótló funkció – nem véletlenül – ismét az ő esetükben erősebb, hiszen nemcsak a végzettség szintjét (ti. jellemzően középfokon kvalifikáltak), hanem a képesítésük tartalmát illetően is a változtatás szándékával léptek fel. Ide idézzük az egyik családos interjúalany szavait, aki így reflektált korábbi döntéseire: *„Huszonhét éves munkaviszonyommal korábban olyan területekre fektetem be, most már tudom, amit most már nem fogok tudni hasznosítani. Sokkal jobb lett volna, ha már akkor elkezdek főiskolára járni, és akkor most már lehet, hogy másod- vagy harmaddiplomás lennék, és könnyebben tudnék ezután érvényesülni.”*

A pályakorrekció inkább egyéni munkavállalói igénynek tűnik, mivel a válaszadók kevesebb, mint fele (44%-a) nyilatkozott arról, hogy munkahelyi elvárás miatt végzi el az egyetemet vagy főiskolát, az alminták között nincs is különbség e tekintetben. A munka világát érintő egyéb indokok között azonban eltérésre figyelhetünk fel, amely az eltérő társadalmi szerepvállalásra vezethető vissza. A munkahely megtartására irányuló tanulási szándék a gyermekek csaknem felét érintette (47%), még a gyermek nélküliek harmadát ($p=0,000$). A fenntartó motiváción túlmutató előrejutás (magasabb pozíció elnyerése) már a gyermek nélkülieket sarkallta szignifikánsan magasabb arányban továbbtanulásra (65%-ukat, de a gyermekek felénél szintén szerepet játszó indíték, $p=0,000$).

A család egzisztenciális biztonsága érdekében a munkaerő-piaci stabilitás tehát előbbre került a karrierépítésnél, még az egyedülállók erősebben koncentrálnak az előremenetelre. Nemenkénti bontásban mindez még árnyaltabban látszik. A férfiak esetében – függetlenül attól, nevelnek-e gyermeket – teljesen egyforma arányban jelenik meg a munkahely megtartásának motivációja (33%). A megkérdezett férfiak nagy többsége tehát az eddig felhalmozott tudástőkéjét biztonságosnak érezte a munkahelyén, ezen a családalapítás sem változtatott. Az előremenetel azonban már magasabb arányban ösztönözte a férfiakat az újabb tanulási befektetésre (kétszer annyian jelölték be ezt az indítékot), és különösen a gyermektelen férfiak várták a magasabb pozíció megszerzését hozamként (70%, gyermekek 59%).

A női munkavállalók mindkét törekvése erősen szignifikáns különbséget mutatott. A férfiakkal képest összességében kétszer nagyobb arányban vágytak munkahelyi biztonságra, különösen az utódokról gondoskodók (57%-uk, még a gyermektelenek harmadát készítette

tanulásra a munkabiztonság). A karriertörekvések az egyedülálló nőket jellemezték inkább, 63%-uk kíván előrelépni a ranglétrán, a gyermekek 46%-a tűzte ki ehhez eszközül az új végzettség elérését.

7.3.1. Tanulmányi aktivitás

A felsőfokú tanulmányok végzése során megmutatkozó aktivitás, elköteleződés és aspiráció erőteljesen eltérő képet mutat. (38. táblázat) A gyermeket nevelők igyekeztek rendszeresen részt venni a kurzusokon, felkészültek a vizsgákra, etikusan tettek eleget kötelezettségeiknek. Mindez ellentmond várakozásunknak, hiszen a felsorolt tanulással kapcsolatos momentumok komoly időbefektetéssel és elmélyüléssel járnak, amit kevésbé várnánk olyan hallgatóktól, akiknek otthoni teendői többszörösét képezik gyermektelen társaihoz képest.

38. táblázat Tanulmányi jellemzők családi állapot szerint, átlag ötfokú skálán

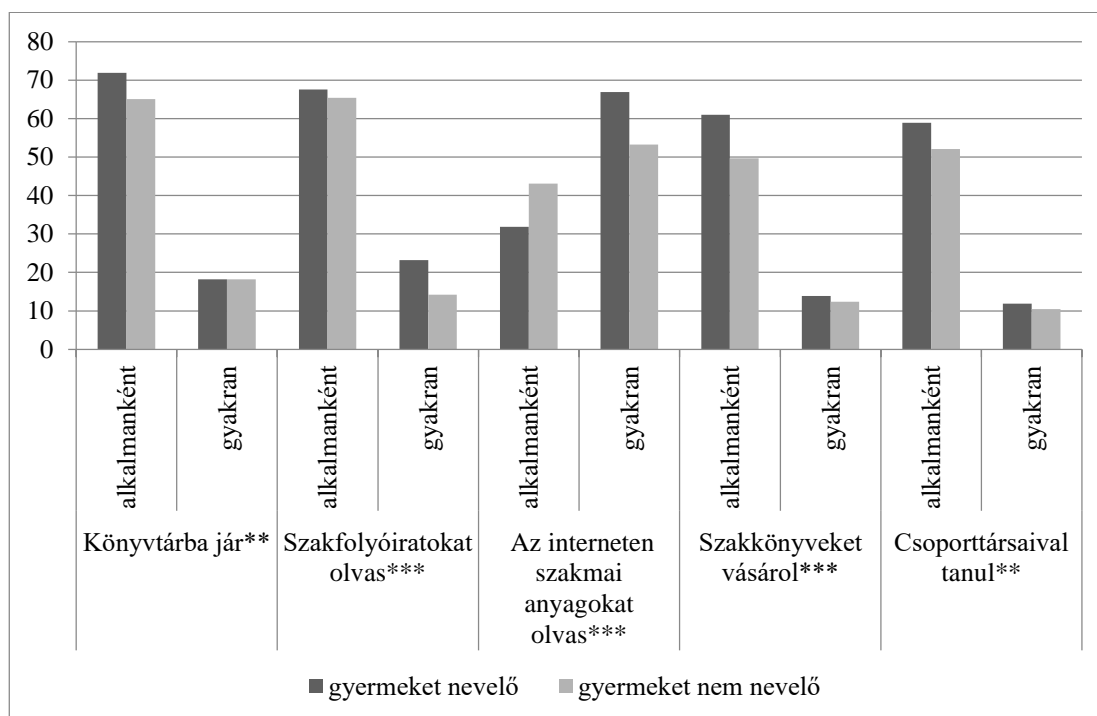
	<i>Összes válaszadó</i>	<i>Gyermeket nevelő</i>	<i>Gyermeket nem nevelő</i>
A tanórákon igyekszik figyelni***	4,64	4,78	4,52
A beadandó dolgozatai önálló munka eredményeként születnek**	4,61	4,67	4,57
A hivatkozások, illetve a források kezelésének etikai szabályait betartja***	4,68	4,76	4,61
A tanórákon igyekszik részt venni***	4,35	4,57	4,17
A beadandó dolgozatokat időben készíti el***	4,45	4,55	4,37
A tanórákon folyó munkákba, párbeszédbe és közös feladatokba bekapcsolódik***	4,05	4,31	3,83
A vizsgákon felkészülve jelenik meg***	4,13	4,24	4,05
Szeret tanulni***	3,72	3,90	3,58
A kötelezőn kívül is gyűjt szakirodalmat***	3,20	3,47	2,98

Forrás: FHK kutatás, p=0,000 p=0,009

A formális tanulás mellett kíváncsiak voltunk az informális tanulással kapcsolatos aspirációkra is. A 18. ábra néhány lehetséges módozatot villant fel. A tudás bővítését szolgáló tevékenységek szintén a családos hallgatókat inspirálták inkább, szignifikánsan gyakrabban mélyültek el szakfolyóiratokban vagy szakkönyvekben, látogatták (a tanuláshoz kapcsolódóan) a könyvtárakat, tájékozódtak interneten vagy beszélgettek csoporttársaikkal a tananyagról. Úgy tűnik tehát, hogy nemcsak mélységében, hanem szélességében is bejárták az adott tanulási teret, nemcsak minőségben, hanem mennyiségben is maximalizálni igyekeztek tanulmányi befektetéseiket.

Ezt támasztja alá, hogy a gyermeket nevelők 83%-a igen motiváltnak érezte magát a felsőfokú tanulmányok végzése alatt, a nem gyerekesek 76%-a nyilatkozott így ($p=0,000$). A kedvezőbb tanulási attitűd nem feltétlenül párosult magasabb teljesítménnyel, különösen figyelembe véve a gyermeket nevelők korábbi tanulmányi életútjának jellemzőit és orientációs családi hátterét.

18. ábra Tanuláshoz kötődő tevékenységek gyakorisága családi állapot szerint, százalék, $N=976$

Forrás: FHK kutatás, *** $p=0,000$ ** $p=0,004$; 0,01

7.3.2. Hallgatói eredményesség

A tanulás sikerességét egy eredményességi mutató megalkotásával mértük. Az indexet 14 itemből hoztuk létre, amelyeknek egy része olyan objektív tényezőkből áll, mint az utolsó félévi átlag, az idegen nyelv ismerete, nyelvvizsgával való rendelkezés vagy nem rendelkezés. Az indexalkotásba bevont egyéb változók szubjektív jellegűek, például: mennyire érzi magát motiváltnak a hallgató, milyen gyakran jár órára, milyen fokú az aktivitása a szemináriumon, milyen alaposággal készül vizsgára, mennyire becsületes módon jár el a beadandók elkészítésénél és a vizsgákon, milyen mértékben tartja be a határidőket.⁴⁶

⁴⁶ Az eredményességi indexbe bevont változók: előző félév tanulmányi átlaga; van-e nyelvvizsgája és mennyi; mennyire érzi magát motiváltnak egy százfokú skálán; mennyire igazak rá az állítások: szeretek tanulni, a tanórákon igyekszem részt venni, a tanórákon igyekszem figyelni, a tanórákon jegyzeteket, a tanórákon folyó

Az eredményességi index megalkotásához összesen 14 itemet vontunk be, majd összevetettük a demográfiai háttérváltozókkal, a kapcsolatokat a 39. táblázat szemlélteti.

39. táblázat Az eredményességi mutató és a demográfiai háttér kapcsolata

	Szignifikanciaszint (R-négyzet)
Nem	0,000
Családi állapot	0,000
Gyermek	0,000
Gyermekszám	0,001
Lakóhely	0,564
Alapiskolázottság	0,189
Apa iskolai végzettsége	0,930
Anya iskolai végzettsége	0,449
Társ iskolai végzettsége	0,082
Középiskola típusa	0,007
Jelenlegi intézmény	0,000

Forrás: FHK kutatás

A tanulói életút két vizsgált szakaszát tekintve meglepő kép tárul elénk. A gyermek- és fiatalkori tanulói eredményességet oly nagy mértékben befolyásoló származási családi háttér (apa és anya iskolai végzettsége, lakóhely) és annak „beruházási következménye” (alapiskolázottság) nem befolyásolja szignifikánsan a felnőtt tanulói teljesítményét. A prokreációs családi háttér sokkal inkább mutat összefüggést az eredményességgel: a családi állapot, a gyermek megléte vagy nem léte, a gyermekszám, a jelenlegi intézmény típusa, de még a társ végzettsége is meghatározóbb a szülőkénel. Úgy tűnik tehát, hogy a korábbi tanulmányi életútra tett hatások (az középiskola típusát kivéve) halványulni látszódnak a felnőttkori háttér mellett.

Az eredményesség mértéke családi állapot szerint a vártnál eltérően alakul. Azt feltételezhetnénk ugyanis, hogy a több szerepben tevékenykedők (munkavállaló mellett társ, szülő) kevesebb figyelmet tudnak tanulmányaikra fordítani. Az eredményességi mutató

munkákba, párbeszédbe és közös feladatokba bekapcsolódom, a gyakorlati órákra felkészülök, a kötelező irodalmakon kívül saját magam is gyűjtök szakirodalmat az egyes tantárgyakhoz kapcsolódva, a vizsgákon felkészülve jelenek meg, a beadandó dolgozatokat időben készítem el, a beadandó dolgozataim önálló munka eredményeként születnek, a hivatkozások, illetve a források kezelésének etikai szabályait betartom. Az index átlaga: 8,93

azonban ellenkező képet mutat: családi állapot szerint legeredményesebbek a házasságban élők, valamint azok, akik gyermeket nevelnek. A gyermekek száma pozitívan befolyásolja a teljesítményt, a nagycsaládosok rendelkeznek a legkiválóbb mutatókkal. ($p=0,000$; $0,001$)

Az eredményességi mutató alapján a válaszadókat három csoportba soroltuk. Igen eredményes hallgatói csoportnak neveztük el az átlag felett jól teljesítőnek mondható hallgatókat tömörítő csoportot (az átlagmutató 8,9). Ide tartozik a válaszadók 30%-a. A hallgatók 45%-a az átlagos minősítésű kategória tagja, a kérdőívet kitöltők negyede alkotja a kevésbé eredményes csoportot. Az egyes csoportok nemi megoszlása szignifikáns eltérést mutat: a legeredményesebbek között a nők 34%-át, a férfiak 20%-át találjuk, a legkevésbé eredményes csoportban éppen fordított az arány. A legeredményesebbek 53%-a gyermeket nevel, még a kevésbé sikeresek 72%-a egyedülálló. A nagycsaládosok közel felét az igen eredményesek között találjuk, az egy- és két gyermeket nevelők bő egyharmada tartozik ide. A kialakult csoportok családi állapot szerinti megoszlását a 40. táblázat szemlélteti.

40. táblázat Eredményességi csoportok családi állapot szerint, százalék, N=926

	<i>Igen eredményes</i>	<i>Átlagos</i>	<i>Kevésbé eredményes</i>	<i>Összesen</i>
Gyermeket nevelő férfi (N=98)	22,5	49,0	28,5	100,0
Gyermektelen férfi (N= 184)	18,5	43,5	38,0	100,0
Gyermeket nevelő nő (N=303)	40,6	47,9	11,5	100,0
Gyermektelen nő (N=341)	28,2	43,4	28,4	100,0

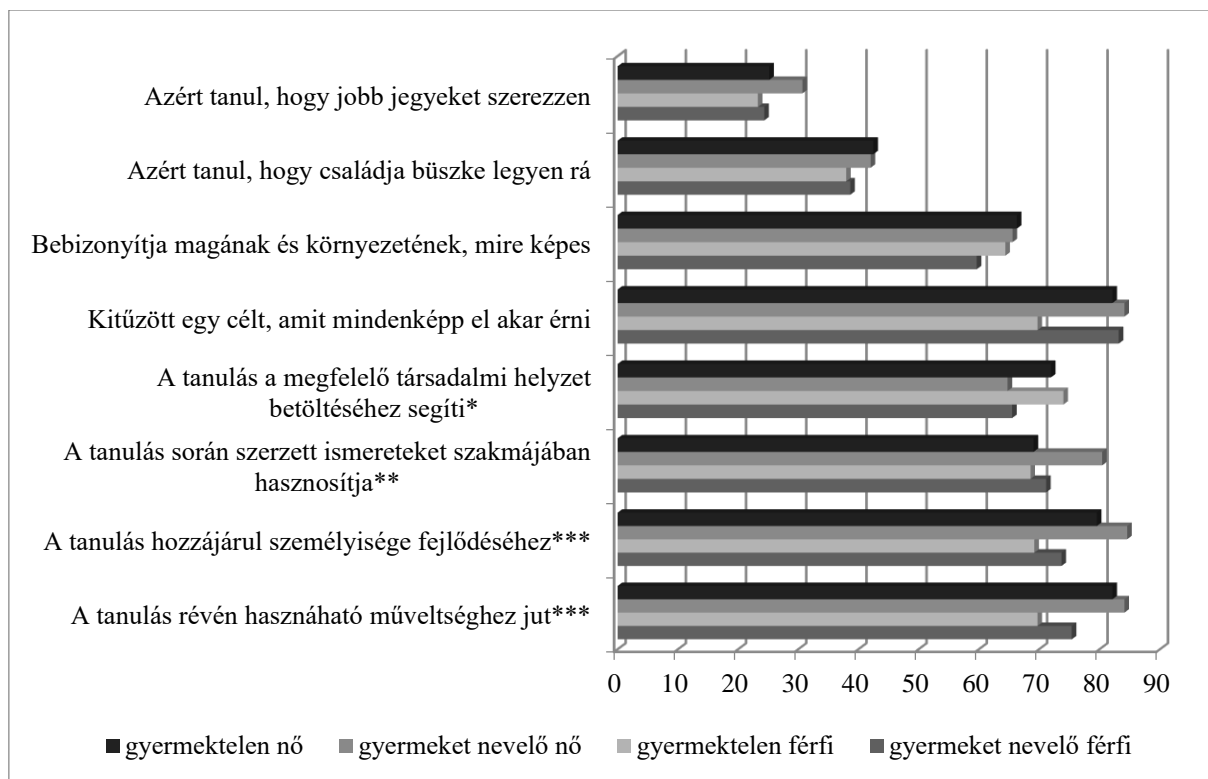
Forrás: FHK kutatás

Az igen eredményes csoportban kiugróan magas százalékot jelez a gyermeket nevelő nők 40%-a. Úgy tűnik, hogy a gyermekneveléssel és gyermekgondozással járó feladatok (amelyek nagy része az anyaszerephez kötődik) olyan kompetenciákat alakítanak ki, amelyek a tanulás világában is jól kamatoztathatók. Meg kell említeni továbbá azt is, hogy itt találjuk azoknak a hallgatóknak a többségét, akik gyermekeiknek is példát akarnak mutatni.

A személyes tapasztalatok felhasználása, a minta továbbadása elegendő alapnak tűnik a felsőfokú tanulmányoknak való kiváló megfelelésre. A nők esetében erősebb ez a hatás, mint a férfiaknál: a férfi hallgatóknál nincs ilyen meghatározó eltérés gyermekek és gyermekek nélkül tanulók között. Ugyanakkor a kevésbé eredményesek csoportjában a gyermeket nevelő férfiak már szignifikánsan alacsonyabb arányban jelennek meg. Elmondható tehát, hogy a nők általában sikeresebbek a tanulásukban, a gyermeket nevelő nők azonban kiugróan teljesítenek.

A gyermek jelenléte a férfiakat kevésbé inspirálja a formális tanulás világában, azonban a kudarcokat inkább elkerülik, mint gyermektelen társaik.

19. ábra Tanulási motiváció családi állapot és nemek szerint, százalék, N=926

Forrás: FHK kutatás, $p^{***}=0,000$ $p^{**}=0,002$ $p^*=0,05$

A fenti elgondolást erősíti a tanulás során fellépő motiváló tényezők összehasonlítása is. (19. ábra) A környezetének példát mutató gyermekes nők számára fontos motívum a környezetnek való bizonyítás, valamint a büszkeségérzet. Ez a csoport szignifikánsan a legelkötelezettebb abban, hogy a tanultakat beépítse személyiségébe, emberi tőkéjébe, szakmaiságába. A gyermeket nem nevelő nők a külső hasznosságot tartották szem előtt, a megfelelő társadalmi státusz elérését, a kitűzött cél megvalósítását, jobb jegyek megszerzését, a környezetnek bizonyítást. A gyermektelen férfiak a kedvező társadalmi pozíciót vélték leginkább ösztönzőnek, a gyermekesek erősen célorientáltak.

Az interjúk segítségével választ kaphatunk arra a látszólagos ellentmondásra, hogy a családos hallgatók nagyobb elfoglaltságuk dacára motiváltabbnak és eredményesebbnek mondhatók, különösen a gyermeket nevelő nők. Úgy tűnik, a támogató családi háttér az egyik legfontosabb kulcsa a sikeres tanulmányi pályafutásnak. „Ő [a férje] is mindenben támogat. Mikor ott hagytam az egyetemet, muszáj volt támogatnia abban is, mert akkor már terhes voltam, és anyagilag sem úgy álltunk, hogy esküvő, gyerek, egyetem, sok lett volna. De ő mindig

mondta, mikor már nagyobbak lettek a gyerekek, hogy menjek vissza tanulni. És ahogy találtam egy jobb időbeosztású munkahelyet, ezt meg is tettem. A férjem nagy öröme, azóta is mindenben segít, még vizsga időszakban a házi teendőket is átveszi, hogy nélküle nem menne” – emlékszik vissza a korábbi tanulmányait félbeszakító harmincéves hallgató.

A következő, bölcsészhallgató elbeszéléséből is ugyanez világlik ki: *„Nekem általában a párom kiemeli a gépet elől, amikor már rádőlök. Rám adja a kabátot, a csizmát, kilök az ajtón és azt mondja, egy órát elmegyünk sétálni, ha a fene fenét eszik is. És akkor elmegyünk egy órát. És akkor viszonylag annyi idő alatt a feszültség is ki megy belőlem valamennyire, egyébként is nagyon támogató. Ő egy nyugodt ember.”*

A tanuló felnőtt hatékony támogatásához hozzájárul, ha társuk szintén tanul: *„A párom maximálisan segít, ő is munka mellett tanul, ezért tudja, hogy mivel jár ez. Sokat segít a házimunkában, olykor vacsorát készít, vagy bevásárol. Próbáljuk összehangolni, hogy mindketten le tudjuk tenni a vizsgáinkat és a tanulás mellett azért még egymásra is jusson időnk.”* A tanulás iránt megnyilvánuló kölcsönös empátia a nehézségek ellenére is érvényre jut: *„A párom is tanul, ő majd most államvizsgázik. Így fokozottan nehéz, hiszen ő csak akkor tud tanulni, ha én babázok, akkor meg én nem tudok sehová tervezni...”* – meséli egy tízhónapos gyermek édesapja.

Kíváncsiak voltunk arra, hogy az oktatók munkájuk közben észlelnek-e különbséget a gyermeket nevelő és a gyermektelen hallgatók tanulmányi elköteleződése vagy teljesítménye között, ezért a velük készült interjúban efelől is érdeklődtünk. Alanyaink nagyobb része pozitívan ítélte meg a gyermeket nevelők munkáját, például nosztalgiával emlékezve a gyese, gyeden lévők nagyszámú részvételére⁴⁷: *„Nincsenek már azok a kismamák meg három gyerekes anyukák, akik a korábbi időszakokban jellemzően jöttek, és dolgoztak, és lelkesek voltak... ez már egy másik világ.”*

A hallgatói interjúkban láttuk, hogy a gyermekek inspirálhatják a tanulás megkezdését vagy annak eredményességét. Ez valószínűleg a tanulási folyamatban is jól érzékelhető, mivel az oktatók közül többen is felfigyeltek erre, ahogyan az egyikőjük elmondta: *„Sokan bizonyítani akarnak a család előtt. A család az inkább a gyerekeket és a nagyszülőket jelenteni, a férje előtt ritkábban. Vagy önmaga előtt, mint nő előtt, aki néhány gyerek után is meg tud felelni azoknak a követelményeknek, amiket annak idején félbe kellett hagyni család meg*

⁴⁷ 2002 és 2006 között a gyermekgondozási díjban, gyermeknevelési segélyben vagy támogatásban részesülők alanyi jogon tandíjmentességet élveztek. Ezekben a tanévekben kiugróan magas volt a kismamák száma a felsőoktatási intézményekben.

miegymás miatt. Persze, sokkal jobban teljesítenek! Van olyan vizsgázó, akit a gyereke is elkísér, úgyhogy ezek szép dolgok.”

Az előző interjúrészletben utalás történt a teljesítményre, ahol az interjúalany a gyermektelenekkel tett összehasonlító megjegyzést. A következő válaszadónk ezzel összhangban felfeji ennek lehetséges magyarázatát is: *„Önmagában az, hogy valakinek egy, kettő vagy három gyereke van, az nem jár azzal együtt, hogy rosszabbul teljesít, sőt megtanulja az idejét beosztani. Gyakran még jobban is teljesítenek, motiváltabbak, érettebbek, tehát valószínűleg a kevesebb idő egy intenzívebb tanulási stratégiával jár együtt.”*

Érdekes megfigyelni, amint a hozott tudásba is beépül és aktivizálódik a családban szerzett kompetenciakészlet, ahogyan ezt egy oktató megjegyzi: *„A gyerekes anyukák próbálják a tanulmányaikban hasznosítani, beépíteni a mindennapi élet során megtapasztalt élményeiket, helyzeteiket, melyeket a gyereknevelés kapcsán tapasztaltak.”*

Egy másik oktató saját tapasztalata alapján új szemszögből interpretálta a jelenséget: *„Sok hallgató kisgyerek mellett tanul. Nekik ez kikapcsolódást jelent. Volt olyan hallgatóm is, aki sérült gyermek nevel napi 24 órában, és neki a tanulás jelenti ebből a kikapcsolódást.”*

Oktató interjúalanyaink közül ketten vélték úgy, hogy a családi teendők egyes esetekben negatívan érintik a hallgatói teljesítményt. *„Megfigyelhető, hogy vannak olyan családok, akik a túlterheltség miatt gyengébben teljesítenek a vizsgákon, vagy az órákon a fáradtság miatt nem tudnak úgy odafigyelni.”* A másik oktató válasza azt sejteti, megfelelő rugalmassággal nemcsak megoldani, hanem elősegíteni is lehet ezt a problémát. *„Aki család és munka mellett igyekszik teljesíteni a követelményeket általában gyengébben, teljesít. Hogy kompenzálják a lemaradásukat vagy teljesítményüket külön feladatokat szoktak kérni, jellemző az is, hogy más vizsgaidőpontban szeretnének megjelenni, illetve a meghirdetett helyett külön konzultációs időpontot kérnek.”*

A két különböző családi háttér vizsgálatának összefoglalásaként elmondható, hogy az orientációs család szerepe halványulni látszik a felnőttkori tanulási döntésekben ugyanúgy, mint a tanulási folyamat egészében. A 18 éves kori továbbtanulásban még jól kitapinthatóak a származási család kulturális és társadalmi tökehatásai. Például a középfokú alapvégzettséggel rendelkező válaszadók esetében azt tapasztaltuk, hogy a fiatalokban pályaválasztás előtt állók a bizonytalan segítségnyújtásra, vagy éppen közömbösségre a továbbtanulás elhalasztásával, gyakorta végképp lemondással reagáltak. A szülők iskolázottsága jelentősen meghatározta a korábbi tanulásba történő beruházásokat, elősegítve a társadalmi mobilitást vagy stagnálását.

A vizsgálat idején már felnőtt korú hallgatók esetében azonban sem a tanulási attitűdben, sem a tanulmányi eredményességben nem volt számottevő hatása a származási

jellemzőknek. Úgy tűnik, a felnőtt magánéleti háttére sokkal inkább meghatározza a tanulmányi előrehaladást. A házasságban élő, gyermeket nevelők belsőleg motivált, elkötelezett hallgatóként tűnnek fel, akiknek a teljesítménye is meghatározó.

Az eredményességi mutatók szignifikánsan kedvezőbbek a házasságban élő, gyermeket nevelő hallgatók körében, s minél nagyobb a különböző szerepekből adódó kötelezettség mértéke, annál magasabb teljesítményt mutatnak fel a hallgatók. Ezt a figyelemre méltó eredményt azzal magyaráztuk, hogy a családi életben elsajátított kompetenciák egyaránt jótékony hatással vannak a tanulásra. A munkából és családi teendőkből a tanulásra kiszakított időt maximális mértékben használják ki a hallgatók.

Ez a minőségi idő párosul olyan kompetenciákkal, mint a pontosságra való törekvés, az etikus tanulói magatartás, a célok elérésére való törekvés, az idő és feladatok menedzselése. Meg kell említenünk, hogy a hallgatóknak számára kiemelkedően fontos a gyermekeik számára közvetített példa saját tanulásuk kapcsán, így ez újabb magyarázata lehet a családok eredményességének. A társas támogatás és a gyermeknevelés tehát egyaránt olyan erőforrásokat jelentenek, amelyek jelentősen hozzájárulnak a sikeres tanulmányi beruházásokhoz.

7.4. Tanulási döntések és beruházó közösségek

A továbbiakban folytatjuk a beruházói közösségek vizsgálatát a munka, a tanulás és a magánélet összehangolásának szempontjából. Az elemzés alapja ezúttal a folyamat elején mutatkozó tanulás iránti beállítódás lesz. A tanulási szándékok és motivációk közelebbi megismerése céljából klaszterelemzést végeztünk. Az elemzésbe 21 olyan változót vontunk be, amelyek a továbbtanulási döntés pillanatára vonatkozó tanulási motívumokat tartalmazzák. A bevont változók között vannak primer motívumok (tanulás iránti vágy, szellemi karbantartás, szak iránti érdeklődés, tudás gyarapítása, meglévő ismeretek fejlesztése), közvetlen környezet részéről érkező indítékok (szülők és társak ösztönzésének mértéke, megfelelés és önbizalom, a korábbi hátráltató tényezők eltűnése), valamint munkahelyi elvárások (magasabb pozíció megszerzése, munkahely megtartása, munkahely előírása, könnyebb elhelyezkedés). Szintén felhasználtuk a klaszterelemzéshez a tanulás helyszínének megválasztásánál szerepet játszó tényezőket (intézmény presztízse, lakóhely és a munkahely földrajzi közelsége, ismerősök ajánlása és véleménye).⁴⁸ A klaszteranalízis során négy, jól körülhatárolható csoport rajzolódott

⁴⁸ A klaszterelemzésbe bevont változók (öt fokú skálán átlagértékkel): munkahelyi elvárás; magasabb pozíció megszerzése; munkahely megtartása; házastársam, partnerem ösztönzése; szüleim ösztönzése; szak iránti érdeklődés; szellemi frissesség megtartása; saját magamnak való bizonyítás; általában szeretek tanulni; új kapcsolatok kialakítása; tudás gyarapítása; meglévő ismeretek fejlesztése, specializáció; önbizalmat ad; most

ki, ezeket a következő elnevezésekkel illettük: *korrigálók*, *elkötelezettek*, *innovatívak*, *kívülállók*.

A *korrigálók* csoportjába tartozó hallgatók (a minta 23%-a) leginkább az elmaradt továbbtanulást pótolták, vagy korábbi tanulási döntésüket módosították új szakmai irány választásával. Életeseményeik sorában ebben a szakaszban jött el az ideje a vágyott diploma megszerzésének, felnőttként már önállóan tűzték ki azt a célt, amit meg kívánnak valósítani. Százfokú skálán megjelölt motivációs szintjük átlagosan 62, amely – mint látni fogjuk – nem mondható kiemelkedőnek. A tanulás mellett történő döntés, a tanulmányok megkezdése, az elköteleződés határozott önbizalmat ad számukra, de magas értéket vesz fel az „önmagamnak való bizonyítás” is. Láthatóan a továbbtanulásukat későbbre halasztók önállóan határozták el emberi tőkéjükbe investálásukat, illetve annak irányát, mértékét, tartalmát. Nem véletlen, hogy az ide tartozók átlagéletkora a legmagasabb (37 év). Esetükben minimális a környezet (szülő, társ, barát, kolléga, ismerős) befolyása a továbbtanulásra vagy az intézmény, szak választására.

Az *elkötelezettek* (28%) ezzel ellentétben erősen beágyazódnak a felsőoktatási intézménybe és annak környezetébe, igen erős regionális kötődés jellemzi őket. Esetükben kiemelkedő az az igény, hogy a lakóhely, a munkahely és a tanulás helyszíne közös földrajzi egységben legyen. Az intézmény megválasztásában ugyanakkor lényeges döntési alap volt az egyetem vagy főiskola presztízse. Az intézmény kiválasztásában nagy szerepe jutott a környezetüknek: a kollégák, barátok véleményére sokat adtak, az adott helyen végzett ismerősök mérvadóak voltak. Tudásukat és képességeiket lokálisan kívánják hasznosítani, kiemelkedően fontos motivációjuk a munkahely megtartásának igénye. Regionális elkötelezettségük mellett a tanulás iránt is pozitív attitűddel rendelkeznek, hiszen számos belső motívum átlagértéke magasnak mondható. A szubjektíven (százfokú skálán) meghatározott motivációs szintjük kiemelkedő, 80 pontot ért el átlagosan. Életkorukat tekintve a teljes minta átlagához (34 év) ők állnak a legközelebb 35 évükkel (illetve az innovatívak 33 átlagéletkora).

Az *innovatívak* csoportjába sorolt hallgatókat (27%) nagyon erős primer motivációs bázis jellemzi. A tanulás szeretete, a szakmai fejlődés igénye, a szak iránti érdeklődés kiemelkedően magas átlagot ért el a motivációs rangsorban. A belső indítékok erős céltudatossággal párosulnak, önfejlesztés igényével, megújuló és újító szándékkal vesznek részt

tudtam beütemezni az életembe a tanulást; diplomával könnyebb boldogulni; fiatalkori továbbtanulás elmaradásának pótlása; az intézmény presztízse, elismertsége; ismerősök véleménye az intézményről; a lakóhely közelsége az intézményhez; a munkám a régióhoz köt, előny, ha itt végzek; kollégáim, ismerőseim is ide járnak, jártak.

a felsőoktatásban. A hallgatói csoport érdekessége, hogy az erős belső motivációs bázis nem jelenik meg szinte semmilyen külső motívum. A szintén meghatározó primer motivációs készletet felmutató elkötelezettek csoportjába tartozóknál megfigyelhető a munkaerőpiac irányából érkező ösztönzés (3-3,2 átlaggal), az innovatív hallgatóknál a munkahelyi elvárás, magasabb pozíció vagy jövedelem mindössze 1,5-2,4 között mozog átlagban a négyfokú skálán. Sem a könnyebb boldogulás reménye, sem a meghatározó személyek felől érkező indíttatás nem befolyásolta őket döntésükben. Az innovatív csoportjának alakja tehát tisztán tudásorientáltak tűnik, a céljaik kizárólag a tanulás irányába mutatnak, és a felsőoktatásban teljesebben ki. A csoport átlagos motivációs szintje az előző társasághoz hasonlóan kiemelkedően magas, szintén 80 pont átlagosan.

A *kívülállók* klaszternév a felsőoktatási és regionális integráció hiányára utal. Az itt megjelenő hallgatók (a minta 22%-a) esetében a felsőfokú továbbtanulás oka nehezen tárható fel: nem látunk meghatározó karrierhez köthető indítékot, a családtagok és ismerősök ösztönzése elhanyagolható mértékű, a belső motiváció átlag alatti (1,7-2 a négyfokú skálán). A legmagasabb átlagértéket felvett motívum ebben a csoportban a lakóhely közelsége mint az intézményválasztás indoka (2,9). A regionális vonzódás egyéb oldalon nem mutatható ki, kettes átlagmutató alatt szerepelnek az ide vonatkozó változók (pl. kötődés, tervek területén). Úgy tűnik, a felsőoktatás világában sem találják a helyüket, ebben a csoportban a legalacsonyabb a hallgatói közösségbe tartozás igénye (1,5), és alacsonyra értékeli a tanulás iránt érzett vágyat. S hogy mégis megkíséreljük megragadni az ide tartozó felnőttek motivációját, a munkahelyi elvárásra és a szak iránti érdeklődésre figyelhetünk fel (ezek állnak ugyanis a középérték feletti minősítésben). Ebből arra következtethetünk, a továbbtanulás okát a munkahely felől érkező ösztönzésben kell keresnünk, valószínűsíthetően annak ellenére, hogy nem kívántak a tanulói közösség tagjaivá válni. Az alulmotiváltságot vagy bizonytalanságot a megfelelő szak kiválasztásával orvosolták. A helykeresés, a tanulási döntésbeli dilemmát esetlegesen magyarázhatja az életkor, mivel itt találjuk a legfiatalabb hallgatókat, az átlagéletkor 31 év. A hallgatók motivációs önértékelése ebben a csoportban a legalacsonyabb, mindössze 44 pont a százfokú skálán.

Az egyes hallgatói csoportok és a demográfiai változók között erős szignifikáns kapcsolatot tudunk kimutatni, a társadalmi nem kivételével. (41. táblázat)

41. táblázat A klaszterek és a háttérváltozók kapcsolata

	Szignifikanciaszint (R-négyzet)
Nem	0,820
Életkor	0,050
Lakóhely típusa	0,000
Apa iskolai végzettsége	0,001
Anya iskolai végzettsége	0,001
Társ iskolai végzettsége	0,003
Válaszadó alapvégzettsége	0,000
Családi állapot	0,001
Gyermek nevelése	0,000
Felsőfokú intézmény	0,000

Forrás: FHK kutatás

A lakóhely szerinti megoszlást figyelve a kisebb településekről érkezők motivációjának jellegzetességére hívjuk fel elsősorban a figyelmet. A falvak és a kisvárosok jövőbeli értelmiségeit ugyanis jellemzően az elkötelezettek csoportjában találjuk (mindkét esetben az egyharmadát teszik ki az adott klaszternek). Úgy látszik tehát, hogy a kisebb települések felnőtt hallgatói emberi erőforrásukba történő beruházás megtérülését az adott régióban remélik, annak hátrányos helyzete ellenére. Az itt megfigyelhető földrajzi immobilitás mellett azonban nagyfokú társadalmi mobilitásról beszélhetünk. Ugyanis a kistelepülésekről érkezők szülői háttere a legkevésbé kvalifikált, részben ennek következményeként itt találjuk a legtöbb első diplomáját szerző hallgatót.

A lakóhely szerinti statisztikai adatok között még egy nagyobb eltérésre lehetünk figyelmesek. A fővárosból érkezők fele az innovatív klaszterébe tartozik. A céltudatosság, az erős belső motiváció, tanulás irányának határozottsága részben a kedvezőbb munkaerő-piaci pozíciójukból fakad, ennél erősebb magyarázó tényező a budapesti hallgatók kedvezőbb társadalmi háttere. Mindkét szülő és a házastársak esetében itt a legmagasabb a felsőfokú végzettségű szülők aránya, ami feltételezi a diploma megszerzése iránti elkötelezettséget, ami legtöbb esetben nem az első felsőfokú oklevelet jelenti.

A kívülálló klaszterében is kedvezőek az iskolázottsági mutatók, de 6-7 százalékponttal elmaradnak az innovatívak mögött. Érdekesnek mondható, hogy a kívülálló ugyanakkor nem mutatnak komoly tanulási hajlandóságot, motivációs szintjük a tanulmányok alatt éppen közepes, eredményeik igen gyengék. Magyarozatként felmerülhet, hogy a tanulás

terén nincs megfelelő tapasztalatuk, viszont éppen ebben a csoportban 55%-os a már diplomát szerzettek aránya. Úgy tűnik tehát, hogy a kezdeti motiváció és a feltételezett intézményi integráltság hiánya meghatározza a teljes tanulási folyamatot.

Az alapvégzettség tekintetében a legmeghatározóbb különbség a korrigálóknál adódik: 84%-uk első diplomáját szerzi, a klaszterjellemzőik ismeretében ez nem meglepő. Az elkötelezettek 66%-a középfokú végzettségű, s mint utaltunk rá, esetükben a társadalmi mobilitást nem követi földrajzi mobilitás. A Nyíregyházi Főiskola hallgatói mutatnak leginkább elköteleződést a régiójuk, szűkebben a megyéjük felé (hallgatóik 37%-a ide tartozik). A korrigálókat legnagyobb arányban a Szolnoki Főiskolán találjuk (35%), a Debreceni Egyetem az innovatív magas arányával jellemezhető (30%). Ezek az intézményi adatok leginkább a klasszikus egyetem-főiskola elkülönítést mutatják.

A családi állapot és a gyermeknevelés szintén meghatározó a klaszterek összetételében. (42. táblázat) A többi csoporthoz képest jelentős eltérést látunk a korrigálók és az elkötelezettek esetében. A korrigálók csoportjába tartozó felnőtt hallgatók fele házasságban él.; az elkötelezettek hallgatóinak 47%-a él házasságban, a csoport negyede élettársi kapcsolattal rendelkezik. Mivel a korrigáló hallgatók átlagéletkora a legmagasabb (37 év), vélhetően az ő magánéleti elköteleződésük időben korábbra esett, ami feltételezte a továbbtanulás elhalasztását (gyerekvállalás vagy munkába állás miatt).

42. táblázat A vizsgált hallgatói csoportok családi állapot szerinti megoszlása, százalék, N=978

	<i>Házasságban él</i>	<i>Élettársi kapcsolatban él</i>	<i>Egyedülálló</i>	<i>Összesen</i>
Korrigálók	50,0	26,1	23,9	100,0
Kívülállók	34,8	31,7	33,4	100,0
Elkötelezettek	47,0	25,3	27,7	100,0
Innovatívok	36,1	28,6	35,3	100,0

Forrás: FHK kutatás, p=0,001

Az elkötelezettek regionális kötődése mögött gyanítható a családi elkötelezettség, a munkaerőpiaci biztonságra törekvés, a földrajzi gyökerek megtartásával. Az elkötelezettség (értve a tanulmányok és a régió irányába) tehát a családokra jellemző, a másik két csoportban magasabb az egyedülállók aránya (mindkettőben egyaránt egyharmad). Ez egyrészt földrajzi értelemben jelez magasabb fokú rugalmasságot, hiszen egyedülállóként könnyebben kivitelezhető az életvitel-változás, költözés vagy ingázás. Másrészt az életcélok és szakmai pályamódosítások tekintetében sem feltétlenül függ másról az egyén, gondoljunk például a

tanulási beruházások döntésfolyamatára, beosztás-módosulás hatásaira, vagy a munkahely-változtatás és szakmaváltás dilemmájára.

A családi állapotnak megfelelően a gyermekek jelenléte a hallgatók életében hasonlóan alakul: a korrigálók és elkötelezettek csoportja nevel leginkább gyermeket (56% és 53%), a másik két csoportnak csupán harmada gyermeket hallgató ($p=0,000$). Mindez következik a családi állapot és az átlagéletkorok fentebb bemutatott összefüggéseiből. Valószínűleg nem véletlen, hogy a korrigálók csoportjában találjuk a legtöbb gyermeket hallgatót, a családalapítás megalapozott tényezővé válhat a tanulási döntések elhalasztásában. A régióhoz erősen kötődő hallgatók szintén nagyobb családokban élnek, ami indokolhatja a kisebb földrajzi távolságok igényét.

7.4.1. Munkahelyi kötelezettség és a felsőfokú tanulmányok

A tanulás és munka összeegyeztetésében a számos nehézség, probléma felmerülhet, amelyeket erőteljesen indokol a munkaadó és a munkatársak viszonyulása a hallgatói tanulmányi beruházáshoz. A válaszadók magas aránya, 40%-a valamilyen szintű elvárást érzett a munkahelye részéről, ezért is kezdett felsőfokú tanulmányokba a munkavégzés mellett. Ez egyfelől feltételezné a pozitív támogatást, amely hozzájárul a tanulás-munka sikeres koordinációjához. Ugyanakkor a hallgatók éppen az egyik legnagyobb problémaként élték meg a tanulmányok és a fizetett munka összeegyeztetését, négyfokú skálán a 3,7-es átlag bizonyítja ezt. Felnőtt tanulók között végzett vizsgálatok szintén magas szintű akadályként definiálták a két terület összeegyeztethetőségének nehézségét, többek között Clark és Anderson (1992) a lemorzsolódásban is rizikófaktorként említi.

A rövidesen bemutatott kérdőíves felmérés eredményei mellett a kvalitatív kutatás szintén rávilágított a tanulás és munkavállalás összehangolásának problematikájára. *„A főnököm ahol csak tud, ott keresztbetesz. Folyamatos veszekedések. (...) Aláírom már én év elején, hogy megkapom ezt a hat nap pönteket, és akkor max. öt napot ad összesen szabadságnak. Engem folyamatosan hátráltat”* – panaszolta az egyik interjúalany, akinek a tanulási folyamatát nagymértékben akadályozza a munkaadója. Ellenkező példát is hallottunk: *„A főnököm rugalmasan megértette, hogy továbbtanulási szándékom van, és ebben támogat. Nekem ez egy pozitív dolog a munkahelyemen. Olyan szokott előfordulni, hogy nehéz összeegyeztetni, hogy tudok eljönni egy konzultációra, mert épp van egy olyan program, vagy rendezvény, ami miatt nehéz megoldani, ilyen előfordul. De általánosságban megnyugtató volt, hogy el tudtak engedni.”*

A munkahelyi hatások nemcsak a munkáltató részéről befolyásolták a hallgatók tanulói közérzetét, hanem a munkatársak hozzáállása is sokat számított: „Az egyik kolléganőm ugyanúgy most végez egyetemen, tehát mi tudjuk egymást támogatni. Beosztjuk, hogy ki mikor megy, mikor vannak az órák, záróvizsgák. Neki is egyébként az első diplomája egy tanári diploma. Ő például nekem nagyon sokat tudott segíteni a tanulás során. Módszerekre gondolok, hogy hogyan tudnám még hatékonyabbá tenni a tanulást.” - nyilatkozta egy bölcsészhallgató, ám az interjúalanyok többsége semleges viszonyulásról számolt be.

A kérdőíves kutatás eredményei szerint a tanulmányok megkezdése idején a kívülálló és az elkötelezettek csoportjaiba tartozók érezték leginkább, hogy munkahelyi nyomásnak tesznek eleget akkor, amikor beiratkoztak a képzésre (60-70%). A tanulmányok folytatása közben a kezdeti nyomás a kívülálló esetében eltűnni látszik, mintegy harmaduk nyilatkozott úgy, hogy munkahelyi elvárás helyezkedik rá annak érdekében, hogy jól teljesítsen. Az elkötelezettek 70%-a viszont továbbra is úgy érzi, magas elvárásoknak kell megfelelniük. A környezetnek való bizonyítás szándékában a kívülálló teljesen hátraszorultak, mindössze 40%-ukat motiválja ez az elismerés, szemben a többi csoport 60-84%-ával (utóbbi az elkötelezettek kimagasló aránya).

A kérdőívnek a munkahelyi és a tanulmányi teendők összeegyeztetésére vonatkozó részében a válaszadók ezt a problémát igen magasra értékelték (négyfokú skálán 3,7). Leginkább a konzultációkon történő megjelenés és a tanulmányi szabadság okoz nehézségeket a munkavállalók számára, de a munkaidőben történő tanulmányi ügyek intézése sem megoldott. Interjúkból és a kérdőív nyílt válaszaiból egyértelműen kiderült, hogy a péntek kora délután kezdődő órák jelentik a legnagyobb gondot, illetve a tanulmányi osztály hétfévi zárva tartása. A távollétet elsősorban nem a kollégák nehezményezik, hanem a helyettesítés, a munka pótlása támaszt zavart a tanulmányi kötelezettségek teljesítésében.

A megfelelő egyensúly kialakításával a kívülálló boldogultak a legkevésbé, holott éppen az ő esetükben merült fel a munkahelyi nyomás a továbbtanulásban. Szignifikánsan nagyobb nehézségként élték meg a szabadság kikérését a konzultációk és vizsgák érdekében, és ők tudtak legkevésbé elszabadulni a munkanapokon nyitva tartó tanulmányi osztályokra és egyéb adminisztratív egységekbe.

Az oktatói és hallgatói kapcsolatokat elemezve azt tapasztaltuk, hogy a kívülállót a munka világa húzza ki a tanulói közösségi térből. A fenti adatokat összehasonlítva azonban egyfajta elvárás-lejtő bontakozik ki előttünk: a kívülálló azért érkeztek a felsőoktatásba, mert erős kényszert érezték a munkahelyük felől, majd ez a nyomást csökkenni látszott a tanulmányok végzése közben olyannyira, hogy végül alig tartották fontosnak kivívni környezetük

elismerését. Ha a bizonyítás ilyenfajta kényszere nem is jellemezte őket, a kérdőív nyílt válaszai között a kívülálló hallgatók megállapításai reagáltak a legérzékenyebben a munka-tanulás kapcsolatára: *„Ne hétköznap, munkaidőben legyenek a konzultációk, órák, mert rendes ember hétköznap (hétfőtől péntekig, 8 órában) akkor dolgozik. Dolgozó ember mégis hogy járjon így iskolába?”* – írta például egyikük.

A munka és tanulás összehangolása az innovatív csoportjába tartozó hallgatók esetében is magas rizikóként jelent meg a tanulmányok sikeres befejezésében. A szabadon megfogalmazott válaszokban konstruktív megoldásokkal hívták fel erre a figyelmet. *„Jó lenne, ha az egyetem egy kicsit legalább igazodna a levelezős hallgatókhoz a konzultáció beosztásánál. A levelezős csoportoknál kijelölnék egy kapcsolattartó tanárt, akihez lehet fordulni, aki figyelne a csoportra”* – javasolta egyikőjük. Figyelemre méltó, hogy érdeklődésük nemcsak a kötelező programokra irányult: *„a konferenciák, szaknapok stb. ne essenek hétvégére, mert nem tudunk maradni”*.

A kérdőívben a tanulással kapcsolatos problémákkal foglalkozó elemzéseket vizsgálva látszik, hogy az innovatív hallgatók számára átlagon felüli nehézséget okozott a munkahelytől való távolmaradás, illetve a munka és tanulás összeegyeztetése. Ugyanakkor a személyes környezet tanuláshoz történő viszonyulásának vizsgálatkor ezt nem tapasztaltuk: a többi csoporthoz képest nem értékelték bonyolultabbnak például a szabadság kikérését, a rugalmas munkaidő igénylését a tanulmányi időszakban, de nem érezték a kollégáik negatív hozzáállását sem.

A tanulás és munka összeegyeztetését tekintve tehát az innovatív csoportba tartozók kevésbé tűnnek innovatívnak, a tanulási folyamatot tekintve azonban egyenletesen jól teljesítettek. Ez a megfigyelés felhívja a figyelmet a felnőttkori tanulásban rejlő csapdára: a munkáltató igényli a munkaerő emberi tőkeberuházásait, azonban ennek feltételeit nem minden esetben biztosítja szívesen. Mindez, ahogy láttuk, az eredményes, motivált felnőtt tanulókat is hátráltathatja a tanulási folyamatban. Emellett a tanulás és munka konfliktusa negatív irányba tereli a felnőttek egyetemi és főiskolai világba történő beilleszkedését, mivel nemcsak a tanulási folyamatból rekesztődnek ki lekötöttségeik miatt, hanem abból a sajátos akadémiai milióból, amelyben felnőtt tanulóként szocializálódhatnak értelmiségi munkavállalókként.

A korrigáló klaszterében megjelenő hallgatók esetében a munkahelyi kötelezettségek teljesítése közepes erősségű akadályt jelentett: a munkaidőből történő csúsztatás, a tanulás okán kivett szabadság más hallgatói csoportokhoz képest kevésbé tűnt meghatározó problémának. Ugyanakkor a kollégák viszonyulása a tanuláshoz itt volt a legnegatívabb: 36%-uk állította, hogy munkatársaik nem nézik jó szemmel tanulmányaik folytatását. A kérdőív zárt kérdéssora

alapján ennek közelebbi okára vagy megnyilvánulására nem derült fény, azonban a nyílt kérdésekre adott válaszokban találunk némi magyarázatot. A korigáló hallgatók egyike a saját szakja népszerűsítését javasolta, mert elmondása szerint a kollégái nem értik, mit tanul, és emiatt a viszonyulásuk sem kedvező. Egy másik válaszadó megjegyezte, hogy a konzultációs rend változtatása miatt kellemetlen helyzetbe került a munkatársaival kialakított rend felborítása miatt. Úgy tűnik tehát, hogy a korigáló hallgatók közvetlen szakmai környezete nem támogató módon viszonyult a felsőfokú tanulmányokhoz, potenciálisan gyengítve a felsőoktatási beágyazottságukat.

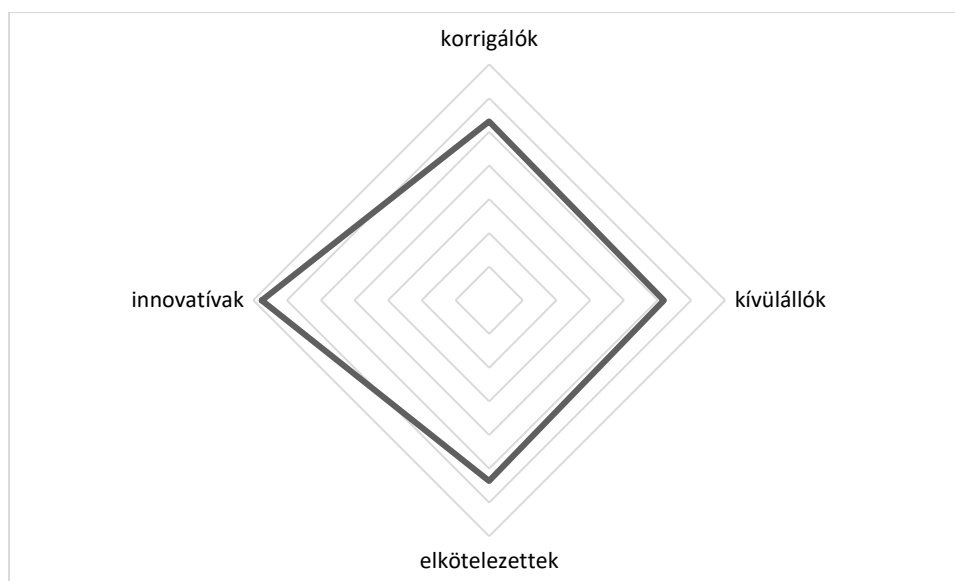
Az elkötelezettek a munka és tanulás összefüggésében hasonlóságot mutattak a korigálókkal. Ennél a csoportnál szintén nagyon fontos szerepet játszott a munkahelyi elvárás a továbbtanulási döntésnél. A hallgatók kollégái ugyancsak negatív módon viszonyultak a tanulmányok végzéséhez. A nyílt válaszokat megnézve az előbbihez hasonló, munkatársakra vonatkozó konkrét megjegyzéseket nem találtunk. A konzultációs rend változtatására itt is megjelent számos javaslat, de ellentétben a korigálókkal, nem ezek ritkítását kérték, hanem gyakrabban kívántak oktatásra járni (a munkaidő optimális figyelembe vételével).

Az elkötelezett hallgatók csoportjánál tehát azt tapasztaltuk, hogy a környezet negatív hozzáállása nemhogy hátráltatta a hallgatókat, hanem buzdította őket, olyannyira, hogy még több kihívást kerestek a távollét számának növelésével. Ebben a csoportban is magas volt az első diplomájukat szerzők aránya (66%), ami a fentiekben leírt módon indokolhatta a munkatársak viszonyulását. Nagyon fontos megjegyezni, hogy az elkötelezettek fele az állami szférában dolgozott, ahol az előrelépés magasabb végzettség megszerzése esetén inkább garantált, mint egyéb szektorban.

Az eddigi eredmények összefoglalásaként létrehoztunk egy olyan indexet, amely kizárólag azokból a változókból állt össze, amelyek a felsőoktatásba történő beilleszkedéshez kapcsolódhatnak.⁴⁹ A munkaindex kialakításánál a tanulás és munka összeegyeztetését kevésbé könnyen megoldók kapták a kisebb súlyt. A 20. ábrán tehát azok a hallgatói csoportok szerepelnek magasabb értékekkel, akik számára a munkavégzés nem jelentett olyan nagy terhet, hogy ez kifelé mozdította volna a tanulási közegből.

⁴⁹ A munkaindexbe bevont változók: a kollégák hozzáállása a hallgató tanulásához, a tanulás és a munka összeegyeztetésének nehézségi foka, szabadságoltatás lehetősége a tanulás alatt, a rugalmas munkaidő igénybevitelének lehetősége konzultációk idején, a munkahelyi feladatok elmaradásának foka a tanulás idején. A változókat súlyoztuk, az index átlaga a mintában: 5,45. A klaszterek közötti átlag-összehasonlítás nem szignifikáns. (p=0,722)

20. ábra A munka-tanulás egyensúly mértéke a hallgatói csoportok szerint (munkaindex)

Forrás: FHK kutatás

A tanulói munkarend felé legkritikusabb kívülállók számára okozott nagyobb nehézséget a harmonizálás, bár az összefüggés nem szignifikáns. Ezt feltételeztük korábban, amikor is azt tapasztaltuk, hogy a kívülállók elszigetelődése már a tanulási döntéstől kezdve meghatározó. A tanulás folyamatában ez erősödni látszott, igen nagy az oktatóktól és a hallgatótársaktól mért távolság. Azonban azt vélelmeztük, hogy ezt az intenzív kívülállást a munka kiszívó ereje okozta: a munka és tanulás összhangját vizsgálva azonban nincs meg a várva várt különbség a többi csoporthoz képest. Láthatóan az innovatívok csoportjába tartozók valósították meg legsikeresebben a tanulás és munka összehangolását, feltehetően a munkahelyen is hasonló innovatív módszerekkel.

A munka és tanulás összefonódását négy pillanatképpen ragadtuk meg: az adatfelvételt megelőző öt évben végzett tanulási tevékenység, a diplomaszerezéshez vezető motivációk, a felsőfokú tanulmányok alatt jelenlévő motivációk és a munkavállalás hatása, végül a közeljövőben tervezett tanulási tevékenység. A 43. táblázatban foglaltuk össze az egyes hallgatói csoportok jellemzőit ezeken a mérőkövetőken. A csoportok közötti eltérés a munka tekintetében nem szignifikáns. A legkedvezőbb mutató az innovatív hallgatói csoporté, a kívülállók indexértéke a legalacsonyabb, a másik két klaszteré pedig közel azonos. A munkaindex értékei alátámasztják az eddig elmondottakat.

43. táblázat A hallgatói csoportok jellemzői a munka és tanulás metszetében

	<i>Tanulói aktivitás a felsőfokú tanulmányok megkezdése előtt</i>	<i>Tanulási motiváció és munkavállalás a felsőfokú tanulásról való döntésben</i>	<i>Tanulási motiváció és munkavállalás a felsőfokú tanulmányok közben</i>	<i>Jövőbeli tervek a tanulásról</i>
Korrigálók	Magas aktivitás, jellemzően tanfolyami képzésben	Korábban elmaradt továbbtanulás pótlása vagy új szakma választása	Nagyon gyenge munkahelyi támogatottság Közepes nehézségű munka-tanulás összeegyeztetés Alacsony motivációs szint	Nem kiemelkedő a tanulni vágyók aránya Jelenlegi szakmájában új végzettség megszerzése vagy specializáció
Kívülállók	Alacsony aktivitás munkahelyi és tanfolyami képzésben	Erős munkahelyi és munkaerő-piaci elvárás a diploma megszerzése	Gyenge munkahelyi támogatottság Nagyon nehéz munka-tanulás összeegyeztetés Nagyon alacsony motivációs szint	Magas a tanulni nem akarók aránya Magas az új szakmában újabb diplomát szerezni kívánók aránya
Elkötelezettek	Kiemelkedő aktivitás, jellemzően tanfolyami képzésben	Munkahely megtartásának kimagasló igénye Erős munkahelyi elvárás a diploma megszerzése Magas belső motivációs szint	Nagyon gyenge munkahelyi támogatottság Alacsony nehézségű munka-tanulás összeegyeztetés Kiemelkedően magas motivációs szint	Kiemelkedő a tanulni vágyók aránya Jelenlegi szakmájában új végzettség megszerzése vagy specializáció
Innovatívok	Magas aktivitás, jellemzően tanfolyami képzésben	Kizárólag primer motivációs háttér	Átlagos munkahelyi támogatottság Közepes nehézségű munka-tanulás összeegyeztetés Magas motivációs szint	Magas a tanulni vágyók aránya Jelenlegi szakmájában új végzettség megszerzése, tanfolyam elvégzése vagy specializáció

Forrás: FHK kutatás

Az eredmények több összefüggésre is felhívják a figyelmet. Egyfelől jól észrevehető, hogy a tanulási kedv állandósága nem minden csoportnál tapasztalható. Két csoport esetében állíthatjuk, hogy ahol magas tanulási aktivitás előzte meg a vizsgált időszakot, ott a továbbiakban (jelen tanulmányok alatt és a tervezett tanulásban) is magas lesz a tanulási kedv: az elkötelezettek és az innovatívak csoportjánál. A két hallgatói csoport körülményei igen eltérőek a munkahelyi támogatottságot és egyéb munkabeli vonatkozást tekintve. Egyetlen közös magyarázó tényező az erős belső motiváció, amely mindkét csoport karakterét markánsan meghatározta. Az elkötelezettek esetében ez párosult a munkaerőpiac bizonyos elvárásaival, s a kettő együtt megsokszorozni látszik az elkötelezettek elszántságát, hiszen ők tűntek a legmotiváltabbnak a felsőfokú tanulmányok alatt és a jövőben is.

A kívülállók csoportjában a tanulási kedv mértéke szintén tartós, negatív értelemben. Sem a vizsgálatot megelőzően, sem a diplomáért folytatott küzdelemben, sem a továbbtanulásban nem tűntek érdekeltnek. Esetükben a munkaerő-piaci motiváció nem inspirált, mint elkötelezett társaiknál, hiszen nagyon alacsony a belső motivációs készlettel rendelkeztek.

Másrészt meghatározó összefüggést láthatunk a tanulás és a munkahelyi támogatottság mértéke között, azonban ennek relációja eltérő a vizsgált csoportoknál. Az elkötelezett hallgatóknál láttuk, hogy a közvetlen munkatársi közeg hátráltató magatartása még komolyabb teljesítményre sarkallta őket. A nagyobb ellenállás magasabb erővel „löki be” őket a tanulmányaikba, ahelyett, hogy kifelé húzná a munkavállaló tanulókat a felsőoktatási térből. A korrigálóknál hasonlóan nagyon alacsony támogatás érkezett a munkahelyről, viszont itt nem láttuk az elkötelezettekhez hasonló megküzdést: a korábbi tanulási aktivitás csökkent, a felsőfokú tanulmányok alatt már nem volt megfelelő a motiváltság, a jövőre nézve sem láttunk komoly elköteleződést a permanens tanulásra. Úgy tűnik, mintha „kifulladt” volna a kezdeti lendület, és egy célért, a korábban elmaradt vagy elhibázott továbbtanulás pótlásáért szállnának ringbe. A szintén nagyon alacsony munkahelyi támogatottsággal rendelkező elkötelezetteknél rendelkezésre álló belső motivációkat hiányolhattuk ismét, amelyek nélkülözhetetlennek tűnnek a tanulás iránti hajlandóság fenntartásában.

Az innovatívak egyébként is kedvező tanulási kedvének kibontakozását a munkahelyi háttér nem hátráltatta. A kívülállók alacsony tanulási aktivitása és motivációja valószínűleg elsősorban nem a munkavállalói hozzáálláson múlik, sőt, kezdetben legalábbis, támogatták a tanulmányaikat. Megerősítvén az eddigi feltételezést, ismét látjuk, hogy a belülről fakadó tanulási vágy, érdeklődés hiánya még egy erősebb külső motiváció helyettesítésével sem elegendő a tanulás világában.

Végül, de nem utolsó sorban érdekes összefüggést fedezhetünk fel a munkahelyi támogatottság és a munka-tanulás harmonizálásának sikeressége között. Azt feltételezhetnénk, hogy minél erősebb a kollégák és munkaadók támogatása, annál sikeresebb lesz a balansz megtalálása. Ez az innovatívok csoportjánál beigazolódott, itt láttuk a legkevesebb problémát és a legkönnyebben megvalósuló összehangolást. A kívülálló hallgatók munkahelye viszonylag szintén kevés ellenállást tanúsított, ugyanakkor ebben a csoportban okozta a legnagyobb gondot a tanulás és munkavégzés kiegyensúlyozása. Magyarázatul szolgálhat ismét csak a kedvezőtlen tanulási aspiráció, a belső motívumok hiánya, azonban a csoport jellemzőit tekintve más indokot is megkockáztathatunk.

A kívülállók között találjuk a minta legfiatalabb tagjait, akik túlnyomó többségben egyedülállók, tehát a családi teendők nem kapcsolódnak a munkahelyi és tanulmányi feladatok mellé. A kívülállóknál is gyengébb munkahelyi támogatottságot élvezett a korrigálók és elkötelezettek csoportja, ahol azonban sikeresnek mondható a tanulás és munkavégzés összeegyeztetése. Éppen ebben a két hallgatói csoportban találjuk az idősebb, családdal rendelkező személyeket. Feltételezhetjük tehát, hogy a munka és tanulás összeegyeztetésében a munkahelyi környezeten túl a magánéleti háttér is szerephez jut. Az idősebb, tapasztaltabb, családi kötelezettségeket is ellátó válaszadók jártasabbak a különböző típusú feladatok elvégzésében, összehangolásában. A továbbiakban vizsgáljuk meg, hogyan kapcsolódik a magánéleti háttér a tanulmányi teendők sorába.

7.4.2. Családi kötelezettség és a felsőfokú tanulmányok

A felsőfokú tanulmányok végzése során felmerülő nehézségek közül mindegyik klaszterben a munkahelyi teendők és a tanulás összeegyeztetése végzett az első helyen (a minta átlagában 3,7 a négyfokú skálán). A második hasonló problémás terület a családi teendők és a tanulás összeegyeztetése volt (3,5 átlagpontszámmal). A két területről való fizikai távollét között azonban már meghatározóbb különbséget látunk. A „munkahelytől való távolmaradás a konzultációk idején” átlagos nehézségi foka 3,3, még a „családtól való távollét” csupán 2,7-es átlagértéket kapott. A különböző kötelezettségek összehangolása tehát közel hasonló nagyságú problémát jelzett, azonban az adott közegben megjelenő érintettek eltérő módon reagáltak ezekre a kihívásokra. Az adatokból úgy tűnik, a hallgatók komolyabb mértékű támogatást kaptak családjuktól, mint a munkahelyi kollektívától.

Az interjúk során számos alkalommal megjelent a családi háttér jelentősége. A hallgatók beszámoltak arról, hogy társaik hogyan támogatták őket, hogyan segítették át nehezebb időszakokon konkrét támaszt nyújtva, ahogyan például a következő alany mesélte: „*Amit a*

párom el tud intézni, ő vállalkozó, tehát nincs úgy helyhez kötve, akkor feltolom a vonatra, elmondom, hogy kit keresel, hova mész és vagy el tudja intézni, vagy nem.”

A gyermekek szintén pozitív hatással lehettek szüleik továbbtanulására. Egyfelől ösztönözték őket a jelentkezésre, a nagyobbak segítettek az otthoni feladatokban, sőt, a felkészülésben: *„a gyerekek nagyon örülnek neki [hogy tanul]. Most már nemcsak én noszogatom őket, hanem ők is engem, viszont sokat segítenek, mert ugye nagylányaim vannak, az egyik gazdasági főiskolás, tehát ők teljesen pozitívan fogadják, és engem támogatnak. Sőt, lökdösnek előre, mert néha azért elesek..., de ők nem hagyják, nem hagyják, és ez nekem nagy segítség”* – vallotta az egyik hallgató.

A család mint támogató közeg fontos szereppel bírt tehát az elvárások teljesítésében, ugyanakkor, éppen ezen a területen csapódott le leginkább a többéves tanulási beruházás nehézsége, amint ezt egy válaszadó megfogalmazta: *„akinek van munkahelye, annak nem lehet kimutatni, hogy én most ideges vagyok, fáradt vagyok, nem kezdek el vitatkozni...A család issza meg a levét, aki közel áll hozzám, mert az látja, hogy most el kell vonulni, mert tanulni kell, nincs idő mással foglalkozni.”*

Az egyik fókuszcsoporthoz ilyen válaszok születtek arra a kérdésre, hogyan reagált a család a tanulási folyamatra:

„H1: Változó.

H2: Vágják a centit, hogy mikor lesz vége.

H3: Pezsgőt bontanak majd ők is velünk.

H4: Hát jut nekik is gond belőle.

K: És mit érzékelnek rajtatok?

H2: Feszültséget.

H5: Mindenképpen. Feszültek vagyunk, kevesebb az idő, esetleg menet közben változott az érdeklődési körünk. Nem az érdekel már, mint ami három évvel ezelőtt érdekelt. Más érdekel, ami őt nem érdekli, és sokkal több időt töltünk vele. Meg hát az én kapcsolatban ez meglátszik.

K: Ez eltávolodást okoz?

H5: Nem mindig. Nem feltétlenül. Csak más. Változunk, és talán gyorsabban, mintha egy ez előtti 3 éves szakaszt nézek. Bár mondjuk én is itt mentem ezalatt a 3 év alatt férjhez. Tehát ez nekem is változás, egy új kapcsolathoz való szokás. Tehát felpörgött, valahogy felpörgette az egyetem az életünket, én azt érzékelem.

H6: Nincs annyi időnk szerintem a családra. Én konkrétan lelkiismeret furdalásom van a gyerekekkel szemben. Ő most kicsi, és most tudnám kiélvezni, amire már várta, hogy a gyerekekkel

legyek. De most így már reggel átranzformálok a nagyhoz, fél 8-kor, óramű pontossággal és főleg ilyenkor, és estig ott van. És így kimarad az életemből ez a dolog, amire vártam tulajdonképpen.”

A felsőoktatási integrációt vizsgálva kérdésünk, vajon a hallgató szűk privát szférája elősegíti vagy inkább gyengíti a tanulói lét kibontakozását. A kérdőíves felmérésben igyekeztünk úgy fogalmazni a személyes környezetre utaló kérdéseket, hogy azok egyaránt vonatkozzanak családtagokra és barátokra, így a saját családdal nem rendelkező hallgatók is érzékelték érdeklődésünk tartalmát. Emellett a legtöbb helyen nem tettünk különbséget a származási (szülők) és a saját családtagok (házastárs, gyerek) között, feltételezve, hogy a saját családban élők már nem a felmenőikre gondolnak a felnőttkori tanulási körülményeik kapcsán.

A családtagok és baráti közösség gyakori nélkülözése a felsőfokú tanulmányok alatt minden klaszterben hasonló nagyságrendű lemondással jár, azonban a két terület harmonizálása más-más szemszögből okozott nehézséget a tanulmányaikat különböző indíttatásból elkezdő hallgatói csoportokban. Mielőtt erre rátérnénk, tekintsük át, milyen szerephez jutott a család és baráti kör a tanulmányok megkezdésében és folytatásában.

A továbbtanulási döntéshozatalban az elkötelezettek csoportjába tartozó hallgatók szülei vettek legintenzívebben részt: 40%-uk állította ezt, még a többi csoportban a szülői ösztönzés csupán 16%-27%-os volt. (44. táblázat) Arról azonban egyik csoport sem számol be meghatározó mértékben, hogy a szüleiknek az adott felsőfokú továbbtanulás korábban is kérése vagy vágya lett volna, de csak felnőtt korukban tudták ezt megvalósítani (ez a csoportokban mindössze 3-8%-ban jelenik meg). Ebből arra következtethetünk, hogy a jelenlegi diplomaszerezésre irányuló szándék már független a származási családtagoktól.

44. táblázat A család részéről érkező ösztönzés a felsőfokú tanulmányok megkezdésében, százalék

	Házastársam, partnerem ösztönzése***	Szüleim ösztönzése***
Korrigálók	22,6	16,4
Kívülállók	18,2	27,5
Elkötelezettek	34,4	40,7
Innovatívok	9,1	19,1

Forrás: FHK kutatás, p=0,000

A szülők fennmaradó befolyását az elkötelezetteknél nem magyarázhatjuk azzal, hogy nem váltak volna le a szülői házról, hiszen 45%-uk házasságban él, további 25%-uk élettársi

kapcsolatban. Az ok valószínűleg az elkötelezettek szüleinek alacsony iskolázottsági mutatóival függ össze. Ez az egyik olyan csoport ugyanis, ahol magas az alacsonyan iskolázottságú apák (50,3%) és anyák (41,1%) aránya (mindkét esetben $p=0,000$). Az erős szülői támogatás mögött vélhetően az intergenerációs társadalmi mobilitásra való ösztönzés rejlik, hiszen ebben a csoportban volt a második legmagasabb azok aránya, akik első diplomájukat szerezték (66%, $p=0,000$). A szülők korábban vélhetően kockázatkerülő magatartást tanúsítottak, s gyermekeik felnőtt korában igyekeztek diplomaszerezésre buzdítani.

A hallgatók házastársainak, partnereinek ösztönzése a tanulmányok megkezdésére szintén az elkötelezett hallgatóknál a legerősebb: 34%-uknál jelent meg a tanulási döntésben az ő motivációjuk. Az elkötelezettek társai esetében szintén elmondható, hogy a legalacsonyabban iskolázottságúak, 20%-uk alsó fokú végzettséggel bírt (többi csoportnál 13-15%), 38%-uk volt diplomás (többi klaszterben 40-59%, $p=0,001$). Úgy tűnik, az elkötelezett hallgatók erős szülői támogatásához a társaik is csatlakoztak, és örömmel (s nem rivalizáló vagy hátráltató módon) vették a magasabb végzettség irányába történő elmozdulást. Érdekes megfigyelni, hogy a korrigálók esetében ez a támogató háttér már nem látszott kibontakozni, holott a korrigálók hozzátartozóik iskolázottsági mutatói hasonlóak, sőt, az itt megjelenő hallgatók 85%-a szerzi első felsőfokú végzettségét.

„Azért tanulok, hogy családom büszke legyen rám” kijelentés szintén szerepelt a tanulmányi motivációs sorban, ami már nem a tanulmányok megkezdésére vonatkozott, hanem az ott nyújtott teljesítményre. Nem meglepő, hogy az elkötelezettek értékelték legmagasabbra ezt az indítékot, 62,2%-uk jelölte be ezt fontos vagy nagyon fontos motívumnak. ($p=0,000$) A korrigáló hallgatók 47%-a nyújtotta hasonló indíttatásból a legjobb teljesítményét. Elkövettük azt a hibát, hogy ebben az esetben a kérdőívben nem különböztettük meg, melyik családjukra gondolnak. Így az előzőkből kiindulva csak sejthetjük, hogy a korrigálók inkább saját családtagjaikban látják a motiváló erőt. Ugyanakkor nem vethetjük el azt sem, hogy a gyenge szülői és házastársi támogatás ellenére büszkévé kívánják őket tenni. Az előbbi gondolatmenetet erősíti, hogy a „gyermekeimnek akarok példát mutatni” motivációs tényezőt már a korrigálók értékelték legmagasabbra (29%, elkötelezettek 25%, a másik két csoportnál csupán 12,5% és 6%; $p=0,000$).

A tanulmányok megkezdésében és végzésében tehát az elkötelezetteknél találtunk markáns háttér-támogatást, amit a hasonló háttérrel rendelkező korrigálóknál is vártuk volna, de ott ezt kevésbé tapasztaltuk. Figyeljük meg, hogyan viszonyulnak a másik két csoport családjai a hallgatók tanulmányaihoz, ahol az iskolázottsági rajzolat eltért az előzőekben tárgyalt két klaszterétől.

Mind az innovatívok, mind a kívülálló csoportjának fele már rendelkezett legalább egy felsőfokú végzettséggel. Az innovatívok szüleinek és társainak kvalifikáltsága az egész mintában a legkedvezőbb (35-40%-uk diplomás), ami feltételezi a hagyományos tanulói út alakulását. Első pillantásra meglepőnek tűnhet, hogy éppen ebben a két klaszterben látunk alacsony ösztönzést a szülők és társak felől a tanulmányok megkezdésében. Valószínűleg erre kevésbé volt szükség, a korábbi tapasztalatok birtokában szerveződött a tanulási befektetésről történő mérlegelés. A tanulmányok végzése alatt szintén ennél a két csoportnál találtunk alacsony motiváltságot a tekintetben, hogy a családjuk elismerése miatt teljesítik jól feladataikat. Ez például az elkötelezett hallgatók 62%-át serkentette feladatuk elvégzésére, az innovatívok 32%-a, a kívülállók 25%-a érez ugyanígy.

A tanulás megkezdésében és a követelmények teljesítésében megjelenő, családtagokhoz kapcsolódó motívumok alapján alapvetően kétféle magatartást láttunk. A kedvezőbb iskolázottsági háttérrel rendelkező innovatívok és kívülállók számára más, önmagukhoz kötődő motívumok domináltak. (Mint korábban megfigyeltük, az innovatívok erős belső motivációval érkeztek, a kívülállók saját maguk által kitűzött célt kívánták elérni.) Az alacsonyabb kvalifikáltságú elkötelezett hallgatók esetében a szülői és partneri támogató háttér markánsan megjelent, a hasonló adottságú korrigálóknál ezt ugyanakkor nem tapasztaltuk. Miután körvonalazódott az egyes csoportok szűk környezetének viszonyulása a felsőfokú tanulmányukhoz, nézzük meg, hogyan kezelik a hallgatók a tanulás és a család egyensúlyának problematikáját.

A tanulmányi és magánéleti szféra összeegyeztetésének nehézségeit négyfokú skálán mértük, ahol legnagyobb gondot minden klaszterben a családi és tanulmányi feladatok összehangolása jelentette. Meglepő módon a kívülállók érzékelték ezt a legnehezebb feladatnak, holott éppen ebben a csoportban volt magas az egyedülállók (32%) és a gyermektelenek (66%) aránya. Ez két okkal magyarázható. Az egyik a származási család iránt érzett elköteleződés (pl. szülők gondozása), az ott megjelenő feladatok felülreprezentáltsága. A másik magyarázat az lehet, hogy az ide tartozó családos hallgatók valamilyen oknál fogva nehezebben oldották meg a két életszféra összehangolását. Kíváncsiak voltunk, vajon csak a saját családdal rendelkező kívülállók, vagy az egyedülállók is magasra értékelték ezt a problémát. Ezért leválogattuk a családos és nem családos kívülállók válaszait.

A kapott eredmény meggyőző erejű: a gyermekes kívülállók maximálisan (4,0) értékelték ezt a problémát, még a gyermektelenek esetében 3,4 az átlagpontoszám ($p=0,001$). Hasonló tapasztalatunk adódott a családi állapot szerinti felosztásnál: a házasok (4) és az együttélők (3,7) számára jelent komoly problémát, de az egyedülállók esetében sem átlagon

aluli (3,4) ($p=0,000$) A tanulás és család összeegyeztetésének felülértékelt átlaga tehát elsősorban a gyermeket nevelők és házások problémáiból adódott, viszont a gyermektelenek is viszonylag komoly nehézségnek találták ezt. Ez azt jelenti, hogy fent leírt vélekedésünk helytálló, a saját család nélküliek származási családtagjaik iránti kötelességeik miatt találták problémásnak ezt a tevékenységet.

Ez az eredmény arra sarkallt minket, hogy egy rövid kitekintés elejéig családi állapot szerinti csoportosításban megnézzük ezt a problémát a többi klaszter esetében is. A két terület összeegyeztetését nehéznek vagy különösen nehéznek találó hallgatók arányát mutatja a 45. táblázat. A klasztereken belül minden esetben erős szignifikáns összefüggés mutatkozott, ha családi állapot szerint vizsgáltuk a kérdést. Látható, hogy a kívülállók csoportjába tartozó hallgatók csaknem minden háttér esetében felülreprezentáltak e tekintetben. Úgy tűnik tehát, hogy függetlenül a magánéleti háttérüktől a privát szférájuk és a tanulmányaik összeegyeztetése komoly kihívást jelentett számukra. Komolyabbat, mint a munka és tanulás harmonizálása – ez azt jelzi, hogy az akadémiai szférából történő kivonódásukban inkább a magánéleti kötelezettségeik játszottak szerepet.

45. táblázat A tanulás és a család összeegyeztetését problémásnak találó hallgatók aránya a hallgatói csoportokon belül, családi állapot szerint, százalék

	<i>Gyermektelen</i>	<i>Gyermeket nevelő</i>	<i>Házias</i>	<i>Élettársi kapcsolatban élő</i>	<i>Egyedülálló</i>
Korrigálók	73,4	89,8	90,2	78,1	73,0
Kívülállók	77,2	90,5	92,8	81,0	70,0
Elkötelezettek	70,7	83,5	85,0	78,9	68,3
Innovatívok	68,1	80,9	85,1	74,7	57,7

Forrás: FHK kutatás, $p=0,000-0,007$ az egyes klasztereken belül

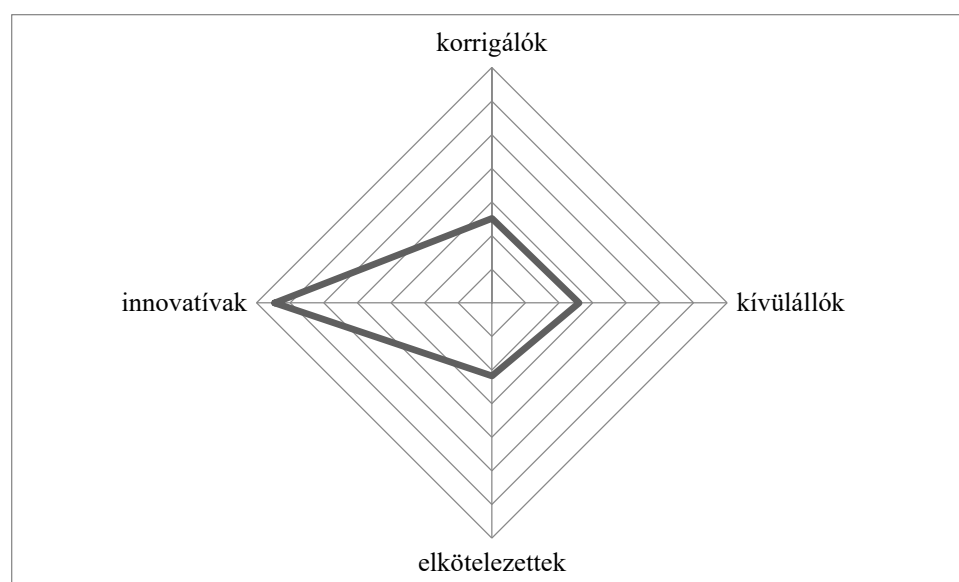
A kívülállókhoz hasonlóan a korrigálók szintén nehézkesen boldogultak ezzel a kérdéssel, függetlenül attól, milyen típusú privát körhöz fűződtek kötelességek. A vonatkozó egyéb kérdéseket megvizsgálva az látszik, hogy még a kívülállók általánosságban tekintették ezt komoly kihívásnak, a korrigálók arra panaszkodtak leginkább, hogy családtagjaikra és barátaikra kevés idejük marad. Különösen az egyedülállóknál feltűnő ez a különbség, ahol feltehetőleg a baráti kör sínylette meg a tanulásból adódó elfoglaltságot.

A komoly családi háttértámogatással fémjelzett elkötelezettek közül a házások és gyermeket nevelők szembesültek leginkább az egyensúly megteremtésével. Hasonló kérdéssort megnézve kitűnik, hogy ez a csoport szignifikánsan komolyabb problémaként élte meg, hogy a családtagoknak és barátoknak nagy megterhelést okozott a tanulmányai miatt felgyülemlt

feszültsége. A korábbi elemzésekből „magára hagyottnak” tűnt innovatívok birkóztak meg legsikeresebben a teendők összehangolásával, az egyedülállók is kiemelkedő példát mutatva. Ez a hallgatói csoport az, amely a kapcsolatai intenzitását leginkább megőrizte a tanulmányaik megkezdése után, ahol a legkisebb problémát jelentett a tanulásból adódó stressz, az éjszakai tanulás, vagy a házimunka és egyéb feladatok átruházása. A kérdőív nyílt válaszait áttekintve nem találtunk az innovatívok csoportjába tartozó hallgatói válaszok között egyet sem, amely a családra mint akadályozó tényezőre utalna (hiszen más csoportoknál többször előfordult, hogy családi teendőkre, problémáikra utaltak).

Nem véletlen, hogy a család és tanulás összeegyeztetésére vonatkozó változók beemelésével kialakult családindex⁵⁰ az innovatív klaszterben bír a legmagasabb értékkel. (37. ábra)

21. ábra A család-tanulás egyensúly mértéke a hallgatói csoportok szerint (családindex), N=972

Forrás: FHK kutatás, p=0,001

A legalacsonyabb az érték az elkötelezett hallgatói csoportnál, náluk a problémákkal nehezen megbirkózó kívülállók és a némileg magukra maradt korrigálók is kiegyenlítettebben kezelték a tanulási és családi teendők együttes feladatait. Az elkötelezett hallgatói csoportban a jellemzően alacsony iskolázottságú szülők és társak felől nagyfokú motiváló erőt láttunk a

⁵⁰ A családindexbe bevont változók: a család és munka összeegyeztetésének nehézségi foka, a tanulás okán elmaradt időráfordítás, a távollétből adódó problémák foka, a tanulási stressz okozta problémák foka. A változókat súlyoztuk, az index átlaga a mintában: 5,34. A klaszterek közötti szignifikanciaszint: 0,001.

tanulmányok megkezdésében, tapasztaltuk a hallgatók nekik való bizonyítási törekvését is. Esetleg előfordulhat, hogy éppen ez az erős megfelelési vágy okozott az átlagnál nagyobb feszültséget, nyomást, ami a két szféra egyensúlyba tartásának esélyét csökkenti. Másik magyarázat a családi háttér egyfajta tapasztalatlanságában rejtőzhet. Eszerint a magasabb iskolákban rutint nem szerzett szülők és társak nem mérték fel kellőképpen a kockázatot, a váratlan események sodrában (pl. el nem végzett otthoni feladatok, éjszakai tanulás, gyakori távollét) már nem voltak képesek vagy éppen nem szándékoztak segíteni a hallgatót a különböző szerepei összeegyeztetésében. A látszólag kevésbé támogatott innovatív hallgatóknál ennek inverzét sejtethetjük. A kimondottan magasán iskolázott családi háttér rutinszerűen támogatta a felsőfokú intézményben tanuló családtagot, aki (jellemzően) szintén felsőoktatási tapasztalatokkal rendelkezve könnyedebben kezelte a nehézségeket.

7.4.3. Családbarát-e a felsőoktatás?

A felnőttek tanulmányi beruházásainak vizsgálata során kiindultunk a tanuláshoz vezető motivációkból, ezeken keresztül megfigyeltük az így kialakult hallgatói csoportok tanulmányi jellemzőit. A családi háttér fontosságára felfigyelve kiemelten tárgyaltuk a gyermeket nevelők tanulmányi beruházásait, akik a vártnál sokkal inkább elkötelezettebbnek és eredményesebbnek bizonyultak. A felnőtt hallgatóknak a családi teendők mellett a munkahelyi kötelezettségeiknek is meg kellett felelniük, amelyek, mint láttuk, eltérő módon és mértékben befolyásolták a tanulási folyamatot. A kérdés a továbbiakban az, hogy ebben a háromszögben – tanulás, munka, család – mozogva személyes megküzdési stratégiák mentén kényszerültek véghezvinni tanulmányi beruházásaikat, vagy a személyes háttérből esetlegesen érkező segítség mellett (családtagok, barátok, kollégák) az intézmény részéről tapasztaltak-e hozzájárulást.

Ez a kérdésfelvetés a jelen vizsgálatban elsődlegesen hallgatóközponitú, hiszen a felnőtt tanulók boldogulását követjük nyomon a felsőoktatás világában. Azonban ugyanilyen lényeges az egyetemek és főiskolák számára, hiszen az egyetemi polgárok tanulmányi eredményessége, integráltsága, campus jól-léte az intézmény érdeke.⁵¹ Az elkötelezett és elégedett hallgatóság hozzájárulhat a következő hallgatói generáció intézményválasztásához, másfelől csökkentheti a lemorzsolódást. Ezt egy oktató így fogalmazta meg interjúnkban: *„Emlékszem az egyik kollégára J.-ben, aki azt mondta a diplomaosztón, hogy majd örülnének, ha még fél óráig*

⁵¹ Megjegyezzük, hogy a vizsgált intézmények közül a Debreceni Egyetem három alkalommal nyerte el a Családbarát munkahely díjat (EMMI). Az elismerés alapja elsődlegesen a dolgozók munka-magánélet egyensúlyának elősegítése.

tapsolnánk egy évfolyamnak. Ő nyilván megnézte a korlát az adott térségből, és erre gondolt, hogy valószínűleg sok helyen nem kell már sokat tapsolni.”

Az alcímben feltett kérdésre egyértelmű választ adni nem tudunk, de részben az eddigiekben bemutatott eredmények alapján, valamint új elemzésekkel igyekszünk rávilágítani arra, milyen módon járul hozzá a hazai felsőoktatás a család és/vagy munka mellett tanulók eredményes abszolválásához.

A kérdések megválaszolásához adatbázisunkat ezúttal egységesen kezeljük, mivel minden hallgatóra úgy tekintünk, mint emberi erőforrásába beruházóra, függetlenül a beruházó közösség nagyságától és összetételétől, a szakmai vagy magánéleti háttértől. Érintünk több, a korábbiakban is felmerülő problémát, azonban ezeket most az intézményi megközelítésben tárgyaljuk.

„Alapvetően csak akkor panaszkodnak a levelezős hallgatók, hogyha már nagyon elfáradtak” – fogalmazott egy oktató. A levelezős hallgatók döntő többsége (87%) munka mellett folytatta felsőfokú tanulmányait, mintegy háromnegyedük (72%) partnerrel élt egy háztartásban, 45%-uk gyermeket nevelt. Egy olyan válaszadó sem került a mintába, akire a felsorolt jellemzők közül egy sem lenne igaz. Minden általunk megkérdezett hallgatónak meg kellett kísérelni összehangolni emberi tőkeberuházását a munkahelyi és privát teendőivel, valamint ebben az egyensúlyozásban érintett kapcsolatokkal (családtagok, barátok, munkatársak).

A kérdőív különböző részeiben szerepeltek az egyéni tanulásszervezést érintő kérdések, ebben a fejezetben együttesen használjuk ezeket. A különböző skálákat százfokúra számoltuk át a könnyebb összehasonlíthatóság érdekében, valamint tematikailag elkülönítettük a tárgyalt kérdések mentén. Először a tanulás és a fizetett munkavégzésből fakadó tényezőket tekintjük át. (46. táblázat)

46. táblázat A tanulás és munka összeegyeztetésének nehézsége, átlag 100 fokú skálán, N=968

Körülményes tanulás miatt szabadságra menni.	75,4
A munkahelyi teendők és a tanulás összeegyeztetése.	74,3
Körülményes a konzultációkra való eljutás, ha még tart a munkaidő.	72,2
A munkahelytől való távollét a konzultációk idején.	65,3
A kollégáim nem nézik jó szemmel a tanulásomat.	50,2

Forrás: FHK kutatás

A válaszadók által osztályozott nehézségek rangsorából kitűnik, hogy időben és térben komoly problémát okozott a munkahelytől való eltávolodás. A vizsgákra való felkészülés és a konzultációkon való részvétel feltételezi a munkaidőn és munkahelyen kívüli tevékenységet. Az időtényező rendkívül hangsúlyos, a kérdőívben több javaslat is érkezett a hatékonynak vélt tanulásszervezéshez, mint például: *„Az úgynevezett tömbösített konzultációt előnyösebbnek tartottam, mint a minden hétvégét igénybe vevőt. Igaz, hogy a konzultációk hete nagyon fárasztó, de a továbbiak jobban tervezhetők.”* A hallgatói interjúkban hasonló észrevételekkel találkoztunk, de a vélemények megoszlottak: voltak olyanok, akik az egyhetes tömbösítést tartották kivitelezhetőnek, többen igényelték volna a kétheti találkozót, néhányan az e-oktatást preferálták. A többségégi vélemény szerint utóbbi azonban a tanulói közösséget és a személyes oktatói kommunikációt lehetetlenítené el.⁵²

A konzultációs rend valamilyen mértékben mindenképpen érinti a munkaidőt és a szabadságoltatást. A hallgatói interjúkból kitűnik, hogy bár a munkáltatók általában örültek, ha a munkaerő képezi magát, azonban az ehhez szükséges feltételeket nem mindig biztosítják. *„Nekem a három év alatt négy főnököm volt két különböző munkahelyen. Mindig másféle igazgatói döntés volt, általában olyan, hogy még szabadságra is alig engedtek.”* – mondta egy hallgató a fókuszcsoporthoz tartozó interjún, a másik hozzátette: *„Én eddig két munkahely alatt tanultam, közvetlenül egyik helyen sem mondják, hogy ne menj tanulni, tehát elengednek, mert úgy gondolják, hogy nekik is érdekük, ha tudsz. Viszont nem tolerálják a kimaradást. Tehát a munkát időben az asztalra kell tenni, és azt kifogásként nem fogadják el, hogy te tanulsz vagy vizsgázol. Úgy old meg, hogy a munka a tanuláshoz ne menjen kárára.”*

Akad azonban jó példa is: *„szerencsére a munkáltatóm megértő, és megbeszéltük, hogy ha suli van, mennem kell, illetve ha vizsgára kell tanulnom, akkor csúszthatok.”*; *„Ő [a főnöke] rugalmasan megértette, hogy továbbtanulási szándékom van, és ebben támogat. (...) Kisebb belső súrlódás a munkatársakkal előfordul, akkor egyezkedek...”*

A kérdőívben viszonylag magas nehézségi fokot ért el a tanuláshoz való negatív kollegiális viszonyulás. A kiváltó okokra csak az interjúkból következtethetünk. Többen említették, hogy a munkatársak a plusz munkától tartva fejezték ki rosszallásukat, más kollégák a humán tőkeberuházás lehetséges következményeitől tartottak (előléptetés, magasabb jövedelem). Számos megkérdezett titkolta diplomaszerezési szándékát, lehetőség szerint magát a tanulmányi folyamatot is.

⁵² Megjegyezzük, hogy az adatfelvétel idején a felsőoktatás természetesen még nem rendelkezett a járványügyi helyzetben elrendelt digitális oktatás tapasztalataival, így ezeket a későbbiekben sem említjük.

Az előző alfejezetben részletesebben bemutatott munkahelyi nehézségeket nem ismételjük, hiszen egyértelmű, hogy a tanulás és munka összehangolása nem egyfajta kliséként jelenik meg a felnőttek tanulásában. Annak érdekében, hogy a tanulmányok eredményesen valósuljanak meg, javasolt a felsőoktatási intézmény és a felnőtt hallgatók párbeszéde.

A kérdőívben számos megoldási javaslat érkezett ezügyben. Volt olyan, aki a kérdőívben visszatérően és hosszan foglalkozott a témával: „*a legnagyobb problémát az jelenti, hogy pénteki napokon reggel 8.00-tól vannak konzultációk minden héten, ami levelező tagozaton teljességgel elfogadhatatlan, tekintettel arra, hogy a legtöbb levelezős munka mellett tanul. Vegyük az én példámat: a jelenlegi félévben 14 konzultációnk volt, melyekből 10 (igen, jól látják, tíz!!!) kivétel nélkül péntekenként reggel 8.00-tól került megtartásra, és csak a maradék 4 szombaton. Ez - ismétlem - elfogadhatatlan!! Nem azért fizetek 168.000,- Ft-ot félévente, hogy ne tudjak órákra járni. Ezekon a pénteki órákon a szabadságom terhére tudtam megjelenni, de így sem mindegyiken. Ezen változtatni kell. Vagy, ha nem, akkor meg az egyetem ne indítson levelezős képzést, arra hivatkozva, hogy szombatonként nem áll módjukban órákat tartani. A megoldás az, hogy a levelezős órákat szombaton és vasárnap kell megtartani. Pénteken legfeljebb délután, de nem reggel 8.00-tól.*”

„*A konzultációs hét órarendi beosztását ne a konzultáció előtt három nappal kapjuk meg legjobb esetben, hanem a félév elején, az összes konzultációs hét napjainak pontos órarendi beosztását*” – olvashatunk egy másik hozzászólást. A nem megfelelő információáramlás olykor az oktatóknak is feltűnt, mint ahogy egyikőjük elmondta a vele készített interjúban: „*(...) például adott diákra gondolok: P.-ről jár be, hiába levelezik a tanulmányi osztállyal, az intézettel, mivel háromfős az évfolyama, ebből következően néha elfeledkeznek róla és elfelejtene nekik órákat kiírni.*”

A kevésbé hatékony kommunikáció és oktatásszervezés, vagy az olykor rugalmatlan oktatói hozzáállás a munka mellett a magánéleti vonatkozásban is megjelent. Az egyik oktató kritikusan nyilatkozott erről: „*több tanárral nem lehet leegyeztetni, hogy ő a fővárosból érkezik vagy kisgyereke van stb., ettől függetlenül elvárják az óralátogatást kíméletlenül, miközben a gyerek kint sír az ajtó előtt az anyóssal vagy anyukával együtt, ő ápolgatja... és ugyan ilyen a vizsgálóhoz való hozzáállás, ez egy örök probléma a levelezőknél. Jelenleg már annyira plauzibilis a rendszer, annyira sokféle megoldás létezik egy ilyen helyzet kezelésére, hogy néha elkésztető, ahogy a tanárok a katedrán állva lemaradtak az élettől, és nem követik ezeket a változásokat és még mindig olyan hetvenes évekbeli hangulatban tartják az órát és várják vissza a régi típusú tanári mentalitáshoz igazodó óráikat és teljesítményeket.*”

A tanulás és a magánélet összeegyeztetését tekintve a 47. táblázat alapján úgy tűnik, mintha ezt elsősorban a tanuló saját személyes problémájaként kezelte volna. A nehézségi fokozatok első két helyén az időbeosztásra vonatkozó tételt találtuk, ezt követték a konkrét összeegyeztetési nehézségekre történő utalások (lehetőség volt több válasz megjelölésére).

47. táblázat A tanulás és magánélet összeegyeztetése, százalék, N=965

A családtagjaira, barátaira kevés ideje van, amióta tanul.	73,4
Általában éjszaka van lehetősége tanulni.	73,6
A családi teendők és a tanulás összeegyeztetése.	69,7
A családtagjait zavarja a tanulásból adódó feszültsége.	62,3
A családtól való távollét a konzultációk, vizsgák idején.	53,6
A családtagjait zavarja a távolléte.	51,4

Forrás: FHK kutatás

A hallgatókkal készült interjúkból szintén egyértelműen kiderült, hogy a családosak esetében a családtagok, a saját családdal nem rendelkezőknél a barátok, szülők szenvedték meg a tanulásra szánt éveket. A tanulmányok alatt a társ és szülői szerepekből történő időszakos kiesést jellemzően a családtagok bevonásával próbálták meg kompenzálni. Legtöbb esetben a házastárs vállalt nagyobb részt a gyermekgondozásban, háztartásban, a gyermek nélküli kapcsolatokban is: *„nekem nincs gyerekem, de a párom száz százalékosan átveszi az otthoni feladataimat”* – mondta egy hallgató.

A hallgatók gyermekeinek nagyszülei is gyakori segítők ezekben az években, illetve rokonok, barátok jelennek meg az elbeszélésekben. A családtól elvont időt általában lelkiismeret-furdalással élték meg a hallgatók: *„nincs annyi időnk szerintem a családra. Nekem konkrétan lelkiismeret-furdalásom van a gyerekkel szemben. Ő most kicsi, és most tudnám kiélni. De most így már reggel átranzformálok a nagyhoz, fél nyolckor, óramű pontossággal és estig ott van”* – panaszkolt egy hallgató.

Ezek a problémák és nehézségek közvetlenül nem érintették a felsőoktatási intézményeket, hiszen a tanulásra szánt idő beosztása, a távollétből vagy éjszakázásból fakadó feszültségek kezelése a hallgatói beruházásokkal járnak együtt. Az iménti interjúban felsejlő gyermekelhelyezés vagy a korábban is tárgyalt konzultációs rend azonban – ha olykor áttételesen is – de érinti az intézményeket. *„Nagyon elégedett vagyok a karral, az időbeosztással, tömbösítés nélkül két gyerek mellett el sem tudnám végezni a szakot. A mai világban az oktatókat elektronikus úton is meg lehet keresni, tanáraink segítőkészek és nagy*

tudásúak” – mondta egy elégedett hallgató. Egy másik válaszadó a kérdőív nyílt kérdésében a vizsgaszabályzatban javasolt változtatást: „levelező tagozaton az órákon való megjelenés ne legyen függvénye annak hogy valaki mehet e vizsgázni. Problémát jelent a család vagy a munkahely miatt a megjelenés, ami önhibánkon kívüli, lehetetlen három helyen helyt állni, de az iskolát erőn felül el szeretnénk végezni.”

A hallgatók társadalmi vagy családi szerepvállalásába ugyancsak nem lehet betekintése vagy problémakezelése a felsőoktatásnak, de a megváltozott összetételű hallgatóság megismerése a hatékony együttműködés egyik feltétele. Az általunk vizsgált intézmények közül kettő hátrányos helyzetű térségben helyezkedik el, itt a hallgatói társadalom magán hordozza annak jegyeit. Az egyik oktató például ezt a megfigyelést tette: *„(...) meg hát nem olyan családmockelekből érkezik egy normál harmincas, negyvenes nő, hogy a férj gond nélkül átvállalja a gyerekeket két napra, amíg ő mondjuk Dunántúlról leutazik B.-be és vissza utazik, ráadásul a mi hallgatóink hátrányosabb helyzetűek. Minél hátrányosabb helyzetűek, annál tradicionálisabbak a családmockelek. Annál inkább várják el, hogy meleg étel legyen és hasonló.”*

A kisgyermeket nevelő hallgatók között végzett korábbi kutatásban (Engler 2011) a megkérdezettek nagy többsége szemben találta magát a konzultációk ideje alatti gyermekfelügyelet gondjával, amihez az intézmények infrastrukturális felszereltségének hiánya is társult (pl. játszósarok, szoptató és pelenkázó helyiség). A jelenlegi vizsgálatban a nagyobb gyermeket nevelők is megemlítették a felügyelet problémáját, amely nemcsak az oktatási órák idején merült fel, hanem a könyvtárba járás, a készülés, az utazás időszakában is. *„Egyedül nevelem a gyermekem, éppen ezért a tanulmányaimmal nagyon nehéz összeegyeztetni a gyermekem elhelyezését a képzésem idejére”*- olvasható a kérdőív egyik nyílt válaszában.

A vizsgált felsőoktatási intézmények közül a felmérés idején egy egyetem már rendelkezett ún. baba-mama szobával, s tervben volt az állandó felügyelet biztosítása is. Ez kiváló lehetőséget nyújthat az órára, vizsgára érkező hallgatóknak, vagy a könyvtári szolgáltatásokat igénybe vevőknek. Ezt a problémát az egyik megkérdezett oktató is szóba hozta: *„a gyerekelhelyezés nagy probléma. Nem egy, nem kettő alkalom van, hogy a gyerek ott ül és volt olyan, hogy én a saját telefonomat adtam neki, hogy játsszon vele, amíg az anyja zárthelyit ír.”*

Az esetlegesen rendelkezésre álló egyetemi bölcsődék vagy óvodák a részmunkaidős rendben tanulók gyermekeit nem veszi fel, ráadásul hétvégenként azok is zárva tartanak. Köztes megoldásként egy családost hallgató az internet adta lehetőségek mélyebb kiaknázását javasolta:

„a levelező tagozatos képzéseket érdemes lenne felturbózni a távoktatásos tanulóknak küldött anyagokkal, információkkal. A kettő mixelése nagymértékben megkönnyíteni a levelezősök dolgát, akiknek a napi munka és a család mellett igen nagy megterhelést jelent még pl. a könyvtárba járás is a szakirodalom megszerzéséhez. Ha e-könyvben megkapnánk még több szakirodalmat (akár némi minimális térítéssel) - az nagy segítséget jelentene. Esetleg jól jönne a nappalisoknak tartott előadások online megnézési lehetősége valami zárt láncon, ahonnan nem lehet letölteni.”

A gyermeket nevelő hallgatókat érintő, intézményi szinten is kezelhető vagy kezelendő problémák között a gyermekelhelyezésen és gyermekfelügyeleten kívül felmerült a hallgatóval érkező gyermek ellátásának (pelenkázás, szoptatás) nehézsége, a babakocsival történő közlekedés akadályai (lift, rámpa), parkolási gondok, élelmiszer beszerzésének problematikája. Az alábbi táblázat nem tartalmazza az ehhez hasonló speciális hallgatói igényeket (ti. kismamák, kisgyermekesek, mozgássérültek stb.), összefoglalja azonban a leggyakrabban felmerülő kívánalmakat. (48. táblázat)

48. táblázat A hallgatók igényei a felsőoktatási intézmény felé, százalék, N=1065

	Igen	Nem	Talán	Összesen
Hatékonyabb, rendszeresebb tájékoztatás az intézmény részéről	55,8	25,0	19,2	100,0
Tanulmányi osztály hétvégi nyitva tartása	55,6	29,1	15,3	100,0
Könyvesbolt, könyvtár hétvégi nyitva tartása	52,6	30,8	16,6	100,0
Menza, büfé hétvégi nyitva tartása	48,8	36,5	14,7	100,0
Részvételi lehetőség egyetemi/főiskolai rendezvényeken (konferencia, szaknapok stb.)	32,9	36,1	31,0	100,0
Nappali tagozatos órák látogatása alkalmanként	23,2	44,4	32,4	100,0

Forrás: FHK kutatás

A legmarkánsabban megjelenő hallgatói szükségletek a tájékoztatás és a szolgáltatások köré csoportosultak, ezeket kiegészítik a korábban bemutatott oktatásszervezési elvárások. Annak érdekében tehát, hogy a levelező tagozaton tanuló hallgatók tanulmányi beruházásaihoz (annak eldöntésétől az eredményességén át a sikeres befejezésig) a felsőoktatási intézmény megfelelően hozzájáruljon, ezeken a területeken akad leginkább teendő.

A munka, család, magánéleti háttér mellett végzett tanulás sikeres összehangolásához, egyfajta intézményi beruházásként biztosítani szükséges a hatékony kétoldali kommunikációt, a széleskörű tájékoztatást, a rugalmas tanulásszervezést, a felnőtt tanulók oktatásához szükséges módszertani háttérrel, a speciális csoportok igényeinek figyelembe vételét, a

megfelelő infrastruktúrát. A felsorolt tényezők természetesen újabb kérdéseket, szempontokat, problémaköröket indukálnak, de jelen kutatás ezek feltárását tette elsődlegesen lehetővé. Mint láttuk, a kérdőívben vagy interjúkban megszólaltatott válaszadók számos esetben elégedettségüknek adtak helyt, azonban a felmerülő problémák és problémakörök túlsúlya miatt – jelen kutatás eredményei szerint – a hallgatói oldal felől szemlélve családbarát felsőoktatásról egyelőre nem beszélhetünk.

7.5. Közösségi erőforrások a felnőttek tanulmányában

A felnőtt hallgatók tanulmányait emberi erőforrásukba történő beruházásként értelmezve vizsgáltuk tanulási döntéseiket, tanulmányi útjukat, szakmai kapcsolataikat, különös tekintettel a beruházásban részt vevő közösségekre. A családi háttér vizsgálatának kitüntető szerepét a származási család által felhalmozott és átörökített tőkefajta, valamint a tanulási beállítódás feltételezett „továbbélése” indokolta. Croll (2004) találó megfogalmazásában a család olyan, mint egy fekete doboz: szocio-ökonómiai státus vizsgálatok kapcsán sokszor szóba kerül, vizsgálják a magyarázó jellemzőit, de hogy belül mi zajlik, arra nem kíváncsiak a kutatók. Holott az igazi mozgatórugókat a családon belül történő folyamatokban kell keresnünk. A felnőttek tanulói életútjának vizsgálatában ez a fekete doboz még ritkábban kerül elő, a prokreációs család esetében szinte soha. Kutatásunkban többek között Becker (1975), Bourdieu (1978), Coleman (1988), Róbert (2001), Pusztai (2015) munkáiból kiindulva feltételeztük, hogy a hallgatók származási társadalmi, családi háttere a fiatalkori tanulási döntéseken túl hatással van a felnőttkori tanulási beruházásokra és a tanulói teljesítményre.

Első hipotézisünkben a prokreációs család és a felsőfokú tanulmányi beruházás eredményességnek összefüggéseivel úgy véltük, a tanulás és munka nehezen összeegyeztethető, amit jelentősen fokoz a családban élők feladatköreinek beemelése. Többek között Campbell (2000), Rushing (2002), Sturges és Guest (2004), Solomon (2011), Misra és munkatársai (2012) munkáira alapozva feltételeztük, hogy minél több szerepben van elkötelezettsége a felnőtt tanulónak, annál kisebb eredményességgel vesz részt a felsőoktatásban.

A különböző feladatok összeegyeztetése valóban nehezebbnek bizonyult az aktív munkavállalóknál és a gyermeket nevelőknél, ez megmutatkozott például a tanulásra fordított idő mennyiségén, a plusz feladatok vállalásában, a konzultációs alkalmak számában. Az eredmények azonban azt mutatták, hogy a tanulásra fordított mennyiségi idő helyett a megfelelő minőségi idő hozza meg a várt eredményt.

Az eredményességi mutatók szignifikánsan kedvezőbbeknek bizonyultak a gyermeket nevelő hallgatók körében, s minél nagyobb a különböző szerepekből adódó kötelezettség mértéke, annál magasabb teljesítményt mutatnak fel a hallgatók. Ezt a figyelemre méltó eredményt McCombs (1999), Bellas és Toutkoushian (1999), Perna (2001) megfigyeléseivel összhangban egyrészt azzal magyarázzuk, hogy a munka világában és a családi életben elsajátított kompetenciák egyaránt jótékony hatással vannak a tanulásra. Treuman és Hartley (1996) vizsgálatai az időmenedzsment területén mutatták ki, hogy a korban érettebb hallgatók a tanulmányaikkal összefüggő felkészülésben, a munkájukból fakadó feladataikban és a napi tevékenységeikben hatékonyabban tudták felhasználni a rendelkezésre álló időt, mint fiatalabb társaik. Abrahamsson (1984) a felsőoktatás felnőtt résztvevői kapcsán hangsúlyozta a családi életben megszerzett képességek és készségek felhasználásának szükségességét, mivel a nehézségek mellett (gyerekelhelyezés, időbeosztás stb.) előnyt is jelent a magánélet szervezése közben kialakult jártasság.

A munkából és családi teendőkből a tanulásra kiszakított időt valószínűleg maximalizálták a vizsgált hallgatók. Ez a minőségi idő párosult olyan kompetenciákkal, mint a pontosságra való törekvés, az etikus tanulói magatartás, a célok elérésére való törekvés, az idő és feladatok menedzselése. Még a munka és a tanulás feszültségét a külső hatások erősítették (például a munkahelyről történő távolmaradás és a munkaadó olykor kedvezőtlen viszonyulása miatt), addig a családi teendők és a tanulás összeegyeztetése során erős támogatói háttérrel láttunk.

Második hipotézisünkben a tanulásból, a munkavégzésből és /vagy családi teendőkből származó feladatok összehangolásában az intézményi gyakorlat hiányát sejtettük, amely igazolódott, hiszen a tanulás, a munkavégzés és a magánéleti teendők összehangolásában a hallgatók jórészt magukra maradnak, s leginkább külső erőforrásaikra támaszkodhatnak. A külső erőforrásul szolgálható munkahelyi kollektívákban kevés támogató közösséget találtunk, a magánéleti háttérben figyelhettük meg a stabil befektetői közösségeket. A hallgatói tanulási aspiráció és eredményesség valószínűsíthetően növelhető, amennyiben a felsőoktatáson belül is rendelkezésre állnak ezek az erőforrások. Ezen erőforrások biztosítása a felsőoktatási intézmények érdeke is.

Egyfelől csökkenthető a hallgatói lemorzsolódás, másfelől biztosítható a részidős hallgatói utánpótlás, mert az intézmény szemléletével és gyakorlatával vonzó lesz a felsőoktatási piacon. Az igények figyelembe vételével javíthat oktatási, oktatásszervezési, szolgáltatási gyakorlatán, amely pozitívan hat az előbbi tényezőkre is. Az intézmény befogadó szemléletével sikeresen integrálhatja a hallgatókat, hozzájárulva az esélyteremtéshez. A

heterogén hallgatói társadalom ily módon megtalálja helyét az akadémiai térben, sikeres emberi tőkeberuházást hajt végre, társadalmi és kulturális tőkéjét bővíti, mindez kedvező tanulási aspirációt alakít ki a jövőbeni beruházásaihoz. A felsőoktatási intézménynek a tanulás, munka és magánélet egyensúlyának kialakításban való részvétele pedig növeli a hallgatói jól-létet, ami megint csak fokozza a hallgatói teljesítményt. Nem utolsó sorban *a családbarát (hallgatóbarát) intézkedésekkel hatékonyan mozgósítja a hallgatók külső erőforrásait is.*

A harmadik hipotézisben e külsős erőforrások állandó hozzáférésehez kötöttük a kezdeti motiváció fennmaradását. A tanulmányok megkezdéséhez vezető motívumok valóban meghatározták a későbbi tanulási attitűdöt és az eredményességet. Azonban a klasztereken végzett elemzések világossá tették, hogy *a tanulási döntésben kitapinthatóan jelenlévő környezet kitartó támogatására szüksége van a beruházónak.* Pozitív példa a jellemzően hátrányos háttérből érkező elkötelezettek és korrigálók, akik konstans családi háttértámogatás mellett a vártnál jobb eredményességet produkáltak. A kívülállóknál viszont azt tapasztaltuk, hogy a munkahely részéről származó nyomás készítette őket a diplomaszerezésre, később viszont elmaradt a támogatás, sőt, akadályoztatásba fordult. A kívülálló hallgatók alulmotiváltságának, kirekesztődésének, eredménytelenségének oka valószínűleg itt is keresendő. Malin és munkatársai (1980) fontosnak tartják, hogy a felsőoktatási intézmények sikeresen integrálják az idősebb hallgatóikat oly módon, hogy elősegítik őket a tanulói, munkavállalói és családi szerepeik összehangolásában, ugyanezeket az igényeket mutatták ki Sewall és Kocurek (1985) is.

Negyedik hipotézisünk a beruházó egyén és közösségei kölcsönhatását feltételezte pozitív visszacsatolások mentén. A családi közösség mellett kiemelkedő fontossággal bír a tanulói közösségek szerepe is. Az akadémiai környezetbe megfelelően integrálódó, a hallgatótársaival és oktatóival jól kommunikáló hallgatók eredményesebbnek bizonyultak befektetéseikben. Különösen fontos a hallgatói közösség szerepe, ahol olyan társadalmi tőke kovácsolódik, amely nemcsak az adott tanulmányi szakaszban juttatja birtoklóit előnyökhöz, hanem a későbbi szakmai életútban is funkcionálhat. Sőt, nemcsak az adott tanulói tér szereplőit tömörítő kapcsolathálóban relaxálódhat mindez, hanem a tanulás minden formájának közösségi igényében is. Erre Kozma és munkatársai (2015) is rávilágítottak a hazánkban egyedülálló vizsgálatukban, ahol a lakosság formális, nem formális és informális tanulási útjait feltérképezve a tanulóközösségekben rejlő erő – akár egy kistérséget átformáló – hatását mutatták ki.

Ha ehhez hasonlóan a párkapcsolathoz és a családhoz mint közösséghez közelítve más szemszögből szemlélhetjük eredményeinket. Ha egy közösség (baráti, partneri, családi),

függetlenül annak formális kereteitől (házasság vagy egyéb partnerkapcsolat, teljes vagy egyszülős család, stb.) elsősorban életközösséget és nem érdekközösséget alkot (ld. Kopp és Skrabski 2003), vagy másként fogalmazva értékközösséget és nem érdekközösséget (ld. Pusztai 2004), akkor a kitűzött cél elérhetővé válik. A formai keretek helyett tehát a kapcsolatrendszer tartalma, mozgatórugója válik lényegessé.

Gondolatmenetünkbe jól illeszkedik Somlainak (2013) a közös valóság létrehozásáról szóló elképzelése: „A közös valóságteremtés az a folyamat, amelynek során kialakul egy-egy család mindennapi életének, napi rutinjának menete, a tér és idő, az anyagi és szociális erőforrások kezelésének, felosztásának módja...” (i.m. 179). A létrehozott közös valóság eredményeként „privilegizált tudásra” tesznek szert a közösség tagjai, azaz a kívülállók számára nem ismert tények és események birtokába kerülnek. Somlai (uo.) említi például a titkos szokásokat, eseményeket, betegségeket, de ide sorolhatjuk a tanulási befektetéssel járó összes nehézséget is.

Úgy véljük továbbá, hogy részint ennek a közös valóságnak és az abból fakadó közösségi támogatásnak köszönhető *sikeres befektetés túlnyúlik az egyéni hasznosságon*. Ezt a következtetést többek között Lundberg és Pollak (2015) megfigyeléseire alapozzuk, miszerint *a magasan képzett párok jellemzően házasság keretében, intenzív módon ruháznak be gyermekeikbe, növelve azok tőketípusait. Az alacsonyabban iskolázottak módszerei eltérnek, és leginkább együttélés keretében valósulnak meg. A magasan képzett szülők több időt töltenek gyermekikkel, a diplomával rendelkező anyák hetente 4,5 órával többet foglalkoznak gyermekekkel, mint alacsonyabban kvalifikált társaik, s ennek eredménye egyéként már az iskolás időszak előtt megmutatkozik a készségek és a viselkedésrepertoár terén* (Lundberg és Pollak 2015, 40).

A felnőttek emberi tőkeberuházásának hasznosságát a család, ezáltal a társadalom jól-létére is kitérítjük. Eredményeink alapján egyetértünk Kaushallal (2014), aki az emberi tőkébe történő befektetés-elméleteket hozta összefüggésbe a családok jól-létével kapcsolatban, abból az alaptételből kiindulva, hogy a gyermekek jól-létére hatással van a szülők iskolai végzettsége. A magasabban kvalifikált szülők nagyobb mértékű befektetést hajtanak végre a gyerekeik iskoláztatására. A jobb minőségű befektetést segíti a magasabb végzettségből adódó kedvezőbb anyagi helyzet, de hasonlóan fontos az általában jobb lakókörnyezet befolyása is (mind az ott élő társadalom összetétele, a jobb oktatási lehetőségekhez való hozzáférés, mind az infrastrukturális ellátottság). *A jövőorientált szülők a gyermek oktatása és képzése mellett a család minden tagjának jól-létre is ügyelnek, a megfelelő családi légkör biztosításával, egészséges életmódra neveléssel.*

Malin és munkatársai (1980) fontosnak tartják, hogy a felsőoktatási intézmények sikeresen integrálják az idősebb hallgatóikat oly módon, hogy elősegítik őket a tanulói, munkavállalói és családi szerepeik összehangolásában, ugyanezeket az igényeket mutatták ki Sewall és Kocurek (1985) is. A felnőtt hallgatók kedvező integráltságának és tanulmányi előrehaladásának másik, kutatásunkban kimutatott kollektív hasznossága a családban és a családon keresztül közvetített tőkefelhalmozás. *A tanuló szülő ugyanis jó példává válhat gyermekei és környezete számára.* Ez összecseng a hedonikus házasság (*hedonic marriage*) elméletével, amelynek fókuszában a megosztott öröm és a háztartásban termelt közjavak állnak, az ezekben fektetett energia és idő később növeli a kulturális és társadalmi tőkét. (Lundberg és Pollak 2015)

A kutatás eredményeit ismerve feltételezhető, hogy az emberi tőkébe történő beruházás nemcsak egyéni érdek, hanem kollektív hasznossággal bír. Az egyéni és kollektív hasznosság mértékét az adott képzőintézmény jelentősen befolyásolhatja, egyrészt minőségi képzés és oktatás biztosításával, másrészt tanulói sikeres integrálásával. Ezáltal egyúttal a képző intézmény is részesül a kollektív hasznosságból. E gondolatmenetet követi a negyedik hipotézis is.

8. Családpedagógiai konzekvenciák

Értekezésünkben a családi életre nevelés paradigmaváltozásának igényéből kiindulva megvizsgáltuk a családpedagógia ezen területének jellegzetességeit, feltártuk problematikus pontjait, majd – egy speciálisan családpedagógiai területre fókuszálva – érzékeltettük az elméleti és gyakorlati nézetrendszer változtatásának indokoltóságát. Valószínűleg kevés az olyan tudományterület, amely mozgalomként indulva professzionalizálódik, majd fokozatosan ölt tudományos jelleget. A családi életre nevelés egységes definiálásának, konceptualizálásának és tematizálásának nehézségei meglátásunk szerint egyrészt éppen kialakulásának egyediségéből erednek, hiszen az induktív, alulról szerveződő fejlődéstörténet során „rarakódó”, kevésbé tudományos nézetektől és módszerektől kellett megtisztítani az új territóriumot. Másrészt a terület képzett és önjelölt szakemberei között lassan tűntek fel a tudomány képviselői, akik megkísérelték kialakítani, egzakttá tenni az új fogalmi rendszert.

Harmadrészt úgy gyanítjuk, tulajdonképpen az okozott nehézséget, hogy olyan területhez (ti. családi élet) kerestek a 20. század elején újszerű keretet, amely évezredek óta létezett, és olyan folyamathoz (ti. családi életre nevelés), amely a legtermészetesebb módon kezdettől jelen volt a *családok* életében. Az általánosan elfogadott nézetrendszer kialakulásának nehézségét végül abban látjuk, hogy mindezt a folyamatot olyan tudományos sokszínűség jellemezte, amely legnagyobb részt előnyére vált a családi életre nevelés hatékony megvalósításának, a tudományos keret kifizetésében azonban problémákat vetett fel. Talán a *diverzifikáció érdekében nem történt* – vagy legalábbis nem találtuk nyomát – *konkrét és határozott kísérletnek, mely a családi életre nevelés egységesen elfogadott keretrendszerét megalkotta volna.*

Úgy véljük, innen ered a paradigma megragadhatatlansága, rugalmatlansága, hiszen *ha nem áll rendelkezésre egy kezdetekben validált, tudományos közönség által elfogadott fogalmi és tartalmi keretrendszer, a későbbiekben sem lesz vonatkoztatási – vagy éppen vitatott – pont.* A családi életre nevelés kialakulásának kezdetén jól láthatók a körülmények megváltozására adott gyors és egyértelmű reakciók (pl. a nők munkába állása és családi élet átalakulása nyomán megalakuló szülők iskolája). Később ez a válaszkészség lassul, a célzott gyakorlati képzések ugyan egyre sokszínűbbek, de ezzel együtt egyre széttartóbbak is. A 20. század közepe táján „megérkező” tudományos igény az elméletalkotásra, kutatási területek kialakítására már ebben a diffúz közegben próbálja megszerezni az addigi interdiszciplináris tapasztalatokat.

A családpedagógia helyét keresve megállapítottuk, hogy leginkább a családi életre nevelés felkészítő funkciójával tud azonosulni, bár kétségtelenül megtaláljuk a már működő családi élet támogatásában, problémakezelésében is. A családpedagógia családi életre vonatkozó tudásának és tapasztalatának sokkalta koncentráltabban kellene megjelenie ebben a nevelési-oktatási-képzési folyamatban, miközben a neveléstudománynak markáns elméletalkotó szereppel kellene bírnia. A témával foglalkozó hazai tudományos életre hatványozottan igaz, hogy az ismeretterjesztő munkásság mellett kiemelten fontos lenne a meglévő tudás rendszerezése, hazai viszonyokra szabása és egy működő, aktuális problémákra választ adó paradigma kialakítása interdiszciplináris keretek között. A gyakorlati életben pedig missziójaként lenne szükséges felvállalnia a szerteágazó oktatási, képzési tevékenységek összefogását, koordinálását, mindenekelőtt validálását.

Az USA-ban és Európa nyugati országaiban a múlt évszázad utolsó, jelen évszázad első évtizedeiben megalakultak azok a tudományos szervezetek, amelyek a családi életre neveléshez kötődő kutatásokat és disszeminációt végeznek. Az ennél korábban létesült, jól szervezett civil szervezetek erre az időszakra tudományos pillért növesztve elérték, hogy tudományosan is értékelhető konferenciákat, publikációkat birtokolnak a tevékenységükbe fokozatosan bevont oktatók, kutatók révén. Hazánkban is találunk tudományos alapokon álló kutatóközpontokat, intézeteket, sőt, olyan civil szervezeteket is, melyeknek önkéntes tudós tagjai elismert tevékenységet végeznek egyesületük, alapítványuk körében. Szükségesnek látjuk ezen – többségében egymástól izolált – intézetek, szervezetek együttműködését és szakmai hálózatba szerveződését.

A családi életre nevelés tudományos szférája mellett kiemelt jelentősége van a gyakorlati oktatásnak, képzésnek. Nagyon érdekes megállapítást tesz Arcus (1992), amikor is azt állítja, hogy a sok megszerzett, hasznos ismeret mellett egyfajta stresszt is okozhat az új tudás a személyes vagy a családi élet fejlődésének elvárásaival. Ezzel csak részben értünk ugyan egyet (hiszen az efféle stresszre is fel kell készíteni a résztvevőket), de a családi élettel kapcsolatos ismeretek minél szélesebb körű oktatása valóban elengedhetetlen feladat, a társadalom minden szintjén és részében. Cowan és Cowan (2019) véleményét elfogadva, a hagyományos és szerkezetileg ép családokban éppúgy kialakulhat feszültség, boldogtalanság, diszfunkcionális működés, mint az alternatív családformákban. Emellett *úgy véljük, a család úgy tudja működtetni belső erőforrásait, ha folyamatosan megújítja azokat külső forrásokból – a családot ugyanis dolgozatunkban erőforrásként azonosítottuk.*

A társas kapcsolatok minősége nemcsak az intim, belső szférában gyakorol befolyást, hanem ennél szélesebb körben fejt ki hatását. A salutogenezis modell szerint az

egészség feltétele az ember és a környezete közötti koherencia. (Antonovsky 1993) A koherencia az egyén saját magával és környezetével kapcsolatos beállítódása, a nehézségeket nem elkerülendő helyzetekként fogja fel, hanem megoldásukkal a személyiségfejlődésben bekövetkező változásoként. Ez a sikeres megbirkózás képességét jelenti, a képességet, hogy a változó körülmények között is mindig képes a szükséges erőforrásokat megmozgatni, ideértve a saját erőforrását és a környezetében lévő erőforrásokat. A magas koherenciát szignifikánsan erősebben magyarázza a magas családi támogatás, mint például az iskolai végzettség. (Skrabski 2003)

Szakirodalmi áttekintésünk során megbizonyosodtunk arról, hogy *a támogató párkapcsolatok nemcsak magát a kapcsolatot táplálják, hanem tagjai identitáserősítésén keresztül a szakmai érvényesülést is*. Ugyanis amennyiben a párok segítik egymást karriertörekvéseikben, magasabb eredményességet érnek el, mintha egyedül birkóznának meg feladataikkal. *„A családi élet természetesen magában foglal olyan megköttözöttségeket, a felelősség különböző formáit, amelyek módosítják az ember céljait és korlátozzák cselekvési szabadságát. (...) Korlátaink elfogadása felszabadító hatású.”* (Csíkszentmihályi 2010, 233) A kapcsolatban elkötelezett személy már nem aggódik a saját maga megkedveltetéséért, megítéléséért, elfogadásért. Az ez irányban tett energiák felszabadulnak, s más területeken (mint pl. karrier) használhatók fel. *A családi életre nevelés keretein belül a kapcsolati elköteleződés és a szakmai hivatás tehát nem egymás kioltó, hanem erősítő tényezők*, megfelelő feltételek mellett. Ezek a feltételek nem külsők, hanem a felek döntésén múlnak, ide tartozik például a közös célok kitűzése, a karriercélok összehangolása, a nyitott kommunikáció, az alkalmazkodás (Sexton és Perlman 1989, Skrabski 2003, Csíkszentmihályi 2010) *Ezek a kompetenciák kiválóan fejleszthetők a családi életre nevelésben.*

A kutatás eredményeként megállapítható, hogy *ha egy közösség (partneri, családi), függetlenül annak formális kereteitől (házasság vagy egyéb partnerkapcsolat, teljes vagy egyszülős család stb.) elsősorban életközösséget, és nem érdekközösséget alkot* (ld. Kopp és Skrabski 2003), vagy másként fogalmazva értékközösséget és nem érdekközösséget (ld. Pusztai 2004), *akkor a kitűzött cél elérhetővé válik*. A formai keretek helyett tehát a kapcsolatrendszer tartalma, mozgatórugója válik lényegessé. Megjegyezzük, a keretek semlegességét több olyan kutató vitatathatja, akik ún. házassági prémiumot fedeztek fel vizsgálataik során. (Gove et al. 1990, Brown 2006, Skrabski 2003, Dush és Amtao 2005, Layard 2007, Rendall és munkatársai 2011) Az eredményeikből tudniillik kiderül, hogy a házasság stabilabb, magasabb elégedettséget, kedvezőbb testi-lelki jól-létet, nagyobb társadalmi aktivitást eredményez, mint más kapcsolati formák. Szülőként pedig jobban bevonódnak gyermekeik tanulmányaiba és

iskolai életébe, esetükben hatékonyabb a párbeszéd a pedagógusokkal, továbbá gyakrabban önkénteskednek.

A családi életre nevelés egyrészt előkészíti, másrészt megerősíti a jól működő társas kapcsolatokat. Mindkét esetben a kapcsolati kultúra kompetenciakészletének kialakítása és megerősítése a cél. A magánéleti karrier egyik része a párkapcsolati karrier, amelynek fenntartása a párok és családtagjaik érdeke, ugyanakkor funkcionálása átnyúlik a szakmai karrier területére is. A munka – magánélet egyensúlyát vizsgáló kutatások kimutatták a két terület egymásra hatását (Schneer és Reitman 1993, Clark 2000, Campbell 2000, Greenhaus és Collins 2003, Wayne 2007, Tardos 2014), ahol a harmonikus kapcsolattal rendelkező munkavállaló hatékonyabb munkaerőnek bizonyul. *A párkapcsolati és a szakmai karrier minősége tehát nem független egymástól.*

A párkapcsolat az alapja a magánéleti karrier másik dimenziójának, a szülői karriernek, amelynek a családi életre nevelésen belül ugyancsak van felkészítő, illetve megerősítő, támogató szakasza. A szülői szerepekre történő felkészülésben résztvevők kedvezőbben élték meg a szülővé válást. (Gage és Christensen 1991, Buda 1995, Dusa et al. 2019) Habár a formális felkészítés létjogosultságát senki nem vitatja, sőt támogatja a különböző kockázatok miatt (Gage és Christensen 1991, Buda 1995, Csíkszentmihályi 2010, Komlósi 2014), ennek ellenére kevés a lehetőség, és kevesen élnek vele. Magyarországon a formális oktatásban alkalmatosan (pl. védőnői felkészítés) foglalkoznak a témával, leginkább a szexualitás témakörével. A nem formális felkészítő tanfolyamok a kórházakban szerveződnek, ahol pedig a szülés és gyermekágyas időszak a kiemelt eseményterület. A komplex szülői szerepre, feladatra történő szisztematikus felkészítéssel nem találkoztunk, holott egyetértünk Layard (2007) meglátásával, miszerint ha az örökbefogadás során elvárt az ismeretek befogadása, a vérszerinti szülőknek is szükséges lenne részesülni az edukációban.

A gyakorló szülők részére szervezett programok gyakoribbak és látogatottabbak. Mint láttuk, hazánkban leginkább meghatározott témák köré szerveződnek a szülőakadémiák, programok, a nyugati társadalmakban a szülők iskolája szélesebb körű kínálattal rendelkezik. *A szülői karrier megalapozása és kísérése számos területen megtérül.* A családban erősíti a párkapcsolatot, fejleszti a szülői identitást és magabiztosságot, hatékonyabb kommunikációt eredményez szülő és gyermek között, csökkenti a deviáns viselkedés kialakulását, magasabb jól-létet eredményez. (Croll 2004, Brown 2006, Acs 2007, Vandeleur et al. 2009, Skrabski – Kopp 2010) Társadalmi szinten megmutatkozó hozamai közül kiemelendő a gyermek tanulmányi életpályájára tett hatása, nem eltekintve a szülői mintaadás fontosságáról. A szülői hivatásukban elkötelezett szülők intenzíven foglalkoznak a gyermekük tanulmányi

pályafutásával, együttműködnek a pedagógusokkal, amelynek számos pozitív kimenetele van, így például kedvezőbb a tanuló integráltsága és tanulási aspirációja, a diák motivált a továbbtanulásban, kevesebb eséllyel morzsolódik le. (Kozma 1999, Róbert 2004, Hoover-Dempsey et al. 2005, Sheldon és Epstein 2005, Pusztai 2005, Szemerszki 2015, Imre 2015)

A család megszületése és a család megfelelő működése az egyénnek és a társadalomnak is egyaránt érdeke. A harmonikus, szerető családban felnövekvő gyermek olyan szociális kompetenciákkal gazdagodik, amelyek megalapozzák egészséges felnőtt életét, kapcsolatait, életszemléletét, munkamorálját. A megfelelő önismerettel, érzelmi kompetenciákkal bíró munkavállaló pedig hasznos tagja lesz a társadalomnak. Kopp és Skrabski (2010) a családon belüli jól működő kapcsolatot (férj és feleség, szülő és gyermek között) testi-lelki egészségvédő faktorként írja le. Ez a társadalmi ellátórendszereket is megkíméli, hiszen a jó rokoni kapcsolatokat ápolók immunrendszere erősebb, kevesebb valószínűséggel betegednek meg mentálisan, nagyobb eséllyel kerülnek el a káros szenvedélyeket, kisebb mértékben küzdenek depresszióval vagy önkárosító gondolatokkal.

A gyermeknevelés szempontjából kedvező közeg ismérve tehát a jól működő, stabil párkapcsolat és a harmonikus családi élet, ahol egyúttal a szülők egyéni jól-léte is biztosított a párkapcsolati, szülői és szakmai karrier kiteljesedésével. Természetesen eme ideális családkép kialakításának és fenntartásának számos akadálya és nehézsége van, ugyanakkor éppen ez a családi életre nevelés deklarált célja. A különböző diszciplínák kutatási eredményei ugyanis az egyéni és társadalmi boldogulás megvalósíthatóságát egyértelműen ilyen körülmények között látják biztosítottnak. Ezért a családi életre felkészítésben a stabil és hosszú párkapcsolat, valamint a teljes családban megvalósuló szülői szerep a nevelési, oktatási cél.

A már működő családok tagjainak edukációjában szintén hangsúlyos a párkapcsolatok megóvása, a család egészének megtartása. Amennyiben a családban válás, betegség, haláleset, bűncselekmény, deviancia vagy éppen normatív krízis jelenik meg, ezek feldolgozása és a családi élet megváltozott viszonyok közötti további működtetése a családi életre nevelés szakembereinek a feladata. Bizonyos családokat a változások megerősítenek, hiszen kihívásnak tartva megújítják a működését, mások viszont veszélyforrást látnak és gyengüléstől tartanak. (Arcus 1992)

Az egyes életesemények – akár örömmel, akár veszteséggel járnak – szorosan beágyazódnak a térben és időben adott társadalom, kultúra és gazdaság rendszerébe. A párkapcsolati formák kulturális, társadalmi elfogadottsága például befolyásolja a házassági hajlandóságot, az alternatív kapcsolati formák elterjedését vagy a válás megítélését. A hatás ellentétes irányban is érvényesül, így például a gyermekvállalási hajlandóság hosszú távú

csökkenése komoly gazdasági és társadalmi problémákat indukál. A családi életre nevelés témakörében ezért tartottuk megkerülhetetlennek a demográfiai vetület beemelését.

A népesedési tendenciákat elsősorban hazai viszonyok között vizsgáltuk, nemzetközi kitekintéssel. A népmozgalom és a családpedagógia közös nevezői vitathatatlanok: a házasság, az élveszületés, a halálozás a családi élet egyes mérföldköveit is jelentik. Az olyan demográfiai mutatók, mint például a születéskor várható átlagos élettartam, a magzati halálozások és az abortuszok száma, a válások száma, a belföldi és külföldi vándorlás pedig szintén összefüggnek a családi élettel. Értekezésünkben a családi életre nevelés szemszögéből nézve a párkapcsolati formák átrendeződését, a gyermekvállalási hajlandóság alakulását és az életkori adatokon keresztül az intergenerációs kapcsolatok lehetőségeit vizsgáltuk meg.

A népesség korösszetételének megváltozása kedvezőtlen hatást gyakorol a munkaerőpiacra, a szociális rendszerre. (Habicsek 2007, Turai 2008, Varga 2014, Gál és Radó 2019) *Az idősek létszámának emelkedése a családi élet szempontjából kedvező, hiszen több generáció jelenléte gazdagítja a családi életet.* (Drew és Silverstein 2007, Gyarmati 2009, Aassve et al. 2012) Emellett a kétirányú segítségnyújtás is biztosított, hiszen a nagyszülők részt vesznek a gyermekfelügyeletben, szükség esetén pedig a szülők támogatják szüleiket. Utóbbi felveti a szendvicsgenerációra helyeződő kettős teher problémáját is. (Horváth-Szabó et al. 2007, Nagy és Paksi 2014, Dukhovnov és Zagheni 2015, Agree 2017) Dolgozatunkban *felhívtuk a figyelmet a gyász és veszteség kezelésének fontosságára,* hiszen a krízist, traumát megélt gyermek a szülők és a pedagógusok részéről egyaránt különleges odafigyelést kíván. A családi életre nevelés ezen érzékeny területének a pedagógus-továbbképzésben is kiemelt területként lenne szükséges funkcionálnia.

A hosszú évtizedekig tartó negatív demográfiai változások (csökkenő házassodási szándék, növekvő válásszám, csökkenő gyermekvállalási hajlandóság) a családi életre nevelés perspektívájából az utóbbi évtizedben kedvező fordulatot vettek (házasságkötések számának emelkedése, válások számának csökkenése, élveszületések számának emelkedése, növekvő gyermekvállalási hajlandóság). Emellett a közgondolkodásban is változás érzékelhető: az idők során (az egyébként folyamatosan) családközpontú társadalmi vélekedés a kilencvenes évektől fokozatosan tolerálta az alternatív párkapcsolatokat, a gyermekek házasságon kívüli megszületését vagy a válást; mindezt ma sem ítéli el, azonban egyre inkább úgy véli, a gyermekek felneveléséhez legideálisabb mindkét szülő jelenléte. (Makay és Szabó 2018) *A családi élet szempontjából további kedvező fordulat, hogy egyre kevesebb válásban érintett kiskorú gyermek,* és szám szerint is egyre kevesebb éli meg a szülei elválását, mivel a gyermekszám emelkedésével csökken a válási szándék. Mind a házassodási, mind a

gyermekvállalási hajlandóság utóbbi évtizedben tapasztalható jelentős emelkedése magyarázható korábban elhalasztott döntések pótlásával (Murinkó és Rohr 2018), és a családpolitikai intézkedésekkel (Makay 2015, Murinkó 2020, Agócs és Balogh 2020).

Ez az a „történelmi pillanat”, amellyel a családi életre nevelésnek élnie szükséges, ha megtartjuk eredeti célkitűzését, miszerint a gyermekek és fiatalok nevelésének célja a boldog és sikeres életre felkészítés. A házassági kedv növekedése és a házasságok növekvő élettartamának fenntartása a párkapcsolati kultúra fejlesztésével, jegyesoktatással biztosítható. A gyermekvállalási hajlandóság, a magas tervezett gyermekszám realizálható megfelelő felkészítéssel. Szintén kiemelten fontos, hogy a mennyiségi növekedés mellett minőségi családi kapcsolatok alakuljanak ki és működjenek. Mindebben a családpedagógia központi szerepvállalása megkérdőjelezhetetlen.

A családi életre nevelés szerteágazó témavilágából közelebbi tanulmányozásra a munka és magánélet összehangolását választottuk, amely mind a felkészítés, mind a működő családi élet szempontjából kiemelt jelentőségű. Visszaulva a demográfiai tendenciákra, a párkapcsolati mintázatok alakulását, a házasságkötés időzítését, a gyermekvállalás időpontját a tanulmányi időszak (mint a karrier első szakasza) érzékelhetően befolyásolja (ld. felsőoktatási expanziós hullám magyarországi lefolyása és a családalapítási szokások markáns megváltozásának interferenciája). A későbbi életszakaszban szintén releváns a munka és szakmai előmenetel, valamint a magánéleti események összehangolása, a mindennapok szintjén ugyanúgy, mint a demográfiai magatartásban (leginkább a gyermekvállalás miatt bekövetkezett munkaerőpiac-elhagyás és a reintegráció viszonylatában). Különösen elmondható ez az emberi tőkébe legtöbb befektetést végrehajtó diplomát szerzőkre.

A családi életre nevelés paradigmájának megújítási szükségszerűségében a családi karrier és a szakmai karrier területét láttuk leginkább indokoltnak. Mint az elméleti áttekintésben megfigyelhettük, a családi életre nevelés koncepciója és tematikája elsődlegesen a privát életeseményekre koncentrál. A szakmai pályafutás ennek árnyékában jelenik meg: a felkészítésben a pályaválasztásban merül ki a kérdéskör, a működő családi élet kapcsán pedig problémaként definiálják, és leszűkítik a munkahelyi és otthoni teendők szimpla összehangolásának nehézségére. Annak ellenére, hogy a magánéleti és szakmai pályafutás megválasztása, megvalósítása és működtetése hordozza a leglényegesebb döntési helyzeteket, emellett markáns társadalmi (demográfiai) következményeket indukál.

A statisztikai adatok elemzése és a feltárt kutatások eredményei alapján elmondható, hogy a magánéleti eseményeket leginkább halasztó magatartás az értelmiségi fiatalokat

jellemzi: közöttük tolódik ki az első stabil párkapcsolat létesítése, az első gyermek vállalása, esetükben a legnagyobb a különbség a tervezett és megszületett gyermekszám között.

Dolgozatunkban arra vállalkoztunk, hogy az értelmiségiek szakmai és magánéleti pályafutását két különböző állomáson vizsgáljuk meg. Az első vizsgálatban az alapsokaság tagjai mindkét életpálya kiindulópontján állnak, azaz még nem kezdték meg karrierjüket és nem alapítottak családot. A vizsgált egyetemi hallgatókat így a jövőterveik mentén tudtuk felmérni a két életúttal kapcsolatos elképzeléseikről és azok összeegyeztetéséről. A második vizsgálatban az egyéni életpálya későbbi szakaszát tártuk fel olyan egyetemi hallgatók körében, akik munka és/vagy család mellett vállalták karrierjük gazdagítását tanulmányi beruházással. A válaszadók élethelyzete kiváló alkalmat nyújtott arra, hogy a magánéleti és a szakmai pályafutást együttesen és külön kezelve megfigyelhessük, illetve összehasonlíthassuk. Ezen felül a család és karrier kizáró (vagy nem kizáró) együttesének vizsgálatára egy másik összevetési mód is kínálkozott. A családos hallgatók eredményességét ugyanis a munka/család/tanulás hármasságában, a nem családos hallgatókét a munka és tanulás összeegyeztetésében figyelhettük meg.

Mindkét nagymintás kutatást a családi életre nevelés témakörébe ágyazva vizsgáltuk, összességében arra keresve a választ, vajon a fiatalok számára a két életút valóban kizárja-e egymást, s a megvalósulás útján elinduló életutak esetében találunk-e az összeegyeztetés lehetőségére utaló jeleket.

A bemutatott két kutatást a dolgozat szerzője vezette. Habár korábbi munkáinkban mindkét adatbázist számos irány szerint elemeztük, de a családi életre nevelés szempontjából, illetve a két kutatás eredményeit párbeszédre ösztönözve még nem kíséreltük meg eredményeink vizsgálatát. Mindkét elemzésben hipotéziseinket az értekezés családi életre nevelést vizsgáló kérdéseinkhez illeszkedve fogalmaztuk meg. A kutatás értékét növeli, hogy hazai viszonylatban elenyésző a *kizárólag* egyetemistákat és őket *kimondottan* a szakmai és magánéleti jövőterveiket vizsgáló kutatás.

A *Család és karrier* országos kutatás során 1502 egyetemistát kérdeztünk meg az ország 11 egyetemén, 2017-ben. A családi életre nevelés felkészítő szakaszára vonatkozó megfigyelésünk a szakirodalom tanulmányozását követően, hogy a felkészítés elsősorban a magánéleti eseményekre vonatkozik (nemi szerepek, szülői szerepek és feladatok, gyermekgondozási és gyermeknevelési feladatok, kérdések, problémák). A szakmai út háttérbe szorul, ahonnan csupán az iskola és a család együttműködésben és a pályaválasztás kapcsán kerül elő. Továbbá a két életút összeegyeztetésének a nehézségei dominálnak, a balansz reménytelensége a választás kötelezettségét sugallja.

A kutatás egyértelműen alátámasztotta, hogy *a magánéleti és szakmai út előtt álló fiatalok számára mindkét életpálya fontos, és felelősséggel, tudatosan készülnek ezekre, sőt, nem várt módon, ezek összehangolására is.* Az összehangolás igénye leginkább a vágyott munkahely jellemzőinél világlik ki, amikor is a család és munka balanszát erősítő munkafeltételeket remélik. A magánéleti események bekövetkeztét döntő részük biztosan tervezi, nagyjából házaságban, általában két gyermekkel. Az időtervek esetében azonban egyértelmű, hogy *a két pálya között prioritásokat állítanak fel,* s a karrier megelőzi a magánéleti eseményeket. A nők racionális mérlegelését jelzi, hogy korábbi életszakaszban tervezik megkezdeni a családalapítást, még a férfiak hosszabb időt szánnak az egzisztenciális alapozásra és a karrier építésére.

Az eredmények azonban azt is egyértelműen megmutatják, hogy *a családalapítás halasztását nem okolhatjuk kizárólag a karriertervek elsőbbségével vagy az anyagi háttér megalapozásával.* A párkapcsolatok kialakításában számos nehézséget soroltak fel a válaszadók (elszigetelődés, magány, sok tanulás, sok munka), amelyek hátráltatják a tartós kapcsolat kialakítását vagy fenntartását. Emellett kiderült, hogy félnek a szülői szerepektől, tartanak a szülővé válás felelősségének súlyától, de féltik a szabadságuk elvesztését is. A gyerekvállalás feltételeként a szülői szerepre való érettség előkelő helyen végzett. A válaszadók számára is nehezen határozható meg, hogy ki mikor éri el a felkészültséget, ezért ez akár a halogatás veszélyét is hordozhatja. A szülői szereppel kapcsolatos aggályok megjelennek akkor is, ha a tudatos halasztásról kérdeztük a fiatalokat. *Mindez megerősíti a családi életre nevelés feladatvállalását a fiatalok kapcsolati kultúrájának megerősítésében, és a szülői feladatokra történő felkészítésben.*

Tegyük hozzá, hogy a fiatalok nem számolnak célzott neveléssel (könyvek, előadások, kurzusok, konzultációk stb. formájában), s érzékelhetően nincsenek tisztában ezek hiányával sem. A megoldást a közösségi terektől (ti. ismerkedéshez ideális helyszínek) és az időtől remélik (ti. egyszer majd beleérnek a szerepekbe), nem edukátoroktól. *A válaszadók fiatal éveiben markánsan megjelenő magány, félelem és bizonytalanság azonban olyan „néma üzenet”, amely elutasításként nem dekódolható.* A formális oktatásnak és minden egyéb fórumnak azonban meg kell újulnia, a fiatal generációk nyelvén szólnia ahhoz, hogy vonzóbb legyen számukra.

A családból hozott minták ellensúlyozhatják a felnőtté válás aggályait. A mintába került válaszadók esetében a család nagysága mutatott erős szignifikáns összefüggést: a családalapításban határozottabbak (biztosan szeretnének gyermeket, korábban és többet) a legalább egy, de inkább két testvérrel rendelkezők. A testvér nélkül felnövekvő hallgatók

nemcsak később és kevesebb gyermeket terveznek, hanem a párkapcsolati elköteleződésük is a leggyengébb. *Figyelemre méltó eredmény, hogy a szüleik válását átélő fiatalok a teljes családból érkezőkhöz hasonlóan házasságban kívánnak élni.* Óvatosságuk különbözteti meg őket: terveik szerint házasságkötésüket próbaházasság (együttélés) fogja megelőzni, valószínűleg a több testvér között elsajátított alkalmazkodás és bizalom feltételezi a társ feltétel nélküli elfogadását. Sőt, a *gyermekvállalási szándékban* (tervez-e gyermeket, hány gyermeket tervez) a *szülők családi állapota már egyáltalán nem volt szignifikánsan befolyásoló tényező.* A családszerkezet tehát kevésbé befolyásolja a tovább vitt mintákat, mint a család nagysága.

A származási család hatását a klaszterelemzésünkben is érzékeltük. A családi terveiket legkorábbra datáló, magukat házasságban és nagycsaládban vizionáló stabil családcentrikusok tervei egyértelműen hordozzák származási családi jellemzőiket (házas szülők gyermekeként, több testvér között, kis településen felnőtt, vallásos személyek). A tudatos függetlenek éppen ellenkező típusú családokból érkeznek (nagy városok lakói, egyszülős vagy mozaik családokból, testvér nélküliek, nem vallásosak), az esetleges családalapítást 35 éves koruk után valószínűsítik. A késleltető bizonytalanok családi attitűdje és családi háttere között nem olyan egyértelmű a kapcsolat, mint az előző két csoportnál. Szüleik jellemzően házások, de magas az elváltak aránya is, testvér mellett, városokban nőttek fel, saját párkapcsolatukat és gyermekvállalásukat illetően rendkívül bizonytalanok.

A magánéleti jövőtervek és a családi háttér szoros összefüggése mellett a privát és a szakmai tervek összhangjára is fény derült. A stabil családcentrikusak számára kiemelten fontos minden olyan munkaerő-piaci szempont, amely a későbbi munka – magánélet egyensúlyát szolgálja. Emellett a külföldi munkavállalást kevésbé fontolgatják, ellentétben a tudatos függetlenekkel, akik nagy arányban és hosszú időre (vagy véglegesen) tervezik az ország elhagyását. Az ide tartozó hallgatók magánéleti beállítódása a munkaérték-preferenciákban is megmutatkozott, hiszen magasra minősítették a függetlenséget biztosító állásokat (például önálló döntéshozatalt, a munka elvégzésének szabadságát). A bizonytalanok a karrierterveiket illetően inkább a stabil családcentrikusokhoz húznak, de jellemzően minden átlagértékük a másik két csoport között helyezkedik el.

Érdeemes megjegyezni, hogy éppen a karrierközpontú tudatos függetlenek csoportjába tartozó hallgatók kerültek el ezidáig a munkavégzés lehetőségét. A másik két csoport tagjai rendszeresen dolgoztak vagy önkénteskedtek diákként, a tudatos függetlenek nem éltek a munkatapasztalat megszerzésének lehetőségével. Valószínűsíthetően a végzést követő kitörésre várnak, hiszen a magánéleti terveikről lemondva, vagy hosszú időre elhalasztva azt, az előttük álló éveket kizárólag a munkának szentelik. A korai munkatapasztalat kapcsolatépítési

lehetőségével pedig nem számolnak, nincs szükségük rá, hiszen legnagyobb arányban külföldre készülnek a diploma megszerzését követően. A stabil családcentrikusok viszont mielőbb családalapításban gondolkodva tudatosan előrehozzák az első munkatapasztalatok megszerzését, a késleltető bizonytalanok pedig bizonytalanságukat biztosíthatják be ily módon.

Jól kitapintható tehát az a dilemma, ami a magánéleti és szakmai életút összeegyeztetésének eredője, ugyanakkor egyértelműen látszik a fiatalok tudatos felkészülése minderre. Az eredmények azt sugallják, hogy a társadalomban, munkaerőpiacon eddig tapasztaltak erőteljesen befolyásolják jövőképüket, és számolnak a két út közötti választás vagy prioritás kialakításának kényszerével. Nem tudjuk bejósolni, de sejthetjük, hogy a párkapcsolati és szülői szerepbizonytalanságok még inkább a szakmai oldal elsőbbségét erősítik a magánéleti események (többnyire akaratlan) elodázásával. Szintén nem állapítható meg egyértelműen a kutatásból, de a favorizált munkahelyi jellemzők alapján érzékelhető, hogy a többfrontú helytállást (család és karrier) csak nagyon biztos és ideális körülmények között valószínűsítik.

A magánéleti és a szakmai karriert egyaránt befolyásoló nemi és szülői szerepek közelebbi vizsgálata megmutatta, hogy a szülővé válás félelme gyaníthatóan a társadalomban jelenlegi is zajló változásokban gyökerezik. A társadalmi diskurzusok napirenden tartják azt a kérdést, hol a férfiak és nők helye a munkaerőpiacon, a családban, a társadalomban. Mivel egységes álláspont a hagyományos rendszer felbomlását követően ma sem alakult ki, nagy valószínűséggel ez okozza az aggodalmat: ők maguk sem látják még a kialakult vagy helyesnek vélt álláspontokat, keresik a lehetőségeket, figyelik a mintákat, s mindeközben tartanak a szülővé válástól.

Az egyetemisták között végzett kutatás alapján megerősíthető az a feltevésünk, hogy a családalapításra, a gyermekvállalásra való felkészültségről alkotott fogalmak bizonytalansága, illetve a felkészültség állapotának valószínű általános alulértékelése miatt a családi életre való felkészítés tantárgy vagy ismeretkör szükségessége nehezen vitatható. Egyrészt az oktatási rendszer szempontjából a leendő szülők felkészítése stratégiai fontosságú, hiszen *a gyermek iskolai boldogulása szempontjából a pedagógus legfontosabb szövetségese a családi életre felkészült, felelősen cselekvő szülő. Másrészt a gyermekek jól-léte, minőségi nevelése, illetve a párkapcsolatok stabilitása egyaránt profitál a szerepek tudatos elsajátításából.*

A magánéleti és szakmai életpálya elején járó fiatalokról a kutatás során összességében kialakult kép családcentrikusságról és meghatározott jövőképről tanúskodik. A párkapcsolati és szülői szerepek iránt bizonytalanok ugyan, de a magánélet és karrier jövőbeli összeegyeztetésében meglepően tudatosak. Ez abban az olvasatban is értelmezhető, hogy

külvilágról alkotott képük intenzívebben formálódik a szerepegyeztetéseket, mintsem a szerepkialakítások illetően. A társadalomban, gazdaságban tapasztaltak a két terület összehangolásának szükségszerűségét kifejezőbben vetíti eléjük, mint majdani feladataikat.

A karrierutak tényleges megvalósulását vizsgáló kutatásunkban olyan hallgatókat kerestünk meg, akik felnőttként, jellemzően munka és/vagy tanulás mellett ruháztak be emberi tőkéjükbe, járultak hozzá karrierjük építéséhez. A kutatás kvantitatív részében 1092 hallgató válaszolta meg a kérdéseket. Értékezésünkben nem foglalkoztunk a vizsgálat didaktikai pillérével, figyelmünket a magánéleti és szakmai karrierút lehetséges összehangolásának szenteltük.

Már a kiinduló kutatási kérdések megválaszolása során felfigyeltünk arra, hogy a felnőttek tanulmányi beruházása nem elszigetelt folyamat, nem zárható be a campus falain belülre. A felsőoktatási horizont esetükben kinyúlik olyan közösségek és olyan tevékenységek felé, amelyek elválaszthatatlanok a felnőtt hallgatók tanulmányi folyamatától, s ezáltal annak eredményességétől. *Ezek a közösségek potenciális befektető közösségekként, ezzel együtt külső erőforrásként is funkcionálhatnak.*

Ebben a kitágított tanulmányi horizonton a közösségekkel együtt megjelenhetnek olyan feladatok, kötelezettségek, tevékenységek, amelyek szintén aktívan befolyásolják a befektetések kimenetelét. Ebben a kontextusban a munkavállaló, családos hallgatók sem kizárólag hallgatói szerepben értelmezhetők, hanem az említett külső közösségekben képviselt szerepeik és az ott megjelenő feladataik által többszörös beruházókként jelennek meg. Egyéni befektetéseik ugyanis közösségeiken keresztül valósulnak meg, amelyek kedvező esetben egyfajta erőforrásként segítik a sikeres kimenetet.

A kutatásban résztvevő válaszadók jelentős része korábban elhalasztotta a továbbtanulási terveit, sok esetben a családi karrier megkezdése miatt (házasság, első gyermek vállalása, anyagi alapozás). A vizsgálat eredményei rámutatnak, hogy a karrierépítést jelentő tanulmányi beruházás (ti. diplomaszerezés) olyan vállalásnak bizonyult, amit az akkor fiatal válaszadók nem láttak kivitelezhetőnek, mérlegelésükben pedig a családi karrier megkezdését választották. A továbbtanulás későbbi realizálódása és a tanulmányi eredményesség foka azonban azt jelzi, hogy a korábban elhalasztott terv kivitelezhető a családi életciklus egy másik szakaszában, ahol ugyanúgy szükséges a harmonizáció, kiegészülve a munkavállalással.

A tanulmányukat korábban elhalasztók későbbi életútjában ciklikusságot tapasztalunk, amelyben *a családi életciklushoz igazodva pótolják vagy korrigálják a szakmai életutat.* A nehézségek ellenére úgy tűnik, *a családi életszakaszok változásával jól kombinálható a tanulási szándék.*

Az eredményességi mutatók szignifikánsan kedvezőbbeknek bizonyultak a gyermeket nevelő hallgatók körében, s minél nagyobb a különböző szerepekből adódó kötelezettség mértéke, annál magasabb teljesítményt mutatnak fel a hallgatók. Ezt a figyelemre méltó eredményt McCombs (1999), Bellas és Toutkoushian (1999), Perna (2001) megfigyeléseivel összhangban egyrészt azzal magyarázzuk, hogy a munka világában és a családi életben elsajátított kompetenciák egyaránt jótékony hatással vannak a tanulásra. Ezt erősíti Marchbank (2005) megfigyelése, miszerint a gyermeknevelés és a családi élet olyan problémákat generál, amelyek megoldási sémái a munka világában is alkalmazhatók. Beck-Gernsheim (1997) interjúiban olyan női munkavállalókat szólaltat meg, akik saját bevallásuk szerint a gyermeknevelés során szerzett ismereteiknek köszönhetik karrierjüket. Abrahamsson (1984) a felsőoktatás felnőtt résztvevői kapcsán hangsúlyozta a családi életben megszerzett képességek és készségek felhasználásának szükségességét, mivel a nehézségek mellett (gyerekelhelyezés, időbeosztás stb.) előnyt is jelent a magánélet szervezése közben kialakult jártasság.

Treuman és Hartley (1996) vizsgálatai az időmenedzsment területén mutatták ki, hogy a korban érettebb hallgatók a tanulmányaikkal összefüggő felkészülésben, a munkájukból fakadó feladataikban és a napi tevékenységeikben hatékonyabban tudták felhasználni a rendelkezésre álló időt, mint fiatalabb társaik. *A munkából és családi teendőkből a tanulásra kiszakított időt valószínűleg maximalizálták a vizsgált hallgatók.* Ez a minőségi idő párosult olyan kompetenciákkal, mint a pontosságra való törekvés, az etikus tanulói magatartás, a célok elérésére való törekvés, az idő és feladatok menedzselése. Még a munka és a tanulás feszültségét a külső hatások erősítették (például a munkahelyről történő távolmaradás és a munkaáltató olykor kedvezőtlen viszonyulása miatt), addig a családi teendők és a tanulás összeegyeztetése során erős támogatói háttérrel láttunk.

Az oktatói interjúk eredményei alátámasztják a kvantitatív vizsgálat következtetéseit. A gyermeket nevelő hallgatókkal kapcsolatban pozitív minősítések hangoztak el (lelkiismeretesek, megbízhatóak, aktívak, eredményesek stb.). Az oktatók magyarázatát négy indokcsoportban lehet összefoglalni: maguknak és családjuknak akarnak bizonyítani, kiváló az időbeosztásuk, a tanulás kikapcsolódást jelent a mindennapokból, konvertálják képességeiket. Ez utóbbi szerint a családi életben szerzett tapasztalatok a munkavégzésbe is beépültek, onnan átkerültek a tanulásba. Az oktatói értelmezésben tehát a munkavégzés közvetítőként jelenik meg ebben a folyamatban.

Ezek az oktatói megfigyelések részben visszaköszöntek a hallgatói interjúkban is. A megkérdezettek is beszámoltak a bizonyítási vágyról, a példamutatás erejéről. Érdekes módon azonban nem elemezték saját erőforrásaik mibenlétét: a párkapcsolatok és a családtagok

támogatásának fontosságára ugyan nagy hangsúlyt helyeztek, de *a családi életben tanult feladatok és az ott megszerzett kompetenciákat nem fedették fel saját tanulói sikereik magyarázatában.*

Az interjúkban felsejlettek azok a nehézségek, amelyek az oktatók szeme előtt már rejtve voltak. Az alanyok beszámolóí alapján leginkább az időhiány, a családtól elvett idő és figyelem, a kiesett házimunka és gyermekgondozás pótlásának nehézsége okozza a legtöbb problémát.

A tanulási motiváció alapján kialakult klaszterek (*korrigálók, elkötelezettek, innovatívak, kívülállók*) elemzésekor a család mellett tanulók további sajátosságaira lettünk figyelmesek. A házasságban élő és gyermeket nevelő hallgatók a megszerzett diplomát mindenképpen az adott lakóhelyén kívánják hasznosítani, földrajzi mobilitási tervekről esetükben szinte nem beszélhetünk. A megfelelő tanulási attitűddel rendelkező elkötelezett hallgatói csoport tagjai felfelé mozduló társadalmi mobilitásuk mellett nem kívántak földrajzilag is mobillá válni. A többségében első generációs értelmiségiek kis településekről, hátrányosabb társadalmi háttérből érkeztek, s megszerzett tudásukat a régiójukban kívánták hasznosítani.

A munka és tanulás összevetésénél láttuk, hogy elsősorban nem a munkaadó vagy a munkatársak támogató magatartása segíti a kedvezőbb tanulmányi út kialakulását, hanem a belső elszántság, a cél elérésére. Sikerült kimutatni, hogy ezt az eltökéltséget tovább erősíti a család, hiszen a gyermeket nevelőknél még céltudatosabb a munka és tanulás összeegyeztetése akadályok esetében is. Ez azt jelenti, hogy *a támogató család még a munka és tanulás közös metszetében is érezteti hatását.*

A családi és társas támogatás azonban csak abban az esetben fejt ki maximális mértékű hatását, ha a pártfogás a tanulási döntés pillanatától a teljes időszakban fennáll. Ennek egyértelmű példáját láttuk azon hallgatóknál (az elkötelezett csoportban), akiknek a karrierépítését teljes kezdeti támogatás jellemezte, majd a későbbi nehézségek sodrában kiapadt, magára hagyva a befektetőt. A rosszul felmért befektetési kockázatot körükben az alacsonyabb kvalifikáltságú szülők és társak tapasztalatlanságával magyaráztuk, hiszen az innovatív hallgatóknál éppen az ellenkezője történt: a felsőfokú tapasztalatokkal bíró családtagok támogatása alacsonyabbnak, de egyenletesebben kiszámíthatónak bizonyult.

A legnagyobb gondot minden klaszterben a családi és tanulmányi feladatok összehangolása jelentette. A gyermeket nevelőkre ez fokozottan igaz, ugyanakkor az egyedülálló életében is markáns problémát okozott a származási család irányában végzett kötelezettségek háttérbe szorulása a tanulmányok idején. *A munka, tanulás, magánélet*

hármasságában a gyermeket nem nevelők körében is fontos hangsúlyozni tehát az összehangolás szükségességét, mivel a privát életben számukra is adottak a kötelezettségek, emellett esetükben kiemelten fontosnak bizonyultak a baráti kapcsolatok ápolása is. A társas támogatás és a családi státusz-hatás (Sexton és Perlman 1989, Ravenara és Fernando 2007, Skrabski és Kopp 2010, Rendall 2011) tehát valóban működhet a felnőttkori tanulásban is, nemcsak a munkaerő-piaci karrierútban; a kettő viszont szorosan összefügg, de előbbi ritkábban vizsgált kérdés.

Kutatási eredményeink egyik legfőbb üzenete, hogy *a tanulmányi, a családi és a szakmai karrier hatékonyan összeegyeztethető.* Ez demográfiai megközelítésben is fontos eredmény, hiszen a romló népesedési folyamatok egyik indikátora éppen a karrier és a magánélet összehangolásának nehézsége a jelen társadalmi és gazdasági viszonyok között.

A tanulás, a munkavégzés és a magánéleti teendők összehangolásában a hallgatók azonban jórészt magukra maradnak, s leginkább külső erőforrásaikra támaszkodhatnak. A külső erőforrásul szolgálható munkahelyi kollektívákban kevés támogató közösséget találtunk, a magánéleti háttérben figyelhettük meg a stabil befektetői közösségeket. A hallgatói tanulási aspiráció és eredményesség valószínűsíthetően növelhető, amennyiben a felsőoktatáson belül is rendelkezésre állnak ezek az erőforrások. Ezen erőforrások biztosítása a felsőoktatási intézmények érdeke is. Ebből a szemszögből a családbarát intézményi gyakorlatot vagy szemléletbeli elköteleződést értelmezhetjük a felsőoktatási intézményi egyfajta hozzáadott értékeként, de más megközelítésben is, úgymint az intézmények minősítése, rangsorolása (Rossi, 1982, Amrein-Beardsley, 2008, Liu, 2011) vagy az oktatásszociológiai intézményi szocializáció (Tam 2002, Pascarella és Terenzini 2005, Pusztai 2011).

Az oktatási intézményekre a tanulmányi folyamatban elsősorban nem befektetőként szoktunk gondolni. Amennyiben azonban a család és munka mellett tanuló hallgatóit többszörös szerepeiben aposztrofálja, maga is befektetővé válik, és várhatóan hozamai sem maradnak el. A tudományos miliőben zajló minőségi oktatás kiegészülhet olyan szemlélettel és gyakorlatokkal, amely hozamokat eredményezhet számára. Rövid távon eredményesen tanuló, sikeresen integrált, megfelelő tudással és kompetenciákkal diplomát szerző hallgatói társadalmat tudhat magánénak, a sikeres párbeszédet (ti. hallgatói igények felmérése és lehetőségek keresése) követően. Hosszú távon csökkentheti a hallgatói lemorzsolódást, növelheti az intézmény presztízsét és ezáltal a jelentkezők számát, biztosítva a mélyebb regionális beágyazódását. Az így kialakult perspektívában a felsőoktatási intézmény maga is számít a hallgatók külső beruházói közösségeinek erőforrásaira, amely ezt a folyamatot sikeresen és folyamatosan katalizálhatja.

A kutatások eredményei arra engednek következtetni, hogy *az oktatás nemcsak a tudás átadásának, a kompetenciák kialakításának és fejlesztésének legmagasabb szintű képviselője, hanem olyan szocializációs színtér is, amelyben – lényegében látens módon – a szakmaiság megalapozásán kívül a családi életre történő felkészítés is folyik.* Ugyanakkor az oktatóknak, kutatóknak, a közoktatás pedagógusainak és maguknak a szülőknek is szükségük van segítségre abban, hogy a fiataloknak perspektívát nyújtsanak a családi életre nevelésben. Korábban a családokon belül a szoros kapcsolat, a rendszeres kommunikáció, a közös programok lehetővé tették, hogy a fiatalok kiismerjék magukat a világban, illetve megtalálják saját identitásukat, megfelelő önismeretre tegyenek szert. Ebben segítséget jelentettek a családokat körülvevő kisközösségek is, amelyek értékvilága többségében harmonizált az adott családdal, így a fiatalok megerősítést kaphattak azok tagjaitól.

Az elmúlt évtizedekben a családok bomlékonysága, a családi hálózatok gyengülése, a kisközösségek beszűkülése hátráltatta a fiatalok útkeresését, amelynek célja önmaguk és céljaik megtalálása. Az intézményi nevelés nem tudta átvenni ezt a feladatot, hiszen az „eredetileg” is a pedagógusoknak deklarált nevelési munka éppen elegendő feladatot rótt rájuk a megváltozott és állandó változásban lévő körülmények között. Mindehhez hozzáteődik az a generációs szakadék gyermekek és szülők, gyermekek és tanárok között, amely természetesen mindig is létezett, de soha ekkora mértékben nem növekedett ilyen rövid időn belül.

Az értekezés szerzőjének empirikus kutatásai hiánypótlók abban a tekintetben, hogy egyértelműen bizonyítják a családpedagógia, a családi életre nevelés nagyfokú igényét és szükségességét. A kutatások során bebizonyosodott, hogy a fiatalok valóban családközpontúak, és már tervek szintjén tisztában vannak a karrier és család összeegyeztetésének nehézségeivel. A családi életre nevelés felkészítő szakaszába visszacsatolhatók a további eredmények: a magánéleti és szakmai életutat megkezdők feladatainak összehangolása nehéz feladat, de a megfelelő erőforrások mozgósításával – ahol elsődleges maga a családi erőforrás – kivitelezhető a magánélet és a karrier sikeres együttes megvalósítása. A családi életre nevelésnek a már működő családokra vetített feladati között szintén kitüntetett figyelmet kell, hogy kapjon a munka – magánélet harmonizációja, amely megvalósulása esetén pozitívan hat vissza mindkét területre.

Kiemelten fontos eredmény, hogy a fiatalok magánéleti eseményeket halasztó magatartása mögött nemcsak a karrierépítés és egzisztencia-megalapozás rejlik. *Erőteljesen és egyértelműen kirajzolódik a párkapcsolatok létesítésének és megtartásának problémaköre és a szülővé válás félelme.* Jelzésértékű, hogy nem kérnek és nem várnak segítséget pedagógusoktól, szakemberektől, tudósoktól, nem kíváncsiak a könyvekre, cikkekre, előadásokra. A családi

életre nevelés valószínűsíthetően a múltba réved, keresi az elvesztett mintákat, régi megoldásokat, korunkat meghaladó elméletek és módszerek keresztüzében. A családi életre nevelés új paradigmájának az aktuális problémák felismerésére és megoldási stratégiáira kell épülnie. A felkészítő funkcióban elsődlegesen érdekelt családpedagógiának pedig olyan elméleti keretet és gyakorlati eszköztárat szükséges kidolgoznia, amely a fiataloknak valós perspektívát nyújt az eredményes magánéleti és szakmai életpálya befutásához.

Hivatkozott irodalom

- Aassve, A., Meroni, E., and Pronzato, C. 2012. Grandparenting and childbearing in the extended family. *European Journal of Population* Vol. 28. No. 4. 499-518.
- Acs, Gregory 2007. Can We Promote Child Well-Being by Promoting Marriage? *Journal of Marriage and Family* Vol. 69. No. 5. 1326-1344.
- Adler-Baeder, Francesca, and Brian Higginbotham 2004. "Implications of remarriage and stepfamily formation for marriage education." *Family Relations* Vol. 53. No. 5. 448-58.
- Agócs Gergely és Balogh Enikő 2020. Ismét népszerű a házasság Magyarországon. *Kapocs* 8. évf. 3-4.sz. 38-61.
- Agree, Emily M. 2017. Social changes in women's roles, families, and generational ties. *Generations: Journal of the American Society on Aging* Vol. 41. No. 2. 63-70.
- Albert Fruzsina és Dávid Beáta 2016. A magyarországi kapcsolathálózati struktúrák jellemzői 2015-ben. *Társadalomtudományi Szemle* 6. évf. 3. sz. 22-47.
- Albertini, M., Kohli, M., and Vogel, C. 2007. Intergenerational transfers of time and money in European families: Common patterns - different regimes? *Journal of European Social Policy* Vol. 17. No. 4. 319-334.
- Allen, Kimberly 2013. A framework for family life coaching. *International Coaching Psychology Review* Vol. 8. No. 1. 72-79.
- Allen, Kimberly and Huff, Nichole L. 2014. Family coaching: an emerging family science field. *Family Relations* Vol. 63. No. 5. 569-582.
- Anderson, Donna M., Morgan, Betsy L. and Wilson, Jennifer B. 2002. Perceptions of family-friendly policies: university versus corporate employees. *Journal of Family and Economic* Vol. 23. No. 1. 73-92.
- Andreasson, Jesper and Johansson, Thomas 2016. Becoming a half-time parent: fatherhood after divorce. *Journal of Family Studies* Vol. 25. No. 1. 2-17.
- Antonovsky, A. 1993. The structure and properties of the Sense of Coherence scale. *Social Science & Medicine* Vol. 36. No. 6. 725-733.
- Arcus, Margaret 1987. A framework for life-span family life education. *Family Relations* Vol. 36. No.1. 5-10.
- Arcus, Margaret E. 1992. Family life education: toward the 21st century. *Family Relations* Vol. 41. No. 4. 390-393.
- Arnold, Louisa S. and Beelmann, Andreas 2019. The effects of relationship education in low-income couples: a meta-analysis of randomized-controlled evaluation studies. *Family Relations* Vol. 68. No. 1. 22-38.

Arpino, Bruno; Gumà, Jordi and Julià, Albert 2018. Family histories and the demography of grandparenthood. *Demographic Research* Vol. 39. No. 42. 1105–1150.

Arpino, Bruno and Luppi, Francesca 2020. Childcare arrangements and working mothers' satisfaction with work–family balance. *Demographic Research* Vol. 42. No. 2. 549-588.

Bagdy Emőke 2015. *Párkapcsolat: Esélyek, veszélyek, remények*. Budapest, Kossuth Kiadó.

Ballard, Sharon M. and Morris, Michael L. 2005. Factors influencing midlife and older adults' attendance in family life education programs. *Family Relations* Vol. 54. No. 3. 461-472.

Balogh Anikó és Róbert Péter 2008. Foglalkozási mobilitás Magyarországon 1992-2007. In: Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2008*. Budapest, TÁRKI.

Balogh Enikő, Baráté Edina és Fail Ágnes 2020. Gyermekvállalási tervek Magyarországon 2020. *Kapocs* 8. évf. 3-4.sz. 12-25.

Barakonyi Eszter 2007. A munka és a magánélet egyensúlyának megteremtése. *Tudásmenedzsment* 8. évf. 2. szám 79-90.

Barkóczy Iлона és Putnok J. Jenő 1980. *Tanulás és motiváció*. Budapest, Tankönyvkiadó.

Bartholomew, Kim and Horowitz, Leonard 1991. Attachment styles among young adults: A test of four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology* Vol 61. No.2. 226–244.

Bean, John P. and Bradley R. K. 1986. Untangling the satisfaction performance relationship for college students. *Journal of Higher Education* Vol.57. No. 4. 393–412.

Beck-Gernsheim, Elisabeth 1997. *Die Kinderfrage. Frauen zwischen Kinderwunsch und Unabhängigkeit*. München, Verlag C.H. Beck.

Becker, Gary S. 1975. *Human Capital: A theoretical and empirical analysis with special reference to education*. New York, Columbia University.

Bellas, L. Marcia and Toutkoushian, R. Kevin 1999. Faculty time allocations and research productivity: Gender, race, and family effects. *Review of Higher Education* Vol. 22. No. 4. 367-390.

Benedek András 2012. Felnőttképzés és intézményesülés legújabb dilemmái. In: Németh Balázs (szerk.) *Andragógiai kutatások és fejlesztések*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Kar. 19-25.

Benedek András és Lőrincz Éva 2016. Szakképzés és felnőttképzés: új rációk és emóciók a XXI. század elején. In: Kraiciné Szokoly Mária (szerk.) *A felnőttképzésről három generáció nézőpontjából*. Budapest, Magyar Pedagógiai Társaság. 73-85.

Benson, Jacquelyn J. and Donehower, Allison K. 2020. Best practices in family life education programming for midlife and older adults. *Family Relations* Vol. 69. No. 3. 577-594.

Bernal, J. G. és Anuncibay, R. 2008. Intergenerational grandparent/grandchild relations: the socioeducational role of grandparents. *Educational Gerontology*, 34: 67–88. p.

Billari, Francesco C., Giuntella, Osea and Stella, Luca 2018. Does broadband Internet affect fertility? *Population Studies* Vol.73. No. 3. 297-316.

Billari, Francesco C., and Aart C. Liefbroer. 2007. “Should I stay or should i go? The impact of age norms on leaving home.” *Demography* Vol. 44. No. 1. 181–198.

Blaskó Zsuzsa, Sik Endre és Ligeti Anna Sára (2014): Magyarok külföldön - Mennyien? Kik? Hol? In: Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. Budapest, TÁRKI. 351-372.

Blaskó Zsuzsa és Gödri Irén 2016. A Magyarországról kivándorlók társadalmi és demográfiai összetétele. *Munkaerőpiaci Tükör* 17. kötet 59-67.

Blickenstaff, Jacob C. 2005. Women and science careers: Leaky pipeline or gender filter? *Gender and Education* Vol. 17. No. 3. 369–386.

Bocsi Veronika 2014. „Hawaii, dizsi, lámpafény”. A buli jelenségek köre a campusok világában. In: Fényes Hajnalka és Szabó Ildikó (szerk.): *Campus-lét a Debreceni Egyetemen*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 215-231.

Bocsi Veronika 2015. *A felsőoktatás értékmetszetei*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.

Bocsi Veronika 2018. Karrier családdal vagy karrier egyedül? In: Engler Ágnes (szerk.): *Család és karrier*. Debrecen, Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Intézet. 85-111.

Bodó Márton 2016. A családi életre nevelés oktatási aspektusai. *Kapocs* 15. évf. 71. sz. 5-18.

Bognár Virág 2007. Első elszakadás a szülői háztól: a felnőtté válás kezdete? In: Somlai Péter (szerk.): *Új ifjúság*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Boros Julianna és Kovács Katalin 2018. Egészségi állapot. In: Monostori Judit, Óri Péter és Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2018 – Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. 103–126.

Boudon, Raymond 1974. *Education, opportunity and social inequality*. New York, Wiley.

Bourdieu, Pierre 1978. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, Gondolat.

Bourdieu, Pierre 1998. Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Lengyel György és Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest, Aula Kiadó, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem.

Branyiczki Réka 2020. Az aktív idősödés egyéni tényezői. Az egészségi állapot és a munkaerőpiaci helyzet Magyarországon és Európában. In: Kolosi Tamás, Szelényi Iván és Tóth István György (szerk.) *Társadalmi Riport 2020*. Budapest, TÁRKI Társadalomkutatási Intézet. 263-280.

- Breloer, Gerhard 2001. Subjective Faktoren und institutionelle „Granzonen“ im Seniorstudium-Probleme und Chancen. In: Breloer, Gerhard; Evers, Reimund; Ladas, Hildegard and Levermann, Ursula (Hrsg.): *Studium im Alter aus Sicht der Lehrenden und Jüngeren Studierenden*. Berlin, New York, München, Waxmann Münster. 6-15.
- Brillinger, Michael E. and Brundage, David H. 1989. Family-life education. In: Titmus, Colin J. (ed.): *Lifelong Education for Adults. An International Handbook*. Pergamon Press, Oxford. 121-124.
- Bron, Agnieszka and Agéll, Karin 2000. Non-traditional students in higher education in Sweden: from recurrent education to lifelong learning. In: Schuetze, Hans G. and Slowey, Maria (eds.): *Higher Education and lifelong learners*. London and New York, Routledge-Falmer. 83-100.
- Brown, Susan L. (2006) Family structure transitions and adolescent well-being. *Demography* Vol. 43. No. 3. 447–461.
- Brown, Susan L. and A. Booth. 1996. Cohabitation Versus Marriage: A Comparison of Relationship Quality. *Journal of Marriage and the Family* Vol. 58. No. 3. 668–78.
- Buda András 2016. Tanulók és tanáraik a világhálón. In: Josip Lepeš, Géza Czékus, Éva Borsos (szerk.): *A Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar 2016-os tudományos konferenciájának tanulmánygyűjteménye*. Szabadka, Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar. 364-374.
- Buda Béla 1995. Családi életre nevelés – a családi és intézményes nevelés feladatai, megelőző és terápiás lehetőségek. In: Komlósi Sándor (szerk.): *Családi életre nevelés*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 235-259.
- Buda Béla 1998. *Elmélet és alkalmazás a mentálhigiénében*. Budapest, TÁMASZ.
- Buda Béla 1998. *Empátia... a beleélés lélektana*. Budapest, Ego School.
- Bukodi Erzsébet 2004. *Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Párválasztás Magyarországon*. Budapest, Századvég Kiadó – Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság.
- Bukodi Erzsébet 2005. Partnerszelekció a házasságokban és az élettársi kapcsolatokban. *Demográfia*, 48. évf. 2–3.sz. 218–253.
- Burstein, Nancy R. 2007. Economic influences on marriage and divorce. *Journal of Policy Analysis and Management* Vol. 26. No. 2. 387-429.
- Cacioppo John T. and Patrick William 2008. *Loneliness: human nature and need for social connection*. New York, W.W. Norton
- Cano, Tomás; Perales, Francisco and Janeen Baxter 2019. A matter of time: father's involvement and children's cognitive and non-cognitive outcomes. *Journal of Marriage and Family* Vol. 81. No. 1. 1-28.

Carroll, Elizabeth B.; Orthner, Dennis K.; Behnke, Andrew; Smith, Catherine M.; Day, Steven and Raburn, Michael 2013. Integrating life skills into relationship and marriage education: the essential life skills for military families program. *Family Relations* Vol. 62. No. 4. 559-70.

Ceglédi Tímea 2018a. *Ugródeszkán*. Debrecen, Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Intézet.

Ceglédi Tímea 2018b. A karriernek alárendelt magánélet vagy a karrierhez nélkülözhetetlen magánélet? In: Engler Ágnes (szerk.): *Család és karrier*. Debrecen, Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Intézet. 60-85.

Clark, Sue Campbell 2000. Work/Life Border Theory: A new theory of work/life balance. *Human Relations* Vol. 53. No.6. 747-770.

Cohen, Sheldon; Doyle William J.; Turner, Ronald B.; Alper, Cuneyt M. and Skoner, David P. 2003. Emotional style and susceptibility to the common cold. *Psychosomatic Medicine* Vol. 65. No. 4. 652-657.

Coleman, James S. 1988. Social capital in the creation of the human capital. *American Journal of Sociology* Vol. 94. No.1. 95-120.

Comenius Nagy Oktatástana 1953. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Cowan, Carolyn Pape and Cowan, Philip A. 2019. Changing Families: A Preventive Intervention Perspective. *Family Relations* Vol. 68. No. 3. 298-312.

Croake, James W. and Glover, Kenneth E. 1977. A History and Evaluation of Parent Education. *The Family Coordinator* Vol. 26. No. 2. 151-158.

Croll, Paul 2004. Families, social capital and educational outcomes. *British Journal of Educational Studies* Vol. 52, No. 4. 390-416.

Crosnoe, Robert 2004. Social capital and the interplay of families and schools. *Journal of Marriage and Family* Vol. 66. No. 2. 267-280.

Crosnoe, Robert; Johnson, Monica K. and Elder, Glen H. 2004. School size and the interpersonal side of education: An examination of race/ethnicity and organizational context. *Social Science Quarterly* Vol. 85. No. 5. 1259-1274.

Currie, Jan and Eveline, Joann 2011. E-technology and work/life balance for academics with young children. *Higher Education* Vol. 62. No. 4. 533-550.

Czeizel Endre 2004. *Sors és tehetség*. Budapest, Urbis Könyvkiadó.

Cseh-Szombathy László 1991. A családi értékek változása és ennek hatása a családi funkciók alakulására. In: Utasi Ágnes (szerk.): *Társas kapcsolatok*. Budapest, Gondolat. 7-19.

Csikszentmihályi Mihály 2010. *Flow. Az áramlat*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Csillag Márton, Hermann Zoltán és Scharle Ágota 2020. *Munkaerőpiaci Tükör – 2018 Közelkép: Fiatalok az iskolában és a munkaerőpiacon*. Budapest, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont.

Darling, Carol A.; Fleming, Michael and Cassidy, Dawn 2009. Professionalization of family life education: defining the field. *Family Relations* Vol. 58. No. 3. 330-345.

Darling, Carol A. and Turkki, Kaija 2009. Global family concerns and the role of family life education: an ecosystemic analysis. *Family Relations* Vol. 58. No. 1. 14-27.

Darling, Carol A.; Cassidy, Dawn and Rehm, Marsha 2020. The foundations of family life education model: understanding the field. *Family Relations* Vol. 69. No. 7. 427–441.

Delgado-Gaitan, Concha 1991. Involving parents in schools: A process of empowerment. *American Journal of Education* Vol. 100. No. 1. 20-46.

DeMaria, Rita M. 2005. Distressed Couples and Marriage Education. *Family Relations* Vol. 54. No. 2. 242-53.

Demjén Pál 2016. *Népességpolitika a közjó szolgálatában*. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.

Diener, Ed and Suh, Eunkook 1997. Measuring quality of life: economic, social, and subjective indicators. *Social Indicators Research* Vol. 40, No. 1-2. 189-216

Dörner László, Hatvani Andrea, Taskó Tünde, Soltész Péter, Estefánné Varga Magdolna és Dávid Mária 2016: IKT-használat 10–18 éveseknél egy IKT-eszközhasználati kérdőív bemutatása. *Magyar Pszichológiai Szemle* Vol. 71. No. 1. 25-56.

Drew, Linde M. and Silverstein, Merrill 2007. ‘Grandparents’ psychological well-being after loss of contact with their grandchildren. *Journal of Family Psychology* Vol. 21. No. 3. 372–379.

Dukay-Szabó Szilvia, Ádám Szilvia, Susánszky Anna és Györffy Zsuzsa 2013. Gyermekvállalás fiatal felnőttek körében: vágyak kontra tények. In: Susánszky Éva és Szántó Zsuzsa (szerk.): *Magyar Lelekiállapot 2013*. Budapest, Semmelweis Kiadó. 227-243.

Duke, Chris 1996. Fejlődésorientált felnőttoktatás az új felsőfokú oktatási rendszerben. In: Hinzen, Heribert (szerk.): *Fejlődésorientált felnőttoktatás*. Budapest, Német Népfőiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete.

Dukhovnov, Dennis and Zaghenni, Emilio (2015). Who Takes Care of Whom in the United States? Time Transfers by Age and Sex. *Population and Development Review* Vol. 41. No. 2. 183-206.

Duncan, Stephen F. and Goddard, H. Wallace 2016. *Family Life Education: Principles and Practices for Effective Outreach*. SAGE Publications.

Dunifon, Rachel and Duncan, Greg J. 1998. Long-Run Effects of Motivation on Labor-Market Success. *Social Psychology Quarterly* Vol. 61. No. 1. 33-48.

Durkó Mátyás 1968. *Felnőttnevelés és népművelés*. Budapest. Tankönyvkiadó.

Durkó Mátyás 1997. Karácsony Sándor művelődéstörténeti, felnőttnevelési és szabadművelődési koncepciója. *Debreceni Szemle* 5. évf. 2. sz. 274–294.

Dusa Ágnes Réka 2016. A mobilitás mint tőke: A mobilitási tőke elemzésének lehetőségei nemzetközi hallgatókkal készített interjúk alapján. *Szociálpolitikai Szemle* 2. évf. 1. sz. 22-33.

Dusa Ágnes Réka 2020. *Hallgatók nemzetközi mobilitása a XXI. század elején*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

Dusa Ágnes, Markos Valéria, Engler Ágnes és Várfalvi, Mariann 2019. Szülés és születés - a szülés élményének megítélése, lehetséges okok és következmények. *Kapocs* 2. évf. 3-4. sz. 26-52.

Dush, Claire M. K., and Amato, Paul R. (2005). Consequences of relationship status and quality for subjective well-being. *Journal of Social and Personal Relationships*. Vol. 22. 5.sz. 607–627.

Dyble, Mark; Salali, Gul D.; Chaudhary, Neeraj; Page, Andrew; Smith, Daniel; Thompson, Alan J.; Vinicius, Lucio; Mace, Ruth and Migliano Andrea B. 2015. Sex equality can explain the unique social structure of hunter-gatherer bands. *Science* Vol. 348. No. 6236. 796-798.

Eck Júlia 2016. A dráma helye a közoktatásban és a tanárképzésben. In: Eck Júlia, Kaposi József és Trencsényi László (szerk.): *Dráma – pedagógia – színház – nevelés*. Budapest, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet. 91-114.

Edwards, Juliann A. 2009. The work-related quality of life scale for higher education employees. *Quality in Higher Education* Vol.15. No.3. 207-219.

Elgarte, Julieta 2010. Az alapjövedelem és a nemi szerepek szerinti munkamegosztás összefüggései. *Esély* 11. évf. 5. sz. 61-67.

Engler Ágnes 2006. Potenciális demográfiai tartalékok. Fiatalok családalapítási tervei In: Juhász Erika (szerk.): *A "Regionális egyetem" kutatás zárókonferenciájának tanulmánykötete*. Debrecen, Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete. 317-325.

Engler Ágnes 2011a. *Kisgyermeket nevelő nők a felsőoktatásban*. Budapest, Gondolat.

Engler Ágnes 2011b. Tanulmányi pályafutás a magánéleti tervek tükrében. *Új Pedagógiai Szemle* 61. évf. 11-12. sz. 173-183.

Engler Ágnes 2013. Az élethosszig tartó tanulás gender-szemponitú megközelítése. *Iskolakultúra* 23. évf. 2. sz. 3-12.

Engler Ágnes 2014. Dilemmák felsőfokon – hallgatók családalapítási tervei. *Kapocs* 13. évf. 1. sz. 17-25.

Engler Ágnes 2015. Hallgatói elköteleződések hatása a szakmai életpályára In: Pusztai Gabriella, Ceglédi Tímea (szerk.): *Szakmai szocializáció a felsőoktatásban: A pedagógusképzés kihívásai a Kárpát-medencében*. Nagyvárad, Partium Press. 210-224.

Engler Ágnes 2017. *Család mint erőforrás*. Budapest, Gondolat.

Engler Ágnes (szerk.) 2018. *Család és karrier. Egyetemi hallgatók jövőtervei*. Debrecen, Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ.

Engler Ágnes és Bocsi Veronika 2005. Felsőfokú képzésben résztvevők családtervezési attitűdjei In: Pusztai Gabriella (szerk.) *Régió és oktatás európai dimenzióban*. Debrecen, Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete. 183-190.

Engler Ágnes és Nagy Zsuzsa Eszter 2006. Egyetemi és főiskolai hallgatók jövőképe egy regionális kutatás alapján. *Educatio* 15. évf. 1. sz. 163-189.

Engler Ágnes and Tornyai Zsuzsa 2008. "Two are better than one?" – Youth's Family Founding Intentions in Accordance with their Religiosity In: Pusztai, G (szerk.): *Religion and Values in Education in Central and Eastern Europe*. Debrecen, Center for Higher Education Research and Development. 209-217.

Engler Ágnes, Kozek Lilla és Németh Dóra Katalin 2020. Családi életre nevelés Magyarországon. *Iskolakultúra* 30. évf. 6. sz. 52-66.

Erasmus (szerk. Péter János és Kornis Gyula) 1913. *A gyermekek nevelése*. Budapest, Kath. Középiskolai Tanáregyesület.

Erdei Gábor 2016. A tanuló régió. *Educatio* 25. évf. 2. sz. 291-293.

Farkas Éva 2014. Felnőttképzés a felsőoktatásban. *Education* 23. évf. 2. sz. 253-269.

Farkas Péter 2006. *A szeretet közössége: a családpszichológia alapjai*. Budapest, L'Harmattan.

Fazekas Károly és Köllő János (szerk.) 2016. *Munkaerő-piaci tükrök 2016*. Budapest, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont.

Feeney, Judith A. 1994. Attachment style, communication patterns and satisfaction across the life cycle of marriage. *Personal Relationships* Vol. 4. No. 1. 333–348.

Fényes Hajnalka 2010. *A nemi sajátosságok különbségének vizsgálata az oktatásban: A nők hátrányainak felszámolása?* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

Fényes Hajnalka és Fehérvári Brigitta 2018. Apaszerepek megítélése. In: Engler, Ágnes (szerk.) *Család és karrier. Egyetemi hallgatók jövőtervei*. Debrecen, Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ (CHERD) (2018) 212 p. pp. 170-190.

Fényes Hajnalka és Markos Valéria 2018. A felsőoktatási hallgatók önkéntessége és a hallgatók családterveinek összefüggései. *Demográfia* 61. évf. 4. sz. 293-320.

Fényes Hajnalka és Szabó Ildikó (szerk.) 2014. *Campus-lét a Debreceni Egyetemen*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

Ferrer-Caja, E. and Weiss, R. 2002. Cross-validation of a model of intrinsic motivation with students enrolled in high school elective courses. *The Journal of Experimental Education* Vol. 71. No. 1.41-65.

Fináncz Judit 2007. Doktoranduszok szakmai és magánéleti tervei. *Educatio* 3. 16. évf. 487-496.

Finkel, Susan K.; Olswang, Steven G. and She, Nian 1994. Childbirth, tenure, and promotion for women faculty. *Review of Higher Education* Vol. 17. No. 3. 259-270.

Flora, Katerina (2018): Internetfüggőség a serdülők és a fiatal felnőttek körében. In: Nagy Ádám és Oross Dániel (szerk.) *Ifjúságügy*. Budapest, Neumann János Egyetem. 117-130.

Fónai Mihály 2014. *Joghallgatók – honnan jönnek és hová tartanak?* Debrecen, Debreceni Kiadó.

Forray R. Katalin és Kozma Tamás 2009. Felnőttek a felsőoktatásban. In: Zrinszky László (szerk.): *A megújuló felnőttképzés. Tanulmányok a neveléstudományok köréből*. Gondolat, Budapest. 99-107.

Földházi Erzsébet 2009. Válás. In: Monostori Judit, Óri Péter, S. Molnár Edit és Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai Portré 2009*. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. 19-28.

Fraley, R. Chris. 2002. Attachment stability from infancy to adulthood: Meta-analysis and dynamic modeling of developmental mechanisms. *Personality and Social Psychology Review* Vol. 6. No. 2. 123–151.

Fraley, R. Chris; Roisman, Glenn I.; Booth-LaForce, Cathryn; Owen, Margaret Tresch and Holland, Ashley S. 2013. Interpersonal and genetic origins of adult attachment styles: A longitudinal study from infancy to early adulthood. *Journal of Personality and Social Psychology* Vol 104. No. 5. 817-838.

Frey Mária 2001. Egyensúlyt teremteni a fizetett munka és a családi élet között. *Demográfia* 44. évf. 2-3. sz. 280-303.

Gabnai Katalin 2015. *Drámajátékok: bevezetés a drámapedagógiába*. Budapest, Helikon.

Gábor Kálmán 2004. Globalizáció és korszakváltás. In: Gábor Kálmán és Jancsák Csaba (szerk.): *Ifjúsági korszakváltás. Ifjúság az új évezredben*. Szeged, Belvedere. 28-73.

Gábos András 2003. A családtámogatási rendszer hatásai – kutatási eredmények magyar adatokon. In: Gál Róbert Iván (szerk.): *Apák és fiúk és unokák*. Budapest, Osiris. 66-83.

Gábos András 2008. Családtámogatási rendszer és a családok helyzete. In: Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2008*. Budapest, TÁRKI. 304-323.

Gage, M. Geraldine and Christensen Donna 1991. Parental Role Socialization and the Transition to Parenthood. *Family Relations* Vol. 40. No. 3. 332-337.

Gál Róbert Iván 2003. *Apák és fiúk és unokák. Jövedelemáramlás együttélő korosztályok között*. Budapest, Tárki-Osiris.

Gál Róbert Iván és Radó Márta 2019. Felkészülés a társadalom idősödésére: Esettanulmány a demográfiai jövőképeség tárgykörében. *Szociológiai Szemle* 29. évf. 1. sz. 58-84.

Galán Anita, Rákó Erzsébet és Szabó Gyula (2018): A virtuális világ veszélyei és a gyermekvédelem aktuális kérdései. *Különleges Bánásmód* 4. évf. 4. sz. 61-72.

Galasi Péter és Nagy Gyula 2003. A fiatal diplomások munkaerőpiaci helyzetének változása 1999–2003. *Educatio* 11. évf. 2. sz. 268–287.

Galinsky, Ellen and Stein, Peter J. 1990. The impact of human resource policies on employees: balancing work/family life. *Journal of Family Issues* Vol. 8. No. 4. 368-383.

Gauthier, Anne H. 2005. Trends in policies for family-friendly societies. In: Macura, Miroslav; MacDonald, Alphonse L. and Haug, Werner (eds.) : *The New Demographic Regime Population Challenges and Policy Responses*. New York and Geneva: United Nations Publication.

Gloviczki Zoltán, Nábrádiné, Jurasek Ibolya, Szőke-Milinte Enikő és Pálvölgyi Ferenc 2015. A "családi életre nevelés" problematikája a pedagógusképzésben. In: Horváth H. Attila, Pálvölgyi Ferenc, Bodnár Éva és Sass Judit (szerk.) *A tanárképzés jövőjéről*. Budapest, Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. 83-96.

Goldberg, Abbie E. and Perry-Jenkins, Maureen 2004. Division of labor and working-class women's well-being across the transition to parenthood. *Journal of Family Psychology*, Vol. 18. No. 1. 225–236.

Goldman, Brian M., and Kernis, Michael. H. 2002. The role of authenticity in healthy psychological functioning and subjective well-being. *Annals of the American Psychotherapy Association* Vol. 5. No. 6. 18–20.

Goldscheider, Frances And Waite, Linda 1986. Sex differences in the entry into marriage. *American Journal of Sociology* Vol. 92. No. 10. 799-825.

Goldthorpe, John H. 1996. Class analysis and the reorientation of class theory: the case of persisting differentials in education attainment. *British Journal of Sociology* Vol. 47. No. 3. 481-505.

Goodman, Earl O. 1975. Modeling: A Method of Parent Education. *The Family Coordinator* Vol. 24, No. 1. 7-11.

Goulden, Marc; Mason, Mary Ann and Frasch, Karie 2001. Keeping women in the science pipeline. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* Vol. 638. No. 1. 141-162.

Gove, Walter; Style, Carolyn and Hughes, Michael 1990. The effect of marriage on the well-being of adults: a theoretical analysis. *Journal of Family Issues* Vol. 11. No. 1. 4-35.

Greenhaus, Jeffrey H. and Beutell, Nicholas J. 1985. Sources of conflict between work and family roles. *Academy of Management Review* Vol. 10. No. 1. 76-88.

Greenhaus, Jeffrey and Collins Karen M 2003. The relation between work-family balance and quality of life. *Journal of Vocational Behavior* Vol. 63. No. 4. 510-531.

Grész Gábor 2011. A családi életre Nevelő programok kiemelkedő tartalmi elemei. *Új Pedagógiai Szemle* 61. évf. 1-5. sz. 184-192.

Grundy, E., and Henretta, J. C. 2006. Between Elderly Parents and Adult Children: A New Look at the Inter-generational Care Provided by the 'Sandwich Generation.' *Ageing and Society* Vol. 26. No. 5. 707–22.

Gyarmati Andrea 2009. Hogyan verjük hidat az idősekhez? Az 50 év fölöttiek kommunikációs és kapcsolathálózatának néhány jellemzője. In *Információs Társadalom* 2009. IX/4. szám, 55–69.

Gyarmati Andrea 2011. Nagyszülők és unokák. Az intergenerációs kapcsolatok jellege és változása. *Kapocs* 10. évf. 4. sz. 2-18. o.

Haas, Randall; James Watson; Tammy Buonasera; John Southon; Jennifer C. Chen; Sarah Noe; Kevin Smith; Carlos Viviano Llave; Jelmer Eerikens and Glendon Parker 2020. Female hunters of the early Americas. *Science Advances* Vol. 6. No. 45. 1-10.

Hablicsek László 2007: Népeiségünk következő évtizedei – különös tekintettel a területi különbségekre. *Demográfia* 50. évf. 4. sz. 392–429.

Hakim Chaterine 2003. The Search for Equality. *Work and Occupations* Vol. 30. No. 4. 401-411.

Hamilton, Claire E. 2000. Continuity and discontinuity of attachment from infancy through adolescence. *Child Development* Vol. 71 No.4. 690–694.

Harmat Vanda és Fülöp Zoltán 2020. A fiatalok munkaerő-piaci helyzete. *Munkaügyi Szemle* online 2020. január <https://www.researchgate.net/publication/338968923> Letöltve: 2021.01.20.

Hawkins, Alan J.; Carroll, Jason; Doherty, William J. and Willoughby, Biran 2004. A comprehensive framework for marriage education. *Family Relations* Vol. 53. No. 5. 547-558.

Hebblethwaite, S., and Norris, J. 2011. Expressions of Generativity Through Family Leisure: Experiences of Grandparents and Adult Grandchildren. *Family Relations* Vol. 60. No. 1. 121-133.

Helfferich, Cornelia; Hendel-Kramer, Anneliese and Wehner, Nina 2006. Studierende Eltern – Eine Chance für egalitäre Arbeitsteilung? In: Penkwitt, Meike (Hrsg.): *Elternschaft*. Freiburg, Freiburger Frauenstudien. 51-81.

Herczegh Judit 2014. Digitális törésvonalak a Debreceni Egyetem tanár szakos hallgatói körében. In: Ceglédi Tímea, Gál Attila, Nagy Zoltán (szerk.) *Határtalan oktatáskutatás: Tanulmányok a 75 éves Kozma Tamás tiszteletére*. Debrecen, Debreceni Egyetem Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ. 119-131.

Hervainé Szabó Gyöngyvér 2014. A felsőoktatási humán erőforrás gazdálkodás stratégia alapú modelljei és a felsőoktatási jól-léti programok. In: Mészáros Attila (szerk.): *A felsőoktatás tudományos, módszertani és munkaerő-piaci kihívásai a XXI. században*. Győr, Széchenyi István Egyetem. 9-20.

Heuser, Brian L. 2007. Academic social cohesion within higher education. *Prospects* 37. 293-303.

Hidegh Anna Laura 2015. *Kritikai emberi erőforrás menedzsment. A szervezeti életvilág szimbolikus szerkezeteinek újratermelése a vállalati karácsony kolonizációjának esetén keresztül*. Doktori disszertáció. Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdálkodástani Doktori Iskola.

Hollenshead, Carol 2005. *Family-friendly policies in higher education*. Michigan, The Center for the Education of Women University of Michigan.

Hoover-Dempsey, Kathleen V.; Walker, Joan M. T.; Sandler, Howard M.; Whetsel, Darlene; Green, Christa L., Wilkins, Andrew S. and Closson, Kristen 2005. Why do parents become involved? Research findings and implications. *Elementary School Journal* Vol. 106. No. 2. 105-130.

Hortobágyiné Nagy Ágnes és Komlósi Piroska 2011. A családi életre nevelés és a társas kapcsolati kultúra fejlesztése az iskolában. *Új Pedagógiai Szemle* 61. évf. 1.5. sz. 86-92.

Horwitz, Allan and White, Helene 1998. The relationship of cohabitation and mental health: a study of a young adult cohort. *Journal of Marriage and Family* Vol. 60. No. 2. 505-514.

Hárs Ágnes 2020. Elvándorlás, visszavándorlás, bevándorlás. Jelenségek és munkaerő-piaci hatások. In: Kolosi Tamás, Szelényi Iván és Tóth István György (szerk.) *Társadalmi Riport 2020*. Budapest, TÁRKI Társadalomkutatási Intézet. 115-145.

Herman, Clem and Lewis, Suzan 2012. Entitled to a sustainable career? Motherhood in science, engineering and technology. *Journal of Social Issues* Vol. 68. No. 4. 767-789.

Hermann Zoltán 2005. A demográfiai változás hatása az iskolai ráfordításokra. In: Hermann Zoltán (szerk.): *Hatékonyági problémák a közoktatásban*. Budapest, Országos Közoktatási Intézet.

Hermann Zoltán és Varga Júlia 2011. A közoktatás finanszírozása. In: Balázs Éva, Kocsis Mihály és Vágó Irén (szerk.): *Jelentés a magyar közoktatásról 2010*. Budapest, Oktatókutató és Fejlesztő Intézet.

Heuser, Brian L. 2007. Academic social cohesion within higher education. *Prospects* Vol. 37. No. 3. 293-303.

Holman, Thomas B. and Burr, Wesley R. 1980. Beyond the Beyond: The Growth of Family Theories in the 1970s. *Journal of Marriage and Family* Vol. 42. No. 4. 729-741.

Hortobágyiné Nagy Ágnes (szerk.) 2005. *Családi életre nevelés az oktatásban*. Budapest, Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola Családpedagógiai Intézete.

Horváth-Szabó Katalin, Kézdy Anikó és S. Petik Krisztina 2007. *Család és fejlődés*. Budapest, Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola.

Hubig, Christof 2002. Kompetenz und Wissen – Benötigt die Wissensgesellschaft eine neue Profilierung der Universitäten? In: ELM, Ralf (ed.). *Universität zwischen Bildung und Business., Mit einem Anhang zur europäischen Bildungspolitik.* Bochum, Projekt Verlag. 37-49.

Hughes, Jan 2011. Longitudinal effects of teacher and student perceptions of teacher-student relationship qualities on academic adjustment. *The Elementary School Journal* Vol. 112. No. 1. 38-60.

Hughes, Robert; Bowers, Jill R. Mitchell, Elissa; Curtiss, Sarah and Ebata, Aaron T. 2012. Developing online family life prevention and education programs author. *Family Relations* Vol. 61, No. 5. 711-727.

Hyman, Jeff and Summers, Juliette 2004. Lacking balance? Work-life employment practices in the modern economy. *Personnel Review* Vol. 33. No. 4. sz. 418-429.

Iacovou, Maria 2010. Leaving Home: Independence, Togetherness and Income. *Advances in Life Course Research* Vol. 15. No. 4. 147–160.

Imre Anna (szerk.) 2015. *Eredményesség és társadalmi beágyazottság.* Budapest, Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. 127-139.

Imre Nóra 2015. A szülői részvétel formái és hatása a tanulói eredményességre. In: Arató Ferenc (szerk.): *Horizontok II. A pedagógusképzés reformjának folytatása.* Pécs, Pécsi Tudomány Egyetem.

Jacobs, Jerry A. and Winslow, Sarah E. 2004. Overworked faculty: job stresses and family demands. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* Vol. 596. No. 1. 104-129.

James, David 1995. Mature studentship in higher education: beyond a 'species' approach. *British Journal of Sociology of Education* Vol.16. No.4. 451-466.

Jancsák Csaba 2012. A szegedi tudományegyetem hallgatóinak értékpreferenciái. In: Dusa Ágnes Réka, Kovács Klára, Márkus Zsuzsanna, Nyüsti Szilvia, Sörös Anett (szerk): *Egyetemi élethelyzetek I.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 167-191.

Jancsák Csaba 2013. *Ifjúsági korosztályok korszakváltásban.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

Jappens, Maaïke and Bavel, Jan Van 2012. Regional family norms and child care by grandparents in Europe. *Demographic Research* Vol. 27. No. 1. 85-120.

Jo, Victoria H. 2006. Voluntary turnover and women administrators in Higher Education. *Higher Education* Vol. 56. No. 5. 565-582

Johnson, Laura 2009. Challenging "Best practices" in family literacy and parent education programs: the development and enactment of mothering knowledge among puerto rican and latina mothers in Chicago. *Anthropology & Education Quarterly* Vol. 40. No. 3. 257-276.

Juhász Erika 2010. A hazai felnőttképzés kialakulásának fejlődése és főbb állomásai. *Szak- és Felnőttképzés-szervezés Gyakorlata* 2. évf. 20. sz. 1-22.

Kamarás Ferenc 2001. Családalapítás és gyermekvállalás az 1990-es években és az ezredfordulón. *Demográfia* 2001. 44. évf. 1-2. sz. 44-73.

Kapitány Balázs 2008. A "gyed-hatás": Az 1985 és 1996 közötti családtámogatási rendszer termékenységre gyakorolt hatása. *Demográfia* Vol. 51. No. 1. 51-78.

Kapitány Balázs 2012. "Látogató párkapcsolatok" Magyarországon. *Szociológiai Szemle* 22. évf. 1. sz. 4-29.

Kapitány Balázs és Spéder Zsolt 2017. Hitek, tévhitek és tények a népességcsökkenés megállapításáról: demográfiai kihívások és kezelési lehetőségeik. In: Jakab András, Urbán László (szerk.) *Hegymenet: Társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó. 177-191.

Kapitány Balázs és Spéder Zsolt 2018. Gyermekvállalás. In: Monostori Judit, Őri Péter és Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai Portré 2018. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. 47-65.

Karácsony Sándor 2003. A felnőttek nevelése. In: (szerk. Lendvai L. Ferenc): Karácsony Sándor: *Magyarság és nevelés. Tanulmányok*. Budapest, Áron Kiadó. 247–297.

Kasworm, Carol 1990. Adult undergraduates in higher education: a review of past research perspectives. *Review of Educational Research* Vol. 60. No. 3. 345-372.

Kamp Dush, Calire and Amato, Paul R. 2005. Consequences of relationship status and quality for subjective well-being. *Journal of Social and Personal Relationships* Vol. 22. No. 5. 607-627.

Kaushal, Neeraj 2014. Intergenerational payoffs of education. *The Future of Children* Vol. 24. No. 1. 61-78.

Kelley, Douglas L. and Sequeira, Debra L. 1997. Understanding family functioning in a changing america. *Communication Studies* Vol. 48. No. 2. 93-109.

Kerckhoff, Richard (1964). Family life education in America. In H. T. Christensen (Ed.): *Handbook of Marriage and the Family*. Chicago, Rand McNally and Company.

Kertesi Gábor és Köllő János 2006. Felsőoktatási expanzió, „diplomás munkanélküliség” és a diplomák piaci értéke. *Közgazdasági Szemle* 53. évf. 3. sz. 201-225.

Kerülő Judit 2006. A felnőttek tanulási motívumai. *Szín Közösségi Művelődés*, 11. évf. 5. sz. 18-21.

Kerülő Judit 2013. A felnőttkori tanulás kudarcainak lehetséges okai. *Szakképzési Szemle* 29. évf. 3. sz. 43-59.

Key, Ellen 1976. *A gyermek évszázada*. Budapest, Tankönyvkiadó.

Kirk, Cynthia F. and Dorfman, Lorraine T. 1983. Satisfaction and role strain among middle-age and older reentry women students. *Educational Gerontology* Vol. 9. No. 1. 13-36.

Klein, J., G. Calvert, N. Garland, and M. Poloma 1969 Pilgrim's progress I: Recent development in family theory. *Journal of Marriage and the Family* Vol. 31. No. 1. 677-687.

Klinger István 2002. A munkapiac válaszai a népesség öregedésére és más társadalmi-gazdasági változásokra. *Demográfia*, 45. 2–3. 191–223.

Kobak, R.R. and Sceery, A. 1988. Attachment in late adolescence: working models, affect regulation, and representations of self and others. *Child Development* Vol. 59. No. 1. 135-146.

Koltai Dénes 1994. A felnőttképzés funkcióváltása. *Társadalmi Szemle* 63. évf. 7. sz. 74-84.p.

Komlósi Piroska 1995. A családi életre nevelés feladatai és nehézségei az egyes életkorokban. In: Komlósi Sándor (szerk.): *Családi életre nevelés*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Komlósi Piroska 2014. Változások és veszteségek kezelése. In: Komlósi Piroska (szerk.): *Családi életre és kapcsolati kultúrára felkészítés*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 171-202.

Komlósi Piroska (szerk.) 2014. *Családi életre és kapcsolati kultúrára felkészítés*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

Kopp Mária 2010. A gender kutatások népegészségügyi és demográfiai jelentősége. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika* 11. évf. 4. sz. 243-254.

Kopp Mária és Martos Tamás 2011. A társadalmi összjólét jelentősége és vizsgálatának lehetőségei a mai magyar társadalomban. Életminőség, gazdasági fejlődés és a Nemzeti Összjóléti Index. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika* 12. évf. 3. sz. 241-259.

Kopp Mária és Skrabski Árpád 1995. *Alkalmazott magatartástudomány. A megbirkózás egyéni és társadalmi stratégiái*. Budapest, Corvinus Kiadó

Kopp Mária és Skrabski Árpád 2003. A gyermekvállalás pszichológiai és szociális háttértényezői a magyar népesség körében. *Demográfia* 46. évf. 2003. 4. sz. 383-395.

Kopp Mária és Skrabski Árpád 2016. *A boldogságkeresés útjai és útvesztői*. Budapest, Heti Válasz.

Korenman, Sanders and Neumark, David 1991. Does marriage really make men more productive? *The Journal of Human Resources* Vol. 26. No. 2. 282-307.

Kovács Eszter és Pikó Bettina 2010. A család egészségvédő hatása a serdülők körében. In: Pikó Bettina (szerk.): *Védőfaktorok nyomában. A káros szenvedélyek megelőzése és egészségfejlesztés serdülőkorban*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 131-143.

Kovács Katalin és Bálint Lajos (2018): Halandóság. In: Monostori Judit, Óri Péter és Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2018 – Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. KSH Népegésztudományi Kutatóintézet. 147–175.

Kovács Klára 2015. *A sportolás mint támogató faktor a felsőoktatásban*. Debrecen, Felsőoktatás Kutató és Fejlesztő Központ.

Kovács Klára és Varga Szabolcs 2010. A debreceni egyetemisták értékpreferenciái egy regionális kutatás tükrében. In: Kozma Tamás és Ceglédi Tímea (szerk.): *Régió és oktatás. A Partium esete*. Debrecen, Debreceni Egyetem Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ.

Kozák Kőkény 2010. A felsőoktatási továbbtanulás demográfiai vonatkozásai. *Felsőoktatási Műhely* 4. évf. 1. sz. 29-38.

Kozek Lilla Katalin 2020. *Az alapozó párkapcsolati és házasképzés társadalmi környezete és működése hazánkban*. Kézirat. Debrecen, Debreceni Egyetem Nevelés- és Művelődéstudományi Program.

Kozéki Béla 1980. *A motiválás és a motiváció összefüggéseinek pedagógiai pszichológiai vizsgálata*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Kozma Tamás 1999. *Bevezetés a nevelésszociológiába*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Kozma Tamás 2000. Negyedik fokozat? *Info-Társadalomtudomány* 49. 61-74.

Kozma Tamás 2004. *Kié az egyetem? A felsőoktatás nevelésszociológiája*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.

Kozma Tamás és munkatársai 2015. *Tanuló régiók Magyarországon: Az elmélettől a valóságig*. Debrecen, CHERD.

Kraiciné Szokoly Mária és Csoma Gyula 2012. *Bevezetés az andragógia elméletébe és módszertanába*. Budapest, ELTE.

Kreiszné Hudák Emese, Varga Péter és Várpalotai Viktor 2015. A demográfiai változások makrogazdasági hatásai Magyarországon európai uniós összehasonlításban. *Hitelintézeti Szemle* 14. évf. 2. sz. 88–127.

Kuhn, Thomas 1984. *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Kurdek, L. A. (1991). Marital stability and changes in marital quality in newly wed couples: A test of the contextual model. *Journal of Social and Personal Relationships*, 8(1), 27–48.

Lam, Ching Man and Kwong, Wai Man 2012. The "Paradox of empowerment" in parent education: a reflexive examination of parents' pedagogical expectations. *Family Relations* Vol. 61, No. 1. 65-74.

Lam, Shui; Wingyi Cheng, Rebecca and Ma, William 2009. Teacher and student intrinsic motivation in project-based learning. *Instructional Science* Vol. 37. No. 6. 565-578.

Lannert Judit 2008. A demográfiai folyamatok hatása a közoktatás költségvetésére. In: Fazekas K. et al. (szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért 2008*. Budapest, Ecostat.

Lappegård, Trude & Rønsen, Marit 2005. The Multifaceted Impact of Education on Entry into Motherhood. *European Journal of Population* Vol. 21. No. 1. 31-49.

Layard, Richard 2007. Boldogság. *Fejezetek egy új tudományból*. Győr: Lexecon Kiadó.

Leathwood, Carole 2006. Gender, equity and the discourse of the independent learner in Higher Education. *Higher Education* Vol. 52. No. 4. 611-633.

Ledwith, Sue and Manfredi, Simonetta 2000. Balancing gender in higher education. a study of the experience of senior women in a 'New' UK University. *European Journal of Women's Studies* Vol. 7. No. 17-33.

Lesthaeghe, Ron 1995. The second demographic transition in western countries: an interpretation. In Mason, K. O. and Jensen, A. M. (eds.): *Gender and Family Change in Industrialized Countries.* , Oxford, Clarendon Press. 17–62.

Lewis-Rowley, M.; Brasher, R. E.; Moss, J. J.; Duncan, S. F.; and Stiles, R. J. 1993. "The Evolution of Education for Family Life." In: Arcus, M. E.; Schvaneveldt, J. D. and Moss, J. J. (eds.): *Handbook of Family Life Educatio.*, Newbury Park, CA, Sage.

Lobel, Sharon A. 1991. Allocation of investment in work and family roles: Alternative theories and implications for research. *Academy of Management Review* Vol. 16. No. 3. 507–521.

Lucas, Susan and Ward, Peter 1985. Mature students at Lancaster University. *Adult Education* Vol. 58. No. 2. 151-157.

Lundberg, Shelly and Pollak, Robert A. 2015. The evolving role of marriage: 1950 –2010. *The Future of Children* Vol. 25. No. 2. 29–50.

Luppi, Francesca and Mencarini, Letizia 2018. Parents' subjective well-being after their first child and declining fertility expectations. *Demographic Research* Vol. 39. No. 9. 285–314.

Makay Zsuzsanna 2013. Párkapcsolati magatartás és családalapítás a fiatalok körében. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar ifjúság 2012.* Budapest, Kutatópont.

Makay Zsuzsanna 2015. Családtámogatás, gyermeknevelés, munkavállalás. In: Monostori Judit, Őri Péter és Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2015.* Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. 57-74.

Makay Zsuzsanna és Spéder Zsolt 2018. Apaság: a férfiak gyermekvállalása és családi szerepei. In Monostori Judit, Őri Péter és Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai Portré 2018. Jelentés a magyar népesség helyzetéről.* KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. Budapest, 65–82.

Makay Zsuzsanna és Szabó Laura 2018. Válás. In: Monostori Judit, Őri Péter és Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai Portré 2018. Jelentés a magyar népesség helyzetéről.* Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. 29-45.

Malin, Jane T.; Bray, James H.; Dougherty, Thomas W. and Skinner, W. Ken 1980. Factors affecting the performance and satisfaction of adult men and women attending college. *Research in Higher Education* Vol. 13. No.2. 115-130.

Marchbank, Jen 2005. Still inside, still 'out' – A decade of reflection on exposure, risk and survival. *Women's Studies International Forum* Vol. 28. No. 2-3. 139-149.

- Maróti Andor 2015. *A tanuló felnőtt*. Budapest, ELTE az Élethosszig Tartó Művelődésért Alapítvány.
- Martos Tamás 2008. A társas kapcsolatok erősítése, ezek szerepe az esélyerősítésben, a nemek közötti együttműködés szerepe, család és munka: Házaspárok és a stressz – a megküzdés és megelőzés esélyei a párkapcsolatban. In: Kopp Mária (szerk.) *Magyar lelkiállapot 2008. Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban*. Budapest, Semmelweis Kiadó. 233-239.
- Marynissen, Leen; Neels, Karel; Wood, Jones and Van de Velde, Sarah 2020. Ready for parenthood? Dual earners' relative labour market positions and entry into parenthood in Belgium. *Demographic Research* Vol. 42. No. 33. 901–932.
- Mayer József 2000. Az iskolarendszerű felnőttoktatásról 2000-ben. *Új Pedagógiai Szemle* 60. évf. 1. sz. 13-23.
- Mayer, József 2013. A magyar felnőttoktatás kezdetei. *Új Pedagógiai Szemle* 63. évf. 3-4. sz. 54-60.
- McAllister, Shelece; Duncan, Stephen Farr and Busby, Dean M. 2013. Exploratory analysis of factors associated with participation in self-directed and traditional marriage and relationship education. *Marriage & Family Review* Vol. 49. No. 7. 563-584.
- McCombs, Barbara L. 1999. A motiváció mérésének és növelésének stratégiái: szempontok az önszabályozott tanulás elősegítéséhez és a teljesítmény fokozásához. In: O'Neil, Harold, F. – Drillings, Michael (szerk.) *Motiváció. Elmélet és kutatás*. Budapest, Vince Kiadó. 61-83.
- McKenry, Patrick C.; Kathleen A. Clark, and Glenn Stone 1999. Evaluation of a parent education program for divorcing parents. *Family Relations* Vol. 48. No. 2. 129–137.
- Mihalec Gábor, Bakó Dorottya, Boróczki Beáta, Jámbor-Szabó Éva és Urbán Irma 2011. A családi életre nevelés története, módszertana és gyakorlata. *Új Pedagógiai Szemle* 61. évf. 1.5. sz. 96-119.
- Mikolai, Julia; Berrington, Ann and Perelli-Harris, Brienna 2018. The role of education in the intersection of partnership transitions and motherhood in Europe and the United States. *Demographic Research* Vol. 39. No. 27. 753–794.
- Miller, Jeanne E. and Hollenshead, Carol 2005. Gender, family, and flexibility: why they're important in the academic workplace. *Change*, Vol. 37. No. 6. 58-62.
- Misra, Yoya; Lundquist, Jennifer and Templer, Abbey 2012. Gender, work time, and care responsibilities among faculty. *Sociological Forum* Vol. 27. No. 2. 300–323.
- Moiseyenko, Olena 2005. Education and Social Cohesion: Higher Education. *Peabody Journal of Education* Vol. 80. No. 4. 89-104.
- Monostori Judit 2013. Az egyszülős családdá válás társadalmi meghatározottsága. Socio.hu 2013/3. <https://socio.hu/index.php/so/article/view/345> Letöltve: 2020.11.21.

Monostori Judit és Gresits Gabriella 2018. Idősödés. In: Monostori Judit, Őri Péter és Spéder Zsolt (szerk.) *Demográfiai Portré 2018*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest. 127-145.

Morris, Michael L., and Ballard, Sharon M. (2003). Instructional techniques and environmental consideration in family life education programming for mid-life and older adults. *Family Relations* Vol. 52. No. 2. 167-182.

Morstain, Barry R. and Smart, John C. 1974. Reasons for participation in adult education courses: a multivariate analysis of group differences. *Adult Education* Vol. 24. No. 2. 83-98.

Murányi István 2010. Egyetemisták szabadidős tevékenysége és mentális státusa. *Educatio* 18. évf. 2. sz. 203-213.

Murinkó Livia 2020. Növekvő házassági kedv 2010 után Magyarországon. *Korfa* 20. évf. 3. sz. 1-4.

Murinkó Livia és Rohr Adél 2018. Párkapcsolat, házasságkötés. In: Monostori Judit, Őri Péter és Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2018*. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. 9-29.

Myers-Walls, Judith A.; Ballard, Sharon M.; Darling, Carol Anderson and Myers-Bowman, Karen S. 2011. Reconceptualizing the Domain and Boundaries of Family Life Education. *Family Relations* Vol. 60. No. 4. 357-372.

Nagy Beáta és Paksi Veronika 2014. A munka és a magánélet összehangolásának kérdései a magasan képzett nők körében. In: Spéder Zsolt (szerk.): *A család vonzásában*. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. 160-175.

Oláh Attila 2005. *Érzelmek, megküzdés és optimális élmény*. Budapest, Trefort Kiadó.

O'Laughlin, Elisabeth M. and Bischoff, Lisa G. 2005. Balancing parenthood and academia work/family stress as influenced by gender and tenure status. *Journal of Family Issues* Vol. 26. No. 179-106.

O'Neil, Harold, F. and Drillings, Michael 1999. Bevezetés a motiváció témájához: elmélet és kutatás. In: O'Neil, Harold, F. and Drillings, Michael (szerk.): *Motiváció. Elmélet és kutatás*. Budapest, Vince Kiadó. 11-21.

Oppenheimer, Valerie Kincade 1997. Women's employment and the gain to marriage: the specialization and trading model. *Annual Review of Sociology* Vol. 23. No. 1. 431-453.

Orbán Gábor és Palotai Dániel 2006. Gazdaságpolitikai és demográfiai kihívások a magyar nyugdíjrendszerben. *Közgazdasági Szemle* 80. évf. július-augusztus 583-603.

Örsal, Deniz D. K. and Goldstein, Joshua R. 2018. The changing relationship between unemployment and total fertility. *Population Studies* Vol. 72. No.1. 109-122.

Pacsuta István 2006. A debreceni Egyetem hallgatóinak értékvizsgálata. In: Juhász Erika (szerk.): *Régió és oktatás*. Debrecen, Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete.

Paksi Veronika 2014. Miért kevés a női hallgató a természet és műszaki tudományi képzésekben? Nemzetközi kitekintés a "szivárgó vezeték" metaforára. *Replika* 85-86. évf. 4-1. sz. 109-130.

Paksi Veronika, Nagy Beáta és Király Gábor 2016. The timing of motherhood while earning a PhD in engineering. *International Journal of Doctoral Studies*, 11, 285-304.

Parcel, Toby L.; Dufur, Mikaela J. and Zito, Rena Cornell 2010. Capital at Home and at school: a review and synthesis. *Journal of Marriage and Family* Vol. 72. No. 4 828-846.

Pascarella, Ernest and Terenzini, Patrick 2005. *How college affects students*. San Francisco, Jossey-Bass.

Pázmány Péter 1983. Mint kell a keresztény leányt nevelni. In: *Pázmány Péter művei*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

Perna, Laura W. 2001. The relationship between family responsibilities and employment status among college and university faculty. *Journal of Higher Education* Vol. 72. No. 5. 584-611.

Pestalozzi válogatott művei (szerk. Orosz Gábor) 1959. Budapest, Tankönyvkiadó.

Petőné Csuka Ildikó 2014. Emberitőke-elemzés a felsőoktatásban oktatók körében In: Nagy Imre Zoltán (szerk.): *Vállalkozásfejlesztés a XXI. században*. Budapest, Óbudai Egyetem Keleti Károly Gazdasági Kar. 301-310.

Pikó Bettina 2003. *Kultúra, társadalom és lélektan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Pikó Bettina 2005. *Lelki egészség a modern társadalomban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Pilling János (szerk.) 2003. *Gyász*. Budapest, Medicina Könyvkiadó.

Polónyi István 2001. *Az oktatás gazdaságtana*. Budapest, Osiris.

Polónyi István 2004. *A hazai felsőoktatás demográfiai összefüggései a 21. század elején*. Budapest, Felsőoktatási Kutatóintézet.

Polónyi István 2008. *Oktatás, oktatáspolitikai, oktatásgazdaság*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Polónyi István 2016. *Emberi erőforrásaink 21. százada*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Polónyi István és Kun András István 2013. *Észak-alföldi régió oktatási helyzete - Képzés és munkaerőpiac*. Budapest, Új Mandátum.

Polónyi István és Timár János 2006. *Oktatáspolitikai és demográfia*. Budapest, Felsőoktatási Kutatóintézet.

Pongrácz Tiborné 2001. A család és a munka szerepe a nők életében. In: Nagy Ildikó, Pongrácz Tiborné és Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások*. Budapest, TÁRKI.

Pongrácz Tiborné 2005. Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat alapjai. Nagy Ildikó-Pongrácz Tiborné-Tóth István György (szerk.) *Szerepváltozások*. Budapest, TÁRKI. 73-86.

Pongrácz Tiborné és Spéder Zsolt (szerk.) 2002. *Népesség – értékek – vélemények*. Budapest, KSH, NKI.

Powell, Gery N.; Francesco, Anne M. and Ling, Yan 2009. Towards culture sensitive theories of the work-family interface. *Journal of Organizational Behavior* Vol. 30. No. 5. 597–616.

Price, Joseph 2006. Does a spouse slow you down? Marriage and graduate student outcomes. Ithaca, NY, Cornell University ILR School. <http://digitalcommons.ilr.cornell.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1112&context=workingpapers>. Letöltve: 2019.10.21.

Pukánszky Béla 2001. *A gyermekkor története*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.

Pukánszky Béla és Németh András 1995. *Neveléstörténet*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Pusztai Gabriella 2004. *Iskola és közösség. Felekezeti középiskolások az ezredfordulón*. Budapest, Gondolat.

Pusztai Gabriella 2005. Társadalmi háttér és iskolai pályafutás. *Educatio* 13. évf. 3. sz. 534-553.

Pusztai Gabriella 2011. *A láthatatlan kéztől a baráti kezekig. Hallgatói értelmező közösségek*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

Pusztai Gabriella 2014. Variációk felsőoktatási környezetre. Kísérlet az intézményi környezet hallgatói eredményességre gyakorolt hatásának vizsgálatára. *Felsőoktatási Műhely* 8. évf. 3. sz. 67-90.

Pusztai Gabriella 2015. Tőkeelméletek az oktatáskutatásban. In: Varga Aranka (szerk.) *A nevelésszociológia alapjai*. Pécs, Wlislócki Henrik Szakkollégium, PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Romológiai Kutatóközpont, 137-161.

Putman, Robert 2000. *Bowling alone: the collapse and revival of american community*. New York, Simon & Schuster.

Quintilianus: *Szónoklattan tizenkét könyvben*. Budapest, 1913.

Quinn, Kate; Lange, Sheila Edwards and Olswang, Steven G. 2004. Family-friendly policies and the research university. *Academe* Vol. 90. No. 6. 32-34.

Raabe, Phyllis H. 1997. Work-family policies for faculty: how career and family-friendly are academe? In: Ferber, Marianne A. and Loeb, Jane W. (eds.): *Academic couples: problems and promises*. Chicago, University of Illinois Press. 208-223.

Radey, Melissa and Randolph, Karen A. 2009. Parenting sources: How do parents differ in their efforts to learn about parenting? *Family Relations* Vol. 58. No.3. 536-548.

Rajagopal, Indu and Farr, William D. 1992. Hidden academics: The part-time faculty in Canada. *Higher Education* Vol. 24. No. 3. 317-331.

Ravenara, Zenaida R. and Fernando, Rajulton 2007. Social capital of women measured: differentials by family structures. *PSC Discussion Papers Series* Vol.21. No.7. 2-17.

Rendall, Michael S.; Weden, Margaret M.; Favreault, Melissa M. and Waldron, Hilary 2011. The protective effect of marriage for survival: a review and update. *Demography* Vol. 48. No. 2. 481-506.

Réthy Endréné 2003. *Motiváció, tanulás, tanítás. Miért tanulunk jól vagy rosszul?* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Richardson, John T. E. 1994. Mature students in higher education: academic performance and intellectual ability. *Higher Education* Vol. 28. No. 3. 373-386.

Richardson, John T. E. and King, Estelle 1998. Adult students in higher education: burden or boon? *The Journal of Higher Education* Vol. 69. No. 1. 65-88. p.

Riemenschnieder, Amy and Harper, Karen V. 1990. Women in academia: guilty or not guilty? conflict between caregiving and employment. *Initiatives* Vol. 53. No. 2. 27-35.

Róbert, Peter and Saar, Ellu 2012. Learning and Working: The impact of the 'duble status position' on the labour market entry process of graduates in CEE countires. *European Sociological Review* Vol. 28. No. 6. 724-754.

Róbert Péter 2004. Iskolai teljesítmény és társadalmi háttér nemzetközi összehasonlításban. In: Kolosi Tamás, Tóth István György és Vukovich György (szerk.) *Társadalmi Riport 2004*. Budapest, TÁRKI. 193-205.

Rohr Adél 2017. Vélemények a házasságról és az élettársi kapcsolatról Magyarországon a rendszerváltást követő 25 évben. *Demográfia* 60. évf. 2-3. sz. 173-195.

Roorda, Debora L.; Koomen, Helma M. Y.; Spilt, Jantine L. and Oort, Frans J. 2011. The influence of affective teacher student relationships on student s school engagement and achievement: a meta-analytic approach. *Review of Educational Research* Vol. 81. No. 4. 493-529.

Rosen, Sherwin 1998. Emberi tőke. In: Lengyel Gyögy-Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest, Aula Kiadó, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem. 71-99.

Rosser, Vicki J. and Townsend, Barbara K. 2006. Determining public 2-year college faculty's intent to leave: an empirical model. *The Journal of Higher Education* Vol. 77. No.1. 124-147.

Rossi, Federico M. 2009. Youth political participation: is this the end of generational cleavage? *International Sociology* Vol. 24. No. 4. 467-498.

Rosta Andrea 2014. Veszélyek, útleágazások, devianciák. In.: Komlósi Piroska (szerk): *Családi életre és kapcsolati kultúrára felkészítés*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 203-247.

Rushing, Beth 2002. From the SWS President: Academic work and personal lives. *Gender and Society* Vol. 16, No. 5. 581-584.

Rutigliano, Roberta 2020. Counting on potential grandparents? Adult children's entry into parenthood across european countries. *Demograph*, Vol. 57. No. 2. 1393-1414.

S. Molnár Edit 2001. Élettársi együttélések – tények és vélemények. In: Nagy Ildikó, Pongrácz Tiborné és Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001*. Budapest, TÁRKI, Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselési Titkársága. 65–87.

S.Molnár Edit 2010. Párkapcsolat létesítését/megszüntetését érintő magatartási normák változásának megfigyelése. *Demográfia* 53.évf. 2-3. az. 234-275.

S. Molnár Edit 2011. A közvélemény gyermekszám-preferenciáinak alakulása Magyarországon az elmúlt évtizedekben. In: Pongráczné Tiborné (Szerk.). *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai*. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. 69-92.

Sax, J. Linda; Hagedorn, S. Linda; Arredondo, Marisol and Dicrisi, A. Frank 2002. Faculty research productivity: exploring the role of gender and family-related factors. *Research in Higher Education* Vol. 43. No.4. 423–446.

Schadt Mária 2003. *„Feltörekvő dolgozó nő”. Nők az ötvenes években*. Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány.

Schadt Mária 2005. A „házi tücsöktől” a dolgozó nőig. Az individualizációs folyamatok hatása a családi szerepekre. In: Palasik Mária-Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása 20. századi Magyarországon*. Budapest, Napvilág.

Schramm, David G. and Becher, Emily H. 2020. Common Practices for Divorce Education *Family Relations* Vol. 69. No.7. 543–558.

Schneer, Joy A. and Reitman, Frieda 1993. Effects of alternate family structures on managerial career paths. *The Academy of Management Journal* Vol. 36. No. 4. 830-843.

Schultz, Theodore W. 1983. *Beruházás az emberi tőkébe*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Schuetze, Hans G. and Slowey, Maria (2000). Traditions and new directions in higher education. In: Schuetze, Hans G.-Slowey, Maria (eds.): *Higher education and lifelong learners*. London and New York, Routledge-Falmer. 3-24.

Schulze, Gerhald 2005. *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt – New York, Campus Verlag.

Seligman, Martin 2011. *Flourish – élj boldogan. A boldogság és a jól-lét radikálisan új értelmezése*. Budapest, Akadémia Kiadó.

Sexton, Christine S. and Perlman, Daniel S. 1989. Couples' career orientation, gender role orientation, and perceived equity as determinants of marital power. *Journal of Marriage and the Family* Vol. 51. No. 4. 933-941.

Sewall, Timothy J. and Kocurek, Margaret 1985. *Adult students and their unenrolled cohorts at uw-stevens point*. Wisconsin, University of Wisconsin Stevens Point. <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED257969.pdf> Letöltve: 2016. július 29.

Sheldon, Steven and Epstein, Joyce: Involvement Counts 2005. Family and community partnerships and mathematics achievement. *The Journal of Educational Research* Vol. 98. No. 4. 196-206.

Singer Magdolna 2015. *Ki vigasztalja meg a gyerekeket? Válasz és gyász a családban*. Budapest, HVG Könyvek.

Siraj-Blatchford, Iram 2010. Learning in the home and at school: how working class children 'succeed against the odds'. *British Educational Research Journal* Vol. 36. No. 3. 463-482.

Skrabski Árpád 2003. *Társadalmi tőke és egészségi állapot az átalakuló társadalomban*. Budapest, Hét Szabad Művészet Könyvtára.

Skrabski Árpád és Kopp Mária 2010. *A boldogságkeresés útjai és útvesztői a párkapcsolatokban*. Budapest, Szent István Társulat.

Skrabski Árpád és Kopp Mária 2016. *A boldogságkeresés útjai*. Budapest, Heti Válasz Kiadó.

Smith, Gilia C. and Waltman, Jean A. 2006. *Designing and implementing family-friendly policies in higher education*. Michigan, The Center for the Education of Women University of Michigan.

Solomon, Catherina R. 2011. Sacrificing at the altar of tenure?: Assistant professors' work/life management. *Social Science Journal* Vol. 48. No. 2. 335-344.

Somlai Péter 2013. *Család 2.0. Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Somlai Péter és Tóth Olga 2002. A házasság és család változásai az ezredforduló Magyarországon. *Educatio* 11.évf. 3. sz. 339-349.

Soodak, Leslie C.; Podell, David P. and Lehmann, Paulie R. 1993. Teacher, Student, and School Attributes as Predictors of Teachers' Responses to Inclusion. *The Journal of Special Education* Vol. 27. No. 1. 66-81.

Sorcinelli, Mary D. and Near, Janet P. 1989. Relations between work and life away from work among university faculty. *Journal of Higher Education* Vol. 60. No. 1. 59-81.

Spalter-Roth, Roberta and Erskine, William 2005. Beyond the fear factor: work/family policies in academia: resources or rewards? *Change* Vol. 37. No. 6. 18-25.

Spéder Zsolt 2004. Gyermekvállalás és a párkapcsolatok átalakulása. In: Kolosi Tamás, Tóth István György és Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2004*. Budapest, TÁRKI. 137-151.

Spéder Zsolt (szerk.) 2011. *Demográfiai jövőkép*. Budapest, NFFT.

Spéder Zsolt 2011. Ellentmondó elvárások között. In: Nagy Ildikó és Pongrácz Tiborné (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest, TÁRKI.

Spéder Zsolt 2016. A folyamatosan átalakuló család az ezredforduló Magyarországon. In: Osztie Zoltán, Náray-Szabó Gábor, Tordáné Petheházy Judit és Tökéczki László (szerk.): *Idők jelei. Tanulmánykötet*. Budapest, Lexica Kiadó. 77-92.

Spéder Zsolt és Kapitány Balázs (2014). A termékenység szándékok és a gyermekvállalási gyakorlat kapcsolata. Egy európai összehasonlító vizsgálat tanulságai. *Demográfia* 2014/2-3. 57. év. 137-181.

Spéder Zsolt és Kiss Tamás 2009. A családalapítás változó gyakorlata. Párkapcsolatok és gyermekvállalás kohorszspecifikus metszetben. In: Spéder Zsolt (szerk.): *Párhuzamok. Anyaországi és erdélyi magyarok a századfordulón*. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. 55-70.

Stevens, Josephs 1978. Parent Education Programs: What Determines Effectiveness? *Young Children* Vol. 33. No. 4. 59-65.

Steel, M.; Steel H. and Fonagy P. 1996. Assosiation among attachment classifications of mothers, fathers, and their infants. *Child Development* Vol. 67. No. 2. 541-555.

Stromquist, Nelly P. 2015. Women in higher education today. structure and agency from a gender perspective. *Journal of Educational Planning and Administration* Vol. 29., No. 3. 287-306.

Sturges, Jane and Guest, David 2004. Working to live or living to work? Work/life balance early in the career. *Human Resource Management Journal* Vol. 14. No.4. 5–20.

Susánszky Anna, Dukay-Szabó Szilvia, Györffy Zsuzsa és Ádám Szilvia 2013. Fiatalok házassággal és gyermekvállalással kapcsolatos beállítódása a férfi és női nemiszerep-stressz viszonylatában. In: Susánszky Éva és Szántó Zsuzsa (szerk.): *Magyar Lelkiállapot 2013*. Budapest, Semmelweis Kiadó. 244-250.

Susánszky Éva és Szántó Zsuzsa (szerk.) 2013. *Magyar Lelkiállapot 2013*. Budapest, Semmelweis Kiadó

Szabó Andrea 2015. *Az egyetemisták és főiskolások Magyarországon 2015*. Szeged, Belvedere.

Szabó Andrea és Bauer Béla 2009. (szerk.). *Ifjúság 2008. Gyorsjelentés*. Budapest, Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet.

Székely Levente (szerk.) 2012. *Magyar ifjúság 2012*. Budapest, Kutatópont.

Széll Krisztián 2010. Idősödő társadalom és az oktatási rendszer. *Statistikai Szemle* 88. évf. 3. sz. 273-304.

Szemerszki Mariann 2015. Tanulói eredményesség dimenziói és háttértényezői. In: Uő. szerk. *Eredményesség az oktatásban*. Budapest, OFI. 52-88.

Szretykó György (szerk.) 2011. *Népesedés, humángazdaság és társadalompolitika. A népesedés szociológiai és társadalomgazdaságtani problémái a XXI. század elején*. Pécs, Comenius Oktató és Kiadó.

T. Kiss Tamás és Tábori Tímea 2003. Válságok és váltások a felsőoktatásban. *Iskolakultúra* 13. évf. 5. sz. 3-12.

Takács Erzsébet 2000. *A női foglalkoztatottság és társadalmi feltételrendszerének alakulása*. Szombathely, Acta Inter Urbes.

Tardos Katalin 2014. *Esélyegyenlőség és családbarát vállalati gyakorlatok*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet.

Tárkányi Ákos 2011. Családi életre nevelő és házasságra felkészítő iskolai képzések és tanfolyamok külföldön. *Új Pedagógiai Szemle* 61. évf. 1-5. sz. 135-161.

Terenzini, Patrick T.; Springer, Leonard; Yaeger, Patricia M.; Pascarella, Ernest T. and Nora, Amaury 1996. First generation college students: Characteristics, experiences, and cognitive development. *Research in Higher Education* Vol. 37. No. 1. 1-22.

Ternovszky Ferenc 2009. A női karriermodellek. *Humánpolitikai Szemle*. 20. évf. 5. sz. 8-16.

Thijs, Nick and Staes, Patrik 2014. *CAF in the Education Sector - Successful Stories Of Performance Improvement*. European CAF Resource Centre. http://www.eipa.eu/files/File/CAF/CAF%20Education%20Research%20Report_20150601.pdf
Letöltve: 2016.06.30.

Thomas, Jane és Arcus, Margaret 1992. Family Life Education: An Analysis of the Concept. *Family Relations* Vol. 41, No. 1. 3-8.

Thomas, John W. 1980. Agency and Achievement: Self-Management and Self-Regard. *Review of Educational Research* Vol. 50. No. 2. 213-240.

Thompson, Cynthia A. and Blau, G. 1993. Moving beyond traditional predictors of job involvement: Exploring the impact of work-family conflict and overload. *Journal of Social Behavior and Personality* Vol. 8. No. 4. 635-646.

Tornyai Zsuzsa Zsófia 2008. Nők a katedrán. In: Kiss Endre és Buda András: *Interdiszciplináris pedagógia és az eredményesség akadályai*. Debrecen, Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete. 598-607.

Tóth-Mózer Szilvia, Lévai Dóra és Szekszárdi Júlia (szerk.) 2012. *Digitális Nemzedék*. Budapest, ELTE PPK.

Tóth Olga 1997. Családformák és együttélési minták a mai magyar társadalomban. Lévai Katalin és Tóth István György, (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest, TÁRKI. 73-85.

Tózsér Zoltán 2015. *Részigősek a felsőoktatásban. Egy határon átnyúló régió részigős hallgatóinak a vizsgálata*. PhD értekezés, Debrecen, Debreceni Egyetem, Neveléstudományi Doktori Program.

Treas, Judith; Lippe, Tanja van der and ChloeTai, Tsui-o 2011. The happy homemaker? Married women's well-being in cross-national perspective. *Social Forces* Vol. 90. No. 1. 111-132.

Tremblay, Karine; Lalancette, Diane and Roseveare, Deborah 2012. *Design and Implementation. Assessment of Higher Education Learning Outcomes*. OECD. <http://www.oecd.org/edu/skills-beyond-school/AHELOFSReportVolume1.pdf> Letöltve: 2016.09.20.

Trencsényi László 2016. Kettős tükörben: drámapedagógia a neveléstörténet és a gyermekszínházas felől. In: Eck Júlia, Kaposi József és Trencsényi László (szerk.): *Dráma – pedagógia – színház – nevelés*. Budapest, Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. 44-63.

Turai Tünde 2005. Nagyszülők és unokák: egy kapcsolat két pólusán. Elemzés két módszerrel In: Vargyas Gábor, Hoppál Mihály és Berta, Péter (szerk.) *Ethno-lore: Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve 22*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 347-379.

Turai Tünde 2008. Az öregség mint kulturális és szociális probléma. In: Gyáni Gábor és Lácza Magdolna (szerk.) *Generációk a történelemben*. Nyíregyháza, Hajnal István Kör, Nyíregyházi Főiskola.

Tydén Tanja, Skoog Svanberg Agneta, Karlström Per O., Lihoff, Lina and Lampic, Claudia 2006. Female university students' attitudes to future motherhood and their understanding about fertility. *European Journal Contraception Reproductive Health Care* Vol. 11. No. 3. 181-189.

Tynjälä, Päivi; Välimaa, Jussi and Sarja, Anneli 2003. Pedagogical perspectives on the relationships between higher education and working life. *Higher Education* Vol. 46. No. 2. 147-166.

Umberson, Debra; Pudrovska, Tetyana and Reczek, Corinne 2010. Parenthood, childlessness, and well-being: a life course perspective. *Journal of Marriage and Family* Vol.72. No.3 612-629.

Utasi Ágnes 1989. *Családok és életstílusok*. Budapest, Kopint-Datorg.

Utasi Ágnes 2002: *A bizalom hálójá. Mikro-társadalmi kapcsolatok, szolidaritás*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.

Utasi Ágnes 2004: *Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete

- Vandeleur, Carolina L.; Jeanpretre, Nicolas; Perrez, Mainrad and Schoebi, Dominik 2009. Cohesion, satisfaction with family bonds, and emotional well-being in families with adolescents. *Journal of Marriage and Family* Vol. 71. No. 5. 1205–1219.
- Varga Gergely 2014. Demográfiai átmenet, gazdasági növekedés és a nyugdíjrendszer fenntarthatósága. *Közgazdasági Szemle* 65. évf. 1279–1318.
- Verweij, Renske; Mills, Melinda; Snieder, Harold and Stulp, Gert 2020. Three facets of planning and postponement of parenthood in the Netherlands. *Demographic Research* Vol. 43. No. 23. 659–672.
- Victor, Richard S. 2015. Still part of the family? How divorce affects a child's relationship with grandparents, uncles, aunts, and cousins. *Family Advocate* Vol. 38, No. 1. 22-23.
- Virtala, Aira; Vilska, Sirpa; Huttunen, Teppo and Kunttu, Kristina (2011). Childbearing, the desire to have children, and awareness about the impact of age on female fertility among Finnish university students. *The European Journal of Contraception and Reproductive Health Care* Vol. 16. No. 4. 108–115.
- Volling, Brenda L.; Notaro, Paul C. and Larsen, Joelle J. 1998. Relations with emotional well-being, marriage, and parenting. *Family Relations* Vol. 47. No. 4. 355-367.
- Wayne Julie H.; Grzywacz Joseph G.; Carlson, Dawn S. and Kacmar, K. Michele 2007. Work-family facilitation: A theoretical explanation and model of primary antecedents and consequences. *Human Resource Management Review*, Vol. 17. No. 1. 63–76.
- Weber, Regina 2015. *The academic career: A daily adventure? Work-Life Balance and gender segregation in German higher education and research.*
www.gew.de. Letöltve: 2016.10.15.
- Weihsin Yu and Shengwei Sun 2018. Fertility responses to individual and contextual unemployment: Differences by socioeconomic background. *Demographic Research* Vol. 39. No. 35. 927–962.
- Weissbourd, Bernice and Kagan, Sharon L. 1989. Family support programs: catalysts for change. *American Journal of Orthopsychiatry* Vol. 59. No. 1. 20-31.
- Westphal, S., Poortman, A., and Van der Lippe, T. 2015. What About the Grandparents? Children's Postdivorce Residence Arrangements and Contact With Grandparents. *Journal of Marriage and Family* Vol. 77. No. 2. 424-440.
- White, Lynn and Rogers, Stacy J. 2000. Economic Circumstances and Family Outcomes: A Review of the 1990s. *Journal of Marriage and Family* Vol. 62. No. 4. 1035-1051.
- Wiley, Angela R. and Ebata, Aaron 2004. Reaching american families: making diversity real in family life education. *Family Relations* Vol. 53, No. 3. 273-281.
- Williams, Kristi 2003. Has the future of marriage arrived? a contemporary examination of gender, marriage, and psychological well-being. *Journal of Health and Social Behavior* Vol. 44, No. 4. 470-487.

Williams, Kristi and Umberson, Debra 2004. Marital status, marital transitions, and health: a gendered life course perspective. *Journal of Health and Social Behavior* Vol.45. No.1. 81-98.

Wilson, K., Gonzalez, P., Romero, T., Henry, K., & Cerbana, C. (2010). The Effectiveness of Parent Education for Incarcerated Parents: An Evaluation of Parenting from Prison. *Journal of Correctional Education* Vol. 61. No. 2. 114-132.

Wolter, Andrea 2000. Non-traditional students in German higher education: situation, profiles, policies and perspectives. In: Schuetze, Hans G. and Slowey, Maria (eds.): *Higher education and lifelong learners*. London and New York, Routledge-Falmer. 49-66.

Woodley, Alan 1984. 'The older the better? A study of mature student performance in British universities'. *Research in Education* Vol. 32. No. 1. 35–50.

Wyn, Johanna és Dwyer, Peter 2006. Új irányok az ifjúsági életszakaszok átmenetetének kutatásában. In: Gábor Kálmán és Jancsák Csaba (szerk.): *Ifjúságszociológia*. Szeged, Belvedere. 249-269.

Zimmermann, Okka and Hameister, Nicole 2019. Stable cohabitational unions increase quality of life: Retrospective analysis of partnership histories also reveals gender differences. *Demographic Research* Vol. 40. No. 24. 657–692.

Zinnecker, John 1993. A fiatalok a társadalmi osztályok terében. In: Gábor Kálmán (szerk.): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság*. Szeged, Miniszterelnöki Hivatal Ifjúsági Koordinációs Titkársága. 5-29.

Zrinszky László 1996. *A felnőttképzés tudománya*. Budapest, OKKER.

Dokumentumok, statisztikai források

Demográfiai évkönyv 2019. Budapest, KSH 2019.

Eurostat vonatkozó adatbázisai

<https://ec.europa.eu/eurostat>

National Council on Family Relations küldetési nyilatkozat

<https://www.ncfr.org/>

Központi Statisztikai Hivatal vonatkozó adatbázisai

<http://www.ksh.hu/>

51/2012. (XII. 21.) számú EMMI rendelet vonatkozó mellékletei

110/2012. (VI. 4.) kormányrendelet a Nemzeti alaptanterv kiadásáról

5/2020. (I. 31.) Kormányrendelet a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról szóló 110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet módosításáról

Statement of Principles on Family Responsibilities and Academic Work. American Association of University Professors, 2014.

<https://www.aaup.org/report/statement-principles-family-responsibilities-and-academic-work>

Mellékletek

I. Ábrák jegyzéke

1. ábra Magyarország népességének száma nemek és életkor szerint, 2020. január
2. ábra A női népesség főbb korcsoportok szerint 1945-2020, százalék
3. ábra A 15 éves és idősebb férfi és női népesség családi állapot szerint 1949-2020, százalék
4. ábra A 15 éves és annál idősebb népesség megoszlása legmagasabb befejezett iskolai végzettség és családi állapot szerint, százalék
5. ábra Házasságkötések és válások száma 1949-2019, ezer fő
6. ábra A válások száma az életben levő közös kiskorú gyermek(ek) száma szerint, százalék
7. ábra A válások száma az életben levő közös kiskorú gyermekek életkora szerint, százalék
8. ábra Élveszületések házasságból és házasságon kívül, fő
9. ábra Élveszületések az anya korcsoportja szerint, százalék
10. ábra A teljes termékenységi arányszám 2010-ben és 2018-ban
11. ábra A 25-49 évesek aránya a népességen belül az Európai Unió országaiban, 2010-2019, százalék
12. ábra A nők átlagos életkora az első gyermek születése idején 2010-ben és 2018-ban, átlagéletkor
13. ábra A házasságkötések száma 2010-2017
14. ábra 100 házasságra jutó válások száma, 2010-2017
15. ábra A megfelelő munkahely kritériumainak értékelése hallgatói csoportok szerint, átlag négyfokú skálán, N=1199
16. ábra A férfi és apai szerepekkel kapcsolatos vélemények megítélése, átlagérték négyfokú skálán, N=1134
17. ábra A női és anyai szerepekkel kapcsolatos vélemények megítélése, átlagérték négyfokú skálán, N=1159
18. ábra Tanuláshoz kötődő tevékenységek gyakorisága családi állapot szerint, százalék, N=976
19. ábra Tanulási motiváció családi állapot és nemek szerint, százalék, N=926
20. ábra A munka-tanulás egyensúly mértéke a hallgatói csoportok szerint (munkaindex)
21. ábra A család-tanulás egyensúly mértéke a hallgatói csoportok szerint (családindex), N=972

II. Táblázatok jegyzéke

1. táblázat A népesség átlagos életkora és a születéskor várható átlagos élettartam nemek szerint, 1945-2019
2. táblázat Átlagos életkor az első házasságkötéskor nemek szerint, korév
3. táblázat A házasság megszűnésének oka, fő
4. táblázat Teljes termékenységi arányszám és az elveszületések száma 1945-2019
5. táblázat A meghaltak átlagos kora nemenként, átlag
6. táblázat Európai országokban tartózkodó magyar állampolgárok száma, fő, 2019
7. táblázat A válaszadók intézmény szerinti megoszlása, százalék, N=1502
8. táblázat A válaszadók tudományterületi eloszlása, százalék, N=1474
9. táblázat A válaszadók tudományterületi eloszlása, százalék, N=1474
10. táblázat: A válaszadók szubjektív vallásossága, százalék, N=1326
11. táblázat A párkapcsolat formájával kapcsolatos tervek, százalék, N=1361
12. táblázat Az egyetemisták párkapcsolati jellemzője a megkérdezés idején nemek szerint, százalék, N=1366
13. táblázat A megkérdezés idején párkapcsolattal rendelkezők tervei nemek szerint, százalék, N=801
14. táblázat A házasságkötés feltétele nemek szerint, átlag ötfokú skálán, N=1276
15. táblázat Az egyetemi évek során a párkapcsolat kialakulását hátráltató tényezők, átlag négyfokú skálán, N=1273
16. táblázat Az egyetemisták párkapcsolati törekvéseinek megítélése, átlag négyfokú skálán, N=1214
17. táblázat Az egyetemisták párkapcsolatai bomlékonyságának lehetséges okai, átlag négyfokú skálán, N=1258
18. táblázat A hallgatók gyermekvállalási szándéka nemek szerint, százalék, N=1319
19. táblázat Az első gyermek megszületésének ideális kora nemek szerint, százalék, N=1221
20. táblázat Az egyetemi tanulmányok alatt történő gyermekvállalás feltételei, átlag ötfokú skálán, N=1257
21. táblázat A gyermekvállalás feltételei nemek szerint, átlag ötfokú skálán, N=1257
22. táblázat A gyermekvállalást elősegítő tényezők fontossága a hallgatók szerint, átlag ötfokú skálán, N=1248
23. táblázat A hallgatók párkapcsolati tervei a családi struktúra szerint, százalék
24. táblázat A hallgatók gyermekvállalási tervei a család nagysága szerint, százalék, N=1323
25. táblázat A magánéleti tervek alapján kialakult hallgatói csoportok, klaszterközéppontok, N=1263
26. táblázat A hallgatói klaszterekbe kerülés esélye, logisztikus regressziós $\exp(B)$ -k és a szignifikancia szint
27. táblázat A megfelelő munkahely kritériumainak értékelése, átlag négyfokú skálán, N=1492
28. táblázat Külföldi munkavállalási tervek hallgatói csoportok szerint, százalék, N=1323
29. táblázat A magánéleti és a szakmai jövő iránti bizalom megítélésének mértéke hallgatói csoportok szerint, átlag ötfokú skálán, N=1040
30. táblázat A hallgatók tudományterületi megoszlása, százalék, fő, N=1056
31. táblázat A hallgatók szüleinek és partnereinek iskolai végzettsége, százalék, N=998
32. táblázat Családi állapot a hallgató alapképzettsége szerint, százalék, N=1087
33. táblázat Gyermekszám az életkori megoszlás alapján, százalék, N=991

34. táblázat Demográfiai és tanulmányi háttérváltozók összefüggései a gyermeket nevelő és nem nevelő hallgatói csoportoknál
35. táblázat A felsőfokú továbbtanulás elmaradásának, elhalasztásának okai, százalék, N=665
36. táblázat A felnőttkori továbbtanulás megkezdésének okai, százalék, N=665
37. táblázat A felsőfokú tanulmányok megkezdésének motívumai gyermeknevelés szerint, százalék
38. táblázat Tanulmányi jellemzők családi állapot szerint, átlag ötfokú skálán
39. táblázat Az eredményességi mutató és a demográfiai háttér kapcsolata
40. táblázat Eredményességi csoportok családi állapot szerint, százalék, N=926
41. táblázat A klaszterek és a háttérváltozók kapcsolata
42. táblázat A vizsgált hallgatói csoportok családi állapot szerinti megoszlása, százalék, N=978
43. táblázat A hallgatói csoportok jellemzői a munka és tanulás metszetében
44. táblázat A család részéről érkező ösztönzés a felsőfokú tanulmányok megkezdésében, százalék
45. táblázat A tanulás és a család összeegyeztetését problémásnak találó hallgatók aránya a hallgatói csoportokon belül, családi állapot szerint, százalék
46. táblázat A tanulás és munka összeegyeztetésének nehézsége, átlag 100 fokú skálán, N=968
47. táblázat A tanulás és magánélet összeegyeztetése, százalék, N=965
48. táblázat A hallgatók igényei a felsőoktatási intézmény felé, százalék, N=1065

III. Család és karrier kutatás kérdőív (eredeti: EvaSys felületen készült)

Kedves Kitöltő!

Az ország tíz egyetemén kérdezzük meg a hallgatókat arról, hogyan gondolkodnak saját jövőjükéről. A kérdőív kitöltése anonim és önkéntes. Ahol egyéb kérdés nincs, egy válasz jelölhető meg meg, *X jelzéssel*. Javítás esetén a rosszul megjelölt rubrikát be kell sátozni, majd a helyes választ ikszelni.

Köszönjük, hogy válaszaiddal hozzájárulsz a kutatás sikeréhez!

1. Nemed

1. Férfi
2. Nő

2. Születési év

3. Felsőoktatási intézményed

1. Eötvös Loránd Tudományegyetem
2. Semmelweis Egyetem
3. Óbudai Egyetem
4. Debreceni Egyetem
5. Nyíregyházi Egyetem
6. Szegedi Tudományegyetem
7. Pécsi Tudományegyetem
8. Eszterházy Károly Egyetem
9. Széchenyi István Egyetem
10. Kaposvári Egyetem
11. Debreceni Református Hittudományi Egyetem

4. Szak, szakpár

5. Képzésed szintje

1. BA/BsC
2. MA/MsC
3. Osztatlan
4. Egyéb

6. Évfolyamod

7. Tanárszakos vagy?

1. Igen
2. Nem

8. Mi édesapád/nevelőapád legmagasabb iskolai végzettsége?

1. általános iskola
2. szakmunkásképző/szakiskola érettségi nélkül
3. szakközépiskola
4. gimnázium
5. technikum

6. főiskolai diploma
7. egyetemi diploma
8. tudományos fokozat

9. Mi az édesanyád/nevelőanyád legmagasabb iskolai végzettsége?

1. általános iskola
2. szakmunkásképző/szakiskola érettségi nélkül
3. szakközépiskola
4. gimnázium
5. technikum
6. főiskolai diploma
7. egyetemi diploma
8. tudományos fokozat

10. Hány testvéred van?

1. Egy sem
2. Egy
3. Kettő
4. Kettőnél több

11. Milyen volt a családi állapota a szüleidnek 14 éves korodban?

1. Házasok voltak
2. Együtt éltek, de nem házasodtak össze
3. Elváltak
4. Édesanyám/édesapám özvegy volt
5. Egyéb

12. Milyen a családi állapota jelenleg a szüleidnek?

1. Házasok
2. Együtt élnek, de nem házasok
3. Elváltak
4. Édesanyám/édesapám özvegy
5. Egyéb

13. Amennyiben a szüleid elváltak, mi a családi állapota jelenleg a vér szerinti édesapádnak?

1. Újraházasodott
2. Élettársi kapcsolatban van
3. Egyedül él
4. Egyéb

14. Amennyiben a szüleid elváltak, mi a családi állapota jelenleg a vér szerinti édesanyádnak?

1. Újraházasodott
2. Élettársi kapcsolatban van
3. Egyedül él
4. Egyéb

15. Jelöld be azokat a tartós fogyasztási cikkeket, amelyekkel a családod rendelkezik!

	van	nincs
Saját lakás, családi ház		
Nyaráló, hobbitelek		
Plazma TV, LCD TV		
Asztali számítógép vagy laptop otthoni internet hozzáféréssel		
Táblagép (tablet), e-book olvasó		
Mobil-internet (telefonon vagy táblagépen)		
Mosogatógép		
Klíma		
Okostelefon		
Személyautó		

16. Hogyan jellemeznéd családod anyagi helyzetét?

1. Mindenünk megvan, jelentősebb kiadásokra is telik (pl. nyaralás), megtakarítani is tudunk
2. Mindenünk megvan, de nagyobb kiadásokat nem engedhetünk meg magunknak
3. Előfordul, hogy a mindennapi kiadásainkat nem tudjuk fedezni
4. Gyakran megesik, hogy nincs pénzünk a mindennapi szükségletek fedezésére

17. Mi állandó lakhelyed településtípusa?

1. Tanya, község, falu
2. Város
3. Megyeszékhely
4. Főváros

18. Milyen fenntartású volt a középiskolád, amikor érettségiztél?

1. Állami
2. Önkormányzati
3. Egyházi
4. Alapítványi
5. Magán

19. Mi fontos szerinted a jó párkapcsolatban? Értékelj az alábbi jellemzőket 1 és 5 között, ahol az 1=legkevésbé fontos, az 5=nagyon fontos!

bizalom	1	2	3	4	5
hűség	1	2	3	4	5
intimitás	1	2	3	4	5
közös értékrend	1	2	3	4	5
hasonló családi háttér	1	2	3	4	5
elfogadás	1	2	3	4	5
hasonló baráti kör	1	2	3	4	5
azonos érdeklődési kör	1	2	3	4	5
közös tervek	1	2	3	4	5
kompromisszum	1	2	3	4	5

20. Mennyi ideig/ideje tartott/tart az eddigi leghosszabb párkapcsolatod?

1. 1 hónapnál kevesebb
2. Néhány hónap
3. Fél év
4. Fél év – egy év között
5. Egy évnél hosszabb

21. Mi jellemzi jelenleg a párkapcsolatodat?

1. Jelenleg nincs párkapcsolatom
2. Alakulóban
3. Együttjárunk
4. Összeköltöztünk
5. Összeházasodtunk
6. Nem volt még igazi párkapcsolatom.
7. Egyéb

22. Amennyiben az előző kérdésnél az "egyéb" opciót választottad, kérlek, fejtsd ki!

23. Ha van jelenleg párod, hogyan gondolkodtok a kapcsolatokról? Válaszd ki a legmegfelelőbb választ!

1. Nem valószínű, hogy sokáig fog tartani.
2. Valószínűleg sokáig leszünk együtt.
3. Tudatosan hosszú távra tervezünk.
4. Mindenképp szeretnénk összeházasodni.
5. Nem foglalkozunk különösebben ezzel.
6. Egyéb

24. Amennyiben az előző kérdésnél az "egyéb" opciót választottad, kérlek, fejtsd ki!

25. Véleményed szerint mi akadályozhatja a párkapcsolatok kialakulását az egyetemen? Értékelj az alábbi jellemzőket 1 és 5 között, ahol az 1=legkevésbé jellemző, az 5=nagyon jellemző!

Kevés lehetőség az ismerkedésre	1	2	3	4	5
A sok tanulnivaló	1	2	3	4	5
Túl nagy a választék	1	2	3	4	5
Túl kicsi a választék	1	2	3	4	5
Elszigetelődés a saját szakon, karon	1	2	3	4	5
Elszigetelődés a koliban, albérletben, otthon	1	2	3	4	5
Hiányzó családi minták	1	2	3	4	5
A tanulás mellett dolgozni is kell, nincs idő rá	1	2	3	4	5
A fiataloknak nehezen megy az ismerkedés.	1	2	3	4	5

26. Mennyire jellemző szerinted a mai egyetemistákra, hogy... (1=legkevésbé jellemző, az 5=nagyon jellemző)

Magányosak	1	2	3	4	5
Hosszú távú, stabil párkapcsolatra vágnak	1	2	3	4	5
Alkalmi kapcsolatokra vágnak	1	2	3	4	5
Szeretnének partnerkapcsolatot, de nem sikerül partnert találni	1	2	3	4	5
Idősebb (nem huszonéves) partnerük van	1	2	3	4	5
Egyáltalán nem akarnak párkapcsolatot kialakítani	1	2	3	4	5

27. Mi lehet az oka, hogy az egyetemisták párkapcsolatai felbomlanak? (1=legkevésbé jellemző, az 5=nagyon jellemző)

1. Különböznek a végzés utánra vonatkozó terveik
2. Nincsenek jó mintáik a párkapcsolatok működtetésére
3. Nem kapnak felkészítést az iskolában (pl. kommunikáció, konfliktuskezelés)
4. Nem kapnak külső segítséget (pl. konzultáció, tréning)
5. Nem működik a távkapcsolat
6. Különböző családi, kulturális háttérből érkeznek
7. Egyikőjük már dolgozik, más az életforma
8. Különböző világnézetük van
9. Csak az egyikőjük mozog egyetemi közegben

28. Hogyan oszlik meg egy átlagos héten az alábbi tevékenységek között az idő? Kérlek, ügyelj arra, hogy a végeredmény 100% legyen!

	Jelenleg hány %?	10 év múlva hány %-ot tartasz reálisnak?
fiziológias tevékenységek (alvás, étkezés, tisztálkodás)		
kereső munka		
tanulás		
család és háztartás		
önkéntes munka és összejövedelek		
szabadidő (társas élet, szórakozás, sport, hobbi, utazás)		

29. Mindent egybevetve mennyire látod optimistán/pozitívan a jövőt az alábbi területeken 10 év múlva?

	teljesen pesszimis ta vagyok	inkább pesszimis ta vagyok	kicsit pesszimis ta vagyok	kicsit optimista vagyok	inkább optimista vagyok	teljesen optimista vagyok	nem tudom
a magánélet területén							
a karrieredet illetően							
a közéletben							
Magyarország jövőjét illetően							
a világ jövőjét illetően							

30. Hogyan gondolkodsz a párkapcsolat formájáról, ha megtalálod a megfelelő partnert?

1. Házasságot tervezek.
2. Együttélést tervezek, majd később házasságot.
3. Csak együttélést tervezek.
4. Nem fogunk összeköltözni.
5. Nyitott kapcsolatunk lesz.
6. Semmilyen módon nem akarok elköteleződni.
7. Egyéb

31. Milyen esetleges külső segítséget várnál a megfelelő partner megtalálásához? (Több választ is megjelölhetsz)

1. Jó előadások, kurzusok a témában
2. Jó könyvek, cikkek a témában
3. Jól szervezett társkereső klubok
4. Jól működő internetes társkereső oldalak
5. Megfelelő közösségi helyszínek az ismerkedésre
6. Szakemberek, tanácsadók segítsége
7. Elmélyült beszélgetés a saját szüleiddel
8. Egyéb

32. Amennyiben az előző kérdésnél az "egyéb" opciót választottad, kérlek, fejtss ki!

33. Mi a feltétele a házasságkötésnek? Értékelj az alábbi jellemzőket 1 és 5 között, ahol az 1=legkevésbé fontos, az 5=nagyon fontos!

megfelelő partner	1	2	3	4	5
saját lakás	1	2	3	4	5
biztos munkahely	1	2	3	4	5
saját autó	1	2	3	4	5
kiépített karrier	1	2	3	4	5
teljes elköteleződés	1	2	3	4	5
közös jövőkép	1	2	3	4	5
azonos életszemlélet	1	2	3	4	5
szülők beleegyezése	1	2	3	4	5
bizalom	1	2	3	4	5

34. Szeretnél gyermeket vállalni?

1. Egyáltalán nem szeretnék gyermeket.
2. Legalább egy gyermeket szeretnék.
3. Legalább két gyermeket szeretnék.
4. Három gyermeket szeretnék.
5. Négy vagy több gyermeket szeretnék.
6. Még nem tudom.

35. Mikor szeretnél (első) gyermeket vállalni (ha a megfelelő partner adott)?

1. Akár már az egyetemi évek alatt.
2. Röviddel a diplomaszerzés után.
3. 25 és 30 éves kor között.
4. 30 és 35 éves kor között.
5. 35 éves kor felett.

36. Mi a gyermekvállalás feltétele szerinted? Értékelj az alábbi jellemzőket 1 és 5 között, ahol az 1=legkevésbé fontos, az 5=nagyon fontos!

saját lakás	1	2	3	4	5
saját autó	1	2	3	4	5
biztos munkahely	1	2	3	4	5
kiépített karrier	1	2	3	4	5
megfelelő személyi segítség (szülők, rokonok)	1	2	3	4	5
kedvező szociális ellátások (családi pótlék stb.)	1	2	3	4	5
megfelelő érettség a szülői szerepre	1	2	3	4	5
megfelelő partner	1	2	3	4	5
házasság	1	2	3	4	5
egyéb	1	2	3	4	5

37. Amennyiben az előző kérdésnél az "egyéb" opciót választottad, kérlek, fejtss ki!

38. Mi lehet az oka, ha valaki a megfelelő partnert megtalálva, hosszú ideig tudatosan halasztja a gyermekvállalást? Értékelj az alábbi jellemzőket 1 és 5 között, ahol az 1=legkevésbé fontos, az 5=nagyon fontos!

Minél több végzettség megszerzése	1	2	3	4	5
Minél jobb anyagi háttér megteremtése	1	2	3	4	5
Tudatos készülés a szülői szerepre	1	2	3	4	5
Komoly karrier kiépítése	1	2	3	4	5
A függetlenség megtartása	1	2	3	4	5
Szabadidő gondtalan eltöltése (utazás, hobbi stb.)	1	2	3	4	5
A baráti kör megtartása	1	2	3	4	5
Félelem a szülői szereptől	1	2	3	4	5
A partnerkapcsolat féltése	1	2	3	4	5
A pár szüleinek befolyása	1	2	3	4	5

39. Milyen feltételek tennék lehetővé szerinted, hogy aki egyetem alatt akar családot alapítani, megtehesse?

Ne kelljen feltétlenül félétet halasztani	1	2	3	4	5
Rugalmas legyen a tanulmányi- és a vizsgarend	1	2	3	4	5
Plusz szociális ösztöndíjak	1	2	3	4	5
Lakbértámogatás vagy kedvezményes kollégiumi elhelyezés családi szobában	1	2	3	4	5
Babafelügyelet az egyetemen	1	2	3	4	5
Megfelelő infrastruktúra (pl. pelenkázó, babaszoba, rámpák)	1	2	3	4	5
Egyetemi bölcsődék, óvodák	1	2	3	4	5
Oktatók, adminisztrátorok rugalmassága	1	2	3	4	5
Egyéb	1	2	3	4	5

40. Amennyiben az előző kérdésnél az "egyéb" opciót választottad, kérlek, fejtss ki!

41. Milyen feltételek tennék lehetővé szerinted, hogy aki az egyetem után néhány évvel akar családot alapítani, megtehesse?

A gyermekvállalás nagyobb értékkel bírjon a társadalomban	1	2	3	4	5
A munkaerőpiacon ne kerüljön hátrányba a gyermeket nevelő	1	2	3	4	5
Jobb családi, szülői példák legyenek a közvetlen környezetben	1	2	3	4	5
Legyen valamilyen felkészítés a szülői szerepekre az iskolás évek alatt	1	2	3	4	5
Jó elhelyezkedési esélyek és karrierkezdés a pályakezdők számára	1	2	3	4	5
Biztonságos munkaerőpiac-elhagyás a gyēs/gyed idejére (visszaveszik, ugyanolyan pozícióba stb.)	1	2	3	4	5
Folyamatos kapcsolattartás a munkahellyel a gyēs, gyed ideje alatt	1	2	3	4	5
Megfelelő szociálpolitikai rendszer (családi pótlék, gyēs, gyed stb.)	1	2	3	4	5
Családbarát munkahelyek	1	2	3	4	5
Több atipikus munkalehetőség (részmunkaidő, távmunka, home office stb.)	1	2	3	4	5

42. Amennyiben az előző kérdésnél az "egyéb" opciót választottad, kérlek, fejtsd ki!

43. Értékelj a következő, apa- és férfiszerepre vonatkozó állításokat!

A férfiak legfontosabb feladata, hogy anyagilag biztosítsák a család megélhetését	1	2	3	4
Apának lenni és gyermeket nevelni az egyik legszebb élmény egy férfi életében	1	2	3	4
Nem válik nevetségessé egy apa, ha a munkahelyén megtudják, hogy ő pelenkázza a gyereket	1	2	3	4
Sok pénzt keresni a legfontosabb cél egy férfi életében	1	2	3	4
Egy apa ugyanolyan jól el tud látni egy kisgyermeket, mint egy anya	1	2	3	4
Egy férfinak szüksége van a gyerekekre a teljes élethez				
Sikereket, karriert elérni munkájában az egyik legfontosabb cél egy férfi életében	1	2	3	4
Egy férfi számára fontosabb, hogy több időt töltsön a családjával, mint hogy plusz munkával növelje a bevételt	1	2	3	4
A legfontosabb döntéseket a családban a férfinak kell meghoznia	1	2	3	4

44. Értékelj a következő, nemi szerepekre vonatkozó állításokat!

Fontos ugyan a munka, de a nők többsége számára az otthon és a gyerekek fontosabbak	1	2	3	4
A férfiak számára a munka fontosabb kell, hogy legyen, mint a család	1	2	3	4
Aa, hogy keresetével biztosítsa a család megélhetését, a felség feladata, hogy ellássa az otthoni feladatokat férj feladat	1	2	3	4
Manapság a nők többségének dolgoznia kell, mert csak így biztosítható a család megélhetése	1	2	3	4
Nem jó dolog, ha a férj marad otthon és neveli a gyerekeket, a feleség pedig keresi a pénzt	1	2	3	4
Nem tesz jót egy kapcsolatnak, ha a nő többet keres, mint a férfi	1	2	3	4
A nőknek nem kell társuk beleegyezését kérni, hogy mire költsek a keresetüket	1	2	3	4
A háztartási munka ugyanannyit ér, mint a fizetett munka	1	2	3	4
Állásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az igazi vágya, hogy otthona és gyereke legyen	1	2	3	4

A háziasszonyi teendők ellátása és a gyermeknevelés éppen olyan önmegvalósítás lehet egy nő számára, mint a keresőmunka	1	2	3	4
Az a helyes, ha a feleség és a férj is hozzájárul a család jövedelméhez	1	2	3	4
Nem helyes, ha a férfi marad otthon a gyerekekkel, a nő pedig dolgozni jár	1	2	3	4
A dolgozó anya is van olyan jó anyja a gyerekeinek, mint aki nem dolgozik	1	2	3	4
A gyerek 3 éves kora előtt káros, ha az anya dolgozik	1	2	3	4
A család élete megsínyli, ha a feleség teljes munkaidőben dolgozik	1	2	3	4
A férjnek többet kell keresnie, mint a feleségének	1	2	3	4
A nők legfontosabb feladata a gyereknevelés	1	2	3	4

45. Végzel/végeztél egyetemista éveid alatt kereső tevékenységet?

1. soha
2. alkalmanként végzek/végeztem
3. rendszeresen végzek/végeztem

46. A végzett munka kapcsolódott a tanulmányaidhoz? A legjellemzőbb opciót válaszd!

1. egyértelműen kapcsolódott
2. részben kapcsolódott
3. egyáltalán nem kapcsolódott

47. Egy állást, munkát sokféle szempontból ítéltünk meg. Kérlek, mondd meg, hogy neked személy szerint mennyire fontos az, hogy.... ?

Magas legyen az elérhető kereset	1	2	3	4
Egy állás biztos legyen (kicsi legyen az elbocsátás esélye)	1	2	3	4
Jó lehetőségek legyenek a munkahelyi előrelépésre	1	2	3	4
Olyan munka legyen, ahol az ember szabadon dönti el, hogy mikor dolgozik	1	2	3	4
A munka érdekes legyen	1	2	3	4
A munkahely jó hangulatú legyen	1	2	3	4
A munka sikerélményt nyújtson	1	2	3	4
Emberekkel lehessen találkozni	1	2	3	4
A munka hasznos legyen a kisebb közösségnek, társadalomnak	1	2	3	4

A munka felelősséggel járjon	1	2	3	4
A munka ne legyen megerőltető	1	2	3	4
A legtöbb döntést önállóan hozhassa meg az ember	1	2	3	4
A munka lehetőséget adjon arra, hogy segíthess másokon	1	2	3	4
Barátságosak és segítőkészek legyenek a kollégák	1	2	3	4
A munka teljesítményközpontú legyen	1	2	3	4
A munka mellett a családra is jusson idő	1	2	3	4
A munka mozgalmas és változatos legyen	1	2	3	4
Egy csapat tagjaként dolgozhass	1	2	3	4
A munkahely közel legyen a lakóhelyedhez	1	2	3	4

48. Végeztél középisikolás korodban önkéntes (nem fizetett) munkát?

1. soha
2. évente
3. havonta
4. hetente

49. Végeztél egyetemi éved alatt önkéntes (nem fizetett) munkát?

1. soha
2. évente
3. havonta
4. hetente

50. Mennyiben motiváltak az alábbiak az önkéntes munkavégzésben? (1=egyáltalán nem, 2=inkább nem, 3= inkább igen, 4=teljes mértékben)

Új ismeretek szerzése, szakmai fejlődés	1	2	3	4
Új ismerősök, barátok szerzése	1	2	3	4
Munkatapasztalat szerzése	1	2	3	4
Béírhasam az önéletrajzomba	1	2	3	4
Hogy jobban érezzem magam	1	2	3	4
Hogy segítek másokon	1	2	3	4
Mert barátaim és családtagjaim is önkénteskedtek	1	2	3	4
Hitbéli meggyőződésemm miatt	1	2	3	4

51. Az elmúlt egy évben önszántadból végezted-e a következő tevékenységek közül valamelyiket?

	igen	nem
segítettél lakóhelyeden, településeden (pl. szemétszedés, parkrendezés)		
szociális, művelődési, sport intézményben segítettél		
gondoskodtál valakiről, aki nem a családtagod (bevásárlás, gyógyszerkiváltás, állatgondozás)		
tanácsot adtál valakinek, segítettél ügyintézésben valakinek, aki nem családtagod (pl. kérvény kitöltése)		
egyházi közösségben segítettél		
valamilyen civil szervezetben, egyesületben segítettél		
adománygyűjtésben vettél részt		
jótékonysági rendezvényen léptél fel, ilyet rendeztél		

52. Mi a véleményed az alábbi állításokról?

Csak azokon érdemes segíteni, akik nem önhibájukból kerültek bajba.	1	2	3	4
A rászorulókon segíteni mindenkinek kötelessége.	1	2	3	4
Bárki kerülhet olyan helyzetbe, hogy segítségre szorul.	1	2	3	4
A különböző szervezetek (alapítványok, civil és egyházi szervezetek, egyesületek) tudják igazán mozgósítani az embereket, hogy segítsenek másokon.	1	2	3	4

53. Dolgoztál már valaha külföldön?

1. igen
2. nem

53. Ha dolgoztál külföldön, akkor mely ország(ok)ban?

54. Tervezed a végzés után, hogy munkát vállalsz külföldön?

1. igen, véglegesen szeretnék külföldön letelepedni
2. igen, hosszú távon szeretnék külföldön munkát vállalni, de nem akarok véglegesen letelepedni
3. igen, rövid távon szeretnék külföldön munkát vállalni
4. egyértelműen nem szeretnék
5. nem tudom

55. Tanultál már külföldön felsőoktatási éveid alatt?

1. nem
2. igen

56. Ha már tanultál külföldön, akkor mely ország(ok)ban?

57. Milyen készségeid fejlődtek a leginkább a külföldi tanulmányaid során?

nyelvi készségek	1	2	3	4	5
önismeret	1	2	3	4	5
magabiztosság, önállóság	1	2	3	4	5
szakmai ismeretek	1	2	3	4	5

58. Tervezed, hogy a jövőben külföldön fogsz tanulni?

1. igen, egy újabb végzettséget/diplomát szeretnék külföldön megszerezni
2. igen, rövidebb ideig (egy vagy két szemesztert) szeretnék külföldön tanulni
3. egyértelműen nem szeretnék
4. nem tudom eldönteni

59. Mely ország(ok)ban szeretnél külföldön tanulni?

60. Ha eddig nem tanultál külföldön, akkor annak mi volt az oka? Több válasz is lehetséges!

1. nem akartam külföldön tanulni
2. anyagi okok miatt
3. nem találtam megfelelő képzést
4. nyelvtudás hiánya miatt
5. nem volt elég bátorságom
6. nem akartam távol lenni a családomtól, páromtól, barátaimtól
7. nem éri meg külföldön tanulni
8. csúsztam volna a tanulmányaimban, később kaptam volna diplomát
9. nem találtam megfelelő ösztöndíj-programot

61. Hány középfokú komplex nyelvvizsgád van?

62. Hány felsőfokú komplex nyelvvizsgád van?

63. Összesen hány idegen nyelven tudsz kommunikálni (nyelvvizsga nélkül is)

64. Igazak rád az alábbi állítások?

	igen	nem
Félévi vagy év végi tanulmányi teljesítményedért kaptál díjat, ösztöndíjat középiskolás korodban		
Versenyeredményedért kaptál díjat, ösztöndíjat középiskolás korodban		
Művészeti vagy sportteljesítményedért kaptál díjat, ösztöndíjat középiskolás korodban		
A felvételi során jogosult voltál többletpontra versenyeredmény (pl. OKTV) miatt		

Van alapfokú komplex nyelvvizsgád		
A felvételi során jogosult voltál többletpontra középfokú komplex nyelvvizsga miatt		
A felvételi során jogosult voltál többletpontra felsőfokú komplex nyelvvizsga miatt		
A felvételi során jogosult voltál többletpontra sportteljesítmény miatt		
Tehetséggondozó program tagsággal rendelkezel vagy rendelkeztl		
Szakkollégiumi tagsággal rendelkezel vagy rendelkeztl		
Fontos szerepet töltesz/töltöttél be az évfolyamod vagy a kar életében (csoportfelelős, hallgatói önkormányzati képviselő, demonstrátori megbízás stb.)		
Rendelkezel, rendelkeztl magántanítvánnyal		
Van saját kutatási témád		
Rendelkezel OTDK dolgozattal vagy poszterrel vagy előadtál más konferencián, jelent meg tudományos/szakmai publikációd		
Hallgató éveidben kaptál/kapsz valamilyen ösztöndíjat, díjat, elismerést szakmai teljesítményedért (pl. köztársasági ösztöndíj)		
Van idegen nyelvű szakmai önéletrajzod		
Egyéb eredménnyel rendelkezel		

65. Amennyiben az előző kérdésnél az "egyéb" opciót választottad, kérlek, fejtssd ki!

66. Mennyi volt a legutolsó félévi tanulmányi átlagod?

67. Az alábbi tényezők mennyire fontos összetevői az értelmiségi létnek? Kérlek, osztályozd egytől négyig!

szaktudás egy adott tudományterületen	1	2	3	4
általános, a saját tudományterületén túli műveltség	1	2	3	4
részvétel a közügyekben, közfeladatok ellátása	1	2	3	4
nyilvános állásfoglalás közéleti kérdésekben, médiaszereplés	1	2	3	4
diploma, megfelelő iskolai végzettség	1	2	3	4
magaskultúra fogyasztása	1	2	3	4

szakirodalom ismerete	1	2	3	4
tudományos vagy művészeti alkotások létrehozása	1	2	3	4
értelmiségi/szellemi munka végzése	1	2	3	4
mintaadás, motiválás, a lokális közösségek és a társadalom jobbá tétele	1	2	3	4
szellemi függetlenség (például intézményektől vagy politikától)	1	2	3	4
társadalmi jelenségek elemzése, kritikája	1	2	3	4
törekvés a jóra és a szépre	1	2	3	4
nemzeti identitás és kultúra őrzése	1	2	3	4
hozzájárulás az európai és/vagy globális kultúrához, annak terjesztése, nemzetközi kapcsolattartás	1	2	3	4
hatalom ellenőrzése és kritikája, tüntetéseken való részvétel	1	2	3	4
tudományos eredmények felhasználása és terjesztése, a társadalom jobbá tétele	1	2	3	4
közvetítő szerep a különböző társadalmi rétegek vagy érdekcsoportok között	1	2	3	4

68. Kérlek, értékeld egytől négyig, hogy ezekre az összetevőkre mennyire készíti fel az a képzés, amiben most részt veszel!

szaktudás egy adott tudományterületen	1	2	3	4
általános, a saját tudományterületén túli műveltség	1	2	3	4
részvétel a közügyekben, közfeladatok ellátása	1	2	3	4
nyilvános állásfoglalás közéleti kérdésekben, médiaszereplés	1	2	3	4
diploma, megfelelő iskolai végzettség	1	2	3	4
magaskultúra fogyasztása	1	2	3	4
szakirodalom ismerete	1	2	3	4
tudományos vagy művészeti alkotások létrehozása	1	2	3	4
értelmiségi/szellemi munka végzése	1	2	3	4
mintaadás, motiválás, a lokális közösségek és a társadalom jobbá tétele	1	2	3	4
szellemi függetlenség (például intézményektől vagy politikától)	1	2	3	4
társadalmi jelenségek elemzése, kritikája	1	2	3	4

törekvés a jóra és a szépre	1	2	3	4
nemzeti identitás és kultúra őrzése	1	2	3	4
hozzájárulás az európai és/vagy globális kultúrához, annak terjesztése, nemzetközi kapcsolattartás	1	2	3	4
hatalom ellenőrzése és kritikája, tüntetéseken való részvétel	1	2	3	4
tudományos eredmények felhasználása és terjesztése, a társadalom jobbra tétele	1	2	3	4
közvetítő szerep a különböző társadalmi rétegek vagy érdekcsoportok között	1	2	3	4

69. Van-e olyan hallgatótársad, akire igazak az alábbiak? (van/nincs)

1. Akivel megbeszéled a tanulmányaiddal kapcsolatos problémáidat
2. Akivel megbeszéled magánéleti problémáidat
3. Akivel rendszeresen együtt töltöd a szabadidődet
4. Akivel megbeszéled a jövőre vonatkozó terveidet
5. Aki betegség esetén meglátogat vagy telefonon keres
6. Akitől könyvet, jegyzetet, füzetet kérsz kölcsön
7. Akivel tudományos kérdésekről beszélgetsz
8. Akivel olvasmányélményeidekről, kultúráról, közéleti kérdésekről beszélgetsz
9. Akivel művészetről beszélgetsz
10. Akivel együtt tanulsz
11. Akivel megbeszéled a jövőre vonatkozó pályáddal kapcsolatos elképzeléseidet

70. Melyik állítással tudnád magad a legjobban jellemezni?

1. Vallásos vagyok, egyházam tanításait törekszem követni
2. Vallásos vagyok a magam módján
3. Nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e vagy sem
4. Nem vagyok vallásos
5. Határozottan nem vagyok vallásos, más meggyőződésű vagyok

71. Jelenleg milyen vallásfelekezethez tartozol?

1. Római katolikus
2. Görög katolikus
3. Református
4. Evangélikus
5. Zsidó, izraelita
6. Ortodox
7. Unitárius
8. Baptista
9. Egyik sem
10. Egyéb

Köszönjük a válaszod!

IV. Felnőttek a felsőoktatásban kutatás online kérdőív (eredeti: EvaSys felületen)

Tisztelt Válaszadó!

A felsőoktatás világát érintő vizsgálatok ritkán fókuszálnak a levelező tagozatos képzésben tanulókra. A *Tanuló régiók Magyarországon* kutatáson belül célunk a részidős képzésben résztvevők helyzetét, igényeit, nehézségeit felmérni, az eredményeket és javaslatokat minél szélesebb körben terjeszteni.

Kérjük, hogy a kérdőív kitöltésével támogassa a felmérés eredményességét, a levelező tagozaton munka és (vagy) család mellett tanulók tanulmányi körülményeinek megismerését!

A kérdőív kitöltése anonim és önkéntes.

1. Mi az Ön neme?

1. férfi

2. nő

2. Az Ön születési éve:

3. Melyik intézményben tanul?

4. Milyen karon tanul?

5. Milyen szakon tanul?

6. Képzési szintje?

7. Milyen típusú középiskolai végzettsége van?

1. gimnázium

3. szakközépiskola

4. szakközépiskola technikumi végzettséggel kiegészítve

8. Ha van felsőfokú végzettsége, kérem, töltsse ki a táblázatot!

Végzettség		
Évszám		
Intézmény neve		

9. Közvetlenül érettségi után kezdte meg első főiskolai/egyetemi tanulmányait?

1. igen

2. nem

10. Mivel foglalkozott, ha nem közvetlenül érettségi után tanult tovább? (Több válasz is lehetséges)

1. Munkába álltam
2. Családi vállalkozásban dolgoztam
3. Alkalmi munkákat végeztem
4. Külföldön dolgoztam
5. Családot alapítottam
6. Szervezett képzésben tanultam (pl. tanfolyam)
7. Otthon tanultam
8. Egyéb:

11. Mi volt az oka, hogy nem közvetlenül érettségi után tanult tovább a felsőoktatásban?
(Több válasz is lehetséges)

Elsősorban szakmát akartam szerezni, más irányban tanultam tovább.

Munkába akartam állni.

Munkába kellett állnom.

A szüleim inkább más irányba tereltek.

A tanáraink nem javasolták.

Nekem lett elegendő a tanulásból.

Kudarcélményeim voltak az iskolás évek alatt.

Családot alapítottam.

Egyéb

12. Kérjük, töltsse ki az alábbi táblázatot, amely az Ön idegennyelv-tudására vonatkozik!

Nyelv	Szint			Nyelvvizsga	
				van	nincs
angol	kezdő	haladó	kiemelkedő	van	nincs
német	kezdő	haladó	kiemelkedő	van	nincs
Egyéb:	kezdő	haladó	kiemelkedő	van	nincs

13. Értékelje, milyen szerepet játszottak az alábbiak a felsőfokú továbbtanulásában?
(1=egyáltalán nem 4=teljes mértékben)

Munkahelyi elvárás	1	2	3	4
Jól jövedelmező állás reménye	1	2	3	4
Több lábon állás	1	2	3	4
Munkahely megtartása	1	2	3	4
Magasabb pozíció megszerzése, előrelépés	1	2	3	4
Házastársam, partnerem ösztönzése	1	2	3	4
Szüleim ösztönzése	1	2	3	4
Szak iránti érdeklődés	1	2	3	4
Szellemi frissesség megtartása	1	2	3	4
Most tudtam beütemezni az életembe a tanulást.	1	2	3	4
Tanulás szeretete	1	2	3	4
Saját magamnak való bizonyítás	1	2	3	4
Új kapcsolatok kialakítása	1	2	3	4
Tudás gyarapítása	1	2	3	4
Elismert foglalkozás, pozíció megszerzése	1	2	3	4
Önbizalmat ad	1	2	3	4
A szak (vagy hasonló területen) meglévő ismeretek fejlesztése, specializáció	1	2	3	4
Fiatalkori továbbtanulás elmaradásának pótlása.	1	2	3	4
Diplomával könnyebb boldogulni	1	2	3	4
Egyéb				

14. Milyen tényezők játszottak szerepet a felsőfokú intézmény kiválasztásában? Értékelje ezek fontosságát! (1=egyáltalán nem 4=teljes mértékben)

Az intézmény presztízse, elismertsége	1	2	3	4
Az intézmény helye az országos rangsorokban	1	2	3	4
Ismerősök véleménye az intézményről	1	2	3	4
A lakóhely közelsége az intézményhez	1	2	3	4
A munkám a régióhoz köt, előny, ha itt végzek	1	2	3	4
Baráti, kollegiális kör itt tanul, ide jelentkezett	1	2	3	4
Korábban ide jártam	1	2	3	4
Egyéb	1	2	3	4

15. Miért ezekben az években kezdett felsőfokú tanulmányaiba? (Több válasz is lehetséges)

1. Munkahelyi elvárás miatt.

2. A karrieremben most érkezett el az új végzettség megszerzésének ideje.
3. A magánéletemben most értem el azt az időszakot, amikor meg tudom valósítani a diplomaszerezést.
4. Anyagilag most vált lehetővé.
5. Szüleim korábbi kérését valósítom meg.
6. Gyermekeimnek példát akarok mutatni.
7. Hiányzott a tanulás.
8. Piacképes tudásra lett szükségem, korábbi végzettségem már nem megfelelő.
9. Korábbi végzettségem megfelelő, de specializálódnom kell.
10. egyéb

16. Milyen tényezők motiválják leginkább jelenleg a tanulás során? Értékelje az alábbi skálán! (1=egyáltalán nem motivál, 4= teljes mértékben motivál)

Munkahelyi elvárás.	1	2	3	4
A tanulás a későbbi életem során anyagi szempontból is megtérül.	1	2	3	4
A tanulás során szerzett ismereteket a szakmában hasznosítom.	1	2	3	4
A tanulás révén használható műveltséghez jutok.	1	2	3	4
Azért tanulok, hogy jobb jegyeket szerezzek.	1	2	3	4
A tanulás során szakmai, tudományos érdeklődésem motivál.	1	2	3	4
Kitűztem magamnak a célt, amit mindenképpen el akarok érni.	1	2	3	4
A tanulás a diploma megszerzése miatt szükséges.	1	2	3	4
A tanulás hozzájárul a személyiségem fejlődéséhez.	1	2	3	4
Jobb, értékesebb ember leszek.				
Azért tanulok, hogy a családom büszke legyen rám.	1	2	3	4
A tanulás hozzásegít a későbbiekben a megfelelő társadalmi helyzet betöltéséhez.	1	2	3	4
Bebizonyítom magamnak és környezetemnek, mire vagyok képes.	1	2	3	4

17. Mennyire tartja magát motiváltnak a tanulás területén? Kérem, becsülje meg, ha a maximális motiváció értéke 100%!

_____ %

18. Mennyire igazak Önre az alábbi állítások? (1= egyáltalán nem jellemző, 4= teljes mértékben jellemző)

A tanórákon igyekszem részt venni.	1	2	3	4
A tanórákon igyekszem figyelni.	1	2	3	4
A tanórákon jegyzetelek.	1	2	3	4

A tanórákon folyó munkákba, párbeszédbe és közös feladatokba bekapcsolódom.	1	2	3	4
A gyakorlati órákra felkészülök.	1	2	3	4
A kötelező irodalmakon kívül saját magam is gyűjtök szakirodalmat az egyes tantárgyakhoz kapcsolódva.	1	2	3	4
A vizsgákon felkészülve jelenek meg.	1	2	3	4
A beadandó dolgozatokat időben készítem el.	1	2	3	4
A beadandó dolgozataim önálló munka eredményeként születnek.	1	2	3	4
A hivatkozások, illetve a források kezelésének etikai szabályait betartom.	1	2	3	4
Szeretek tanulni.	1	2	3	4

19. Mennyire ítéli meg hasznosnak összességében az intézményben elsajátítható tananyagot? Kérem, becsülje meg, ha a maximális hasznosság mértéke 100%!

_____ %

20. Milyen gyakran használja egy vizsgára való felkészülés alkalmával a következő tanulási módszereket, eszközöket? Kérem, jelölje x-szel.

	soha	alkalmanként	gyakran
Saját, tanórákon írott jegyzeteim			
Mások tanórákon írott jegyzetei			
Tankönyvek, szakkönyvek sajátkészítésű kivonatai			
Tankönyvek, szakkönyvek mások által készített kivonatai			
Csoporttársak által kidolgozott tételsorok			
Felsőbb évesek jegyzeteit használom			
Interneten talált kidolgozott tételsorok			
Az intézmény tárhelyén megtalálható, vagy az oktató által rendelkezésre bocsátott prezentációk			

21. Kérem, értékelje, milyen nehézséget jelentenek az alábbi, tanulásra vonatkozó tényezők! (1=egyáltalán nem okoz problémát, 4= komoly nehézséget jelent)

Oktatókkal való kapcsolattartás.	1	2	3	4
Csoporttársakkal való kapcsolattartás.	1	2	3	4
Könyvek, jegyzetek beszerzése.	1	2	3	4
A munkahelytől való távollét a konzultációk idején, munkaidőben.	1	2	3	4
A családtól való távollét a konzultációk idején.	1	2	3	4
Az egyetemre/főiskolára utazás.	1	2	3	4
A családi teendők és a tanulás összeegyeztetése.	1	2	3	4

A munkahelyi teendők és a tanulás összeegyeztetése.	1	2	3	4
Tanulmányi ügyek intézése.	1	2	3	4

22. Igényelné-e Ön az alábbiakat tanulmányai során?

	Igen	Nem	Talán
Nappali tagozatos órák látogatása alkalmanként.			
Gyakoribb konzultációs hétfvégek szervezése.			
Részvételi lehetőség egyetemi/főiskolai rendezvényeken (konferencia, szaknapok stb.)			
Hatékonyabb, rendszeresebb tájékoztatás az intézmény részéről.			
Könyvesbolt, könyvtár hétfvégi nyitva tartása.			
Tanulmányi osztály hétfvégi nyitva tartása.			
Menza, büfé hétfvégi nyitva tartása.			
Egyéb igény			

23. Mennyire ért egyet a következő állításokkal? (1=nem értek egyet, 4= teljesen egyetérték)

A levelező tagozatosok elszántabbak, céltudatosabbak a tanulásban.	1	2	3	4
A levelező tagozaton ugyanolyanok a követelmények, mint a nappalin.	1	2	3	4
A levelezősökkel megértőbbek az oktatók.	1	2	3	4
A nappalin jobb az információáramlás.	1	2	3	4
A nappalisoknak jobb a kapcsolatuk az oktatókkal.	1	2	3	4
A nappalin tanulók összetartóbbak egymással.	1	2	3	4
A nappali tagozaton kapott diplomát a munkaerőpiac többre értékeli.	1	2	3	4
A levelezősöknek nagyobb megterhelés a tanulás.	1	2	3	4

24. A tanulás és a munka/család összeegyeztetésében mennyire dominálnak az alábbiak? (1= egyáltalán nem jellemző, 4 = igen jellemző)

Körülményes a konzultációkra való eljutás, ha még tart a munkaidő.	1	2	3	4
Körülményes tanulás miatt szabadságra menni.	1	2	3	4
A kollégáim nem nézik jó szemmel a tanulásomat.	1	2	3	4
Általában éjszaka van lehetőségem tanulni.	1	2	3	4
A családtagjaimra, barátaimra kevés időm van, amióta tanulok.	1	2	3	4
A családtagjaimat zavarja a távollétem.	1	2	3	4

A családtagjaimat zavarja a tanulásból adódó feszültségem.	1	2	3	4
Az otthoni feladataimat (háztartás, karbantartás stb.) más végzi helyettem.	1	2	3	4

25. Milyen nehézségekkel találkozik tanulmányai alatt?

Kérem, értékelje az alábbi állításokat!

1. A tanuláshoz szükséges idő szűkössége.	1	2	3	4
2. Gondozott (gyermek, idős szülő) elhelyezésének biztosítása.	1	2	3	4
3. Anyagi háttér biztosítása.	1	2	3	4
4. A családi támogatás hiánya.	1	2	3	4
5. Önbizalom hiánya.	1	2	3	4
6. Motiváció hiánya.	1	2	3	4
7. Beilleszkedés, új kapcsolatok teremtése.	1	2	3	4
8. Rossz közlekedés.	1	2	3	4
9. Visszatérés a tanulás világába.	1	2	3	4
10. Vizsgastressz.	1	2	3	4
11. Egyéb:	1	2	3	4

26. Milyen gyakran végzi a következő tevékenységeket? Kérem, jelölje x-szel.

	soha	alkalmanként	gyakran
Tanuláshoz kapcsolódóan könyvtárba megyek			
Tanuláshoz kapcsolódóan szakfolyóiratokat olvasok			
Tanuláshoz kapcsolódóan az interneten szakmai anyagokat olvasok			
Szakkönyveket, szakfolyóiratokat vásárolok			
Tanulással kapcsolatban összeülök csoporttársaimmal			
Tanulással kapcsolatban konzultációt kérek oktatómtól			

27. Kérem, értékelje a következő skálán, mennyire találja igaznak a következő kijelentéseket! (1= egyáltalán nem értek egyet vele, 4= teljes mértékben egyet értek)

Az órai jelenlét hozzájárul a vizsga sikeréhez	1	2	3	4
Az otthoni tanulás hozzájárul a vizsga sikeréhez.	1	2	3	4
Az egyetemi-főiskolai oktatás minősége sokszor kívánivalót hagy maga után, ez rányomja a bélyegét a felkészülés sikerére is.	1	2	3	4
Az eredményes felkészüléshez szükséges könyvek, jegyzetek beszerzése nem jelent akadályt.	1	2	3	4

Azok a csoporttársaim, akik többet tanulnak, általában jobb érdemjegyeket is szereznek.	1	2	3	4
A puskázás elfogadó a felsőfokú tanulásban.	1	2	3	4
Elfogadható mással megírni a saját beadandónkat	1	2	3	4
Az oktatókkal való szakmai kapcsolat befolyásolja a teljesítményt.	1	2	3	4
Az oktatókkal való személyes kapcsolat befolyásolja a teljesítményt.	1	2	3	4

28. Az egyetemen, főiskolán van olyan oktatója, akivel tud beszélni...

1. a tananyagról, tudományos kérdésekről tanítási időn kívül
2. a tananyagon kívül más témákról
3. magánéleti problémákról
4. elhelyezkedésről
5. továbbtanulásról, szakmai fejlődésről
6. magánéleti tervekről
7. könyvekről, olvasmányélményekről

29. Kérem, írja be, hogy mennyi volt a tanulmányi átlaga az előző két félévben?

2011/2012 tavaszi félév: _____

2012/2013 őszi félév: _____

30. Mennyi a tandíj egy félévben jelenleg az Ön szakján?

.....Ft

Nem tudom.

31. Tanulmányaival kapcsolatban milyen mértékű kiadásai merülnek fel körülbelül egy hónapban?

Útiköltség, szállás:.....Ft/hó

Könyvek, jegyzetek:.....Ft/hó

Egyéb:..... Ft /hó

32. Mennyire terhelik meg a családi kasszát ezek a költségek?

Nagy mértékben.

Kis mértékben.

Egyáltalán nem.

Nem tudom.

33. Milyen jellegű szervezett képzésben vett részt az elmúlt öt évben (jelenlegi felsőoktatási tanulmányain kívül)?

1. munkahely által szervezett képzés
2. tanfolyam (nyelv, OKJ stb.)
3. tanfolyam online képzésben
4. iskolarendszerben esti, levelezős képzés
5. oktatási intézmény által szervezett távoktatás
6. egyéb

34. Általában hogyan képzi magát a jelenlegi tanulmányán, tanfolyamokon kívül? (Több válasz is lehetséges.)

1. Nincs rá időm.
2. Nem igénylem.
3. Szakirodalmat olvasok.
4. Szakfolyóiratot járatok.
5. Az internet segítségével frissítem tudásom.
6. Tematikus tévécsatornákon keresztül.
7. Magánórákat veszek.
8. Kollégáktól tanulok, kérdezek.
9. Ismeretterjesztő programokon, előadásokon.
10. Egyéb:

35. Milyen jellegű tanulást tervez a közeljövőben? (Több válasz is lehetséges.)

1. Felsőfokú tanulmányokat a jelenlegi szakhoz kötődően.
2. Felsőfokú tanulmányokat új területen.
3. Tanfolyam, tréning elvégzését a jelenlegi szakterületen.
4. Tanfolyam, tréning elvégzését új szakterületen.
5. Szakmai specializációt.
6. OKJ-s képzést.
7. Nyelvtanulást.
8. Még nem tudom, de gondolkodom rajta.
9. Nem tervezem.
10. Egyéb:

36. Tapasztalatai alapján buzdított valakit, hogy felnőttként tanuljon? (Több válasz is lehetséges.)

1. Házastársamat, partneremet
2. Szüleimet.
3. Munkatársaimat.
4. Nem, senkit.
5. Rossz tapasztalataim alapján senkit.
6. Gyermekeimet, hogy későbbi életkorban is tanuljanak majd.
7. Egyéb:

37. Mi az Ön családi állapota jelenleg?

1. házas

2. élettársi kapcsolatban él
3. egyedülálló
4. özvegy
5. egyéb:

38. Van gyermeke?

1. igen

2. nem

39. Ha van gyermeke, mennyi idősök?

1. gyermek

2. gyermek

3. gyermek

Több gyermek

40. Állandó lakóhelye (csak a település neve):

41. Lakóhelyének típusa:

1. főváros
2. megyei jogú város
3. nagyobb város
4. kisebb város
5. község, falu
6. egyéb:

42. Az Ön testvéreinek száma:

43. Mi az Ön édesapjának legmagasabb iskolai végzettsége ?

1. Általános iskola
2. Szakmunkásképző (szakiskola)
3. Szakközépiskola
4. Technikum
5. Gimnázium
6. Főiskola
7. Egyetem
8. Tudományos fokozat

44. Mi az Ön édesanyjának legmagasabb iskolai végzettsége?

1. Általános iskola
2. Szakmunkásképző (szakiskola)
3. Szakközépiskola
4. Technikum
5. Gimnázium
6. Főiskola
7. Egyetem
8. Tudományos fokozat

45. Mi az Ön (házas)társának legmagasabb iskolai végzettsége?

1. Általános iskola
2. Szakmunkásképző (szakiskola)
3. Szakközépiskola
4. Technikum
5. Gimnázium
6. Főiskola
7. Egyetem
8. Tudományos fokozat

46. Ön jelenleg

1. foglalkoztatott
2. saját vállalkozásban dolgozik
3. munkanélküli, álláskereső
4. gyeden/gyesen/gyeten van
5. nyugdíjas
6. egyéb

47. Mi az Ön jelenlegi foglalkozása?

48. Ha volt korábban más foglalkozása, mi volt az?

49. Mi az Ön jelenlegi beosztása?

50. Melyik szférában dolgozik?

1. 1. állami, költségvetési
2. versenyszféra
3. civil szektor

Köszönjük válaszát!